

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVIII
HEFTE 1
SIDE 1-172
1979

Hvad vil vi også med historien

Kommentar af Ole Warthoe-Hansen

Hvis man vil gå lige gennem et landskab, eller pløje en lige fure gennem en stor mark, må man fæste sit blik på et kirketårn eller et andet fast, fjernt punkt i horisonten. Jo flere ting, der vil drage en bort fra den rette linie undervejs, des mere må man agte på det mål, man vil nå forude.

Samtidens mennesker går, som alle andre slægtled, gennem et landskab under forandring. Det kunne lyde, som om »kulturlandskabet«, historien, er noget forudbestemt, som man vandrer ind i, men dette er naturligvis ikke tilfældet. Det er vel mennesket selv, der styrer forandringen, ja *er* forandringen, og hvornår har man i den vestlige verden set samfundet ændre sig med den hast, som vi kender i årene efter den anden verdenskrig? Gamle figurer i landskabet forsvinder, og nye fremmede dukker op.

Det er unødvendigt at pege på eksempler og kendetegn, og lige så unødvendigt er det at nævne eksempler fra den litteratur, der handler om *verden* under hastig forandring. Historiens hjul har spillet puds med det traditionsbundne menneske og skiftet til overgear. Og midt i vor usikkerhed og nogen forvirring er vi ikke i tvivl om, at vi hurtigst muligt skal i gang med at formulere det fremtidens samfund, som vi ønsker.

Da 'fremtidforskerne' for 10–15 år siden begyndte at røre på sig, var der nogen på bjerget, der grinede hånligt og bemærkede: Man kan ikke forske i fremtiden! Om det var store eller mindre store profeter husker jeg ikke, men det vil være overkommeligt at blade tilbage i de gamle aviser. Den, der lo hånligt, fik også plads bag på den vingede hest, og grinet stivnede – for der var ingen mulighed for at stige af.–

Hvor står historikeren i dette spil? Et er i hvert fald sikkert: Han står ikke udenfor! Når

historikeren stiller tidens nærgående spørgsmål til sig selv, vil han måske opdage, at han befinder sig i en 'legitimitetskrise': Der er ikke længere samklang mellem hans udfoldelse og den indsats, som samtiden – herunder morgendagen – forventer af ham.

Kulturformidling er et nøgleord, og bag det ligger nogle tendenser, der f.eks. peger ud over kløften mellem professionel og 'folkelig historie'. Ordet kulturformidling ser uskyldigt ud, men er det ikke. Det imødekommer og undersætter nogle stærke folkelige tendenser, f.eks. også dem vi møder i 3–400 lokalhistoriske arkiver og foreninger, hvor man siger: Vi vil ikke blot læse om arkæologi i SKALK, vi vil også grave. Vi vil være med til at finde de historiske kilder, og så går man ud og samler gamle billeder og tager båndoptageren med. Jeg skal nok selv finde min slægts historie og min egns historie, – og så fylder man læsesalen på et landsarkiv til bristepunktet.

Ingen historisk institution eller forening var straks rede med tilbud til dette folkelige historiske opbrud, – derfor alle de nye egnsarkiver og egnsforeninger, hvor man selv finder ud af at dyrke historien på sin (egen) facon. Her ligger nogle af de fremtidsjob, som nutidens skoleungdom sidder og venter på.

Forsåvidt er historikeren inde i en legitimitetskrise. Historikeren ved, at nye tværgående og utraditionelle sammenhænge er under udvikling, og han ved, at han selv skal være med til at formulere dem.

Kan vi finde et forum, som er levende nok og som er fordomsfrit nok og rummeligt nok til at give plads til et stykke 'fremtidens planlægningsarbejde'? Historikeren burde foreslå, at der på et universitet – f.eks. AUC – eller på Forskningshøjskolen i Haderslev blev opstillet et semester-program over Historikere-rens funktion i samtiden – og lidt ind i fremti-

Ole Warthoe-Hansen, f. 1915, overlærer, formand for Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger.

den. Og Historikeren finder vi i arkiverne på begge sider af skranken, i museernes kontorer og som publikum i samlingerne. Vi finder ham søgende efter flint og guldhorn bag plov og harve, – og vi finder ham i skolerne og vore højeste historiske embeder.

Kommentar til kommentaren

Ovenstående var nedskrevet før midten af august, og så kom Dansk historisk Fællesfor- enings årsmøde på Klarskovgård i slutningen af måneden. – Tro mod nogle gamle idealer om tværgående forbindelse mellem historikere kan sektionernes repræsentanter stadig mødes i frugtbar ideudveksling, – og gid dette må vare længe endnu. For iagttageren var

der, som altid, gode erfaringer at hente fra sektionernes møder, – men pulsslagen slår med forskellig takt, og intet skal fremhæves på bekostning af noget andet.

Når der til et årsmøde i væsentlig grad kommer folkelige repræsentanter fra folkelige organisationer, er der intet bemærkelsesværdigt i, at det er folkets røst der bobler og syder fra kræmmerhusets skrå side. Men hvis der skulle ske det, at det folkelige element i f.eks. arkivernes verden blev erstattet med en ny faglig ansvarlighed, ja da måtte man frygte, at det åbne kræmmerhus blev skiftet ud med et utilgængeligt elfenbenstårn med lodret væg – eller 'falsk hvælving', og da ville den faglige ansvarlighed komme i splid med sig selv og spørge: Hvad vil vi med arkiverne?

Arkæologi i Danmark – i går, i dag og i morgen

En kommentar

Af C. J. Becker

I sidste hæfte af »Fortid og Nutid« har mag. art. Kristian Kristiansen givet bolden op til en debat om dansk arkæologis stilling i dag og fremover. Som baggrund får man en ret udførlig redegørelse for træk af den arkæologiske forsknings historie her i landet, endda ført helt frem til i dag, samt for nye metodiske retninger. Debatindlæg af denne art er sjældne – altfor sjældne – inden for mange videnskaber og ikke mindst nordisk arkæologi. Derfor må et sådant initiativ naturligt vække interesse, og det skal være velkomment. Da artiklen er optaget i et tidsskrift, der ikke primært henvender sig til fagarkæologer, vil man fra de mange historikere og lokalmuseumsfolk, som udgør grundstammen af læserne, vel være interesseret i at høre mere om sagen og især få en kommentar fra én, der gennem en årrække har arbejdet inden for faget. Derfor de efterfølgende linier.

I sin indledning fastslår K.K., at nordisk arkæologi er blevet isoleret fra historien og sine andre nabovidenskaber, ja mener endog, at samarbejdet »forlængst er ophørt«. Jeg tror, det modsatte er tilfældet. For et par årtier siden var arkæologerne faktisk kommet uhyggeligt langt bort fra deres fagfæller, når det gjaldt udveksling af erfaringer og resultater, men gennem de sidste 10 år er der sket en stadig større tilnærmelse. På anden måde kan jeg ikke forstå, at både Aksel E. Christensens bog om »Vikingetidens Danmark« (1969) og

det lige udkomne første bind af en ny og stor Danmarks Historie (Gyldendal 1977) ofrer så mange sider på arkæologiens resultater inden for felter af fælles interesse, som landbrugets oprindelse og udvikling, bebyggelsens karakter, landsbyens opståen etc. Tilsvarende er der fra arkæologisk side fremkommet indlæg, især Jørgen Jensens inspirerende artikel: Arkæologi og kulturforskning.¹ I 1975 og 1977 blev der under Odense Universitets auspicer holdt bebyggelseshistoriske seminarer med deltagelse af forskelligartede fagfolk.² Nu senest, maj 1978, blev der på Utstein kloster ved Stavanger arrangeret et fællesnordisk seminar med emnet »Vestnordisk byggeskik fra Jernalder til Nyere Tid«, hvor etnologer og arkæologer mødtes. – Endelig kan der mindes om, at middelalder-arkæologi herhjemme nu for alvor er kommet i gang ved oprettelse af en særlig lærestol ved Aarhus Universitet; denne disciplin har aldrig kunnet eksistere uden i nærmeste samarbejde med historie, kunsthistorie og mange flere fag. Og den er lige så vel en del af nordisk arkæologi som forhistorien.

Dersom man ville inddrage moderne svensk og norsk arkæologi, kunne de nævnte eksempler forøges med en hel række store, tværvidevidenskabelige projekter, hvor arkæologerne er i nærmeste kontakt med fagfæller fra en hel række naturvidenskabelige og humanistiske fag.³

1. Historisk tidsskrift 12 rk. II, 1 (1966). – Se også samme, Arkæologi og historie. Aarb. nord.oldk. 1973, 107–24. – (ikke citeret af K.K.).

2. Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et symposium d. 7.-8. nov. 1975 afholdt af Odense Universitet. Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.–14. maj 1977 afholdt af Odense Universitet. Begge udgivet af Henrik Thrane. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 17 og 22. Odense Universitet (1976 og 77).

3. Se. bl.a. Carl-Axel Mobergs vigtige og vel dokumenterede oversigt »Some Developments in North European Prehistory in the period 1969–1976«, Norwegian Archaeological Review, 11, 1, 1978 (trykt efter at K.K.'s artikel er skrevet).

Man må konstatere, at arkæologien både som videnskab og i forhold til sine omgivelser – rent faglige såvel som samfundsmæssige – i disse år er inde i en stærk udvikling. For nogle af de aktuelle problemer kan der henvises til en efterskrift, som var nødvendig i den seneste udgave af Politikens Danmarkshistorie (1977), hvor Johannes Brøndstedts sidste populær-oversigt er genudgivet.⁴ Ganske vist indeholder denne skitse ikke noget om fagets fremtid, men nøjes med at orientere om den seneste udvikling frem til i dag.

I dette arbejde er bl.a. nævnt en ny metodisk retning inden for faget, betegnet med det i udlandet almindeligt brugte udtryk »New Archaeology«, fordi en oversættelse kan give anledning til misforståelse. For denne NA (som det af praktiske grunde kunne være rimeligt at kalde retningen på dansk) har der hidtil ikke været givet nogen redegørelse herhjemme;⁵ man må derfor se særdeles positivt på K.K.'s udførlige fremstilling, idet han er én blandt flere yngre arkæologer, der forsøger sig med denne metode. Vi får ikke blot en grundig, historisk redegørelse (s. 299–312) med tilhørende litteraturhenvisninger,⁶ men en efterfølgende, selvstændig artikel om Danmarks bronzealder (s. 320–345). Hermed

er der givet læserne en fair mulighed for at vurdere teori og praksis, idet man som bekendt bør vurdere enhver retning mere efter dens resultater end ud fra teoretiske programudtalelser. (Jfr. note 9 nedenfor).

Det må dog nævnes, at K.K.'s historiske bemærkninger omkring NA's introduktion i nordisk arkæologi bør suppleres. Det siges nemlig, at den ny retning i Skandinavien især er vokset frem gennem de arkæologistuderendes fællesnordiske råd og kommet til orde i deres skriftserie »Kontaktstencil«. Men K.K. glemmer, at professor Carl-Axel Moberg ved Göteborgs Universitet gennem mere end ti år i skrifter og forelæsninger har været banebrydende ved her som på lignende områder at orientere og kommentere. I Norge har professor Anders Hagen, Bergen, taget ideerne op, og flere af hans elever har allerede praktiseret dem i større afhandlinger. Endelig har dr. Klavs Randsborg ved Forhistorisk-Arkæologisk Institut i København gennem 5–6 år systematisk forelæst over denne retnings metoder og resultater og holdt en række øvelser, med deltagelse af blandt andet K.K. – Randsborg har også publiceret flere originale studier,⁷ men de savnes mærkeligt nok i K.K.'s fortegnelse over denne litteratur.

-
4. Også udgivet selvstændigt under titlen »De ældste tider«. Heri »Efterskrift«: Hvad sker der inden for den arkæologiske forskning? (s. 518–36). Heller ikke dette bidrag er citeret af K.K. (Det kan nævnes, at bogen ikke er et genoptryk; foruden de selvstændige kapitler er der indføjet så mange orienteringer om nye fund og resultater, at de samlede ændringer i korrekturen fyldte mere end 50 tryksider).
 5. Der kan for øvrigt henvises til en helt ny, svensk artikel: Carl-Axel Moberg: Traditioner i arkeologi, trykt i »Humaniora på undantag?«. – Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. En antologi av Tomas Forser. (Stockholm. PAN/Norstedts 1978).
 6. Listen er delt i to afsnit, henholdsvis med overskrifterne »Det historiske perspektiv« og »Den nye arkæologi«, hvoraf det sidste her har særlig interesse. Dog bør man bruge denne liste kritisk, da den opfører ganske konventionelle arbejder og specielle NA-titler i broget blanding. Selv udvalget af NA-arbejder forekommer mindre konsekvent, idet flere vigtige arbejder savnes (se note 7), medens andre forekommer uvæsentlige. *Kontaktstencil*, der citeres her (og efterhånden andre steder), bør ledsages af en kort præsentation. Det er et organ for arkæologistuderende i Norden, udsendt siden 1970 og foreløbig med 14 store hefter på mellem ca. 100 og 350 sider hver. Redaktion og udgivelse går på skift mellem landene. På grund af et ofte lille oplag og den anvendte teknik, stencilering, findes hefterne kun på ganske få biblioteker og er svære at få fat i. Forfatterne er mest studerende – ofte nye i faget –, hvorfor bidragene ligesom redaktionen bliver af yderst varierende kvalitet.
 7. K. Randsborg: Wealth and social structure as reflected in bronze age burials – a quantitative approach, C. Renfrew (ed.): The explanation of culture change: Models in prehistory (London 1973).
Samme: Social Stratification in Early Bronze Age Denmark: A Study in the Regulation of Cultural Systems, *Præhistorische Zeitschrift* 49, (Berlin 1974).
Samme: Befolkning og social variation i ældre bronzealders Danmark, *Kuml* 1973–74.
Samme: Social Dimensions of Early Neolithic Denmark, *Proceedings of the Prehistoric Society* 41, (London 1975).
Samme: Population and Social Variation in Early Bronze Age Denmark: A systematic Approach, S. Polgas (ed.): Population and Social Evolution (The Hague 1975).
Samme: Prehistoric populations and social regulation, *Homo* 25, 1976.

Man må derfor sige, at K.K. i sin historiske redegørelse for NA ikke har været tilstrækkelig objektiv og præcis. Det samme gælder desværre de andre forsknings-historiske afsnit, som optager en større del af artiklen. Om fagets historie i forrige århundrede er der både nationalt og internationalt skrevet så meget, at de dele af K.K.'s redegørelse bedst kan overlades til læsernes dom. Det er vanskeligere, når vi tager de første årtier i dette århundrede, mere konkret perioden fra ca. 1892 til ca. 1932, hvor der endnu kun foreligger mindre bidrag på tryk og ingen sammenhængende vurdering. For dansk arkæologisk historie og ikke mindst for lokalmuseernes rolle her er disse årtier ret afgørende. Derfor er det nødvendigt at sige, at K.K.'s fremstilling ligger nær op ad en linie, som findes i 1956-Betænkningen forud for loven om kulturhistoriske museer i Danmark (se K.K.'s litteraturliste). Fremstillingen her er på flere punkter misvisende og tendentiøs, måske fordi den bør ses som et led i den velorganiserede kampagne mod Nationalmuseets placering inden for vor arkæologiske verden, som en række museums- og administrationsfolk med så stort held har gennemført siden ca. 1950. Derfor er Nationalmuseet og især dets direktør i årene 1892–1921, Sophus Müller, skildret på en måde, der skal give indtryk af en snæversynet og lokalmuseums-fjendtlig politik fra Nationalmuseets side. K.K. går videre ad de samme baner og taler bl.a. om, at lokalmuseerne i 1887 fik et reelt graveforbud; endvidere at Sophus Müller også på sit eget museum optrådte diktatorisk og personligt ønskede at tage æren for institutionens videnskabelige resultater, bl.a. med det resultat, at dygtige »assistenter« søgte væk. Ganske bortset fra, at to af de fire her nævnte navne (Friis Johansen og Hatt) først »søgte væk« fra Nationalmuseet henholdsvis 5 og 8 år efter, at Sophus Müller selv var gået af, er billedet af Sophus Müller som videnskabelig leder helt forkert. Det kan dokumenteres, at Sophus Müller i de år, hvor han selv stod stærkest, også fik medarbejderne til at publicere (i deres eget navn), og at mange vigtige fund direkte blev overdraget dem (f.eks. Maglemose-fundet til Sarauw, rige bronzealderfund og bopladser til

Carl Neergaard, vikingeskatten fra Terslev til Friis Johansen, Hobygraven og den gamle Sværdborg-boplads til samme), ligesom han i flere samleværker optog Carl Neergaard som medforfatter (Affaldsdynger fra Stenalderen og ikke mindst bogen om Danevirke).

Det er også urigtigt at karakterisere de første ordninger i forbindelse med statsunderstøttelsen til lokalmuseerne 1887 som indeholdende et forbud mod gravninger. I de nærmest følgende år blev der fra flere museer foretaget selvstændige udgravninger, hvoraf nogle endog publiceredes i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed (hvis redaktør Sophus Müller var); det gælder f.eks. Ribe og Århus. Når Sophus Müller ønskede, at Nationalmuseet skulle foretage alle større udgravninger og vel at mærke gjorde dette i forståelse med det store flertal af lokalmuseumsfolkene, var det ganske enkelt af hensyn til faget som videnskab. De dengang nyindførte udgravningsmetoder stillede både økonomiske og personelt så store krav, at intet lokalmuseum var i stand til at honorere dem. Samtlige museumsbestyrere i provinsen var amatører, d.v.s. havde deres arbejde andetsteds og passede museerne i deres fritid. Det er først fra midten af 1930'erne, at der ansættes faguddannede medarbejdere ved de lokalmuseer, der arbejder med arkæologisk materiale (Odense og Ålborg); Haderslev og Sønderborg indtog dog en særstilling, idet Danmark ved Genforeningen »overtog« de her ansatte museumsbestyrere (C. M. Lund og J. Raben), der begge siden 1920 udførte et loyalt og dygtigt arbejde i nært samarbejde med Nationalmuseet. (De nævnte forhold bør korrigeres i K.K.'s fremstilling. – Der er adskilligt flere rettelser, men det må være nok til belysning af K.K.'s redegørelser).

1933 betegner et mærkeår i dansk arkæologisk historie, således som det flere gange er beskrevet. For de næste ca. 40 år har der hidtil ikke været givet en egentlig redegørelse for fagets historie. Flere oversigter, bl.a. Politikens håndbøger og Ole Klindt-Jensens »A History of Scandinavian Archaeology« (1975) går uden om emnet, vel sagtens fordi det er vanskeligt at skrive historie, når flere af personerne endnu er aktive i deres stillinger, eller

når den skrivende er blandt dem. Derfor vil det heller ikke være korrekt for mig at kommentere K.K.'s forsøg på at trække linierne fra 1933 og frem til i dag op. K.K. er selv klar over, at der inden for faget eksisterer mundtlige traditioner og myter (s. 315); det bør være andres opgave at sortere, hvad der i hans fremstilling er myter, og hvad der er kendsgerninger.

Efter sin præsentation af NA behandler K.K. forskellige områder, hvor de nye metoder og resultater kan komme til at ændre vort billede af Danmarks oldtid. Her er det vigtigt at skelne mellem, hvad der skyldes nye landvindinger hos nabovidenskaberne – først og fremmest de naturvidenskabelige – og hvad der virkelig skyldes den forskningsretning, der er kaldt NA. Her er fremstillingen hos K.K. og den i Politikens Danmarkshistorie (1977) nok så forskellig (se også note 3 ovenfor). De konsekvenser, som en række naturvidenskabelige dateringsmetoder og deres resultater har for visse arkæologiske spørgsmål, har nemlig intet med NA at gøre. Når de nyeste C-14 dateringer ændrer kronologien i f.eks. dansk stenalder, er der tale om vigtige revisioner, men det er helt misvisende at betegne situationen således, at grundlaget for den neolitiske kronologi er væltet.⁸ Tilsvarende må man være klar over, at forøget an-

vendelse af statistik og hjælpemidler som EDB ikke behøver at være udtryk for den nye retning; det er blot naturlige justeringer af metoder, som udmærket kan indpasses i arkæologisk forskning af traditionel art; det findes der allerede gode eksempler på i nordiske arbejder.

Egentlig NA er en metoderetning med bestemte teorier og arbejdsformer, nært knyttet til nogle amerikanske og britiske forskeres arbejde fra de sidste 15 år. Om nogle få år vil de fleste indse, at den blot skal registreres som én blandt flere forskningsretninger, d.v.s. på linie med de forskelligartede strømninger, som har præget europæisk arkæologi gennem det sidste halve århundrede. Den nye retning skal selvfølgelig have mulighed for at vise, hvad den duer til, og om man ad denne vej kan nå bedre og sikrere resultater end gennem andre metoder. Det er derfor, at der har været givet systematisk undervisning i den især ved universitetet i København. Det gælder også her, at man må dømmes ud fra resultaterne. Man må som ved alle andre metoder stille det klare krav, at udøveren respekterer fundmaterialet og anerkender de grænser, som nu engang består for et arkæologisk stof. Overskrider man disse grænser, kan det være ligegyldigt, om metoden er af den ene eller den anden art, for resultatet bliver derefter.

8. I det væsentlige og aktuelle spørgsmål om de nye C 14-dateringers betydning for kronologi og kulturforhold i europæisk sten- og bronzealder refererer K.K. problemerne mindre korrekt. Med udgangspunkt i bl.a. Renfrews fortrinlige bog »Before Civilization« (som jeg selv har anvendt i mine seneste forelæsninger) siges det, at flere generationers arbejde inden for kronologisk forskning er »væltet omkuld«, og at metoden har tilføjet arkæologien »et metodisk og kulturhistorisk knæk« (s. 300). Som eksempel nævner K.K. den danske kronologi for mellem-neolitisk tid og specielt forholdet mellem de to vigtige grupper, tragtbæger- og enkeltgravskulturen, hvor den gamle opfattelse af delvis samtidighed må erstattes af kontinuitet (s. 300, sp. 2 – pas på trykfejlen »samvittighed« her). – For det første behandler Renfrew hovedsagelig de fælleseuropæiske problemer og forholdet mellem Nærorient plus Det ægæiske område over for Nord- og Vesteuropa; her må der foretages radikale ændringer af det hidtidige kulturbillede. Når det gælder de lokale områder, siger R. udtrykkeligt, at den relative kronologi normalt er klar nok uden C-14 (s. 106 i 2. udgave, 1975), d.v.s. fortsat er fuldt brugbar. For det andet må jeg nævne, at det nye, af K.K. refererede billede af vore to nævnte stenalderkulturer kan træffes på tryk og bl.a. ses i Nationalmuseets nye udstilling, men findes netop ikke i det af Karsten Davidsen citerede (og senere) arbejder; her regnes stadig med delvis samtidighed og kulturmodsnæring, skønt tidspunktet for enkeltgravskulturen på ny må forskydes, ligesom det blev i 1954 (*Acta Archaeologica* bd. 25, 93 ff).

Noget barokt virker det, at K.K. derefter nævner pollenanalysen som et andet eksempel på en naturvidenskab, hvis resultater »har fremtvunget nye kulturhistoriske problemstillinger for arkæologerne« (s. 300). Som bekendt bygger den gamle opfattelse af forholdet mellem ældre og yngre stenalders kulturer (mesolitikum og neolitikum) for en væsentlig del på de naturvidenskabelige resultater, som J. Troels-Smith publicerede i årene 1938–43. Med hjælp af C-14 mener flere forskere (bl.a. Troels-Smith) i dag, at dette billede skal ændres afgørende, således at tolkningsmodellen med forskelligartede, men samtidige stenalderfolk må erstattes af kontinuitet, d.v.s. at den gamle jægerbefolkning langsomt bliver agerbrugende (Se herom 1977-udgaven af Pol. Danmarkshist., efterskriftet).

Der er rigtigt, at man i dag er kritisk indstillet over for mange af de fængslende, men letsindige tolkninger, der var populære i 20'erne og i 30'erne, og som bl.a. prægede Brøndstedes første udgave af Danmarks Oldtid. Folkevandringer, erobringer, undertrykkelse af andre stammer, statsdannelser, sociale strukturer etc. er begreber, som hos andre videnskaber og forskere, f.eks. historikere, let kan blive opfattet som kendsgerninger, medens de i virkeligheden blot er arbejdshypoteser eller tolkningsmuligheder. Men bliver det bedre, når NA postulerer lignende resultater ud fra sin metode.⁹

K.K. har derefter et afsnit, der kaldes »Status og Fremtidsperspektiver«, hvor de foregående redegørelser og analyser munder ud i en række forslag. Efter K.K. (s. 312) må den nødvendige ændring af arkæologiens videnskabelige målsætning – via NA – få konsekvenser for den arkæologiske virksomhed herhjemme, og der formuleres i seks punkter en »forskningspolitik, der forbinder målsætning med arkæologisk praksis«. (s. 312).

Når talen er om et fags fremtid, må de yngres initiativ og ideer tælle på linie med ældre kollegers erfaring og sans for det praktisk mulige. Har man virkelig sat sig ind i de problemer, der gælder for faget i dag, vil ethvert forslag blive mødt med interesse. Men det er vel et spørgsmål, hvor meget K.K. har sat sig

ind i også disse problemer. Lad mig derfor kort kommentere hans seks punkter:

ad 1). K.K. mener, at den arkæologiske uddannelse ved universiteterne bør ændres, og mest grundlæggende i København. I de seneste år er der blevet temmelig stor forskel på studieforløbet inden for den længste uddannelse (magisterkonferensen) i København og Århus. Det kan være en fordel, fordi undervisningstilbuddet bliver større; hvilken ordning man så vil foretrække, bør være individuelt. Skal man vurdere deres værdi, må man atter se på resultaterne, d.v.s. hvordan ordningerne fungerer i praksis. Hidtil har både studenter og lærere i København været enige om at bevare den gamle form for magisterkonferens; på den ene side stiller den nok så store krav til de studerende og deres modenhed, på den anden side er rammerne så vide, at mange forskellige retninger inden for faget kan studeres med lige stort udbytte; som nævnt ovenfor er NA blevet doceret systematisk her.

ad 2) K.K. mener, at man ved fordeling af forskningsmidler til museer og universiteter bør satse mindre på »typologiske-kronologiske studier« og mere på samfundshistoriske studier. Som det fremgår af trykte rapporter fra Forskningsrådet og universitetsinstitut-

9. Det vil være rigtigst at supplere min kommentar med et par bemærkninger om den artikel, som K.K. har fået trykt i samme hefte (Bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i Danmarks bronzealder (s. 320–45), idet den tjener som et eksempel på NA anvendt på et dansk stof. Artiklens væsentligste resultat refereres da også i K.K.'s første afhandling (s. 315: »Danmarkshistoriens første økonomiske krise indtraf i slutningen af bronzealderen som et resultat af økologisk overudnyttelse og befolkningsoverskud«), et resultat, der må være af interesse for mange historikere, og som illustreres af en let forståelig tegning i den oprindelige artikel (s. 340, fig. 12). – Af pladshensyn er en udførlig debat ikke mulig; det skal blot siges, at K.K.'s artikel anvender arkæologisk og pollenanalytisk primærstof på en mildt sagt letsindig måde. K.K. mener at se en udvikling inden for vegetation, kulturlandskab og erhvervs muligheder lige fra enkeltgravskulturen i neolitisk tid og helt frem til yngre bronzealder, d.v.s. gennem et tidsrum, der spænder over ca. 1700 år (med de nye dateringer endda ca. 2300 år; om »gamle« og »nye« dateringer se bl.a. Pol. Danmarkshist. I, s. 36 og skema s. 542). *Arkæologisk* findes der yderst få konkrete iagttagelser om erhvervstypen hos enkeltgravskultur samt i både ældre og yngre bronzealder, medens det lange, sen-neolitiske afsnit (ca. 300, respektive ca. 600 år) næsten helt savner dokumenterede oplysninger; (at K.K. af praktiske grunde slår sen-neolitisk og enkeltgravskultur sammen, er rent metodisk ubegribeligt for en arkæolog af den gamle skole). *Pollen-botanik* er situationen mere betænkelig, da der mig bekendt ikke findes nogen undersøgelser, der kan belyse vegetationsudviklingen gennem det samme tidsrum i blot et enkelt af de geografisk så forskelligartede danske landskaber. Det er i de få foreliggende diagrammer heller ikke muligt at udskille enkelte perioder eller århundreder gennem yngre neolitisk tid og bronzealder. Store dele af K.K.'s undersøgelse hviler derfor på et grundlag, der for en arkæolog må forekomme så spinkelt, at enhver videre slutning snarere bør kaldes fri fantasi end en arbejdshypotese. Det er et spørgsmål, om sådanne metoder er egnet til at styrke tilliden til vort fag i de mange nabo-discipliner; K.K. har jo med rette peget på, at mange ældre hypoteser i arkæologien har vakt nogen mistillid til dens resultater.

terne, har man i den sidste halve snes år netop fulgt denne linie og støttet såvel enkeltprojekter som det store initiativ »Det arkæologiske boplads-udvalg«, hvis formål har været at skaffe ny viden om samfundsforholdene i oldtiden. Det sker bl.a. gennem udgravninger af hidtil ukendt omfang – især af bopladser – og med helt overraskende, nye oplysninger om samfundet og dets struktur gennem bronze- og jernalder. Men disse resultater kan lige så godt indpasses i den mere traditionelle arkæologi, sådan som det hidtil er sket.

ad 3). K.K. mener, at NA så vidt muligt skal udnytte det arkæologiske materiale fuldstændigt, hvorfor det eksisterende fundstof skal publiceres i sin helhed. Ak ja, det er et gammelt ønske fra mange arkæologers side. Men af praktiske og økonomiske grunde har det kun været muligt inden for begrænsede felter. Der er dog én undtagelse, nemlig det store værk om ældre bronzealder i Danmark og omliggende landskaber (E. Aner & K. Kersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*). Resultaterne er efter de første 4 bind (1973–78) tilgængelige og bør i høj grad anerkendes. Men man bør samtidig vide, hvad der ligger af arbejde og omkostninger bag dette projekt, både i dag og om 10–15 år, når det tidligst (og forhåbentlig) kan afsluttes; initiativet er tysk, og omkostningerne – i millioner af DM – blev gennem en halv snes år båret af tyske institutioner. Jeg nævner det blot som udtryk for, at man ikke fra dansk side havde mulighed for at starte og gennemføre et sådant arbejde på linie med fagets andre forpligtelser. Og det har man næppe heller i dag.

ad 4). Vi kan være enige om, at en stadig større procentdel af det arkæologiske materi-

ale fremdrages gennem lokalmuseernes arbejde, og at der i stigende grad er behov for lige så vel uddannede folk her som ved de centrale museer og universiteter. Det er der faktisk sørget for, og K.K.'s væsentligste ønske indskrænker sig til, at også Sjælland bliver repræsenteret lige så godt som det øvrige land. Som hans eget kort, fig. 3, viser, er dette faktisk tilfældet, og især på Sjælland kan og bør Nationalmuseets folk træde hjælpende til. Jeg kan ikke se noget problem.

ad 5) Der ønskes en ny registrering af samtlige monumenter og oldsagsfund for hele landet, en såkaldt »sogneberegning«. Det er rigtigt, at Nationalmuseets nuværende beskrivelser er utilstrækkelige, og der er derfor et par gange gjort forsøg på at udbygge dem efter lignende principper, som K.K. forestiller sig. De første er publiceret i Therkel Mathiasens to bøger.¹⁰ Også det tredje, igangværende forsøg på SV-Fyn¹¹ viser, at et landsdækkende initiativ vil kræve en meget stor indsats både af kvalificeret mandskab og i tid. Man har endda indvendt, at selv Mathiasens omfattende arbejder ikke blev gjort grundigt nok og med tilstrækkeligt skolede medarbejdere. Et nyt projekt og for hele landet vil ikke kunne løses inden for én generation, selv om man havde midler til det.

ad 6). En central EDB-registrering af alle arkæologiske fundgrupper er ifølge K.K. under forberedelse, og den vil blive et nødvendigt hjælpemiddel for alle arkæologiske institutioner og navnlig for deres medarbejdere. Man kan sådan set godt sige, at projektet er under forberedelse, men så bør det tilføjes, at det begyndte så småt for godt 20 år siden, og at planerne bl.a. er beskrevet af O. Voss i *Kuml* 1966. Allerede dengang havde man vedtaget at placere et centralt arkiv for fund og mindesmærker i Århus, og Aarhus Universitet fik

10. Therkel Mathiasen: *Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse* (Nat. Mus. Skr. Ark.-Hist. rk. II, 1948). – Samme: *Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse* (sammesteds VII, 1959). – I denne forbindelse bør nævnes det bredere anlagte og for forskningen nok så nyttige værk »Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde in Schleswig-Holstein«, hvoraf er udkommet seks svære bind (1939–63); hertil slutter sig et om Hamburgs område (1960); projektet er således nået omtrent halvvejs gennem mere end 40 år.

11. Se note 2 ovenfor (bebyggelsesarkæologi).

(vist i 1963) bevilget to nye medarbejdere til dette formål.

Skal man resumere, er der ikke så forfærdelig mange nye ideer i K.K.'s forskningspolitik; derimod nævnes en række områder, hvor danske arkæologer på et eller flere tidspunkter har overvejet eller endog startet projekterne, men atter opgivet på grund af manglende bevillinger eller manglende mandskab, selv gennem de ekspansive, »glade« 1960'ere. Hvis det økonomisk bliver muligt at sætte et eller flere af disse 20–30 års-projekter i gang, må danske arkæologer alligevel vælge eller prioritere, for det er mildest talt naivt at tro, at man kan gå i gang med det hele, selv om der i dag er flere uddannede magistre, end der (desværre) synes at være brug for. For de videnskabelige medarbejdere skal betales, deres assistenter og deres udstyr skal betales, så i sidste instans er det hele et spørgsmål om bevillinger, ikke blot om målsætning.

Så glemmer K.K. endda et vigtigt, meget pengekrævende område, som i høj grad har betydning for fagets fremtid og derfor prioriteres højt af andre fagfolk, nemlig de udgravninger, der skal foretages for at redde så mange fund som muligt, inden de ødelægges af landbrugets og entreprenørernes maskiner. Og det skal ikke være planløse eller tilfældige gravninger. Hele K.K.'s afsnit om arkæologiens fremtidsperspektiver må derfor forekomme en ældre kollega, der har arbejdet nogle år med praktiske forhold inden for faget, for helt urealistisk og i hvert fald ikke gennemtænkt.

Ude i det praktiske liv, i den såkaldte »private sektor«, véd enhver virksomhedsleder, at man kan og skal planlægge for fremtiden. Man laver prognoser for det næste år, for to, tre eller fem år. Længere tør man sjældent tænke, selv i den bedst konsoliderede og vel styrede virksomhed. Er der så stor forskel på et privat firma og et offentligt museum, eller – for at tage et højere plan – på en koncern og et videnskabeligt fag? Men er der inden for ar-

kæologien det nødvendige samarbejde og en effektiv styring, og har man den oversigt over fagets økonomiske muligheder, som er betingelsen for en prognose?

Nej, dansk arkæologi har i øjeblikket netop her alvorlige problemer at slås med, og de må løses, inden man kan lægge planer for fremtiden. Det gælder bl.a. samarbejdet mellem de mange institutioner, der primært arbejder med arkæologi. For tre år siden søgte jeg rejst en debat om dette spørgsmål,¹² men så vidt jeg i dag kan skønne uden noget som helst resultat.

Problemet er ganske enkelt det, at Nationalmuseet indtil ca. 1950 var ene om at have penge og mandskab nok til at kunne drive arkæologisk forskning herhjemme, og derfor var der mulighed for en styring. Gradvis er billedet ændret, således at man i dag har en hel række selvstændige institutioner fordelt på tre ministerier og uden noget koordinerende organ. Medens Nationalmuseets betydning (desværre) gradvis er reduceret på snart sagt alle områder, er lokalmuseerne udbygget kraftigt, og de har overtaget de fleste opgaver med indsamling af materiale i marken. En stor del af den rene forskning udføres ved de to universitetsinstitutter, ofte i et frivilligt, og derfor ligesom tilfældigt samarbejde henholdsvis med centralmuseerne i København og Århus. Som den nyeste og i øjeblikket største institution er Fredningsstyrelsen vokset frem og har overtaget hele arbejdet med undersøgelser og bevaring efter Naturfredningsloven og andre antikvariske love. Som bekendt ledes hele denne for dansk arkæologi så vigtige virksomhed nu af Miljøministeriet og dets embedsmænd. Det ønske, der senest i 1975 blev fremsat om et effektivt koordinerende organ, d.v.s. sammensat af fagfolk fra alle institutioner og med *besluttende* myndighed, blev kun til et rådgivende nævn (nedsat 1976), og endda uden at alle større institutioner blev repræsenteret.¹³ Her er som sagt fortsat et for arkæologiens fremtid afgørende

12. Hvorfor graver arkæologerne? *Kronik Aarhus Stiftstidende* 29. aug. 1975, genoptrykt i *Stof fra danske museer* nr. 14, 1975, (jfr. Ole Klindt-Jensens kronik sammesteds 30. augs. 1975, også genoptrykt i *Stof fra danske museer* nr. 14, 1975).

13. Også K.K. siger (s. 313), at der savnedes en forskningspolitisk koordinering af samtlige arkæologiske institutioners

problem. Før det bliver klaret, vil det være forgæves at opstille landsdækkende planer for fremtidig forskning.

Der tales ofte om krise for arkæologien herhjemme. Man skriver jævnligt om alt for små bevillinger, man skriver om manglende stillinger for uddannede folk, og man skriver om problemer med primærstoffet, d.v.s. fund og anlæg, som landbrugets stigende mekanisering og omfattende anlægsarbejder rundt omkring tilintetgør i hidtil ukendt omfang. Men inden for et fag, hvis kildemateriale er de tilfældigt overleverede, materielle levn fra titusinder af år, ville man selv med stærkt forøget aktivitet kun få fat på brøkdele af det, som en gang var. Det er nu en gang fagets vilkår, i dag som tidligere. Faktisk står dansk oldtidsforskning i dag med bedre muligheder og sammenlagt med større bevillinger end nogensinde tidligere i de ca. 150 år, hvor man kan tale om en videnskabelig arkæologi. I dag er vi omsider nået frem til, at faget selv kan uddanne sine medarbejdere, (således som det rigtigt er understreget af K.K.). Med velkvalificerede folk inden for alle de områder, hvor der i dag drives arkæologisk virksomhed, kan man udrette noget for faget. Men grundlaget for dette arbejde med arkæologi er og bliver forskningen, d.v.s. den videnskabelige indsamling, behandling og bearbejdelse af fundstoffet. Den er lige nødvendig for museernes arbejde (med formidling gennem udstilling og skrift) som for andre fags viden om, hvad der

skete forud for den korte, historiske tid herhjemme.

De lige nævnte og for mange læsere temmelig selvfølgelig bemærkninger har betydning for det sidste og vigtige spørgsmål, som K.K. rejser i sin artikel. Er der grund til at ændre selve arkæologiens målsætning og formulere en ny forsknings- og kulturpolitik? Andre videnskaber får stillet samme spørgsmål, især fra de yngste i faget eller fra kredse uden for dette; der kan være tale om kredse, der ønsker at anvende resultaterne til bestemte – ofte politiske – formål, eller om folk, der føles et ansvar ved at bevilge penge til noget, som for dem kan synes unødvendigt.¹⁴

Arkæologien er som mange kulturvidenskaber en selvstændig disciplin (omend i nært samarbejde med flere naboerområder). Den har sit virkefelt inden for de årtusinder, som ligger forud for den historiske tid, og er her så godt som den eneste mulighed man har for på videnskabelig måde at registrere menneskets historie og samfundsforhold under de forskellige vilkår. Skiftende generationer af forskere har forsøgt at udtrykke et videregående mål med deres virke. Men er det nødvendigt? Er det ikke i første omgang tilstrækkeligt med den formulering, at arkæologien som enhver anden grundvidenskab skal have orden i sit primærstof, sørge for, at dette fortsat kan øges, udvikle sine særlige metoder – gamle som nye – ved indsamling og bearbejdning af materialet for derpå at kunne stille resulta-

virksomhed i Danmark, men omtaler så, at et forslag til en sådan koordinering blev fremsat i Betænkning vedr. revision af museumslovene (nr. 727, 1975), og at det resulterede i oprettelse af *Fortidsminderådet* (anf. st. note 31). – Opmærksomme læsere vil se, at der i betænkningen alene er tale om lokalmuseerne og deres forhold til Fortidsminderforvaltningen, hvorimod Nationalmuseet og dets relation til samme institution ligger uden for forslaget rammer; endelig er universiteterne med deres forskning overhovedet ikke omtalt. (anf. st. kap. 10, s. 169 ff. – For øvrigt tog Miljøministeriets repræsentant udtrykkeligt afstand fra kap. 10 (anf. st. s. 199)). – K.K. synes ikke at have forstået, at den nævnte betænkning og efterfølgende lov var led i den beklagelige magtkamp inden for arkæologien, der som nævnt andetsteds er resulteret i, at Miljøministeriets *Fredningsstyrelse* (5. kontor) nu dirigerer væsentlige dele af den antikvariske virksomhed i stedet for som tidligere Nationalmuseet. Ministeriet vil sikkert mene, at den videnskabelige sagkundskab er tilgodeset på betryggende måde gennem det nævnte Fortidsminderråd. Men dette organ, hvis medlemmer er udpeget af Miljøministeriet, har kun rådgivende myndighed. Allerede nu, to år efter, viser det sig klart, at en arkæologisk forskningspolitik ikke lader sig praktisere ad denne vej. – og det har vist aldrig været Miljøministeriets mening.

14. For at undgå misforståelser må det siges, at K.K. blot taler om »overordnet forskningspolitisk målsætning for den arkæologiske virksomhed«; mine afsluttende bemærkninger skal derfor ikke ses som en kritik af noget, vi vist er enige om, men som en advarsel mod, at en overordnet målsætning kan få farlige konsekvenser. Fra både centraladministrationens folk og politikere tales der i disse år jævnligt om en styring af forskningen, vel at mærke gennem andre end forskerne selv.

terne til rådighed for sig selv og for andre i en så redelig og objektiv form som mulig. At arkæologerne stiller de primære resultater til rådighed for egne formål betyder, at den enkelte forsker friere bør kunne formulere sine hypoteser og opbygge den helhed, som han selv og især andre forlanger, når det gælder tolkning af arkæologisk fundstof; for i følge sagens natur vil dette altid være så fragmentarisk og så tilfældigt som kun få andre videnskabers materiale.

Derimod kan det være direkte farligt, hvis man vil opstille krav om eller lave fælles regler for, hvordan de arkæologiske resultater

formuleres og anvendes. Fagets folk vil næppe kunne enes herom, og et diktat udefra vil være et brud med vor århundred-gamle tradition for forskningens frihed. Ude omkring i Europa – for den sags skyld også i Norden – har man gentagne gange oplevet, at resultater fra en målrettet og dirigeret arkæologisk forskning er stillet til rådighed for ideologiske eller politiske formål, ja i grove tilfælde brugt som påskud til erobringskrige og til undertrykkelse af mennesker med en anden racemæssig, sproglig eller kulturel baggrund. Sporene skræmmer.

Fra Kr. Erslev til Niels Steensgaard

Paradigmetanker om dansk historieskrivning

Af J. H. Tiemroth

Den udformning af paradigmebegrebet, som har sat sit voldsomme præg på den almindelige videnskabsteoretiske diskussion i de senere år, er udviklet af den amerikanske videnskabssociolog Thomas Kuhn i et opgør med så godt som hele den angelsaksiske videnskabsfilosofi, som efter Kuhns opfattelse fremtræder, som om den udelukkende er under påvirkning af rent teoretiske, dvs. logiske, metodiske og iagttagelsesmæssige forhold, og i alle sine forgreninger er varianter af en traditionel empirisme.¹

I følge Kuhn eksisterer disse rationelle aspekter imidlertid kun i meget videre sammenhænge af psykologisk og især social art, fordi videnskabsmændene i deres egenskab af forskere lever og uddannes i videnskabelige grupper eller samfund. Disse samfund er imidlertid selv kun grupperedninger inden for hele samfundet, og som andre grupperedninger vekselvirker de naturligvis med dette. Det er derfor forkert at anskue videnskaben som et isoleret og rationelt foretagende, der udvikler sig kontinuerligt ved en stadig akkumulation af iagttagelser og stadig mere generelle love.

Kort fortalt er videnskabelig erkendelse altså for Kuhn den aktivitet, der udfoldes af en bestemt gruppe mennesker, et videnskabeligt samfund, og det er en sådan sammenhæng, han kalder et paradigme. Vender vi os fra det sociologiske til det intellektuelle aspekt i paradigmet, sættes rammerne for hvad der er gyldig videnskabelig erkendelse af en tidligere videnskabelig præstation af særlig forbillig karakter. Inden for disse normer dyrkes den såkaldte normalvidenskab, hvis

kendemærke er grundighed og dybde i udforskningen af verden.

Det springende punkt er nu, at da et paradigme er et komplekst fænomen, bryder det ikke sammen, blot fordi det støder på vanskeligheder ved at forklare dette eller hint enkeltfænomen. Sådanne problemer findes så at sige indbygget i ethvert system, og det er i følge Kuhn netop en vigtig del af det normalvidenskabelige arbejde at forsøge at tillempe sådanne fænomener efter det paradigme, som de pågældende forskere har indsuget som en fasttømret livsform. Det er først, når paradigmet kommer ud i mange og gentagne vanskeligheder, der angår dets centrale dele, at det bryder sammen. Efter en periode, der almindeligvis er temmelig kaotisk, får vi så et andet mønstergyldigt videnskabeligt resultat, der atter kan samle de rivaliserende parter til et sammenhængende videnskabeligt samfund.

Hvis Fortids og Nutids læsere forbinder sådanne synspunkter med en debat om de sidste knap hundrede års danske historieskrivning, kan det skyldes, at denne diskussion netop startede i dette tidsskrift, da Inga Floto i bd. xxvi, 5, 379 ff., offentliggjorde et delvist omarbejdet foredrag om »60'ernes dilemma. Noget om at skrive historie«, der blev holdt i Historisk Samfund i december 1975. Sammenhængen er, at selv om Kuhn er fysiker af uddannelse, og hans helt centrale eksempler på paradigmeskift eller »videnskabelige revolutioner« er hentet fra naturvidenskabens verden, så har paradigmebegrebet trods (eller måske netop på grund af) dets mangetydighed og diskutabile afgrænsninger vundet ind-

1. Se Knud Haakonssons meget klare og udførlige indledning om »Erkendelsesteori eller videnskabssociologi« til den danske udgave (Thomas S. Kuhn: »Videnskabens revolutioner«. Fremad 1973), som ligger til grund for de følgende formuleringer.

pas som tænke måde inden for samfundsvidenskab og humaniora. Kuhn har således haft betydelig indflydelse på amerikansk historieskrivning, hvor f.eks. Gene Wise har sammenknyttet det centrale i paradigmebegrebet med en nykritisk tekstanalyse, der ser både på en given teksts struktur og på dens funktion i skabelsessituationen, og ved hjælp af hvilken han vil overvinde et problem, der ikke er tilfredsstillende løst af Kuhn, nemlig at beskrive og forklare, hvad der egentlig sker, når et paradigme bryder sammen og erstattes af et andet. Efter Wise's og mange andres opfattelser har tre forklaringsmåder (som han foretrækker at kalde dem) afløst hinanden i amerikansk historieskrivning i dette århundrede. Den første forklaringsmåde er den »progressive«, der blev afløst efter den anden verdenskrig af »konsensus«, også kaldet den »modprogressive« eller med Inga Flotos betegnelse: den »holdningskomplekse« retning, og denne forklaringsmåde er så i løbet af 60'erne blevet anfægtet af en såkaldt »New Left«-fortolkning, der i alt fald indtil videre ikke har kunnet præsentere en samlet forklaringsmåde.

Det er nu disse synspunkter, som Inga Floto mener med de nødvendige modifikationer kan anvendes på danske forhold. Det betones, at hendes overvejelser er af absolut foreløbig karakter, og hendes eksempler er snarere taget fra den almindelige kulturdebat end fra periodens historiske arbejder, men det slås fast, at der efter hendes mening er et skel mellem Arups og Bagges fortolkninger af tilværelsen, som begge har været skoledannende og kan sammenlignes med henholdsvis den progressive og den holdningskomplekse forklaringsmåde, og som må forsøges eftersporet i deres produktion. På samme måde mener hun at kunne konstatere, at den holdningskomplekse forklaringsmåde i de senere år er blevet udsat for en række angreb, der dog på nuværende tidspunkt ikke har ført til nogen afklaring.

Det var dog ikke alene i USA, at man i begyndelsen af dette årti forsøgte at benytte paradigmebegrebet til historiografiske studier. Her i Norden kan nævnes den lundsiske historiker Birgitta Odéns programartikler

fra 1973 og 74 i Scandia, der kan ses som forarbejder til hendes monografi om »Lauritz Weibull och forskarsamhället« (1975), ligesom en studiegruppe ved Odense Universitet i 1976 kunne udgive en undersøgelse af dansk historievidenskabs tradition under titlen »Dansk historievidenskabs krise«. Set på denne baggrund er det ikke overraskende, at svaret på Inga Flotos udspil ikke lod vente længe på sig. Allerede i næste hefte af nærværende tidsskrift offentliggjorde Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen en artikel om »Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab«, hvor de to forfattere erklærede sig enige med Floto i, at der for tiden bliver stillet spørgsmålstegn ved den hidtil gængse måde at skrive historie på, men langtfra kunne dele hendes syn på det historiske forløb. Tværtimod at se den historiografiske udvikling i et delperspektiv hævdede de to forfattere i overensstemmelse med Odensegruppens konklusioner, at den dominerende historieforskning herhjemme viser en ufrugtbar kontinuitet fra Erslev og hans samtidige til en gang midt i 60'erne hvad problemvalg, metode og videnskabsteori angår. En undtagelse er Erik Arup, hvis danmarkshistorie dog er et dybt splittet værk, der ud fra et videnskabssociologisk synspunkt forblev en torso og står helt alene.

I bd. XXVII s. 233 ff. tog Kristiansen og Rahbek Rasmussen atter tråden op med et debatindlæg, »Arup og de andre«, formet som en række anmeldelser af nyere historiografisk litteratur bl.a. netop »Dansk historievidenskabs krise«, og her synes de to forfattere at have slået noget af en kolbøtte i forhold til odensegruppens resultater. Det kan fremhæves, at de her ytrer betænkelighed ved den kompromisløse opfattelse af paradigmebegrebet i Kuhns udformning, hvor videnskabelig udvikling ikke sker gradvist, men i spring, og hvor to paradigmer således ikke kan »tale sammen«. Herved afskærer odensefolkene sig nemlig fra at forklare den overgang fra »1800-paradigmet« til »1880-paradigmet« (Erslevs generation), som de mener rent faktisk har fundet sted – et problem de i øvrigt selv er opmærksomme på – men Kristiansen og Rahbek Rasmussen har nu og-

så blik for, at denne statiske anvendelse af paradigmebegrebet samtidig vanskeliggør studiet af mulige ændringer i problemstillinger og forskningsmiljø i tiden siden Erslev.

Det fremgår ikke af debatindlægget, om de to forfattere hermed tager afstand fra den opfattelse af det historiske forløb, som de fremsatte i »Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab«. En sådan afstandtagen finder man derimod i det seneste og efter min mening vægtigste indlæg i debatten, nemlig Erling Ladewig Petersens »Omkring Erik Arup: struktur og grænser i moderne dansk historieforskning (ca. 1885–1955)«, der er et omarbejdet foredrag, holdt i de historiestuderendes forening ved Odense Universitet i marts 1977 og offentliggjort i *Historisk tidskrift*, bind 78, s. 138 ff. Her ses det som opgaven at bestemme det der kaldes »det arupske paradigme« teoretisk og kronologisk, og Ladewig Petersen når til det resultat, at der synes at være tale om »to grundlæggende, men teoretisk beslægtede kontinuitetsbrud, hver især efterfulgt af skoledannelse af meget forskellig type, så forskellig, at der trods det indbyrdes slægtskab er tale om mere end teoretiske eller historiografiske nuancer«. De to paradigmer fikseres efterhånden i uforenelige skoledannelser, den »klassisk-erslevske« og den »arupske«, som med modifikationer bestod indtil 1950'erne, hvor kritikken mod Arup fik mæle. Selv om Ladewig Petersen således benytter sig af paradigmebegrebet, anes det måske, at hans forhold til det ikke er helt afklaret, og afslutningsvis hedder det da også, at begrebet som analyseredskab kan have fordel for sammenhængen, men at det på den anden side ikke kan bruges entydigt uden at gøre vold mod de karakteristiske særpræg, der efter alt at dømme har skilt vandene i dansk historisk forskning. Målet må derfor snarere være »at bestemme de historiske skolers strukturer og strukturelle forståen og grænser i tid og rum.«

Formålet med dette ret udførlige referat af

den korte, men intensive debat har egentlig ikke været at påvise, at der er fremsat mange forskellige opfattelser af det historiografiske forløb siden slutningen af forrige århundrede, men at fremhæve, at disse kan ses i sammenhæng med den brug, som de pågældende forfattere har gjort af paradigmebegrebet. Debatten er efter min opfattelse et skoleeksempel på, at den historiske forskningsproces er en helhed, og at empiriske studier og mere eller mindre bevidste teoretiske forudsætninger derfor må ses som to sider af samme sag, således at man ikke kan betvivle nødvendigheden af at udvikle den ene uden samtidig at miste noget væsentligt ved den anden.

Det er sådanne betragtninger, der ligger til grund for det følgende, hvor vi skal se nærmere på de anvendelser af paradigmebegrebet, som først Birgitta Odén og siden Ladewig Petersen har gjort brug af, og som ikke tidligere har været nærmere behandlet i dette tidsskrift. Denne præsentation vil blive fulgt op af et forslag til en historiografisk forskningsstrategi, som endelig vil blive skitseret anvendt på de sidste 100 års danske historieskrivning med et forsøg på at angive nogle positioner i de allerseneste års strømninger.²

To anvendelser af paradigmebegrebet

Som tidligere nævnt sammenknyttede Birgitta Odén paradigmebegrebet med svensk historieskrivning i »*Historia som forskningsproces*« (Scandia 1973), hvor hun hævdede, at denne tolket og analyseret i videnskabssociologiske termer følger samme udviklingsmønstre som andre videnskabelige forskningsprocesser. I overensstemmelse med denne opfattelse ser hun tre paradigmeskift eller traditionsopbrud i historiografien: Det første paradigmeskift var det kildekritiske gennembrud, som vi forbinder med Rankes navn, og som inspireret af historieforskningens grænseoverskriden til filologien ledte

2. Denne del af artiklen bygger på min specialeopgave i historie ved Københavns Universitet, som er afleveret i sommeren 1977 og udgivet i Institut for samtidshistories skriferække under titlen »Erslev-Arup-Christensen. Et forsøg på strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. århundrede« (1978).

frem til kildekritikken. Ved det andet paradigmeskift, det kritiske gennembrud, som i Sverige er knyttet til Lauritz Weibulls indsats, kom inspirationen fra positivismen og naturvidenskabeligt videnskabssyn, og kritikken satte ind mod normer for etablering af fakta og mod rekonstruktionsprocessen. Det tredje paradigmeskift står vi efter hendes mening midt i, og det bliver formentlig præget af en ny selvbevidst samfundsvidenskab og kommer til at angå den kundskabsteoretiske forankring for de systemer og regler, som historieforskningen anvender for at kunne beskrive og forklare det historiske forløb.

I en artikel to år senere om »Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning« gør Odén nærmere rede for sin opfattelse af paradigmebegrebet, hvis helheds- eller gestaltkarakter hun fremhæver i tilslutning til Arne Næss, og hvis anvendelighed netop beror på, at det er frugtbart over hele forskningsfeltet. Samtidig tilslutter hun sig videnskabsteoretikeren Hakan Törnebohms videreudvikling af begrebet som et overordnet styrings- og kontrolorgan i et undersøgende system, og i hvis udformning det kuhnske paradigmebegrebs skiftende indhold erstattes af fem analyseredskaber, der tilsammen dækker hele forskningsfeltet: videnskabsideal, videnskabsopfattelse, verdensbillede/perspektiv, etisk opfattelse og estetisk opfattelse.

Det er let at se, at Odén i sin skitse fra 1973 af de tre historiografiske paradigmeskift kun har inddraget de to første af Törnebohms analyseredskaber, og denne svaghed er efter min opfattelse ikke helt overvundet i hendes monografi fra 1975 om »Lauritz Weibull och forskarsamhället«. Odén inddrager her på fortrinlig vis det sociologiske aspekt, der er et så væsentligt element i paradigmebegrebet, i sin undersøgelse, hvilket må tilskrives hendes intime kendskab til Lauritz Weibulls placering i et intellektuelt miljø og til hans personlige situation frem til professorudnævnelsen i 1919, der ses som forskersamfundets accept af hans idéer. På den anden side er det dog et spørgsmål, om det ikke netop er hendes egen forankring i dette forskningsmiljø, der får hende til at afgrænse undersøgelsesfeltet så

skarpt, at f.eks. fremstillingen af paradigmets idéer om mennesker og samfund og de bagvedliggende teorier om årsagssammenhænge virker lidt bleg. Besvarelsen af den slags spørgsmål hørte jo ikke til god tone i denne forskningstradition, og det er i denne sammenhæng vigtigt at erindre, at paradigmebegrebet netop blev udviklet i reaktion mod sådanne intellektuelle elfenbenstårne, som weibullskolen i særlig grad repræsenterede. Set i denne sammenhæng udgør Sven-Eric Liedmans artikel i Scandia fra 1975 om »Den historisk-kritiska skolan i idéhistorisk belysning« et værdifuldt supplement til Odéns undersøgelser.

I den tidligere nævnte afhandling fra 1978 »Omkring Erik Arup: struktur og grænser i moderne dansk historieskrivning (ca. 1885–1955)« tilslutter E. Ladewig Petersen sig »i alt væsentligt« Birgitta Odéns definition af paradigmebegrebet som analyseredskab, men i stedet for at redegøre nærmere for dette, går han i samme åndedrag over til at præsentere to begreber, der kaldes »videnskabs-syn« og »historiesyn«. Sidstnævnte bestemmes som »historikerens vurdering af, hvilke kræfter der er afgørende for det historiske forløb« og som »hans syn på det historiske udviklingsmønster«, mens videnskabssynet hævdes anvendt som af Rolf Torstendahl i dennes disputats »Källkritik och vetenskaps-syn i svensk historisk forskning 1820–1920« (1964) med de modifikationer, som Ottar Dahl fremsførte i sin anmeldelse i (norsk) Historisk tidsskrift 1965 (s. 139, note 3).

Kort fortalt er det Torstendahls tese, at Lauritz Weibulls empiriske videnskabssyn stod i direkte modsætning til den statsidealistiske holdning, der hidtil havde været førende ved de svenske universiteter, og som gav plads for andet end det direkte iagttagbare som grundlag for rekonstruktionsprocessen. Dahl fremhæver nu, at det er misvisende at tale om »empirisme« forstået som modsætning til »statsidealisme« i de fleste rimelige betydninger – og også Torstendahls egen – af ordet. Ved en mere indgående og konsekvent analyse når Dahl frem til, at de to betegnelser dækker (mindst) to sæt af begreber, der ikke udelukker hinanden. Hvad »statsidealisme«

angår, er der nemlig tale om »opfattelser af historiens problemafgrænsning og reelle sammenhænge inden for historiens sagområde«, mens »empirisme« drejer sig om »melodiske opfattelser i snævrere forstand: kildebehandling, teoridannelse osv.« (anf. anf. s. 314).

Så vidt jeg kan se, er Dahls kritik andet og mere end modifikationer af Torstendahls analyseapparat, og konsekvensen må være, at Torstendahl så at sige på forhånd har accepteret weibullernes påstand om, at de i modsætning til deres modstandere gik personligt forudsætningsløse til rekonstruktionsprocessen. Dahl hævder heroverfor med rette, at det kan være vanskeligt at se, at nogen historiker overhovedet kan arbejde uden »aprioriske« elementer og at dette kan give grundlag for at skelne mellem »idealisme« og »empirisme« i historietænkningen (s. 312).

Måske er det netop fordi han opfatter den dahlske kritik som modifikationer, at Ladewig Petersen har vanskeligt ved at benytte begreberne videnskabssyn og historiesyn. De optræder ikke mange steder i afhandlingen bortset fra i programerklæringen, de sættes ikke op mod hinanden i det afsluttende, konkluderende afsnit, og de holdes heller ikke klart analytisk adskilt. Dette ses vel tydeligst, hvor Ladewig Petersen efter at have redegjort for udviklingen i Arups forskerfysiognomi sætter sig som opgave at bestemme særpræget i dennes »historiesyn« i forhold til den foregående generation (anf. arb. s. 148). Det sker nemlig på den måde, at han umiddelbart herefter sætter Arups kildebehandling i forhold til Erslevs (s. 148–153), mens han senere, da han skal forklare det arupske særpræg i forhold til Aage Friis og Knud Fabricius, placerer denne funktion i forskningsprocessen under begrebet »videnskabssyn« (s. 163 f.).

Det skal understreges, at disse indvendinger angår Ladewig Petersens anvendelse af en teoretisk ramme og naturligvis ikke anfægter hans arbejde som egentlig historisk undersøgelse. Som tidligere nævnt anser jeg det for

det hidtil vægtigste indlæg i debatten om dansk historieskrivning i nyere tid, ikke mindst takket være de mange højst tiltrængte analyser af forklaringsmønstrene i Erslevs, Arups, Astrid Friis' og Albert Olsens værker, men netop derfor må det i denne sammenhæng være vigtigt at fastslå, at Ladewig Petersen efter mit bedste skøn (for at tale arupsk) egentlig ikke forsøger at anvende paradigmebegrebet. Hans faktiske fremgangsmåde er at skelne mellem analyseplan og synteseplan, eller som han i forbindelse med Erslev også udtrykker det: mellem kildekritik og realkritik (s. 153), hvilket er en udmærket indfaldsvinkel til forståelse af Arups forskerfysiognomi, da denne selv ved adskillige lejligheder har fremhævet det principielle i dette skel.

Vanskeligheden ligger således ikke i, at Ladewig Petersen tager udgangspunkt i Arups teoretiske selvforståelse, selv om han godt er klar over, at den ikke er uproblematisk (s. 166), men at han efter min opfattelse ikke i tilstrækkelig grad tager konsekvensen af, at Arups formuleringer er polemisk prægede og bestemt af de vekslende ophavssituationer, hvor det drejede sig om at begrunde sine synspunkter i kildekritiske normer, fordi dette var det eneste argumentationsgrundlag, som historikere af ellers vidt forskellig observans måtte formodes umiddelbart at kunne slutte op om. Hvis vi erindrer os de fem komponenter i det törnebohmske paradigmebegreb, er pointen altså, at Arup lige som sin kampfælle Lauritz Weibull »skubber« sine synspunkter ind under de to første kategorier, og på samme måde som der i det torstendahlske analyseapparat lå en accept af weibullernes teoretiske selvforståelse, er det efter min opfattelse nu rimeligt at hævde, at Ladewig Petersen ved at fokusere så stærkt på individet Erik Arup så at sige på forhånd har taget stilling i dennes opgør dels med Aage Friis og Knud Fabricius og dels med den fælles læremester Erslev.³ Som Odén ønsker han dog at tage hensyn til, at historikere som andre

3. Se nærmere om disse diskussioner i min »Erslev- . . .«, kap. 2. Hvad særligt striden om Arups danmarkshistorie angår, se Inga Floto: »Arup og hans kritikere«, Historisk tidsskrift, bind 78,2, der bl.a. behandler Ladewig Petersens artikel ud fra lignende synspunkter, men med lidt andre konklusioner.

samfundsborgere er under indflydelse af andet end hvad man kunne kalde videnskabsinterne strømninger, men når inddragelsen af f.eks. samtidspolitiske strømninger kan virke noget ujævn, skyldes det næppe udelukkende mangelen på basisundersøgelser i dansk historiografisk forskning, men også, at hans analyseredskaber ikke svarer til hans teoretiske ramme.

En historiografisk forskningsstrategi

Meget af modstanden mod at anvende paradigmebegrebet bunder utvivlsomt i en frygt for herved at tilsløre de karakteristiske særpræg ved dansk historieskrivning, som Ladewig Petersen med megen ret gør opmærksom på. I forbindelse med omtalen af odensegruppens arbejde blev det netop fremhævet, at det ikke er ligetil at overføre det kuhnske paradigmebegreb til historieskrivningen på grund af vanskelighederne ved at forklare overgangen fra et paradigme til et andet, men som nævnt i forbindelse med Inga Flotos artikel er det et problem, som Gene Wise har fundet en løsning på. Baggrunden er, at kun få historiske skoler er så tæt sammenknyttede som de naturvidenskabelige samfund, der er genstand for Kuhns interesse, fordi de som følge af deres studieområde er i tættere kontakt med det omgivende samfund. Wise tager således hensyn til, at amerikanske historikere i højere grad end naturvidenskabsfolk er præget af de skiftende synspunkter i den almindelige debat, og han anvender derfor som fremhævet af Inga Floto begreberne »selvforståelse« og »virkelighedsopfattelse« til indkredsning af de historiske forfatterskaber. Hvis vi skal overføre dette analyseapparat til danske forhold, støder vi imidlertid bl.a. på den vanskelighed, at kildekritikken her i de sidste generationer af det universitetsfaghistoriske uddannelsessystem har været et middel, der på tværs af forskelle i forskningsinteresser, synsvinkler og holdninger har givet faget en fundamental ensartethed, som er fremmed for amerikansk historieforskning. Målet må derfor snarere være at sammenknytte det centrale i paradigmebegrebet med

Ottar Dahls kritik af det torstendahlske analyseapparat, og det vil nu blive forsøgt i et forslag til historiografisk forskningsstrategi, hvor undersøgelsesfeltet er opdelt i tre kategorier, videnskabssyn, historiesyn og virkelighedssyn, der tilsammen udgør elementerne i et historikerparadigme.

Jeg definerer *videnskabssynet* som de kriterier, der ligger til grund for, om noget kan anses for videnskabelig historieskrivning eller ej. Det indeholder altså de grundsynspunkter og metoder med hensyn til kildebehandling, teoridannelse osv., der skal begrænse vilkårligheden i historikerens arbejdsproces. Videnskabssynets betydning er særlig stor ved verifikationsprocessen i al forskning, men kan mest umiddelbart efterspores i kildekritiske analyser, polemikker osv., og det har i vores tradition været den foretrukne slagmark for faglig argumentation.

Historiesynet kan tilsvarende betegnes som historikerens faglige interesseområde og omfatter således de sammenhænge i fortiden, som er genstand for forskerens daglige arbejde, og som f.eks. har givet sig udtryk i opdelinger af det faglige kompetenceområde som politisk historie, økonomisk historie, kulturhistorie og socialhistorie. Man fødes ikke med et bestemt historiesyn, men uddannes via muligvis skiftende faglige miljøer ind i et, som især får betydning ved emnevalg og problemstillinger og mest umiddelbart kan efterspores i specialundersøgelser.

Nu har der i det foregående været lejlighed til at konstatere, at historieforskning er andet og mere end visse videnskabsteoretiske normer tillempt på bestemte områder affortiden, og det er disse »andre« elementer, som vi kan kalde *virkelighedssynet*, og som omfatter historikerens verdensopfattelse, menneskesyn og samfundsopfattelse. Det knytter sig således til det »personlige« dvs. historikerens besværlige individualitet og dens forhold til de overordnede værdiforestillinger i tiden, der ikke behøver være snævert knyttet til det faglige miljø. Ligesom man som nævnt ikke fødes med et bestemt historiesyn, men uddannes ind i et, fødes man heller ikke med et bestemt virkelighedssyn, men til en vis grad til et, fordi det samfund eller den samfundsgruppe,

som man kommer til verden i, har en bestemt ideologi. Denne ideologi behøver ikke være en bestemt formuleret opfattelse af verden, mennesket eller samfundet, og dens indflydelse på det færdige resultat kan være forskellig ikke alene fra historiker til historiker, men også inden for den enkeltes produktion, hvor den især slår igennem ved syntesedannelsen og derfor særligt kan efterspores i de store sammenfattende fremstillinger. I langt højere grad end historiesynet kan virkelighedssynet give grundlag for en livsanskuelse, forstået som en opfattelse af de nutidige sammenhænge og visse forventninger med hensyn til fremtiden, og det er vel derfor, at dette felt, hvor historikeren som følge af sit uddannelsesforløb måske kun er lægmand, i praksis også tit skubbes ud af det historiografiske undersøgelsesfelt.

Den mest åbenlyse begrænsning ved dette analyseapparat er, at det er opbygget specielt med henblik på studiet af en bestemt historiografisk tradition, hvor videnskabssynet har spillet en dominerende rolle. Den foretagne opdeling vil formentlig vise sig mindre velegnet ved analyse af en marxistisk tradition, hvor man lægger mindre vægt på borgerlig erkendelsesteori, fordi man er af den opfattelse, at arbejderklassens historiske mission og mål er i overensstemmelse med historiens objektive udviklingsgang, og dette vil formentlig medføre, at skellet mellem videnskabssyn og virkelighedssyn må lægges et andet sted, hvis man overhovedet vil tænke i disse baner. En filosof, der i højere grad end historiografen søger efter lovmæssigheder i al menneskelig erkendelse, vil formøntlig ligeledes gruppere elementerne anderledes, og det samme vil også nok være tilfældet med en litterat. Denne vil være mere tilbøjelig til at anskue en given tekst som fiktionslitteratur, og vil måske derfor lade bestemte estetiske normer få en selvstændig plads i det, vi har kaldt videnskabssynet, eller måske helt forkaste vores analyseapparat til fordel for f.eks. den törnebohmske udformning af paradigmebegrebet. Hermed være naturligvis ikke sagt, at

kompositions mønstret ikke også har spillet en rolle i vor historiografiske tradition. Det er f.eks. stærkt fremtrædende i Arups, Troels-Lunds og A.D. Jørgensens forfatterskaber.

Det er i øvrigt let at se, at der er glidende overgange mellem de tre kategorier i dette historikerparadigme, og de skal da også opfattes funktionelt og ikke materielt som »kasser«, i hvilke man uden videre kan grovsortere historikere – eller dele af samme. Birgitta Odén har været inde på en side af dette problem ved præsentationen af sit historikerparadigme i Scandia 1975, hvor hun skriver, at paradigmebegrebets »gestalt« karakter ikke tillader skarpe afgrænsninger mellem de forskellige kategorier, fordi en opfattelse indenfor én kategori som regel er nært knyttet til en anden kategori. Det væsentlige er således ikke, skriver hun, grænserne mellem de forskellige elementer i paradigmet, men at der tages hensyn til alle (s. 9).⁴ Det helt afgørende i vores sammenhæng er, at et paradigme er et system i ustabil balance, som nedbrydes efter en vis tid på grund af dets indbyggede spændinger, hvorpå et nyt opstår efter en periode, der er præget af usikkerhed omkring de faglige normer, og det springende punkt er nu, at hvis vi med vore analyseredskaber skal fastholde denne udvikling, må de enkelte elementer i vores paradigmebegreb indgå i relationer, der modsvarer de afgørende ændringer i den pågældende historiske situation. Dette betyder, at hvis paradigmet skal have værdi som analyseredskab, kan man efter min opfattelse kun tale om et paradigmebrud, når et givet skred ikke blot slår igennem i den ene kategori, men også forplanter sig til de to andre, og paradigmeskiftet kan først anses for fuldbrydet, når de ændringer, som vi hver for sig kan konstatere inden for videnskabssyn, historiesyn og virkelighedssyn, tilsammen udgør en sådan funktionel helhed, at der ikke blot er tale om et paradigmebrud med usikkerhed omkring de faglige normer, men om et gennembrud for et nyt paradigme, en ny balance, hvor det der var problemer i det gamle paradigme bliver til løsninger i det nye og

4. Det bør tilføjes, at sådanne betragtninger naturligvis ikke overflødig gør et egentligt forsøg på at behandle de videnskabsteoretiske problemer om afgrænsningen af de enkelte »syn« hver for sig og i forhold til hinanden.

således resulterer i en traditionsfri skildring af fortiden.

Når denne forskningsstrategi nu vil blive anvendt på den historiografiske udvikling, må det fremhæves, at fremstillingen dels af mangel på basisundersøgelser og dels på grund af denne artikels rammer må antage skitse-mæssig karakter og fortrinsvis bevæge sig på individniveau. Kort sagt adskiller denne skitse sig således ikke fra sine forgængere i diskussionen ved at gøre krav på at blive opfattet som værende af mere end foreløbig karakter, og med disse modifikationer vil jeg opstille fire stadier i de sidste knap 100 års danske historieskrivning:

- 1) Bruddet med »det nationalliberale paradigme« i Erslevs generation.
- 2) »Fremskridtsparadigmet« symboliseret i Arups danmarkshistorie.
- 3) Bruddet med dette paradigme ud fra en »holdningskompleks« betragtningensmåde, som muligvis er ved at blive afløst af
- 4) Et nyt paradigme.

Bruddet med det nationalliberale paradigme

I sin egenskab af rektor for Københavns Universitet holdt Erslev i 1911 en tale om »Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie«, hvor han markerer sin generations afstand til det vi kan kalde det nationalliberale paradigme. Han fremhæver bl.a., at hans tid, hvad »Værdiprøvelsen« angår skiller sig skarpt ud fra den foregående, og her ser vi med andre ord en ændring i *videnskabssynet*. Derpå beskriver han, hvorledes der er sket et skifte i »Interesse« fra rigets ydre historie til den indre, fra forfatningsudviklingens ydre form til dens indhold, til forvaltningen og finanshistorien og til en stræben på mangfoldige punkter efter en nærmere forståelse af folket i dets forskellige lag og klasser. Det svarer stort set til ændringer i det vi har kaldt *historiesynet*. Hvad endelig vort tredje analyseredskab, *virkelighedssynet* angår, skriver Erslev, at hans slægtled har fjernet sig fra den opfattelse af »selve Grundtraaden af vort Fædrelands historiske Udvik-

ling«, som var kendetegnende for den foregående generation, der havde en anden mening om de store linier i danmarkshistorien og om de perioder, som den skulle inddeles i. Dette slægtled var liberalt, fordi det så historien som en udvikling fra oldtidens demokratiske samfund, hvor kongen herskede over et frit folk, over et kirke- og adelsvælde, der trængte kongens og folkets magt tilbage, men som blev knækket henholdsvis ved reformationen og ved statsomvæltningen i 1660. Enevældens vigtigste historiske gerning blev at gøre alle lige og derved åbne vejen for den frie folkelige forfatning, der var den rette og tillige betød en tilbagevenden til udgangspunktet. Slægtledet var endvidere nationalt, fordi det – ud fra den siden napoleonskrige og tysk-romantiske strømninger vakte nationalfølelse – så det nationale moment som den røde tråd i vort folks historie fra fjerne tider og bedømte fortidens mennesker herudfra.

Da der nu hersker almindelig enighed om, at Erslevs generation set i eftertidsperspektiv betegner et kontinuitetsbrud, er der ingen grund til her at diskutere, om han i festrusen har markeret afstanden til det foregående slægtled mere end rimeligt er. Langt vigtigere er det af få belyst, om de ændringer i forhold til det nationalliberale paradigme, som mere eller mindre markant kan konstateres hver for sig inden for vores tre kategorier, tilsammen udgør en funktionel helhed og resulterer i den traditionsfri skildring af fortiden, som fuldbyrder et paradigmeskifte.

Tager vi udgangspunkt i *videnskabssynet*, fremmede det vi nu kalder den klassiske kildekritik professionaliseringen og specialiseringen af historikermiljøet og blev et glimrende middel til at gøre op med den nationalliberale historieskrivning, om hvilken både den radikale Fridericia og den konservative Bricka kunne mene, at den byggede på generaliseringer over alt for få fakta. Som bekendt er denne form for kildekritik stærkt forankret i den filologiske tekstkritik, hvor de enkelte fænomener i en given sammenhæng isoleres fra hinanden og studeres hver for sig i tid og rum, og pointen er nu, at denne atomistiske forskningsmetode gør det naturligt at lægge vægt på kontinuerlige udviklingslinier i den histo-

riske rekonstruktionsproces. Den bør således ses i forbindelse med noget væsentligt i *virkelighedssynet*, nemlig det evolutionistiske syn på tilværelsens gang, som hos det nye slægtled fra 1870'erne og 80'erne afløste den ortodokst religiøse verdensopfattelse.

Tanken om en fremadskridende udvikling i historien slog igennem med romantikken, hvor den blev sammenkoblet med de store idealistiske, filosofiske systemdannelser, som efterhånden blev udhulet af erfaringer inden for naturvidenskab og det politiske liv, hvor frigørelsen fra troen på verdensåndens styrelse betød, at det enkelte menneske, forstået som den store personlighed, kunne sætte sit afgørende præg på den historiske udvikling. Det er dog karakteristisk, at fremskridtstanken stadig bevarede sin magt over sindene og kunne legitimeres med henvisninger til de faktiske fremskridt i udviklingen af de materielle forhold, hvor den igangværende industrialiseringsproces på efterhånden gennemgribende måde omformede såvel landskab som levevilkår for befolkningen.

Disse forhold fik indgribende betydning for *historiesynet*, der blev præget af erkendelsen af, at tilværelsen er bestemt af mange flere kræfter – også af materiel art – end man hidtil havde været tilbøjelig til at regne med, og hermed åbnedes for mere indgående studier af den indre historie, heriblandt kulturhistorien og den økonomiske historie, der for mange var en ypperlig illustration af deres virkelighedssyn, fordi man her i særlig grad kunne se, hvorledes mennesket fra et lavt begyndelsestrin efterhånden var nået frem til en højere kultur.

Det springende punkt er nu, om det der er blevet kaldt gennembruddets mænd skabte den traditionsfri skildring af vort folks historie, der fuldbyrder et paradigmeskifte. I sin rektortale beklager Erslev, at hans slægtled ikke er nået frem til et stort samlet syn på vor fortid og derfor ikke ret har øje for den dybe forbindelse mellem vort folks fortid og dets fremtid, og vi må derfor konkludere, at hans generation befandt sig i det, som Kuhn kalder »en revolutionær situation«. De havde sprængt et gammelt paradigme uden at have kunnet nå frem til et nyt.

Dette hænger sammen med, at det ikke blot var udpræget konservative historikere som Johs. Steenstrup, der ikke var sluppet helt fri af de gamle idealistiske sammenhænge, som konsekvent tænkt var uforenelige med de nye strømninger. I 1876 talte Erslev om »Menneskeandens Udvikling«, og 9 år tidligere fremhævede Troels-Lund den rige lære, som historien giver, »naar man ser den som den successive Udfoldelse af Folkeandens Ejendommeligheder«. De var dengang henholdsvis 24 og 27 år gamle, og senere i livet faldt det dem ikke naturligt at indpasse deres kendsgerninger i en sådan overindividuelistisk ramme, men de savnede unægteligt noget andet at sætte i stedet. Erslevs bind af Danmarks Riges Historie blev ingen egentlig syntese, og Troels-Lund, der dog var teolog af uddannelse og havde disputeret over et filosofisk emne, blev med rette bebrejdet, at han i sit kulturhistoriske storværk, der endte med at hedde »Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede«, heller ikke gav læseren et helhedsbillede, men en række beskrivelser af enkeltelementer. Dette forsøgte han at råde bod på med værkets sidste bind, »Livsbelysning«, der skulle være en sammenfatning af renæssancetidens idéindhold, men som ikke falder særlig naturligt ind i rækken.

Fremskridtsparadigmet

I betragtning af den modstand, som Arups danmarkshistorie mødte blandt fagfæller og i den bredere offentlighed, kan det umiddelbart synes dristigt at betegne dette værk som paradigme fuldbyrdende i den forstand, at vi først her får den store sammenfattende, traditionsfri skildring af vort folks historie ud fra de principper, som i det foregående er blevet kaldt fremskridtsparadigmet, fordi en bærende tanke er, at mennesket fra et lavt begyndelsestrin efterhånden er nået frem til en højere kultur, selv om det i Arups udformning naturligvis heller ikke er sket uden midlertidige afbrydelser. Arbejdet var oprindeligt tænkt som en afløser af Allens gamle universitetslærebog, der kan ses som symbol på det nationalliberale paradigme, hvor de histori-

ske begivenheder sås som led i verdensåndens fremadskridende manifestation hen mod en tilstand, hvor alle var frie, men samtidig blev betragtet som en tilbagevenden til oldtidens idealsamfund.

Selv om det må indrømmes, at det sociologiske aspekt ikke er helt afklaret på grund af den historiografiske forsknings nuværende stade, forekommer det mig, at i alt fald de to videnskabsteoretiske skoledannelser, som Ladewig Petersen omtaler, tvangfrit kan indpasses i en større sammenhæng, hvor Arups danmarkshistorie står som et skoleeksempel på det nye paradigme: *videnskabssynet* er baseret på systematisk kildekritik, der anses for historikerens speciale, samt på inddragelse af det man i alt fald dengang kaldte for hjælpevidenskabernes resultater i videst mulige omfang. Hvad *historiesynet* angår ses den politiske historie og den indre – ikke mindst den økonomiske – udvikling i organisk sammenhæng. Samfundsudviklingen er det centrale, men kun de forhold er medtaget, som fik politisk betydning. På grænsen til *virkelighedssynet* har vi interessen for de store personligheder, og endelig tegner den historiske udvikling et billede fra lavere til højere former.

Som nævnt under præsentationen af Kuhn er det karakteristisk for et paradigme, at det kan holde til voldsom uenighed, blot denne ikke angår dets centrale dele, og vi må se kritikken af Arups danmarkshistorie i dette lys. Hvad enten man stemte konservativt eller var medlem af det radikale venstre, befandt man sig inden for den borgerlige ramme, som her er kaldt fremskridtsparadigmet, og de angreb, som Arups fagfæller rettede mod hans danmarkshistorie, bundede, så vidt jeg kan se, heller ikke i uenighed om forskningsprincipperne, men skyldtes snarere forfatterens helt personlige og i dobbelt forstand radikale udformning af dem. Hvorom alting er, er det svært i eftertidsperspektiv at komme udenom Aksel E. Christensens bedømmelse af danmarkshistorien som et værk, der trods fejl og mangler eklatant brød traditionens lammen-

de tryllemagt over erkendelsen og skabte en sum af frugtbare problemstillinger for fremtidig forskning. Den fik således paradigmatisk effekt, selv om man nok må være opmærksom på, at det var Arups tro på positivismens muligheder i videnskab og i det virkelige liv, der var en væsentlig årsag både til arbejdets fortrin og til dets mangler.

Det holdningskomplekse dilemma

I den tidligere nævnte afhandling påpeger Ladewig Petersen, hvorledes Albert Olsen og især Astrid Friis efterhånden distancerer sig fra det arupske forklaringsmønster i deres forskning, og ligeledes fremhæver han, hvorledes Povl Bagge i 1940 gør op med den sikre objektivitetstro, der lå bag Arups danmarkshistorie, omend Bagge – efter min opfattelse fejlagtigt – retter angrebet mod Kr. Erslev.⁵ Tilsvarende har jeg i min specialeopgave forsøgt at vise, at der hos de to jævnaldrende, Aksel E. Christensen og Axel Steensberg, kan iagttages en stigende afstandtagen fra den arupske måde at skrive historie på, en udvikling der forekommer mere bevidst hos førstnævnte, hvor den med »Kongemagt og aristokrati« fra 1945 resulterer i et egentligt brud, der gør sig gældende over hele forskningsfeltet, men først gennemføres konsekvent i »Vikingetidens Danmark« fra 1969. Nedenstående fremstilling bærer naturligvis præg af disse undersøgelser, hvis repræsentativitet for forskersamfundet som helhed bør diskuteres ved anden lejlighed.

I sin polemisk forbilledlige pjece fra 1894 »Om Kulturhistorie« begrunder Troels-Lund sin beskæftigelse med den materielle kultur ud fra etiske argumenter. Han hævder, at »Kulturudviklingens Historie« forløber anderledes end den politiske historie, og mens sidstnævntes moral lige som den blinde Isak kun havde en velsignelse, nemlig den der tilfaldt sejrherren, udmærkede kulturhistorien sig ved, at glæden var fælles, tabet var ingens, og fremskridtet var alles.

5. Det må her fremhæves, at ligesom jeg er af en anden opfattelse af striden mellem Arup og hans kritikere end den, der er kommet til orde i så meget af den senere litteratur om emnet, hefter jeg mig ved de relativistiske træk i Erslevs forskerfysiognomi i langt højere grad, end det normalt er tilfældet. Se min »Erslev-...«, kap. 2 og 3.

Trods disse sammenhænge, der også for Troels-Lund var mere komplicerede end formuleringerne lader ane, var det først udbruddet af første og ikke mindst forløbet af anden verdenskrig, der rystede troen på fremskridtet i etisk forstand i en sådan grad, at det er berettiget at tale om en brudsituation. Begivenhederne i mellemkrigstiden og ikke mindst under den tyske besættelse prægede på afgørende vis virkelighedssynet hos en generation, og det skal nu påvises, hvorledes ændringerne i det ideologiske klima kunne falde sammen med strømninger af videnskabsteoretisk art og sætte afgørende præg på historikernes emnevalg og arbejdsmåde. Aksel E. Christensens »Kongemagt og aristokrati« fra 1945 er et meget markant eksempel, ikke mindst fordi værket i så eminent grad hænger sammen.

Tager vi udgangspunkt i *historiesynet*, vender Christensen sig fra 30'ernes økonomiske og sociale problemstillinger til magtens problem. Emnet er forfatningsudviklingen, set som magtkampen mellem kongemagt og aristokrati, hvor historikerne hidtil mest havde samlet sig om at vise den kontinuerlige udvikling inden for middelalderhistorien, sat den i hjemlig sammenhæng og givet den en national dansk forklaring, men Christensen viser nu, at der sker gentagne, skarpe brud i stats- og samfundsopfattelsen, og at den danske statsret og samfundsopfattelse stod i nær kontakt med de tilsvarende foreteelser ude i Europa.

Forfatterens *virkelighedssyn* skinner igennem i en række let gennemskuelige formuleringer, der viser hans nationale engagement, og forfatningsudviklingen er næppe valgt som emne udelukkende på grund af forskningssituationen. Netop under den tyske besættelse blev det tydeligt, at synet på hvad der var ret ikke nødvendigvis var bestemt af den hjemlige organisatoriske og sociale udvikling, men måtte ses i forbindelse med de politiske magtforhold i den givne situation. En sådan helhedsbetragtning på samfundet måtte vanskeliggøre en optimistisk tro på, at udvikling og fremskridt nødvendigvis er sammenknyttet. Relativismen ses som en fuldtudformet livsanskuelse.

Bruddet med fremskridtsparadigmet viser sig inden for *videnskabsynet* ved, at forfatteren i

rekonstruktionsprocessen opgiver at tvinge sine genstridige kendsgerninger ind i typologiske udviklingslinier og i stedet forsøger at understrege, hvorledes hvert enkelt element har et funktionelt forhold til helheden. Det springende punkt er nu, hvilke konsekvenser det fik for muligheden af at skrive en sammenfattende syntese, forstået som en indpassning af de enkelte historiske begivenheder i et sammenhængende forløb, at der måtte stilles spørgsmålstejn ved den evolutionistiske forklaringsmodel.

I »Kongemagt og aristokrati« tages der egentlig ikke stilling til dette problem, da værket udtrykkeligt præsenteres som blot et supplement til de gængse fremstillinger, men konsekvenserne af bruddet med det evolutionistiske skema som forklaringsmodel skinner tydeligt igennem i sammenfattende fremstillinger som andenudgaverne af Axel Steensbergs »Den danske landsby gennem 6000 år« fra 1973 og »Den danske bondegård« fra 1974, hvor problemet er at nå fra etablering af kendsgerninger inden for det enkelte kildekompleks til den fasttømrede helhedsopfattelse. Det skal således ikke bestrides, at mellemkrigstidens og navnlig efterkrigstidens historieskrivning har været præget af den nøgterne, kritisk prøvende detailstudie, men frem for at se det som et sørgeligt resultat af historikernes faglige fantasiløshed, kan man – i alt fald for en dels vedkommende – også anskue det som en følge af et dybtgående opgør med de store ideologier, med -ismene. Mens historikernes detailviden voksede, blev de simple løsninger udelukket og sansen for tilværelsens mangfoldighed skærpet. Dette »holdningskomplekse« træk finder vi også hos mere teoretisk arbejdende historikere som Povl Bagge og H. P. Clausen, der dog samtidig forbigår det problem, som var så nærværende, men uløseligt for Erslev, nemlig hvordan man skal skrive en stor sammenfattende syntese på relativistisk grundlag.

Det har været karakteristisk for en række undersøgelser fra de senere år med emner af mere sammenfattende karakter, at historikeren anvender en videnskabelig metode, hvis væsentligste træk er, at problemstillingerne ikke sættes i relation til en fortidig virkelig-

hed, men til forskningens aktuelle stade, forstået på den måde, at man ved at sætte tidligere fremsatte opfattelser op mod hinanden søger at etablere empirisk modsigelsesfrie synteser. I »Vikingetidens Danmark« fra 1969, der fra Aksel E. Christensens side er beregnet på at stå alene som det endelige opgør med Arups danmarkshistorie, kommer denne konfrontationsmetode rigtigt til sin ret ved behandlingen af trelleborgene, der i så høj grad har været med til at omstøde Arups evolutionistiske opfattelse af vikingetiden. Det pointeres her, at selv om vi ikke kan nå til et endeligt resultat af, hvad de egentlig er, må vi acceptere en højt udviklet trelleborgkultur som en kendsgerning, der må indgå centralt i vor vurdering af perioden. I stedet for en almen fremstilling, hvor de enkelte begivenheder er indpasset i et sammenhængende forløb, får vi således en række forskningsdiskussioner, hvor synteserne danner udgangspunkter for nye problemstillinger. Det afgørende i vores sammenhæng er nu, at denne fremstilling af en periode i vort lands historie i så afgørende grad er præget af forgængernes problemstillinger, at vi nok får en fremragende universitetslærebog, hvor selve teoridannelsen blottes, men ikke den traditionsfri skildring af vort folks udvikling, som fuldbyrder et paradigmeskifte.

Konklusion

Sammenfattende har den historiografiske forskningsstrategi, som er anvendt i det foregående, givet et andet billede af den danske tradition end dem vi har set ved de hidtidige anvendelser af paradigmebegrebet. Resultatet er, at den opfattelse af kontinuitet, som odensegruppen og Kristiansen & Rahbek Rasmussen har givet udtryk for, ikke har kunnet opretholdes, ligesom det på den anden side hverken har været muligt med Ladewig Petersen at se et paradigmeskifte mellem Erslev og Arup eller for den sags skyld at opfatte den holdningskomplekse retning som paradigmeskabende. Tværtimod befinder »den holdningskomplekse generation« sig efter denne opfattelse i samme situation som

»gennembruddets mænd«, der i årtierne omkring århundredeskiftet havde sprængt det nationalliberale paradigme uden endnu at være nået frem til et nyt.

Den lange brudsituation fra det tidspunkt, hvor det nationalliberale paradigme kommer i alvorlige vanskeligheder og til etableringen af en ny ustabil balance med fremskridtsparadigmet, virker måske påfaldende på baggrund af de hidtidige anvendelser af paradigmebegrebet på den danske tradition, men finder efter min opfattelse sin naturlige forklaring i, at de historiske samfund som tidligere nævnt er i tættere forbindelse med de modsigelsesfyldte strømninger i den almindelige samfundsudvikling end de naturvidenskabelige samfund, der har været genstand for Kuhns anvendelse af begrebet. På tilsvarende måde er den nuværende revolutionære situation med usikkerhed omkring de faglige normer en så kompliceret affære, at det holdningskomplekse dilemma vel lige så vel kan føre tilbage i fremskridtsparadigmet som det kan resultere i et paradigmeskifte. En af fremskridtstankens måske sidste markante bastioner i den almindelige debat er vel foreløbig faldet engang i slutningen af 60'erne, hvor man i vor velstående del af verden for alvor satte spørgsmålstegn ved den værdi af fortsat teknisk og økonomisk vækst, som Troels-Lund i 1894 tilsyneladende ikke betvivlede. Mens man tidligere kunne være progressiv og reaktionær i forhold til tilværelsens fremadskridende udvikling, er det i dag uligt vanskeligere at afgøre, hvad sådanne betegnelser dækker i f.eks. politiske sammenhænge, men hvad dette kommer til at betyde for samfundsudviklingen og hermed også for historieskrivningen får stå hen. Vi befinder os i en overgangsfase, hvor slutmålet er vanskeligt at se.

Et nyt paradigme?

Alligevel kan det måske lønne sig at spejle efter ingredienserne til et nyt paradigme i horisonten. Med hensyn til *historiesynet* har de senere års interesse for socialhistorie udvidet åbningen til andre kultur- og samfundsviden-

skaber, hvis problemstillinger, så vidt jeg kan se, utvivlsomt vil øve indflydelse på historikernes emnevalg, og hvad virkelighedsynet og videnskabssynet angår kan vi se nærmere på de replikker, som Ole Karup Pedersen og Niels Steensgaard rettede mod henholdsvis Sven Henningsens og Aksel E. Christensens anmeldelser af deres disputater. Replikkerne er trykt i *Historisk tidsskrift* i henholdsvis bind 75 s. 399 ff. og 76, s. 70 ff.

I sin replik til Sven Henningsen fremhæver Karup Pedersen som noget centralt, at han ikke mener, at vi af det empiriske materiale kan skaffe os viden om de fortidige aktørers »billede« af »virkeligheden« og kan forbinde dette »billede« med en »virkelighed« og konstatere en eventuel forskel. Opmærksomheden skal her ikke rettes mod det løsningsforsøg, som Karup Pedersen gør sig til talsmand for i sin afhandling, der behandler P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik, nemlig anvendelsen af rollebegrebet. Det afgørende i denne forbindelse er, at han er af den opfattelse, at uenigheden mellem Sven Henningsen og ham selv for en væsentlig del beror på, at mens denne først og fremmest interesserer sig for »resultatet« – in casu 9. april 1940 – er han selv mere optaget af »processerne der foregik kontinuerligt og uden nogen på forhånd fixeret »scoringstavle«, hvor man kan aflæse de forskellige points, der opnås.

Når det ikke er resultatet, der bestemmer problemstillingen, har vi et brud med udviklingstanken, der er endnu skarpere udtalt end hos Aksel E. Christensen, fordi Karup Pedersen i højere grad end denne forsøger at komme bag noget helt centralt i *virkelighedssynet*: at historien så at sige selv afgrænser vore problemstillinger, fordi den ligesom den blinde Isak kun har den ene velsignelse, som tilfalder den sejrende, for at bruge Troels-Lunds udtryk.

Niels Steensgaard er inde på en lignende tankegang, når han i sin replik til Christensens anmeldelse af hans bog »Carracks, Caravans and Companies« forklarer sin undersøgelse af et kontinuitetsbrud i historien. Her slås det fast, at mennesker navnlig i en uoverskuelig periode handler delvis i blinde på

grundlag af utilstrækkelige informationer. Det er først historikeren, der ved, hvilke handlinger, der var effektive, og hvilke der var futile. Men – fortsætter Steensgaard – dette sætter historikeren i en penibel situation, hvis han vil besvare et spørgsmål, der ligger uden for kildernes horisont. Her kommer han gerne ud over problemet ved at afhumanisere det og inddrage faktorer som den amerikanske sølvstrøm, søherredømmet og Nederlandenes gunstige beliggenhed, der dog alle til syvende og sidst rejser lige så mange spørgsmål, som de besvarer.

I stedet forsøger Steensgaard at blive inden for undersøgelsesfeltet ved at opfatte de konkurrerende parter som strukturer og konflikten mellem dem som en strukturkrise, dvs. en konfrontation mellem fundamentalt forskellige institutionelle komplekser, og her er vi så fremme ved det efter Steensgaards opfattelse virkelig perspektivrige i uenigheden mellem Aksel E. Christensen og ham selv, og som set fra vores synspunkt drejer sig om noget helt centralt i *videnskabssynet*. Begge er enige om, at historikeren er alene med kilderne og ikke kan påtvinge fortiden sine bedrevidende abstraktioner, men Steensgaard »øjner en mulighed for gennem struktursammenligninger at nå frem til abstraktioner, der er relevante, om ikke altid synlige, for fortidens mennesker, at finde grænserne for deres handleevne og dermed gøre det muligt at bygge bro mellem det varige, strukturerne, og begivenheden.«

Det er tydeligt, at de overvejelser af teoretisk art, som Steensgaard her fremsætter, er beslægtet med den helhedsopfattelse, der ligger bag paradigmebegrebet, som det er anvendt i denne artikel, og så vidt jeg umiddelbart kan se, må der ligge lignende betragtninger bag det videnskabssyn, som på meget markant og ikke uproblematisk vis kommer til udtryk i Helge Paludans skildring af perioden 1241–1350 i den nye danmarkshistorie fra Gyldendal, og hvor omdrejningspunktet er de historiske aktørers kamp om høstudbyttet fra et stadigt faldende befolkningstal. I alle tre tilfælde bunder det væsentlige problem i videnskabssynet i forskerens mulighed for at begribe de sider af menneskelig adfærd i en given historisk situation, som ligger uden for

hvad man har kaldt det bevidste eller det til-sigtede.⁶ Bernard Eric Jensen har i »Et bidrag til revision af metodelærens grundlag«, trykt i *Historisk tidsskrift*, bind 76, forsøgt at nærme sig problemet ad erkendelsesteoretisk vej og gjort sig til talsmand for en opfattelse af det erkendende subjekts rolle i forskningsproce-sen, som i det væsentlige løber parallelt med synspunkter, der med andre teoretiske ud-gangspunkter er blevet fremsat inden for and-re grene af humanistisk forskning i de senere år.⁷ Marxismen har også tilbudt sig som en mulighed, og som fremhævet her i tidsskriftet

har de senere års tilpasning af forskellige marxistiske teorisystemer til empiriske stu-dier medført, at disse retningers fremtidige forhold til andre historieopfattelser ikke be-høver at antage karakter af konflikt. Et be-tydningsfuldt spørgsmål i denne sammen-hæng kunne være, om den stigende interesse for teoretiske studier, der i de senere år har kunnet konstateres inden for den domineren-de faghistoriske retning herhjemme vil vise sig at være andet end hvad man i en vistnok uddøende jargon kalder en uforpligtende flirt.

6. Se f.eks. Sven-Eric Liedman: »Humanistiske forskningstraditioner. Kritiske og historiske perspektiver«. *Kritik* 46/1978, s. 68.

7. Se f.eks. min anm. af »Ideologihistorie«, I–IV, Fremad 1975–76, i *Historisk Tidsskrift*, bind 78.2, især s. 546.

Etnologiske lokalstudier

Af Bjarne Stoklund

Lokalsamfundet er i de senere år blevet et modebegreb, som gang på gang dukker op i den offentlige debat, og som spiller en ikke ringe rolle i nyere samfundsvidenskabelig forskning. Adskillige samfundsforskere har interesseret sig for det lille samfund som livsform og for de aktuelle problemer, som knytter sig til lokalsamfundets indpasning i det moderne storsamfund.

Det er imidlertid ikke problemer af den art, der skal diskuteres i denne artikel, som har en helt anden målsætning. Den ønsker at belyse lokalsamfundsundersøgelsen – eller lokalstudiet – som en vigtig del af den etnologiske metodik. Det drejer sig altså ikke så meget om studiet af lokalsamfund som om studier i lokalsamfund. Eller sagt på en anden måde: Lokalsamfundet som middel og ikke som mål i forskningen.

De følgende sider prætenderer ikke at give en dækkende oversigt over lokalstudiets rolle i nordisk etnologi. Hvad jeg har forsøgt, er at skitsere nogle væsentlige faglige udviklingslinjer, at belyse dem med konkrete studier og at pege på nogle teoretiske og metodiske problemer, som er af aktuel betydning for lokalstudiet. Lad mig understrege, at de omtalte studier kun er eksempler, valgt blandt mange andre, som kunne have været gjort til genstand for omtale.

Lad mig begynde med et faghistorisk tilbageblik for at vise, at lokalsamfundet som studieobjekt i en vis forstand er meget gammelt i Norden. Oplysningstidens topografer, som ikke kan kaldes fagets grundlæggere, men som mange i dag er tilbøjelige til at gøre til etnologer gennem »Wahlverwandschaft«, har leveret udmærkede beskrivelser af nordiske sogne i slutningen af det 18. århundrede. Lad os blot nævne én fremragende eksempel her-

på: Præsten Niels Blichers topografi over Viium sogn (Blicher 1795).

Den første i Skandinavien, som man efter min mening med rette kan fæstne betegnelsen etnolog på, er Eilert Sundt i Norge, og han er tilmed en forsker af et forbavsende moderne tilsnit. Han foretog i 50'erne og 60'erne i forrige århundrede undersøgelser af socio/kulturelle forhold i Norge, spændende fra årsagerne til barnefødsler uden for ægteskab til principperne for boligindretning på landet. Hans udgangspunkt er ofte aktuelle samfundsproblemer, og hans materiale er for en stor del indsamlet ved eget feltarbejde. I metodisk henseende veksler han mellem landsdækkende analyser af sammenhænge, hvor han gør meget avanceret brug af statistiske metoder, og lokalundersøgelser, hvor han bedre kan se de studerede problemer i deres fulde kontekst. Eksempler på sådanne lokalstudier er »Piperiviken og Ruseløkkbakken. Undersøgelser om Arbejdsklassens Kaar og Sæder i Kristiania« (Sundt 1858) og »Harham. Et Eksempel fra Fiskeridistrikterne« (Sundt 1859).

Eilert Sundt var fagligt forud for sin tid og kom ikke til at danne skole. I alle de nordiske lande er perioden fra de sidste årtier af det 19. århundrede og frem til midten af det 20. århundrede den store indsamlingsperiode. Uhyre mængder af dokumentationsmateriale til belysning af såvel åndelig som materiel folkekultur hober i disse år sammen i arkiver og museer. De foretrukne studieobjekter er enkelte kulturelementer, studeret på landsomfattende plan, men parallelt hermed løber dog interessen for den kulturhistoriske miljøskildring. I Danmark lagde en af folkelivsforskningens grundlæggere H. F. Feilberg ud med en skildring af folkelivet på den mellemslesvigske hede (Feilberg 1863), og i tiden mellem

Bjarne Stoklund, f. 1928, prof i europæisk etnologi, Kbh. univ.

Artiklen er en dansk version af et foredrag på Deutsche Volkskundekongres i Braunschweig 1977.

de to verdenskrige udsendte foreningen »Danmarks Folkeminder« en lang række skildringer af folkelivet i enkelte lokaliteter. Lignende lokalmonografier fremkom i de øvrige nordiske lande. Set under en faglig synsvinkel spænder de over et vidt register: nogle er optegnelser af lokale »almuesfolk«, mere eller mindre bearbejdet af akademiske udgivere; andre er udarbejdet af sprogfolk, inspireret af dialektologiens interesse for ord-sag-sammenhængen; atter andre er udarbejdet af fag-etnologer.

Blandt disse skiller Sigurd Erixons bog om »Skultuna Bruks Historia« sig ud alene i kraft af sit omfang, ca. 2000 sider. Den blev til som et bestillingsarbejde, en skildring af et mes-singbrugs historie, men svulmede op og blev til en detaljeret beskrivelse af hele sognet, baseret både på feltarbejde og på omfattende arkivalske studier. Første del kom i 1921, men først i 1957 nåede Erixon frem til en behandling af fabrikken og dens produktion, og bindet om arbejdernes livsvilkår udsendtes først efter hans død (Erixon 1921–1972). I sit forord siger han, at han aldrig ville have påtaget sig et arbejde af dette omfang, hvis ikke væsentlige forskningsmål havde kunnet nås ad den vej. De undersøgelser, som han samtidig var i gang med på landsplan af samfundsforhold og bebyggelse, må karakteriseres som »en i hurtigt tempo bedriven översiktlig utforskning av hithörande företeelser i allmänhet i hela landet«, og de må »kompletteras med mera ingående detaljundersökningar inom mindre områden på några punkter i riket«. Her skitseres altså et forskningsprogram, hvor lokalundersøgelser indgår som et nødvendig supplement til de landsdækkende undersøgelser. Lignende overvejelser lå bag de »punktundersøgelser«, som Nationalmuseets etnologiske undersøgelser (NEU) satte i gang i 1940'erne.

Hvor forskellige disse lokalmonografier fra første halvdel af dette århundrede end er, så har de det tilfælles, at de er beskrivelser, ikke analyser, og de er i reglen bygget op over samme, noget stereotype, tematiske disposition: Stedet, bebyggelsen, landbruget, håndværk og husflid, årets fester, livets højtid, tro og magi etc. Denne disponering af materi-

alet, som man også vil finde hos Erixon på trods af hans påvirkning fra den angelsaksiske funktionalisme, har en tilbøjelighed til at spærre for udsynet til de strukturelle sammenhænge og kan derfor virke hæmmende på analysemulighederne.

Nogle af lokalstudierne anvender som »Skultuna Bruk« et langt historisk perspektiv, mens andre nærmest er synkrone rekonstruktioner af det samfund og den kultur, som eksisterede før den moderne tidsalders radikale omvæltninger. Disse ændringer blev allerhøjest skitseret i et afsluttende afsnit, men man kan konstatere, at »den nye tids komme til bygden« tiltrækker sig stigende interesse og optager stadig større plads i de lokale monografier. Men ligesom beskrivelserne af de traditionelle samfund har karakter af systematiske inventarier over deres bestanddele, så bliver afsnittene om »den nye tid« sjældent mere end opremssninger af de kulturelle nyheder, som vinder indpas. Folkelivsforskningen manglede tydeligt nok motivation og metodik til såvel et egentligt strukturelt studium af de traditionelle samfund som en analyse af den kulturelle forandring på lokalt plan.

Nybruddet kom i Sverige i 1950'erne. Selvom en direkte sammenhæng er vanskelig at påvise, så er det fristende at se det i forbindelse med Robert Redfields besøg i Uppsala 1953 som »Gottesman«-forelæser. Det var de forelæsninger, han holdt her, som siden i trykt form med titlen »The Little Community« blev en af antropologiens klassikere (Redfield 1960). De teoretiske overvejelser, som han fremlægger, bygger på feltarbejde blandt bønder i Mexico, hvor antropologien for første gang for alvor tog fat på studiet af kulturer og samfund, som lignede de europæiske. Studier blandt europæiske bønder og fiskere fulgte hurtigt efter (se bl.a. Cole 1977). Året efter Redfield-forelæsningen kom en afhandling af Albert Eskeröd med titlen »»Folk Society« and »Western Civilization«. A Suggestion to the Study of European Folk Cultures« (Eskeröd 1954/55), hvori han slog til lyd for Redfields tanker og deres betydning for folkelivsforskningen. Andre indicier for en nyorientering var lokalstudier med en holistisk synsvinkel som f.eks. Per Gräslunds fra 1952

om to skærgårdsbyer, en udskiftet og en uudskiftet (Gräslund 1952).

Det var dog navnlig Erixons efterfølger som professor, John Granlund, som pegede på nødvendigheden og betimeligheden af et analyserende studium af kulturelle helheder. I 1958 publicerede han en lille upræsentios studie med titlen »Runnö i Kalmarsund. En skærgårdsös omvandling (Granlund 1958). Den ligner tidligere etnologiske lokalundersøgelser ved at bygge på såvel feltarbejde som grundige arkivstudier og ved at levere detaljerede beskrivelser af bebyggelse og teknologi. Nyt er imidlertid det bevidst gennemførte helhedssyn på øens komplekse erhvervsstruktur og den sociale organisation. Granlund fokuserer på afgørende nyheder som agerjordens udskiftning o. 1830 og indførelsen af ålebundgarnet et århundrede senere, og han søger at belyse, hvilke områder af den samlede socioøkonomiske helhed, der ændres, og hvilke der udviser kontinuitet.

I oversigtsværket »Schwedische Volkskunde« 1961 gjorde Granlund sig til talsmand for en skelnen mellem *elementær* og *systematisk* etnologi med termer lånt fra Marcel Maquet (Granlund 1961). Ved elementær etnologi forstår han studiet af de enkelte kulturelementer eller kulturprodukter, mens systematisk etnologi er studiet af systemer, af kulturelle og sociale helheder. Det er den systematiske etnologis opgave, »die strukturbilden den Normen der Lebensführung zu erkennen. Das Ziel bei einem solchen Ausgehen von einer Gruppe oder einem Gemeinwesen ist demnach, das Kultur- und Handlungsmuster kennen zu lernen« (Granlund 1961, s. 46).

Det var tildels på Granlunds opfordring, men navnlig i erkendelse af, at folkelivsforskningen ikke slog til i metodisk henseende, at nogle af Stockholmer-studerne vendte sig mod den socialantropologiske lærestol i Bergen. Her havde professor Fredrik Barth i begyndelsen af 60'erne opbygget et frugtbart forskningsmiljø, som virkede tiltrækkende på folkelivsforskerne bl.a. fordi han og hans elever i stor udstrækning arbejdede med undersøgelser i norske samtidsmiljøer. Et andet fortrin var den metodiske stringens, som Barth stod for, og som navnlig kommer frem i

hans teoretiske hovedværk »Models of Social Organization« (Barth 1966).

Barths udgangspunkt er den funktionalistisk/strukturalistiske retning i britisk antropologi, som han imidlertid distancerer sig fra i erkendelse af, at man med den metodik kun kan studere samfund i ligevægt, betragtet som mere eller mindre statiske størrelser. Funktionalisterne kan ifølge Barth kun studere social forandring ved at beskrive et socialt system på to tidspunkter og derpå stole på ekstrapolering mellem disse to tilstande, eller de kan med udgangspunkt i den ene tilstand antyde en forandring. Socialantropologiens hovedopgave er da ifølge Barth at udvikle en metodik, som gør det muligt at studere kulturen ikke blot som system, men også som proces. Vi må konstruere modeller, siger han, som gør det muligt ikke blot at beskrive sociale og kulturelle former, men også at forklare, hvorledes disse former genereres.

De former eller regelmæssigheder, der interesserer os som antropologer/etnologer, kan betragtes som opsummeringer af enkelte menneskers valg mellem alternative muligheder. Vil vi forklare de socio/kulturelle regelmæssigheder, må vi derfor søge at fastslå, hvad der styrer de enkelte menneskers valg mellem forskellige handlingsmuligheder. Et menneske handler først og fremmest i overensstemmelse med et sæt af værdier og normer, som han i mere eller mindre udpræget grad deler med den gruppe mennesker, som han tilhører. Det værdisystem, som disse mennesker har fælles, kalder Barth *kultur*. Det er kulturen, der bestemmer handlingerne, men de påvirker på deres side løbende værdisystemet gennem en feed-back-effekt.

Men hvad er nu årsagen til, at en vis gruppe mennesker har et sådant kulturelt fællesskab? Hvordan skabes en sådan værdiintegration? Det er Barths opfattelse, at den må betragtes som en følge af visse sociale aktiviteter, som han kalder *transaktioner*. Transaktioner er alle slags handlinger mennesker imellem, hvor begge parter gennem interaktioner stræber efter at få større gevinst eller tab, eller i det mindste lige så stor gevinst som tab, det som Barth kalder *værdimaximering*. Transaktionerne kan studeres som strategiske spil,

hvor hvert træk ændrer den strategiske situation og kanaliserer de følgende handlingsvalg. Det er ved at analysere sådanne transaktioner, at man kan få hold på den proces – kulturprocessen – som skaber konsistens mellem værdiskalaer, eller sagt på en anden måde, former en gruppes kulturelle fællespræg. Transaktioner er nemlig ikke mulige uden en fælles målestok eller altså enighed om et værdisæt. For at forstå den kulturelle proces er det imidlertid ikke nok at kende de handlende menneskers erfaringer, vurderinger og normer. Man må også se på disse menneskers ydre muligheder og begrænsninger, det som Barth kalder deres *opportunitets-situation*.

Den nye teoretiske og metodiske orientering kom tidligst og klarest til udtryk hos Granlund-eleven Åke Daun i en lille studie fra 1969 med den manende titel »Upp till kamp i Båtskärsnäs!« (Daun 1969). Nyorienteringen kommer til orde ikke blot i metodikken, men også i selve emnevalget. Det er en studie i politik på lokalt plan med et dagsaktuelt udgangspunkt: planerne om nedlægning af et lille savværkssamfund som led i rationalisering, planer som havde vakt betydelig debat i den svenske offentlighed.

»Båtskärsnäs« er en samtidsstudie og betjener sig af socialantropologernes foretrukne teknik, »participant observation«, den direkte observation under længere ophold i det studerede samfund, her som supplement til interviews. Det var en ny teknik for etnologerne, som hidtil næsten udelukkende havde beskæftiget sig med rekonstruktionen af svundne eller svindende samfund. Ny er også interessen for det enkelte, agerende menneske og dets rolle i kulturprocessen. Man mærker her tydeligt inspirationen fra Barth og hans medarbejderes studier over »entreprenørens« rolle ved social forandring i Nordnorge (Barth 1963).

Men først og fremmest hviler analysen på Barths generative kulturbegreb og den ovenfor skitserede metodik til udforskning af de menneskelige handlingsmønstre. Når beboerne i Båtskärsnäs reagerede så overraskende kraftigt ved bortflytning fra stedet, så må det ses som et udtryk for, at de var vel tilpasset,

økonomisk såvel som kulturelt. Næsten alle mændene på savværket drev lidt fiskeri ved siden af deres hovedbeskæftigelse. Det var ikke blot et vigtigt supplement til økonomien, men også en af de væsentligste fritidsaktiviteter. En anden var det blomstrende foreningsliv. Disse aktiviteter forenede beboerne i fælles arbejde, men udgjorde desuden stående samtaleemner, som kommunikerede enigheden om det værdifulde i at hellige sig netop disse aktiviteter. Eller sagt på en anden måde: gennem hyppig interaktion uddybes den kulturelle integration.

En række yngre svenske etnologer har udført lokalundersøgelser efter samme metodiske retningslinjer. Jeg vil ikke gå nærmere ind på disse studier, men vælger i stedet en dansk lokalundersøgelse, hvor påvirkningen fra den barthianske metode ligeledes kommer tydeligt frem, nemlig Ellen Damgaard og Poul Moustgaards »Garnfiskere« (Damgaard/Moustgaard 1974). De to forfattere har udført feltarbejde i Hvide Sande, et af de små fiskersamfund, som i dette århundrede er vokset frem på den jyske vestkyst. Det fascinerende ved dette samfund er, at det teknisk og organisatorisk skiller sig ud fra de øvrige fiskerihavne i området. Hvide Sande-fiskerne driver et udpræget konsum-fiskeri fra ret små fartøjer med en meget arbejdskrævende teknologi og med en social organisation, som involverer hele familien i ét arbejdslag. For en overfladisk betragtning kan dette fiskeri – som forfatterne siger – »tage sig ud som en relik, en produktionsform, der har overlevet fra en tidligere periode. Det er umiskendeligt, at denne fangst såvel i sin teknologi som ved sin arbejdsintensive karakter og sin organisation har lighedspunkter med næringslivet på klitten i fiskerbøndernes og den delvise selvforsynings tid. Heraf kan dog ikke sluttes, at nedgarnsfiskeriet har holdt sig til nutiden af ren og skær tradionalisme, mens man i andre fiskerihavne har indført nyere redskabs- og fangstformer. Hverken i klittens nyere historie eller i nutiden er der noget, som tyder på, at der blandt folkene her skulle trives holdninger eller være sociale former, som danner barrierer mod en accept af innovationer« (Damgaard/Moustgaard 1974 s. 102).

I stedet søger forfatterne at forstå og forklare Hvide Sandes erhvervsmønster ud fra fiskernes egne forudsætninger, deres situation og deres fælles kulturelle baggrund. Set i denne brede sammenhæng bliver deres valg forståeligt og rationelt – og man kan med rette sige, at vi her har at gøre med »traditionel fangst som moderne tilpasning«.

Hvide Sande undersøgelsen er en meget pædagogisk demonstration af metodens fortrin og muligheder. Det er dog næppe tilfældigt, at så mange etnologiske lokalundersøgelser netop har udvalgt sig fiskersamfund og andre relativt let afgrænselige lokalsamfund med en ukompliceret erhvervsstruktur og nogle ændringsforløb, som det er let at få hold på. Metoden har sin styrke netop ved studiet af sådanne små samfund, og søger man at applicere den på studiet af mere komplekse moderne samfund, så løber man meget snart ind i alvorlige problemer.

Dette kommer tydeligt frem i Åke Dauns disputats »Förortsliv« som er en undersøgelse af livet i Stockholmer-forstaden Vårberg (Daun 1974). Det er et arbejde, som har placeret sig centralt som et af de første forsøg på at analysere og bestemme den moderne storbykultur. Her vil vi imidlertid betragte undersøgelsen under en snæver metodisk synsvinkel.

Når man studerer en »soveby« som Vårberg, har man ikke mere at gøre med noget, som danner en total ramme om beboernes liv. Deres tilværelse udspilles indenfor skiftende rammer: boligen, arbejdspladsen, feriehuset etc. og må derfor studeres og analyseres i andre kategorier. Problemet møder forskeren allerede på indsamlingsstadiet, for med »deltager-observation« kommer man ikke langt i et samfund af Vårbergs type. Dauns undersøgelse har derfor også i overvejende grad måttet baseres på interviews med beboerne.

Bogens undertitel er »En etnologisk studie af kulturel forandring«. »Kulturel forandring« er også sat som overskrift for et af bogens kapitler, men hvis man venter her at finde en analyse af selve de ændringsprocesser, som fører til udformningen af et fænomen som Vårberg, så bliver man skuffet. I stedet be-

skrives her et andet stockholmsk kvarter, Reimersholme, således som det så ud for 50 år siden, og med det liv, der da udfoldede sig i kvarteret. Reimersholme var i mange henseender Vårbergs diametrale modsætning: bolig og arbejdsplads var nær ved hinanden, arbejde og fritid var ikke så klart adskilte, samfundet var mere homogent, og interaktionen mellem beboerne hyppigere og mere uformel.

Det, som Åke Daun her praktiserer, er social-antropologernes vel prøvede komparative metode: med to synkrone snit at vise at ændrede ydre forhold resulterer i forskellige sociokulturelle systemer. Selve ændringsprocessen ligger imidlertid som interpolation mellem snittene, ikke som et dokumenteret forløb over tid.

Denne afhandling af Åke Daun aktualiserer to metodiske problemer, som er særligt påtrængende ved studiet af den moderne storbykultur, men som i virkeligheden er centrale for lokalstudie-metodikken i det hele taget. Den ene er spørgsmålet om, hvordan man udformer en metodik, som gør det muligt at studere kulturelle processer over tid. Det andet er problemet om lokalsamfundets afgrænsning: hvad er det for en størrelse, man bør udvælge som udgangspunkt for studier af den art.

Begge problemer er i flere sammenhænge blevet diskuteret af Börje Hanssen; han er i det hele taget den skandinaviske etnolog, som mest intensivt har beskæftiget sig med lokalstudiets teoretiske og metodiske aspekter. Hans ideer blev tidligst afprøvet i den tværfaglige arbejdsgruppe, som i 40'erne under ledelse af Gregor Paulsson udarbejdede det store værk som de svenske byer, »Svensk stad« (Paulsson 1950–53). Som et vigtigt metodisk hjælpemiddel ved denne bredt anlagte undersøgelse udviklede gruppen et lokalstudium, som var funderet på såvel arkivundersøgelser som feltarbejde.

Det meste af Börje Hanssens omfattende forfatterskab kan ses som et forsøg på at forene historisk og social-antropologisk metodik, og en sådan sammensmeltning må efter min mening netop være en vigtig opgave for den europæiske etnologi. Vi har i de fleste europæiske lande muligheder for at studere kultu-

relle processer i et langt diakronisk perspektiv uden at forfalde til det, som Radcliffe-Brown hånligt kaldte »conjectural history«. Ikke mindst Skandinavien er gunstigt stillet i så henseende, takket være et meget fint demografisk materiale, som gør det muligt at rekonstruere primærgrupperne i en 200–300 årig periode. Samtidig gør andet arkivalisk materiale det muligt at analysere de enkelte gruppers økonomiske basis og væsentlige sider af deres materielle kultur.

Metodisk er hovedproblemet den endnu uløste opgave at forene en synkron strukturanalyse med en diakron procesanalyse. For etnologen eller antropologen opløser historien sig ofte i serier af synkron tværsnit. Heroverfor står den traditionelle historiker, som ofte i sin fremstilling beskriver forandring med almene udtryk som »øgning, mindskning, blomstring, forfald, blev stadig flere og flere, blev stadig mere udbredt«, hvis han ikke fremstiller forløbene som simple kausalsammenhænge. Börje Hanssen advarer mod begge fremgangsmåder, som i hvert fald ikke kan tilfredsstille mikroforskeren. Strukturen består af forskellige komponenter, som gensidigt betinger hinanden. Ændringer over tid af sådanne strukturer kan ikke analyseres som årsag-virknings-sammenhænge, men må ansues som det, Börje Hanssen har kaldt *supplementære processer*. Herved forstår han det fænomen, at to eller flere faktorer samvarierer gennem længere tid på en sådan måde, at man må antage en sammenhæng mellem dem (Hanssen 1975).

Jeg har selv i en undersøgelse af øen Læsø forsøgt at arbejde med et langt historisk perspektiv (Stoklund 1971, 1972). Mit udgangspunkt var en beskrivelse og analyse af den meget særprægede folkekultur, som fandtes på øen til omkring 1. verdenskrig, og hvis erhvervskulturelle grundlag var en kombination af søfart, fiskeri og landbrug. Øen har i historisk tid været underkastet betydelige økologiske ændringer og deres følger er fra tiden o. 1600 godt dokumenteret, takket være et usædvanlig velbevaret arkivmateriale. Det var derfor en nærliggende opgave at klarlægge de kulturelle processer, som havde udformet denne ejendommelige økultur. Det vil

føre for vidt her at komme nærmere ind på denne undersøgelse. Jeg skal nøjes med at nævne, at den særlige arbejdsdeling og det dermed sammenhørende kønsrollemønstre, som er karakteristisk for øen i det 19. århundrede, synes udformet i takt med en overgang fra lokal søfart med egne småskibe til deltagelse som forhyret mandskab i den internationale søfart. Der er imidlertid her som på så mange andre punkter tale om en kompleks sammenhæng og en samvirken mellem lokal kultur, økologiske ændringer og ydre økonomiske og politiske forhold.

Skønt Læsø er et af de skandinaviske lokalsamfund, som det er lettest at afgrænse såvel geografisk som kulturelt, så lader det sig dog alligevel ikke betragte isoleret. Der rettes i dag ofte kritik mod lokalsamfundsstudiet med den begrundelse, at de afgørende faktorer, som former den lokale kultur, er at finde uden for lokalsamfundet. For etnologen eller folkelivsforskeren, som altid har arbejdet med komplekse samfund og kulturer, skulle det egentlig være en selvfølge, at lokalsamfundet ikke lader sig isolere. Denne erkendelse implicerer imidlertid også, at et komparativt studium af lokalsamfund på tværs af og uden hensyntagen til de større sammenhænge, hvori lokalsamfundene er integreret, ikke uden videre kan praktiseres. Det skal vi vende tilbage til i det følgende.

Her vil vi nu først se på spørgsmålet om, hvad der for mikroforskeren er den relevante undersøgelsesenhed. Også dette spørgsmål er tidligt blevet rejst og diskuteret af Börje Hanssen. I sit banebrydende arbejde fra 1952 om »socialantropologiske sammenhænge i det 17. og 18. århundrede« i Österlen (det sydøstlige Skåne) introducerer han begrebet *aktivitetsfelt* eller *interaktionsfelt* (Hanssen 1952, 1953). Han siger herom bl.a.: en forskning på lokalt plan kommer let til at omfatte en formel lokalitet, som ikke modsvares af økologiske og økonomiske realiteter. Det kan derfor være nyttigt i analysen at se bort fra rubrikker som købstad og landsby og i stedet operere med aktivitetsfelter, d.v.s. de systemer, som netværket af individernes mellem menneskelige kontakter udgør. Der kan ikke sættes lighedstegn mellem et aktivitetsfelt eller et sy-

stem af indbyrdes forbundne aktivitetsfelter og en geografisk enhed med fast afstukne grænser i rummet. Derfor er Österlen også kun en meget omtrentlig geografisk bestemmelse af Börje Hanssens studieområde; snart opererer han med et begrænset antal lokale aktivitetsfelter, snart rækker netværket udenfor Österlens grænser. Aktivitetsfelterne er forskellige hos de forskellige kategorier i f.eks. en landsby, og disse felter kan derfor anvendes til at afgrænse og definere socio-kulturelle varianter.

Med udgangspunkt i feltbegrebet vil det på den ene side være relevant at vælge studieenheder, som er mindre end lokalsamfundet, på en sådan måde, at man studerer menneskelig aktivitet med udgangspunkt i et typisk hushold eller endog i det enkelte individ. Det er bl.a. overvejelser af den art, der ligger bag de senere års etnologiske interesse for bonde-dagbøger. Der findes sådanne dagbøger fra sidste halvdel af 1700-årene, men først fra omkring 1820 optræder de i så stort tal og er så systematisk skrevet, at de er anvendelige til analyser af aktivitetsmønstre. Dagbogen er i reglen skrevet af husholdets overhoved, af bonden, og registrerer hans – eller hele husholdets – økonomiske aktiviteter dag for dag, uge for uge, således at man ud fra disse noter kan tegne et typisk arbejdsår. Derudover indeholder de i reglen oplysninger om interaktion med individer og grupper uden for husholdet – det være sig af økonomisk eller rent social art – således at det er muligt at kortlægge og analysere dagbogsskriverens hele aktivitetsfelt.

Hvis nu sådanne dagbøger løber over en længere årrække, kan de give væsentlige afsnit af en livscyklus, ligesom de kan danne udgangspunkt for en analyse af socio-kulturel forandring på individ- eller husholdsplan. En analyse af denne art er gennemført af Gudrun Gormsen i et utrykt arbejde (Gormsen 1976). Med udgangspunkt i en dagbog, som er ført i årene 1829–1857 af en bonde på Karup hedeslette, tegner hun et billede af den økonomiske og sociale organisation på et typisk hedebrug.

Der findes imidlertid etnologiske undersøgelser af en helt anden art, hvor den enkelte

familie eller det enkelte hushold behandles som type. Således har Ellen Damgaard og Poul Moustgaard belyst værdi- og normsystemet i det højere borgerskab i slutningen af forrige århundrede med en københavnsk apotekerfamilie som eksempel (Damgaard/Moustgaard 1970). Billy og Siv Ehn har tilbragt et halvt år hos en bondefamilie i det sydlige Polen og giver en levende skildring af det daglige liv i denne familie, og af relationerne mellem de enkelte familiemedlemmer og de øvrige beboere i landsbyen (Ehn 1977). Deres ambitioner går imidlertid videre – og mange vil mene: for vidt – idet de ønsker i denne ene familie at spejle hele det polske samfund.

Man kan imidlertid også med udgangspunkt i feltbegrebet vælge at gå den anden vej og i stedet for lokalsamfundet vælge en »kompleks region« som studieobjekt, således som Börje Hanssen jo selv gjorde i Österlen-studierne. På tilsvarende måde har Palle O. Christiansen i sin undersøgelse af Giesegaard gods (Christiansen 1974, 1978 A og B) ikke valgt et lokalsamfund, men en region, hvori en række forskellige socio-kulturelle enheder indgår. Som i tilfældet Österlen så kan man heller ikke her afgrænse studieobjektet geografisk, snarere er det godsets influensområde og indbyrdes forbundne grupper og aktivitetsfelter, som lader sig udskille dér. Han ønsker inden for disse rammer at analysere de forskellige kategorier af bønder, husmænd og landarbejdere og se dem som et resultat af processer over tid. Der arbejdes i undersøgelsen med et tidsperspektiv på 250 år.

I dette arbejde af Palle O. Christiansen mødes Börje Hanssen-inspiration med påvirkninger fra Bergen, denne gang dog ikke fra Fredrik Barth, men fra hans efterfølger, Reidar Grønhaug, som har gennemført lignende studier over en »kompleks region« i det sydlige Tyrkiet (Grønhaug 1971, 1974). Hans region består af lokaliteter, som i størrelse, form og funktion er forskellige. »Life and activities in such local communities are complementary and mutually dependent: what the villager is doing in his community, has an impact upon, and is influenced by, the sections of townspeople, nomads, seminomads,

the representatives of the state, and people belonging to ethnic and religious categories different from his own. Since the various section units, located in separate communities are independent within a larger regional organization, we may assume that changes in the structure of the single community are empirically related to changes in the structure of other units involved, as well as in the more inclusive system as a whole« (Grønhaug 1971, s. 149).

Den indfaldsvinkel, som her skitseres af Grønhaug, er karakteristisk for en metodisk nyorientering, som i disse år gør sig gældende på mange områder og på mange måder i antropologien, og som man måske kunne kalde »opbrud fra lokalsamfundsstudiet«. Den udvikling er bl.a. blevet behandlet af Ulf Hannerz i en svensk oversigt (Hannerz 1973), ligesom John Cole har påvist den i de antropologiske studier i Europa (Cole 1978).

Et lignende »opbrud« har i de seneste år været tydeligt inden for skandinavisk etnologi. Symptomatisk for denne udvikling er Orvar Löfgrens disputats »Fångstmän i industrisamhället« (Löfgren 1977). Dette arbejde blev påbegyndt for 10 år siden som et klassisk lokalstudie af et lille fiskersamfund, Bua på Hallandskysten (jfr. Löfgren 1969). »I lokalsamhällets mikrokosmos invaggas man lätt av en känsla av att ha överblick, att kunna fånga en helhet«, skriver Löfgren. »Efterhand upptäcker man dock att denna helhet är skenbar och att andre, större sammanhang hela tiden griper in i de lokala livsformerna. Lokalsamhällets gränser börjar upplösas. Bodemedlet är inte att ställa mikrokosmos mot makrokosmos eller bygd mot yttervärld. Integrationen med omvärlden äger rum på en rad olika nivåer och skär rakt igenom lokalsamhället och genomsyrar individernas kulturelle värld. - - - Lokalstudierna illustrerar den kulturella variation som har kännetecknat det svenska samhället, men mera sällan de generella mönster som ligger bakom denna mångfald« (Löfgren 1977 s. 13).

Gennem disse metodiske diskussioner udviklede Orvar Löfgrens arbejde sig til et komparativt studium af fiskersamfund og fiskerkulturer, langs den hallandske kyst, i Sverige

og i hele det nordatlantiske område. Disputatsen er vanskelig at rubricere, men måske kan den snarest karakteriseres som en studie af en social kategori og dens kulturelle særpræg. På den måde viser den lighed med Knut Weibust's arbejde om sømændenes sociale organisation (Weibust 1969).

Den oprindelige lokalundersøgelse er kun en mindre del af den færdige afhandling, men en uundværlig del; thi det er netop gennem denne mikroanalyse af det lokale fiskersamfund, at den dybere indsigt i sammenhængene og i de faktorer, som genererer de forskellige socio-kulturelle former, er opnået. På lignende måde vil lokalstudiet antagelig i andre arbejder – med sin vigtige heuristiske funktion – finde sin naturlige plads i en større metodisk sammenhæng.

Lokalstudiet eller mikroanalysen har på ingen måde udspillet sin rolle; snarere er dets muligheder endnu kun meget ufuldstændigt afprøvet. Men mikro- og makroanalyser må løbe parallelt og supplere hinanden. En sådan vekselvirkning mellem de to metoder blev allerede praktiseret af Eilert Sundt for mere end 100 år siden, men den er i dag lige aktuel.

Litteratur

- Barth, Fredrik, 1963: *The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*, Bergen.
- Barth, Fredrik, 1966: *Models of Social Organization*. London.
- Blicher, Niels, 1795: *Topographie over Vium Præstekald*.
- Christiansen, Palle O., 1974: *Lebenskonditionen und Interaktion in einer komplexen Region, i: Kieler Blätter zur Volkskunde VI 1974*, s. 109–130.
- Christiansen, Palle, O., 1978 A: *The Household in the Local Setting. A Study of Peasant Stratification*, i: Åkerman et al. (ed.): *Chance and Change. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Odense.
- Christiansen, Palle, O., 1978 B: *Forms of Peasant Dependency in a Danish Estate 1775–1975*, i: *Peasant Studies vol. 7*, Pittsburgh, s. 38–67.
- Cole, John W., 1977: *Anthropology Comes Part-Way Home: Community Studies in Europe*, i: *Annual Review of Anthropology vol. 6* s. 349–78.
- Damgaard, Ellen og Moustgaard Poul H., 1970: *Et hjem – en familie. En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø o. 1890*. København.
- Damgaard, Ellen og Moustgaard, Poul H., 1974: *Garnfi-*

- skere. Organisation og teknologi i et vestjysk konsumfiskeri. Esbjerg.
- Daun, Åke, 1969: Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse. Stockholm.
- Daun, Åke, 1974: Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring, Stockholm.
- Ehn, Billy og Siv, 1977: En polsk familj. Kristianstad.
- Erixon, Sigurd, 1921–1972: Skultuna bruks historia I–III, Stockholm/Uppsala.
- Eskeröd, Albert, 1954–55: »Folk Society« and »Western Civilization«. A Suggestion to the Study of European Folk Cultures, i: Folk-Liv XVII–XVIII 1953–54.
- Feilberg, H. F., 1863: Fra Heden. Folkelivsskildringer fra Mellemslesvig ved Aar 1860 s. 53 ff.
- Gormsen, Gudrun, 1976: Peder Knudsens dagbog 1829–1857. En analyse af økonomisk og social organisation. Utrykt prisopgave i Europæisk Etnologi ved Københavns Universitet.
- Granlund, John, 1961: Der gegenwärtige Stand der schwedischen Volkskunde, i: Schwedische Volkskunde, s. 38 ff.
- Gräslund, Per, 1952: Harstena och Kråkmarö. En oskiftad och en skiftat skärgårdsby, i: Liv och Folkkultur V.
- Grønhaug, Reidar, 1971: Changing Community Structures and Inter-Community Relationships in Southern Turkey, i: Folk vol. 3, s. 149–166.
- Grønhaug, Reidar, 1974: Micro-macro relations. Social organization in Antalya, Southern Turkey. Bergen.
- Hannerz, Ulf (ed.) 1973: Lokalsamhället och omvärlden. Socialantropologiska studier i urval. Stockholm.
- Hanssen, Börje, 1952: Österlen. En studie över socialantropologiska sammenhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Ystad. Reproduceret udgave Stockholm 1977 m. nyt forord.
- Hanssen, Börje, 1953: Fields of Social Activity and their Dynamics, i: Transactions of the Westernmarck Society II, København.
- Hanssen, Börje, 1975: Metodiska synpunkter vid studiet av lokalsamfund, i: Det danske historikermøde 1973. København, s. 103–31.
- Löfgren, Orvar, 1969: Fiskarna vid Båtfjorden, i: Varbergs museums årsbok.
- Löfgren, Orvar, 1977: Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800–1970, Lund.
- Paulsson, Gregor (ed.) 1950–53: Svensk stad I–II. Stockholm.
- Redfield, Robert, 1960: The Little Community, Chicago.
- Stoklund, Bjarne, 1971: Økologisk tilpasning i et dansk øsamfund, i: Daun/Löfgren (ed.): Ekologi och kultur. København.
- Stoklund, Bjarne, 1972: Tømmerskuderne fra Læsø, i: Handels- og søfartsmuseet på Kronborg, årbog 1972, s. 153–198.
- Sundt, Eilert, 1858: Om Piperviken og Ruseløkkbakken. Undersøgelser om Arbejdsklassens Kaar og Sæder i Christiania. – Ny udg. Oslo 1968.
- Sundt, Eilert, 1859: Harham. Et Eksempel fra Fiskeridistrikterne. – Ny udg. Oslo 1971.
- Weibust, Knut, 1969: Deep Sea Sailors. A Study in Maritime Ethnology. Nordiska Museets Handlingar, 71, Stockholm.

Foldudbytte og bondeøkonomi

Af Karen Schousboe

De seneste numre af Fortid og Nutid har beriget den løbende debat om foldudbyttets størrelse med nye og helt anderledes synspunkter.¹ Disse indlæg er de første væsentlige tillæg til den diskussion, som udspandt sig i 30'erne her i tidsskriftet.² Ikke alene fremdrager de nyt kildemateriale, men analysen heraf bestemmer det gennemsnitlige foldudbytte på bondejord betydeligt højere end den hidtil herskende opfattelse. I diskussionen har man imidlertid som oftest negligeret spørgsmålet om, hvorfor en præcisering af foldudbyttets størrelse udgør et så fundamentalt landbohistorisk problem. Det er formålet med denne artikel at belyse dette spørgsmål. Som udgangspunkt vil jeg tage de rammer, indenfor hvilke det er min opfattelse, at foldtallet bevægede sig, idet jeg vil fremlægge et hidtil ubenyttet kildemateriale. Efter en analyse heraf og en sammenligning mellem denne og de øvrige opfattelser af foldudbyttets gennemsnitlige størrelse vil jeg så vende mig mod det væsentligste spørgsmål: Havde det formodede gennemsnitlige foldtal en betydning for den økonomiske organisation i landbosamfundet og hvor omfattende var denne betydning i givet fald?

Præste- og bondeoptegnelser

Det er hævdet, at en nærmere bestemmelse af foldudbyttets størrelse i det 17 og 18. århundrede først kunne finde sted, når det lykkedes

at finde udsæds- og høstangivelser fra enkelte gårdbrug og flere egne.³ Det er som en reaktion herpå, at følgende materiale fremlægges. Der findes nemlig spredte optegnelser fra præste- og bondehånd vedrørende høstudbyttet på forskellige gårdbrug før udskiftningen.

I det følgende skal der gøres rede for høstudbyttet på en jysk bondegård i Nordenå ved Ringkøbing Fjord 1772–95 og en præstegård i Sunds ved Herning, div. år 1673–1700. Endvidere præsteoptegnelser fra Kullerup ved Nyborg 1678–1703 og bondeoptegnelser fra Åsum ved Odense 1784–91. Endelig nogle optegnelser fra egnen nord for København, Gentoft 1750–59. Yderligere materiale vil supplere.

Som kilde til vor viden om landbrugsforhold må optegnelserne betragtes som fuldt ud pålidelige og helt uomgængelige. Disse regnskaber har haft et helt privat sigte, hvorfor oplysningerne, som vi kan uddrage, på forhånd må antages at være i fuld overensstemmelse med virkeligheden på det givne gårdbrug – selvfølgelig med skyldig hensyntagen til skrivefejl o.l. I modsætning hertil står de oplysninger, som fra centralt hold blev indsamlet med fiskalt sigte for øje. Den økonomiske fordel ved at »selvangive« forkert, synes at være indlysende. Medens de private optegnelsesbøgers oplysninger om udsæd, foldudbytte osv. således må antages at være helt korrekte i forhold til den givne tid og situa-

1. Poulsen, Gert: Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVI, hft. 3, s. 358–371, 1976.

Frandsen, Karl-Erik: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid, XXVII, hft. 1, s. 21–36, 1977. Slottved, Ejvind: Tiendeaflysning og foldudbytte. Fortid og Nutid, XXVII, hft. 1, s. 74–80, 1977.

Poulsen, Gert: Foldudbyttet i det 17. århundrede. En replik. Fortid og Nutid, XXVII, hft. 3, s. 417–19, 1978.

2. Jensen, Sigurd: Det 18. århundredes bondeskrifter og deres kildeværdi. Fortid og Nutid, XII, s. 161–172.

Skrubbeltrang, Fridlev: Bondeskifter og foldudbytte. Fortid og Nutid, XXII, s. 23–31, 1939.

3. Frandsen, Karl-Erik op.cit., s. 32.

tion, så stiller det sig anderledes med optegnelsernes generelle udsagnsværdi i forhold til egnens eller blot landsbyens forhold. For en vurdering heraf, må man naturligvis inddrage yderligere kildemateriale, samt vurdere den enkelte optegnelserbogs kvalitativt.

Der kan sættes spørgsmålstegn ved anvendelsen af præsteoptegnelserne som supplement for de senere bondeoptegnelser. Det er dog efter min mening tilladeligt, fordi præsternes jorder lå i fællig med bøndernes og som følge deraf var underlagt de samme ydre begrænsninger. Generelt har præstegårdens jorder imidlertid været væsentligt bedre gødet (på grund af den in natura erlagte tiende og et deraf følgende større kreaturhold). Formodentlig har jorden også været bedre behandlet som følge af et mere stabilt hestehold. De angivne foldtal må derfor betragtes som maksimale for den pågældende egn. Dette gælder imidlertid også optegnelserne fra bondebrug. Det vidner nemlig om en relativ stor interesse for agerdyrkingen at en bonde førte regnskab over udbyttet og arbejdsprocessen. Denne interesse må formodes at have givet sig udslag i agrartechniske forbedringer indenfor de givne rammer. Hertil kommer, at de fleste af de omtalte bønder bestemt ikke hørte til de dårligst stillede – dvs. at redskaberne har været i orden, hesteholdet fornødent og folkeholdet tilstrækkeligt. Alt dette taler for, at de her angivne gennemsnitlige foldtal er noget større end på »almindelig« bondejord. For et noget mindre foldtal taler, at man på bedre gårde fodrede en større del af kornhøsten direkte op i det større kreaturhold.

». . . nøje ved jeg ikke hvad rug jeg avlede i dette år, men omtrent 60 td. og byg nok vel så meget, men meget til køer og svin, ellers havde det givet mere til tøndetal.«⁴

Dette synes også at have været tilfældet før staldfedningen blev givet fri 1788 – at dømme efter skifteoptegnelser. Sammenfattende må de følgende beregningsresultater dog antages at ligge en anelse over gennemsnittet på de pågældende egne.

I beregningen af de gennemsnitlige foldtal er den traditionelle måde anvendt, nemlig høstudbytte divideret med udsæd. Herved bliver resultatet direkte sammenligneligt med ældre indlæg i debatten. Det skal dog bemærkes, at de gennemsnitlige foldtal for en årrække er beregnet ved at dividere det samlede udbytte med den samlede udsæd. Herved fremkommer et mere korrekt billede, end ved division af de samlede beregnede foldtal med antal år. Særlig vigtigt er det, at anvende denne metode ved beregningen af det gennemsnitlige udbytte for flere kornsorter og flere år, idet man ellers kan tillægge den ene kornsort mere vægt end den i forhold til udsædsmængden er berettiget til. Eksempelvis var rugavlen i Østdanmark en forholdsvis dårligere forretning end bygavlen. Man såede da som regel kun til eget brug og lagde desto mere energi i sidstnævnte sort. Ved en gennemsnitlig beregning på grundlag af de enkelte års foldtal gør man den fejl at tillægge hver enkelt kornsort lige vægt. Endelig skal bemærkes, at beregningerne kun er foretaget med hensyn til rug og byg. Havresæden blev for en stor del opfodret direkte og de øvrige sorter (boghvede, bælgplanter) spillede en langt ringere rolle.

Sammenfattende kan man konkludere, at resultaterne fra det enkelte gårdbrug må betragtes som bedre end egnens gennemsnit. Og at variationen på tværs af landet bliver større, fordi rug og byg tillægges forskellig vægt. Endeligt er det vigtigt at huske på, at det gennemsnitlige foldtal kun er beregnet for rug og bygs vedkommende. Det er i erindringen herom, at resultatet af følgende beregninger får sin værdi i sammenligningen med øvrige diskussionsindlæg. En sammenligning, som er nødvendig for at tage stilling til regnskaberens repræsentativitet.

I en bevægelse vestfra igennem det samlede Danmark skal her fremlægges de foreløbige resultater. Det samlede materiale i regnskaberne til belysning af forholdene omkring korndyrkingen og den øvrige agrare produktion er dog slet ikke udnyttet i sin helhed.

4. Optegnelse 1792 af: Sognefoged i Stavnsøholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789–1794. Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. Kbh. 1978, s. 63.

Et af formålene med denne artikel er da også at pege på dette fremragende kildemateriale, som indtil nu har ligget næsten upåagtet.

*Niels Hansen, Nordenå – Høstoptyegnelser 1772–1796*⁵

Niels Hansen var gårdfæster i Hemmet sogn under Lønborggård. Stedet var efter gammel matrikel sat til 2 td. 5 skp. 1 fkr. htk. med 57³/₄ td. land. Gårdene blev udskiftet omkr. 1793–94. Området karakteriseredes i 1864 som »noget bølgeformet og med sandet og sandmuldet jordsmon«,⁶ østligst i sognet lå noget hede. Det væsentligste aktiv ved lodden var da også de tilhørende engstykker beliggende ude ved Ringkøbing Fjord. 1768 købte optegnerens far nogle marskenge til stedet (i alt 4 skp. htk.). Endvidere lejede fæsteren i en årrække yderligere nogle engstykker af samme størrelsesorden. Det underer således ikke, at NH's væsentligste indtægter stammede fra salg af kvæg og smør. Til gården skulle høre tre bæster, ti høveder, tretten får foruden kalve. I det noget afpillede skifte efter NH 1797 registreredes dog et noget mindre kreaturhold.⁷ Den dårlige jord kunne, formodentlig ved hjælp af rigelig gødning, give et gennemsnitligt foldudbytte for rug 3,4 og byg 5,3. Da byg udgjorde 28% af den samlede rug/byg udsæd bliver det gennemsnitlige foldudbytte for rug og byg 3,9.

Jeg har ikke kunnet afgøre om tienden blev ydet i kærven. Da dette formodentlig er tilfældet, bliver det gennemsnitlige foldtal 4,3.

*Stephan Olufsen Aale – Høstoptyegnelser 1674, 76, 78, 93–1700.*⁸

SOÅ var præst i Sunds, Hamrum herred, lige nord for Herning. Præstegården var efter matriklen ansat til 4,77 td. htk. Det dyrkede areal udgjorde 41,7 td. land. I sognet var en fjerdedel af gårdene, enkeltgårde – således også præstegården. Sognet karakteriseredes 1864 som »jævnt, med noget muldet, men for størstedelen meget skarpsandet jordsmon«. ⁹ 9/10 var dækket af lynchede. Midt i sognet lå Sunds sø omgivet af flade og sandede agre. Til præstegården hørte et stort høslet, som gav ca. 90 læs årligt. Desværre er skifteprotokollen ikke bevaret, så vi kan ikke danne os et billede af kreaturholdet den vej. Men høslettens omfang har muliggjort et stort kreaturhold. Formodentligt har præstens hovedindtægt bestået i tillæg og opfodning af kreaturer.

Det var karakteristisk, at næsten 3/4 af udsæden bestod af rug og endvidere, at mellem 10 og 20% af denne høst blev opfodret eller direkte anvendt som grøntfoder. Havresæden var af ganske ringe betydning. Det gennemsnitlige foldtal for begge kornsorter for de år, hvor beregningen er mulig, bliver 3,3. Forhøjer man rugavlen med 20% bliver tallet 3,7, hvilket formodentligt er en mere korrekt størrelse.

*Christen Lauritsen Kullerup – Høstoptyegnelser 1678–84, 87–1703*¹⁰

CL var sognepræst i Kullerup fra 1670 og til

5. Optegnelserne er gengivet i en artikel af Fløe, Palle: Optegnelser af en vestjysk bonde for 100 år siden. I: Samlinger til jysk historie og topografi, I, række, bd. 8, s. 78–87.

6. Trap, J. P.: Statistisk-topografisk beskrivelse af kongeriget Danmark. Kbh. 1864.

7. Lønborg Godsarkiv, skifteprotokol 1771–1850, fol. 345 ff.

8. Optegnelserne er indført i en defekt notesbog i oktav. En del blade mangler, hvilket bl.a. giver sig udslag i de huller optegnelserækken rummer. Bogen indeholder 132 s. med optegnelser vedr. kornavl, høslet, tørvegravning, lyngslet, tjenestefolkernes lønninger og offerpenge. SOÅ anvendte desværre forskellige kornmål vekslede fra år til år. Dette er formodentlig udtryk for en konflikt mellem de officielle, fastsatte kornmål og lokale traditioner. De pågældende tødemål er her søgt rekonstrueret ved hjælp af udsædsangivelserne i skp. sammenholdt med sammentællingen heraf. Den relevante avl er da formodet at være angivet med samme skæppeal på tøndnen. Resultatet må derfor tages med et vist forbehold. Optegnelserne findes i Herning Museum, uden nr.

9. Trap, E. P.: Statistisk-topografisk beskrivelse over kongeriget Danmark. Kbh. 1864.

10. Optegnelserne er indført i en stambog for Anders Hansen Sæby og rummer spredte notater fra beg. af 1600 årene. Dominerende er dog CL's notater vedrørende tiende, præstegårdens avling, kornsalg m.v. Optegnelserne må karakteriseres som meget systematiske og er her ikke udnyttet efter fortjeneste. Optegnelserne findes i Det Kongelige Bibliotek, håndskriftssamling, Ny Kgl. Saml. 415–8°, Stambog for Anders Hansen Sæby.

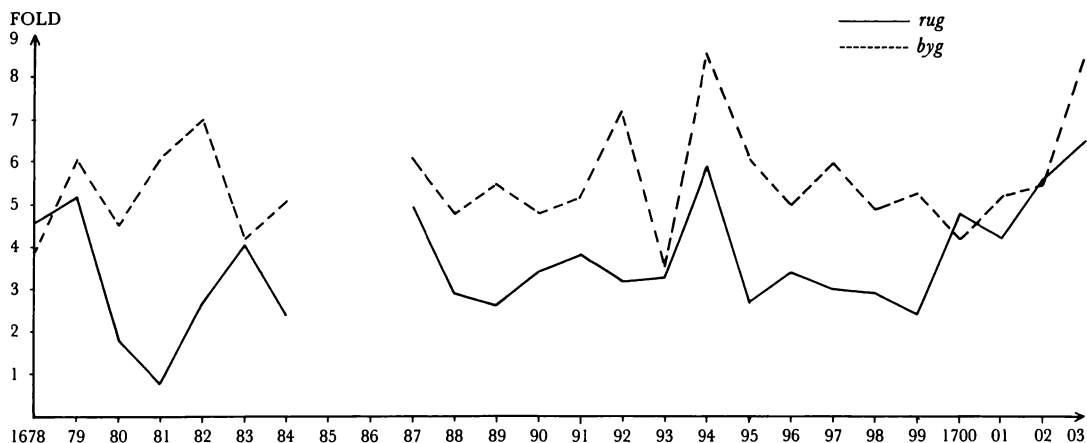

Fig. 1 Foldudbyttet for Christen Lauritzen, præst i Kullerup, 1678–84, 87–1703.

sin død 1704. Kullerup sogn i Vindinge herred ved Nyborg havde i 1864 en bakket profil og en lermuldet jordsmon.¹¹ Præstegårdens jorder lå i fællig med de øvrige bønder i Kullerup bys tre vange. Til præstegårdens tilliggende hørte også nogle mindre lodder, bl.a. kirkejorden. I alt taxeredes præstegården til 9 td. 6 skp. 1 fkr. 1 alb. htk. Hovedlodden var ansat til 7 td. 1 sk. 0 fkr. 1 alb. Af jorden var 29% ansat til bedste takst, 58% til den næste og de øvrige 13% fordelte sig på de to dårligste trin på skalaen.¹² Til gården regnedes 7 »græsningshøveder«. Det fremgår af CL's optegnelser såvel som af matriklens modelbog, at driften i Kullerup by var traditionelt trevangsbrug med de sædvanlige modifikationer for fjernereliggende agre. Byg udgjorde hovedsæden, omtrent 62 pct. af den samlede udsæd af rug og byg. Det gennemsnitlige foldtal for hele perioden for rug var 3,5 for byg 5,4. Det samlede gennemsnit var 4,7. Dette forholdsvis lave foldudbytte er så meget mere bemærkelsesværdigt, fordi det er beregnet på grundlag af så mange år. Svingningerne fremgår af fig. 1. Læg mærke til,

hvorledes avlen i et enkelt tilfælde ikke engang gav udsæden tilbage.

*Peder Jacobsen Walther, Åsum – Høstoptygninger 1785–1791*¹³

PJW var selvejerbonde i Åsum. Optegnelserne er medtaget her fordi gårdens jorder først blev udskiftet 1791–92, omend gården med sine 12 td. htk. strengt taget ikke kan klassificeres som en bondegård. PJW var heller ingen »almindelig« bonde. Det kan undre, at hans optegnelser er så lidet systematiske og læselige, når man hører, at han var søn af en skoleholder og selv forhenværende skriver og ridefoged. Så meget mere bemærkelsesværdigt er det, at hans kornavl gav et gennemsnitligt foldudbytte af følgende størrelsesorden. Beregningsgrundlaget er dog noget lille og der kan derfor regnes med et vist udsving til begge sider. Åsum sogns jorder er lermuldede og gården må karakteriseres som relativt bedre end de øvrige gårdbrug, her beskrevne. Der findes desværre ikke udsædstal for rug for årene 1788–90. Da udsædsangivelserne for de

11. Trap, E. P: Statistisk-Topografisk beskrivelse af Kongeriget Danmark. Kbh. 1864.

12. RA, Matrikel 1688, Modelbog nr. 1720 fol 512.

13. PJW' optegnelsesbøger vedrører for størstedelen kornavlingen, smørproduktionen og salget af begge disse produkter. Notaterne er indført i to hefter, et i kvart og et i smal folio. Det sidste er fortrinsvis anvendt til et regnskab over ægter. Optegnelsesbøgerne findes i LAF under Topografica. Nemlig: Af. Jr. nr. 204/55. Topografica, Åsum sogn. Dok. fra en gård i Åsum, afl. af Hans Christian Walters dødsbo. 1776–1917. Optegnelserne er anvendt i: Frederiksen, Svend: Åsum, træk af sognets historie. Udg. af Historisk Samfund for Fyn 1968; men til grund for denne redegørelse er originalerne anvendt.

øvrige år (i rotationen) stemmer nøje overens, så er her undtagelsesvis anvendt et gennemsnit, for på den måde at kunne sammenholde høstresultaterne for byg og rug gennem samtlige syv år. Driften var trevangsbrug. For rug var det gennemsnitlige udbytte 5,3 for byg 5,0 – det samlede foldtal var 5,1. De her anførte tal er reviderede med hensyn til tienden, som det fremgår af optegnelserne, blev ydet i kærven. PJW såede en anelse mere byg end rug.

*Hans Jensen Bjerregård, Gentoftte – Høstoptegnelser 1750–59*¹⁴

HJB var som bonde så ualmindelig, som man kunne blive. Han var i datiden kendt som »den lærde bonde«, en titel han erhvervede sig gennem sit bekendtskab med mange af tidens intellektuelle notabiliteter, bl.a. Sne-dorff. Denne anvendte HJB som »idealbonde« i sine causerier i tidsskriftet, »den patriotiske tilskuer«. Selv udgav HJB senere en bog om »de nye indretninger til landvæsenets forbedring i Danmark«. Alt dette gjorde formodentlig HJB så atypisk som mulig – et forhold som er værd at huske på ved vurderingen af høstudbyttet på hans gård i Gentoftte. Gårdens hartkorn var ansat til 10 td. 6 skp. o fjk. 1 alb. før udskiftningen.

HJB avlede i gennemsnit 6,4 fold byg og 4,6 fold rug. Da rug kun udgjorde en fjerdedel af den samlede udsæd af rug og byg, så bliver det gennemsnitlige foldtal 6,0. Det er interessant at sammenholde HJB's optegnelser med en samtidig beskrivelse af forholdene på godset,¹⁵ som angiver 4–4,5 som det gennemsnitlige foldtal for Gentoftte for samme periode. Endvidere var HJB's udsæd godt en trediedel større end det som Baden oplyser. For den almindelige bondejord i Gentoftte har gennemsnittet vel været noget lavere end HJB's og noget højere end Badens angivelser – vel omkring de fem fold. Med hensyn til Gentofttes placering er det værd at huske på, at byen

låg indenfor den såkaldte mælke- og gødskelnie. Dvs. man hentede gødning i København. Det høje foldudbytte kan derfor ikke overføres til f.eks. midtsjællandsk jord, hvor sådanne muligheder ikke eksisterede.

En sammenfatning af de foreliggende beregninger over høstudbyttet ser således ud:

Sted	Rug	Byg	Rug/byg
Nordenå	3,4	5,3	3,9 (4,4)
Sunds	3,2	3,3	3,3 (3,7)
Kullerup	3,5	5,4	4,7
Åsum	5,3	5,0	5,1
Gentoftte	4,6	6,4	6,0 (4–4,5)

Meget forsigtigt kan det konkluderes, at det gennemsnitlige udbytte af rug og byg i dårlige hedeegne højst kunne anslås til fire fold, at det for lette og noget bedre sletteegne bevægede sig omkring de fem og at det i ekstreme tilfælde kunne bevæge sig op mod seks fold. Da man formodentlig kan gå ud fra, at samtlige af de her anførte gårdbrug har haft bedre muligheder end omgivelserne for en ordentlig behandling af jorden (se s. 36) så kan man også lade de anførte tal angive de maksimale rammer, indenfor hvilke foldudbyttet kunne bevæge sig regionalt såvel som tidsmæssigt. Ret meget mere end 4½ til 5 fold har man ikke kunnet forvente på udskiftet bondejord.

Jeg har ikke taget stilling til om tallene for de enkelte brug peger på en forstørrelse af foldudbyttet i løbet af de 100 år tallene er hentet fra. Dertil måtte kræves optegnelser fra samme brug, over en meget lang periode. Umiddelbart synes forskellene heller ikke at være så markante, at de ikke kan forklares regionalt. Således f.eks. tallene fra Kullerup og Åsum. Også optegnelserne fra Gentoftte kan vel forklares regionalt, idet det er overvejende sandsynligt at HJB som allerede nævnt, har haft mere gødning til sin rådighed end de øvrige sjællandske bønder. Der synes således også at være god overensstemmelse

14. HJB's optegnelser findes gengivet i en artikel i Rugaard, D. E.: Fremragende danske bønder før og nu. Kbh. 1871 s. 24–49. Det vides ikke, om optegnelsesbogen stadig eksisterer. Notaterne vedrørende høsten er desværre kun angivet i hele og halve td., hvilket forringer pålideligheden af beregningerne.

15. Baden, Torkil: Beskrivelse over den på godset Bernstorff i Gentoftte sogn under Kbh.'s Amt iværksatte nye indretning i landbruget fremlagt i nogle breve til en proprietær. Kbh. 1774.

mellem de fynske foldtal og det af Skrubbeltrang¹⁶ beregnede gennemsnit fra Roskildeegnen, når man tager hensyn til fejlkilderne ved skifternes oplysninger. Særlig interesse samler sig i den forbindelse omkring Kullerup-præstens optegnelser, fordi de dækker så lang en årrække. Som et supplement skal nævnes nogle beregninger over høstudbyttets størrelse for præstegården i Vester Skerninge¹⁷, knap så fremragende jord som i Kullerup. Med nogen forsigtighed er det blevet anslået til 3,4 fold rug og 4,5 fold byg (høstangivelser 1706–26). Rug udgjorde her knap 55% af den samlede udsæd. Tilsvarende kan det gennemsnitlige foldudbytte af rug og byg for Vær Præstegård før og omkring udskiftningen ansættes til 5,4 (1771–78).¹⁸ Lidt længere sydpå i Brusk herred nord for Kolding anslagte man i en synsforretning 1685¹⁹ det gennemsnitlige foldudbytte til et sted mellem 4 og 6. Denne synsforretning synes i øvrigt at være af fremragende kvalitet og kræve en nærmere behandling.

Der findes således ingen væsentlige uoverensstemmelser mellem oplysningerne i de to typer af kildemateriale (skifter og synsforretninger), som traditionelt er anvendt til beregning af foldtal, og de her anførte regnskaber. Det er derfor vigtigt at se på, hvorfor de her refererede foldtal stemmer så dårligt med konklusionerne på de seneste indlæg i debatten, hvor Gert Poulsen og Karl-Erik Frandsen placerer det gennemsnitlige foldtal på 7 til 8 for samtlige kornsorter!²⁰ Jeg har derfor anset det for nødvendigt at analysere kildegrundlaget nærmere, for om muligt at vægte de forskelligartede konklusioner mod hinanden.

Tiendeforpagtning

Gert Poulsen har anvendt en metode til be-

regning af det minimale gennemsnitlige foldudbytte, hvor forpagtningsafgifterne af tienden danner udgangspunktet. Bønderne var i stort tal villige til at forpagte deres egne tiendeafgifter, i stedet for at yde den i kærven. GP argumenterer for, at den faste forpagtningsafgift erlagt i skp. korn, ikke måtte overstige det mulige udbytte af den relevante mængde korn i strået. I modsat fald ville det ikke kunne betale sig for bønderne at betale forpagtningsafgiften.

På baggrund af disse overvejelser og med grundlag i oplysninger om udsæd og tiendeafgifter i de såkaldte sognejordebøger fra 1662 når Gert Poulsen frem til nogle tal for det minimale foldudbytte på 5,1 for Kattrup sogn, 5,1 for Ørridslev og 4,1 for Tolstrup, alle Østjyske sogne. Han konkluderer at det reelle foldtal for Kattrup sogn må have ligget omkring 8. Dette er jo væsentlig højere foldtal end regnskabsanalysen nåede frem til, men det er også et spørgsmål om det logiske grundlag for beregningsmåden holder stik. For Kattrup sogn beløb afgiften sig gennemsnitligt til knap 9½ skp. korn pr. gård. For denne relativt lille mængde korn fik bonden i Kattrup ikke blot en vis mængde korn, stor eller lille, men også en vis mængde halm. Og det er netop spørgsmålet, om ikke tiendens foderværdi, halmen, kan have været af nok så stor betydning, når bønderne skulle vurdere om forpagtningen var rentabel eller ej! Først og fremmest Gunnar Olsen har fremdraget denne værdi af tienden:

»Hovedgårdene havde i almindelighed muligheden for en større indsats af driftsmidler og arbejdskraft end bondegårdene. Til dette bidrog bl.a. tienden. Bønderne måtte hvert år aflevere tiendedelen af deres kornafrøder; hovedgårdene var fri for denne afgift; alene herved fik de et forspring for bondegårde-

16. Skrubbeltrang op.cit. s. 23 ff.

17. Larsen, Svend Erik et al.: En anvendelse af præsteprotokollen fra Vester Skerninge til beregninger af foldudbytte, sammenholdt med kapitelstakster, klimaundersøgelser m.m. Upub. Opg. Odense Universitet 1972. Findes i biblioteket i LAF.

18. Prange, Knud: Bøge over avlingen til Vær Præstegård 1771–1780. Bol og By I rk., nr. 6.

19. Tallene stammer fra beregninger, som velvilligst er stillet til rådighed af Stud. mag. Orla Damkjær, Århus. Beregningerne er foretaget på baggrund af »Jordebog over ryttergodset i Koldinghus Amt 1686« Ra, Rtk. 2215.105.

20. Poulsen, Gert og Frandsen, Karl-Erik op.cit.

ne . . . mere betød det dog, at de fleste hovedgårde tid efter anden erhvervede konge- og kirketienden, der ydet i kærven, som de blev, i høj grad forøgede den fodermængde, der stod til deres rådighed, heraf fulgte igen større besætninger, større gødningsproduktion og bedre høstudbytte . . . Da der 1768 blev spurgt proprietærene om tienden kunne oppebæres i skæppen fremfor i kærven, sagde de næsten alle nej«. ²¹

Men herudover er vi i den heldige situation, at vi for netop de sogne, som Gert Poulsen analyserer, har yderligere materiale til belysning af forholdene omkring tiendeydelserne. ²²

1785 forpagtede bønderne i de omhandlede sogne ikke længere tienden – den hørte nu i stedet til diverse hovedgårde. Sagen begyndte da nogle bønder indgav en klage til kongen. Klagens indhold fordeler sig på to forhold. For det første besværede bønderne sig over, den tid det ofte tog, inden tiendetageren fik sin del udtaget; herved stod kornet i fare for at blive ødelagt af regnvej. At vejret var af betydning netop i kornhøsten siger sig selv, for selvom bønderne efter Danske lov havde retten på deres side, hvis tiendetageren mødte senere end aftalt, så bliver dog tilbage, at bønderne skulle fastsætte en tid og afvente forretningsgangen. I de fleste tilfælde har godsets egen fordel ved et ordentligt høstudbytte (= tørt, godt korn) hos bønderne medført en fælles interesse i en hurtigt overstået tiendeforretning. Men frygten for om høsten skulle blive ødelagt ved pludselige, voldsomme og langvarige regnskyl har været reel nok.

Som eksempel på, hvorledes bønderne selv opfattede den hurtighed, hvormed de måtte arbejde i høsten, skal jeg citere fra deres egne optegnelser. Indirekte fortæller de om, hvilke vanskeligheder bønderne var stillet overfor, hvis tiendetageren ikke udtog sine neg i tide eller tøvede dermed. »S. 10. August . . . og

rug (råt) vejrlig; blev brugt af al magt af enhver af frygt for megen regn. Samme eftermiddag gjorde vi os og færdige skønt høsten var rig og fyldelig.« ²³

F. 8. Sept. Morgen tidlig tienden af vor anden kiære rug, og jeg og Anders til hove at age ind . . . og lidt før aften fik jeg forpagteren her ned med mig og vi fik tienden af vor gøderug, og agtet det så ind fra kl. seks til 10 om aftenen . . .« ²⁴

Jeg mener derfor (i modsætning) til Gert Poulsen, at det ikke kan udelukkes, at bevæggrunden hos bønderne for en tiendeforretning, delvis kunne være at finde i forhold omkring den faktiske tiendetagning på marken. Det andet forhold i klageskriftet er dog for så vidt mere væsentligt, og lyder:

»Det er bekendt, at det mestendels er hovedgårde, hvor de to tiender bliver tilførte, disse har jo godt og megen høj avl, så de kunne undertiden avle mere hvad skæpper korn angår ved egen gødning, endsom når bondens foder kommer dertil, hvilket forårsager en overflødighed af gødningen, som i velsignede korn åringer driver vårsæden omkuld og forårsager en meget ringe top ved kornet, *dog bondens jord bliver forsultet*, så det er som landets ordprog lyder, at for meget og for lidt kan forðærve alting«. ²⁵

Klageskriftet blev underskrevet af to bønder fra Yding, Kattrup, Ørridslev, Tolstrup, Lundum, Hansted og Nim sogn på samtlige bymænds vegne og af fire selvejerbønder i Ousted sogn på samtlige selvejeres vegne. Af selve klagen kom der intet.

De involverede godser indhentede skyndsomst en række skriftlige frafald i de implicerede sogne. På forhånd måtte klagepunktet betragtes som alt for svagt i forhold til lovens bogstav – men indholdet i klagen bestyrker

21. Olsen, Gunnar: Hovedgård og bondegård, Kbh. 1975 (1957) s. 138–39.

22. Lykke, J.: En tiendestrid i Vor og Nim herred 1785. I: Årbog for Århus Stift 1910 s. 86–105.

23. Lars Nielsen Staunsholts dagbog, op.cit., s. 74. Optegnelse fra 1795.

24. Optegnelse 1786 af: Fæstebonde i Nr. Tulstrup Christen Andersens Dagbog 1786–1797. Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Jens Holmgaard, Kbh. 1969, s. 36.

25. Lykke, op.cit., s. 89.

mistanken om, at tiendens foderværdi kunne være indgået i bøndernes overvejelser hundrede år før, da de besluttede at forpagte tienden selv.

Tiendens foderværdi har selvfølgelig været forskellig fra egn til egn, alt efter den vægt, kreaturerne som handelsvare blev tillagt og det omfang, lokal fodermangel gjorde sig gældende. I skiftet efter Børge Pedersen, gårdmand i Skørpinge på den Sydvestsjællandske slette, blev den samlede høst undtagelsesvis vurderet. I rdl. udgjorde halmens værdi (af korn og halm) i alt 17%.²⁶ Som et andet eksempel kan det nævnes at Chr. Rosenørn Teilmann for Rinds herreds vedkommende udtalte, at »halmen i henseende til dens nytte i landhusholdningen sikkert« kunne regnes for en trediedel af kornets værdi.²⁷

Da det er muligt, at værdien af forpagtningen af tienden, netop bestod i muligheden for at forøge fodermængden og i heldige tilfælde at opnå et større kreaturhold, så forhindrer det en omtrentlig bestemmelse af foldudbyttet gennem forpagtningsafgifterne. En omtrentlig vurdering af foderværdien gennem det foreliggende materiale umuliggøres på grund af lokale og regionale forskelle i fodertilgangen samt i kreaturholdets betydning. Hertil kommer, at det ikke kan udelukkes, at forretningsgangen omkring tiendetagningen har spillet en vis rolle for motivationen for at forpagte tienden.

Brenderup

Gert Poulsens resultater er imidlertid senere bekræftet. Det er derfor nødvendigt, at se nærmere på grundlaget for Karl-Erik Frandsens konklusion.²⁸ Jeg vil her fortrinsvis beskæftige mig med Brenderup sogn. Beregningen af det gennemsnitlige foldudbytte foretages ved at sammenstille nogle udsædsangivelser fra 1662 med en angivelse af det »faktiske« høstudbytte for 1678. Høstudbyttet er angivet

i traver og neg og derefter omregnet til tønder og skp. efter en fast takst. Jeg skal i det følgende vise hvilke konsekvenser det kan give når man sammenholder den gennemsnitlige udsæd med maksimale/minimale tal for høstudbyttet.

Vekslingerne i størrelsen af det besåede areal fra år til år, sammenholdt med det forhold at besåningstætheden ganske givet ikke var ensartet fra mark til mark betyder at udsæden (i td. korn) kunne svinge ganske betydeligt. Lad os engang betragte forholdene på forskellige brug. Hvis vi sætter den gennemsnitlige udsæd af rug/byg til 100% så får vi maksimale udsving på +23/÷28% for præstegården i Vester Skerninge 1683–92²⁹ og på +56/÷47% for præstegården i Kullerup 1678–85, 87–1703. Begge gårde lå i fællig med landsbyen og jorden blev dyrket i overensstemmelse med det traditionelle trevangsbrug. For Kullerups vedkommende kan udsvingene delvis henføres til forskelligheder imellem de tre vange og det forhold, at der til præstegården lå noget kirkejord, som kun blev dyrket ind i mellem. For præstegården i Vester Skerninge synes tallene at svinge mere tilfældigt. Det siger sig selv, at et foldtal beregnet på traditionel vis (høst div. med udsæd) bliver for usikkert, når høstudbyttet er fra et år og udsædsangivelserne fra et andet – men dette er også tilfældet når beregningsgrundlaget er den gennemsnitlige udsæd. Fejlen kan blive på over 100%, såfremt de anvendte høstopgivelser stammer fra år med en ekstrem lille/stor udsæd. Et lille regnestykke viser dette mere indgående. Den gennemsnitlige udsæd af rug for Kullerup præstegårds vedkommende var på 51½ skp. korn. Det laveste høstudbytte af rug var på 48 skp. (1681). Største rugavl var på 460 skp. (1678). I 1681 var det korrekte foldtal 0,7, beregnet i forhold til den gennemsnitlige udsæd 0,9. I 1678 var det korrekte foldtal 4,6 – beregnet i forhold til den gennemsnitlige ud-

26. LAS, Basnæs godsarkiv, skifteprotokol 1719–63, fol 83 ff. Skifte efter BP, dat 13/4–101/10 1729.

27. Holmegård, Jens: Indberetninger om kornavl i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og By 3, Kbh. 1962, s. 90 ff.

28. Frandsen, Karl-Erik op.cit.

29. Larsen, Svend Erik et al. op.cit.

sæd 8,9. Vi ser hvorledes fejlen i det ene tilfælde kan blive næsten 100%, fordi udsæden af rug det pågældende år var usædvanlig stor. Selv hvis man regner med rug og byg tilsammen viser det sig at foldtallet med basis i den gennemsnitlige udsæd kan beregnes til at være henholdsvis 56% større (1683) og 47% mindre (1703) end det korrekte foldtal de pågældende år, eller med en fejl på mellem 2 og 3 fold!

Da høstopgørelserne fra Brenderup sogn kan være fra et år med en særlig stor udsæd eller en ekstrem god høst (hvilket ikke kan afgøres) så følger at KEF's beregninger kan være behæftede med en tilsvarende stor fejlmargen (henved 50%).

Herudover findes der indre selvmodsigelser i materialet fra Brenderup. På kortet over Brenderup sogn 1682 ses at dele af sognet var dækket af skov. Selvom signaturerne er påtegnet efter kort fra omkr. 1800, kan vi groft dele nogle af landsbyerne op i slette- og skovbyer. Vi får da det kuriøse resultat, at gennemsnittet for skovbebyggelsen (Bro, Skovs Højrup og Å Højrup) ligger på 9,5 medens slettebebyggelsen (Brenderup og Hølse) kun kan præstere 4,6 i gennemsnitligt foldudbytte.

I en indberetning fra Brenderup sogn 1744 hører vi tværtimod at »denne meste jord her omkring (Kjærsgård) er leret og noget sandig jord, temmelig frugtbar . . . dog at de bønder, som haver nogenledes skovsmål ikkuns haver lidet pløjeland, at de må købe en hoben korn til deres husholdninger. De bønder, som . . . er anført for liden kornavling, . . . haver derimod temmelige og frugtbare hummelhaver . . . de åringer som humlen slår sig, må jeg (godsejeren) erlægge de fleste bønders kongl. skatter.«³⁰ Selvfølgelig kan det relativt høje foldtal skyldes at »det lidet pløjeland« var så vel gødet i forhold til slettebyernes. En anden forklaring kan dog også tænkes.

Humlen hørte til haveurterne og var såle-

des ikke tiendepligtig; men de steder hvor humlen blev dyrket i stort omfang optog den en del af agerjorden, som derved blev tiendefri. Man kan forestille sig, at en vis afløsning i korn for humlehavernes udbytte har fundet sted efter mindelig overenskomst i Brenderup. Dette kan i alt fald forklare den meget store uoverensstemmelse mellem »skovbyernes« og »slettebyernes« tiendeydelser. Humledyrkningen havde under alle omstændigheder præsternes bevågenhed. I Tyrstrup og Haldagerlille sogne følte sognepræsten sig således gået for nær, da bønderne ikke alene dyrkede humle i deres haver men også indtog agerjord til humledyrkning. Som følge af sognepræstens klage bestemtes ved kgl. reskript af 1. maj 1741, at disse jordstykker skulle taxeres af uvildige mænd, hvorefter bønderne skulle være pligtige til at betale den formodede relevante tiende enten i korn eller penge – dvs. den tiende, som de formodentlig skulle have betalt, om jorden havde været udlagt til kornavl.³¹ Det fremgår endvidere af forskelligartet materiale i sognekaldsarkiver, at præsterne på lokalt plan indgik informelle aftaler med f.eks. dele af et sogn eller mere formuende bønder. Det er nærliggende at antage, at sådanne aftaler har været langt almindeligere end f.eks. indberetningerne til centraladministrationen lader formode. Man må huske på, at præsten i forhold til bønderne stod i et ambivalent forhold. På en gang deltog han på lige fod i landsbyfællesskabet omkring jordens dyrkning, samtidig med at han som tiendetager fungerede i rollen som skatteopkræver. I forbindelse med en tiendestrød fra Toreby sogn på Lolland fremhævedes det da også som et tegn på det tidligere så gode forhold mellem præst og menighed, at præsten uden forudgående optælling modtog tiende i kærven.³²

Min væsentligste anke mod Gert Poulsen og Karl Erik Frandsens foldtalsberegninger

30. Wad, G. L.: Fra Fyens Fortid. Kbh. 1921, Bd. III, s. 188 ff.

31. Larsen, N. P.: Humledyrkning på Sjælland. Årbog for historisk Samfund for Sorø Amt, 1921, bd. IX, s. 93–98. RA, Dansk Kancelli D-102 A, »Jessenske relationer«, indberetning for Antvorskov og Korsør Amt 1743. RA, Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1. Maj 1741.

32. RA, Fynske Tegnelser, 1. Maj 1744. Jeg takker arkivar Jan Kanstrup for at have gjort mig opmærksom på reskriptene vedrørende Tyrstrup og Toreby sogne.

er således parallel med nogle af de af Ejvind Slottved anførte indvendinger.³³ Hvad enten man anvender oplysninger om forpagtningsafgifterne (Gert Poulsen) eller den virkelige tiende (Karl-Erik Frandsen) som grundlag for foldtalsberegninger, er det nødvendigt, at man kender til de virkelige forhold bag tiendeforpagtningen eller tiendeydelsen. Man må således med bestemthed kunne fastslå arten af det rationelle handlingsgrundlag for forpagtningen og med bestemthed kende til tiendeydelsens relevante beregningsgrundlag. Dvs. at man med bestemthed må udelukke, at det rationelle handlingsgrundlag for forpagtningen bundede i forhold omkring tiendetagningen på marken og i forholdet mellem den forpagtede foder- og kornmængde. Man må ligeledes med bestemthed kunne udelukke, at der i sådanne tiendeopgørelser (som den foreliggende fra Brenderup sogn) ikke foreligger skjult afløsning eller konvertering af handelsplanter til korn. I hvilken form tiendeydelsen end forelå, forpagtning eller korn i kærven, må man ikke se bort fra den mulighed, at tiendeydelsen var en konvertering af andre varer, som bonden ønskede at beholde for sig selv, det være sig foder eller handelsplanter. Men for at udnytte oplysninger om tienden til foldtalsberegninger er det nødvendigt at eliminere denne mulighed. Den mindste tvivl herom medfører nemlig at grundlaget for sådanne foldtalsberegninger vakler, hvorved der principielt også kan næres tvivl til beregningsresultatet. Med hensyn til beregningerne fra Brenderup sogn skal jeg til sidst fremhæve den fejlkilde, som ligger i en beregning af foldudbyttet på grundlag af ét års høstudbytte sammenholdt med den gennemsnitlige udsæd. Det er ovenfor vist hvilke fejlagtige foldtal et sådant beregningsgrundlag kan give.

Denne lidt omstændelige analyse af de to seneste indlæg i debatten om foldtallets størrelse i det 17. århundrede har jeg ment var

nødvendig, fordi artiklernes konklusioner, såfremt beregningsgrundlaget var korrekt tolket, måtte betyde væsentlige korrektioner af udsagnsværdien og repræsentativiteten af de relativt enkeltstående opgørelser, her refereret.

Tværtimod mener jeg så, at kunne slå fast, at det gennemsnitlige foldudbytte i det 17. og 18. århundrede på uudskiftet jord bevægede sig mellem fire og seks – og at det for bondebrug lå nærmere de fire end de seks. Hvilken betydning havde så dette gennemsnitlige foldtal for den økonomiske organisation i landbosamfundet?

Foldudbyttet i bondeøkonomien

Foldudbyttet, forstået som relationen mellem udsæd og udbytte, er et udtryk for hvilket niveau den agrare produktion har nået på et givet sted og et givet tidspunkt.

I agrarhistorien har man i et makroøkonomisk perspektiv anvendt foldtal som udtryk for sådanne niveauforskelle. Bl.a. har Aldo de Maddalena indgående diskuteret et fald i det europæiske foldudbyttes størrelse i den her omhandlede periode, idet han har tolket det både som et resultat af og et udtryk for den generelle krise 1650–1750.³⁴ På dansk materiale har Gunnar Olsen forsøgt at sammenholde høstudbyttets størrelse og kornhandelspolitikken i tiden noget før.³⁵

Hvis man vil skaffe sig et overblik over korn dyrkningens rentabilitet på mikroniveau – og det vil sige for det enkelte gårdbrug – er det imidlertid ikke tilstrækkeligt at præcisere foldudbyttets størrelse. Man må også kende til udsædskapaciteten, husholdets størrelse samt jordrenten og det omfang, hvori den blev ydet i korn (tiende i travet, landgilde og kornskatter). Samtlige disse komponenter, som indgik i gårdhusholdningens kornkonsumptions- og produktionsprofil, stod i et

33. Slottved op.cit. s. 79.

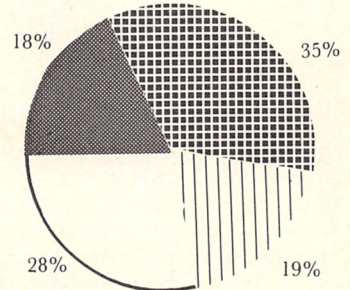
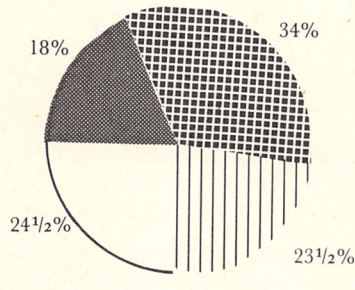
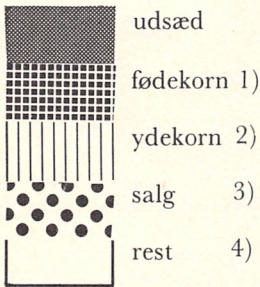
34. Maddalena, Aldo de: *Rural Europe 1500–1750*, I: Cipolla, Carlo M: *The Fontana Economic History of Europe*, bd. 2, England 1974 s. 340 ff.

35. Olsen, Gunnar: *Studier i Danmarks kornavl og kornhandelspolitik i tiden 1610–60*, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 6. bd. s. 28 ff.

Fig. 2. Fordelingen af høstudbyttet (rug og byg) på en række bondebrug i det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede. Cirklerne areal repræsenterer høstudbyttets størrelse. Hvert udsnit repræsenterer så den del af avlen, som medgik til:

1. Ringsted 1737
8 td. htk.
hush.: 5 pers.
udsæd: 16 td.
avl: 88 td.

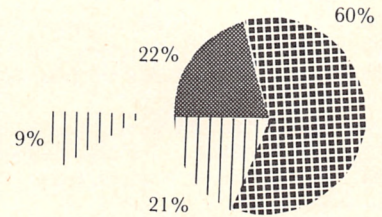
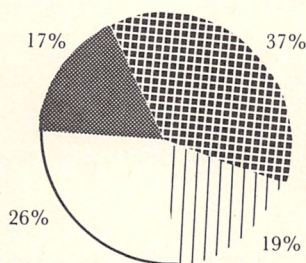
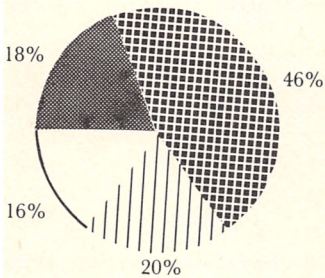
2. Danmark 1738-40
8 td. htk.
hush.: 6 pers.
udsæd: 18 td.
avl: 102 td.

3. Sjælland 1770
6 td. htk.
hush.: 6 pers.
udsæd: 14 td.
avl: 78 td.

4. Sjælland 1782
6 td. htk.
hush.: 5 pers.
udsæd: 13,6 td.
avl: 80,5 td.

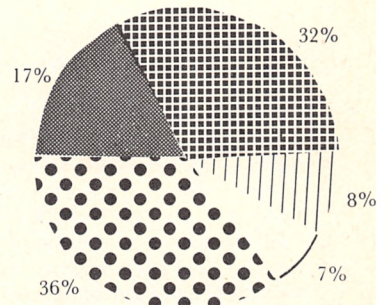
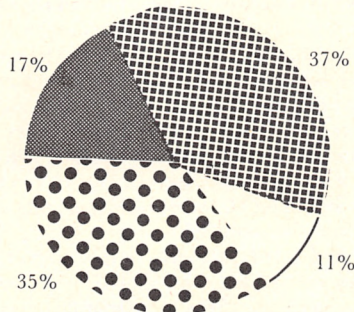
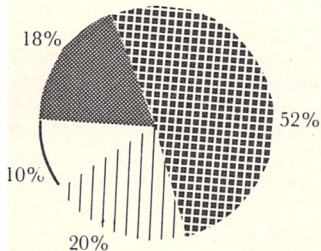
5. Ringsted 1782
6 td. htk.
hush.: 5 pers.
Udsæd: 11 td.
avl: 50 td.

6. Havrebjerg 1770
9 td. 4 skp. htk.
hush.: 6,5 pers.
udsæd: 12,5 td.
avl: 70 td.

7. Gentofte 1751-57
10,8 td. htk.
hush.: mindst 7 pers.
Udsæd: 19 td.
avl: 114 td.

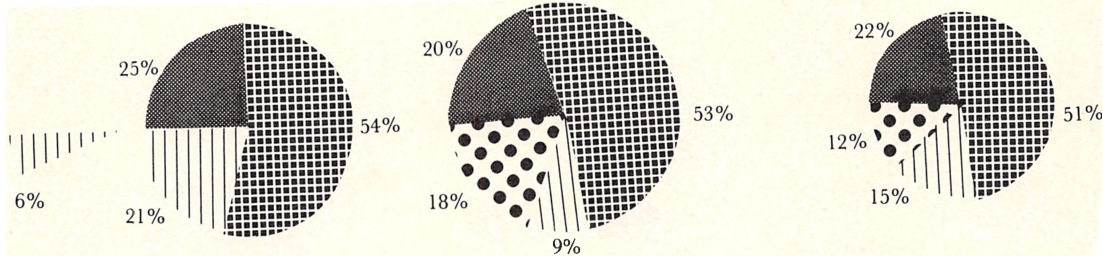
8. Havrebjerg 1813-28.
9 td. 0 skp. 1 fkr. htk.
Hush.: 7,5 pers.
Udsæd: 18,4 td.
avl: 110 td.

9. Nordjylland ca. 1730
8 td. htk.
Hush.: 6 pers.
Udsød: 14 td.
Avl: 56 td.

10. Nordjylland 1809–20, 23–28
4½ td. htk.
Hush.: 7,5 pers.
Udsød: 12,4 td.
avl: 61½ td.

11. Vestjylland 1771–91.
2 td. 5 skp. 1 fdk. htk.
Hush.: ca. 5 pers.
udsød: 10,2 td.
avl: 45 td.

36. Diagrammerne er konstrueret på baggrund af følgende kilder:

- Nr. 1. RA, Kommercekoll. 1735–71, nr. 37: Projektprotokol 1736–40, Litra A – Projekt nr. 95. »Normalberegning«.
- Nr. 2. RA, Danske Kancelli, D–157. 1738–40 Geheimekommission ang. jordegodssets opkomst uden afgang for de kongl. intrader. Bilag A. »Normalberegning«.
- Nr. 3. Skrubbeltrang, Fridlev: Den danske bonde 1788–1938, 1938 s. 26–28. »Normalberegning«
- Nr. 4. Wedel-Jarlsberg: Anmærkninger over betænkningerne i anledning af nogle poster udi vejledningen kbh. 1782. Angives at være beregninger over en bestemt gårds produktion, men består i alt fald delvis af »normaliserede« oplysninger.
- Nr. 5. Klestrup, S: Betænkninger i anledning af nogle poster udi . . . friherre af Wedel-Jarlsbergs vejledning til rigtige begreb om de danske jordegodsers indretning hovedgårde. Kbh. 1782. Oplysningerne stammer fra Giesegård, et godsområde hvis forhold synes at have været dårligere end omgivelsernes. Tallene er bearbejdede, således at oplysningerne stemmer overens med de øvrige diagrammer. Avlen er beregnet efter at tienden er talt med.
- Nr. 6. Oplysninger om Peder Sørensens fæstegård i Havrebjerg, under Brorup Gods, før udskiftningen. Tallene er sammenstykkede på grundlag af Søren Pedersens oplysninger i hans egne regnskaber og erindringerne om faderens landbrug. KB: Håndskriftssamlingen, Ny kgl. saml. 3984 -4°, Bd. 2 og 5. Søren Pedersen Havrebjerg, dagbøger 1805–38.
- Nr. 7. Hans Jensen Bjerregård, op.cit.
- Nr. 8. Søren Pedersen Havrebjerg – efter udskiftning og udflytning. Op. cit. nr. 6.
- Nr. 9. Jørgen Bildes forslag om Jyllands slette tilstands forbedring 1730. I: Danske Samlinger, Bd. IV 1868–69, s. 193–233.
- Nr. 10. Lars Piilgård i Snevre, Bjergby sogn. LP var selvejer. Optegnelserne findes i kopi på Institut for Europæisk Folkelivsforsikring, samt i Nationalmuseets 3. afd., NEU.
- Nr. 11. Niels Hansen, Nordenå, op.cit.

1. Fødekor. Husholdsangivelserne er beregnet ud fra folketællinger, samt opl. om børneflokkens størrelse ud fra dagbogsoptegnelserne. I normalberegningerne 1–5 og 9 er børnene ikke regnet med. Mængden af brødkorn er derfor nok lavt ansat, men synes i øvrigt at stemme overens med opgivelser om forbruget i det 19. århundredes bonde-regnskaber. I øvrigt er den typiske størrelse for en gårdmandshusstand efter folketællingen beregnet til 6–7 personer, heraf 2–3 børn. I den beregning er der dog overhovedet ikke taget hensyn til regionale forskelle. Se Johansen, Hans Chr.: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975, Tabel 10.7, s. 150.
2. Ydekor. Består i de »ideale« regnskaber af tiende, degnetrave, landgilde og skattekor. Degnens del er ansat til en trediedel af præstens, se Klestrup op.cit. Landgilden er, hvor intet andet er opgivet, ansat til en td. korn pr. td. hartkorn. – Begtrup, G. E.: Beskrivelse over agerdyrkningsens tilstand i Sjælland, bd. I, s. 163. Kbh. 1803. Skattekor. er her fastsat til 3 skp. pr. td. hartkorn, hvilket er en lav ansættelse. Se: Hvidfeldt, Johan: Håndbog for danske lokalhistorikere 1970, Ar.: Kornskat, samt oplysningerne i bøndernes egne regnskaber og de øvrige normalberegninger. Ydekor. er i de regnskabsopstillinger, som bygger på bøndernes egne optegnelser, opgivet i overensstemmelse med virkeligheden. Dvs. at der i nr. 7 ikke findes tiende og landgilde påført, eftersom Baden op.cit ikke påførte sit regnskab dette. (tienden var afløst med penge). I nr. 8 findes kun anført naturlieløn til husmand, pundtærsker, smed, degn osv. SP betalte landgilde og tiende i penge. I nr. 10 dækker ydekor. kun udgifterne til tiende og diverse udgifter (det var en selvejergård) medens der i nr. 11 kun er anført skattekor. og tiende eftersom landgilden blev betalt i rede penge. I nr. 10 og 11 findes ingen landgilde anført, idet Lars Piilgårds gård var en selvejergård, medens Niels Hansens landgilde var afløst i penge.
3. Salg. Dækker den mængde af korn, som i bondeoptegnelserne blev opgivet som solgt.
4. Rest. Angiver den mængde korn, som blev talt overs når udgifterne til føde- og ydekor. var bestridt eller den mængde af korn, som optegnerne ikke havde gjort rede for (Søren Pedersen, nr. 6).

nøje forhold til hinanden. I fig. 2 har jeg skitseret hvorledes forholdet kunne være mellem nogle af disse væsentlige variable. Diagrammerne illustrerer forholdet mellem dyrkningsomkostningerne (den nye udsæd), husholdets størrelse (konsumtionen af brødkorn), ydekornet, og den mængde af korn, som stod til rådighed til salg eller naturalielønninger. Cirklerne, hvis areal repræsenterer høstudbyttets størrelse, læses fra venstre mod højre, idet arealet af de enkelte variable svarer til den pct. del af høsten, som medgik hertil. Til grund for disse opstillinger ligger såvel bøndernes egne optegnelser, som de »idealberegninger«, det vrimler med i det 18. århundredes landbøkonomiske litteratur og arkivalier.³⁶ Da vor viden om størrelsen af udsæd, hushold og landgilde imidlertid endnu er meget upræcis, skal jeg understrege, at disse opstillinger kun er forsøgsvisse. I virkeligheden viser de kun, at en bondegård med den bestemte bonitet og husholdsstørrelse samt det bestemte gennemsnitlige foldudbytte skulle så den bestemte mængde af rug og byg for at klare naturalieudgifterne i korn. De her afbildede situationer synes imidlertid foreløbigt at være i overensstemmelse med de oplysninger vi har om kornavlens på f.eks. »gennemsnitlige« sjællandske brug.

Begtrup beskriver således en sjællandsk bondegård på følgende måde. Dens »størrelse kan, under alle givne afvekslinger af 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 til 12 tdr. hartkorn, regnes til 6 tdr. hartkorn, som det sædvanligste. Som midtetal af areal kan regnes: For en indlod = ca. 50 tdr. land geometrisk, for en udlod = ca. 60–70 tdr. På dette areal er den sædvanlige udsæd hos en bonde 25 tdr. af alle slags, f.eks. på en indlod følgende udsæd: 6 tdr. rug, 10 tdr. byg, 8 tdr. havre og en td. bælgssæd; eller på en udlod: 4 tdr. rug, 6 tdr. byg, 14 tdr. havre og 1 tdr. bælgssæd.«³⁷

Denne beskrivelse stemmer nogenlunde overens med de relativt identiske situationer i

nr. 3–6. De viser hvor meget en »gennemsnitsbonde« på 6 td. hartkorn under de givne omstændigheder kunne sælge af korn. Med en udsæd på 12½–14 td. korn (rug og byg) og et gennemsnitligt foldudbytte på 5,6 kunne bonden have 7–12½ td. korn til overs – når brødkorn og ydesæd var lagt tilside. Heraf skulle han imidlertid, udrede naturalielønninger til smeden og andre håndværkere (1–2 td. korn),³⁸ fattigkorn (et par skp.) og løn til husmand/pundtærsker (2–3 td. korn).³⁹ Hertil kom mange mindre afgifter f.eks. herredsfogedkorn og brokorn, samt eventuelle aftægtsydelse, der ofte kunne løbe op i adskillige tdr. korn. Bonde nr. 3 og 6 havde således intet eller kun lidt korn til salg, medens bonde nr. 4 med et foldudbytte på knap seks kunne sælge 10 td. korn. Bonde nr. 5 manglede på grund af en lille udsæd og et dårligt foldudbytte på 4,5 gennemsnitligt 5½ td. korn for blot at udrede jordrente og fødekorn. Hertil kom så de ovennævnte ekstra udgifter in natura. En gård på seks td. hartkorn, et hushold på seks personer og et udbytte på fem fold, skulle så knap 16 td. rug og byg for at kunne udrede naturalieudgifterne. Med et foldudbytte på 4,5 skulle den samme bonde så 18 td. for at det kunne løbe rundt. Eksemplet i nr. 6 viser at Peder Sørensen i Havrebjerg skulle høste 5,6 fold for at han kunne bestride de nødvendigste naturalieudgifter i korn. Vi ved ikke hvor mange fold han høstede, men vi ved, at han i lighed med så mange andre resterede med sin landgilde og sine øvrige udgifter og at han i følge sønnens optegnelser var ved at gå fra gården og sine forpligtelser – noget som moderen forhindrede ved sin »flid«. Formodentlig bestod denne flid bl.a. i tekstiltilvirkning. Efter udskiftningen kunne gårdens udsædskapacitet forøges med 35% medens det gennemsnitlige foldudbytte steg⁴⁰ til 6,0. Situationen er illustreret i nr. 8. Udover en forøget brødkornsproduktion anvendte Søren Pedersen det større foldudbytte

38. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, op.cit.

39. Søren Pedersens Optegnelser, op.cit. samt Skrubbeltrang, Fridlev: Husmand og Inderste, Kbh. 1974 (1940), s. 176.

40. Der er tale om en formodet stigning – der findes ingen oplysninger om høstudbyttet før udskiftningen, men det er formodentlig korrekt at placere det noget under udbyttet på samme gård efter udskiftningen. Da Søren Pedersen avlede 6 fold var jorden væsentlig forbedret bl.a. ved hegning, ny omdrift o.m.a.

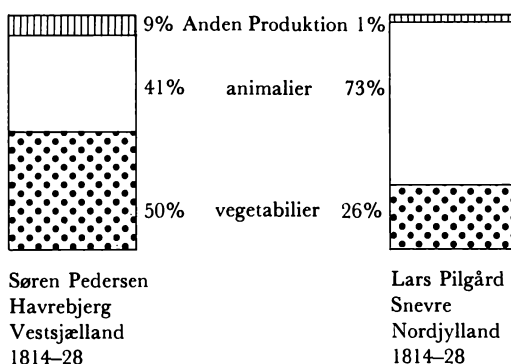
til en ændring i produktionsprofilen. Han begyndte således at dyrke hvede og andre handelsplanter, kartofler til brødføde og kreatur-opfedning m.m.

De samlede eksempler i fig. 2 viser, hvorledes situationen kunne veksle fra gård til gård og egn til egn. Variationerne i jordens bonitet, foldudbyttet, udsædskapaciteten og husholdets størrelse gjorde hvert enkelt gårdbrugs økonomi til en unik størrelse. En lille udsædskapacitet og et relativt lavt foldudbytte kunne medføre, at brødkornet til husholdets eget forbrug og jordrenten beslaglagde den del af høsten, som var tilbage, når næste års udsæd var trukket fra. Dette kunne dog opvejes af en lav hartkornsansættelse og et lille hushold. Omvendt kunne en stor udsædskapacitet og et ordentligt foldudbytte medføre et overskud, som kunne sælges. Der vil selvfølgelig således have været gårdbrug i 1700-tallet, som på grund af en lav hartkornsansættelse i forhold til udsæden og et lille hushold var i stand til at producere et kornoverskud til salg. En del jordbrug har desuden haft mulighed for at udvide det besæede areal gennem nyopdyrkning og derved forøge kornproduktionen.

På baggrund af de her fremlagte oplysninger mener jeg dog at kunne konstatere, at en stor del af fæstebøndernes kornproduktion i forhold til de nødvendige udgifter in natura bevægede sig omkring en grænseværdi på fem fold. Indirekte bekræftes dette forhold også af de mange forsiddelser i det 18. århundrede.⁴¹

Den vigtigste konsekvens af dette gennemsnitlige foldudbytte for den økonomiske organisation i landbosamfundet blev, at bondegårdens produktion måtte rettes mod mange flere og lige så vigtige produktionsgrene som kornavl. Det blev væsentligt at producere andre varer, agrare som ikke-agrare, med salg

Fig. 3: Fordelingen af indtægter fra salg af animalier og vegetabilier på to forskellige brug 1814-28.

for øje. Ikke alene hartkornsskatterne, men også mange andre udgifter skulle jo udredes i penge. Begtrup anførte, at om landmanden kun havde det 5te korn, da blev intet tilovers, det gik lige op . . . »Avler bonden kun det fjerde korn, da medgår til udsæd, dyrkningsomkostninger, kongelige skatter, tiende og eget forbrug af kornvare den hele indhøstning, og *bonden kan ej af sin sæd, men må af sit ungvæg, får, svin, gæs m.v. løse de penge, som udfordres til at udrede landgilde, folkeløn og andre nødvendige udgifter*«⁴²

I fig. 3 ses hvorledes salget af animalier og vegetabilier forholdt sig til hinanden på to gårde i beg. af det 19. årh. Selv på en bondegård med systematisk drift, rettet mod produktion af korn og handelsplanter udgjorde salget af vegetabilier kun 50% af indtægterne. I alt fordelte Søren Pedersens indtægter sig på ca. 15-20 forskellige indtægtskilder. Forholdet mellem vegetabilie- og animalieproduktionen i 1700 årenes bondebrug er dårligt belyst. Søren Pedersens eksempel synes at pege på, at kreaturholdet må tillægges større vægt end tidligere antaget. Samtidig må den sammensatte produktionsprofil understreges.

41. I følge Fridlev Skrubbetrangs oplysninger (Husmand og Inderste, Kbh. 1940, s. 391-92) udgjorde gårdforsiddelserne i pct af samtlige fæsteforandringer på en række sjællandske godser følgende:

1720-29	35%	1730-39	33%	1740-49	34%	1750-59	25%
1760-69	21%	1770-79	30%	1780-89	31%	1790-99	17%

Det er ligeledes anført, hvorledes antallet af gårdforsiddelser kunne stige pludseligt, efter år med misvækst. (Skrubbetrang, Fridlev: Strejftog blandt østjyske bønder. Østjysk Hjemstavn 1961, s. 23.)

42. Begtrup, G. E.: Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Sjælland og Møen, Bd. 2, Kbh. 1803, s. 104.

Det er påfaldende, hvorledes bondevelstand, når man endelig en gang i mellem kan spore den, synes at stamme fra helt andre indtægtskilder end kornproduktionen. Kreaturopfødning, svineproduktion, mjødbrygning (og illegalt krohold), træforarbejdning, tekstiltilvirkning og dyrkning og salg af handelsplanterne hør, hamp, humle og tobak falder i øjnene. Hertil kommer mere specielle næringsveje som pantelånervirksomhed og illegal kramhandel.⁴³

Det må nu blive en oplagt opgave at få 1700-årenes komplekse økonomiske produktionstyper regionalt såvel som socialt bestemt. Samtidig hermed bliver det et delproblem at få svingningerne i udsædskapaciteten nærmere præciseret. Herigennem vil man kunne danne sig et overblik over udviklingen af kornavlens og således betragte en fase i transformationen af den traditionelle mangesidede bondeøkonomi til en moderne markedsrettet landbrugsproduktion.

43. Iagttagelser fra bl.a. Basnæs, Juellund, Giesegård og Holsteinborgs skifteprotokoller, LAS.

Hvad vil vi med det folkelige historiske arbejde?

– Et portræt af en egnshistorisk forening

Af Henrik Ingemann

Historieinteressen i Danmark er stor. Sprogområdet taget i betragtning er udbuddet af den historiske litteratur, der i en jævn strøm tilflyder befolkningen, kolossal. Museumssektoren kan melde om øget interesse, og det folkelige historiske arbejde blomstrer som aldrig før – »Vi er«, siger professor Roar Skovmand i et interview i Politiken den 26.6.1978, »kommet i en fantastisk situation. I skolen er historie efter stærke timetalsnedskæringer, hvis tilblivelse ingen rigtig kan forklare, blevet et fag i krise. Uden for skolen er der blandt almindelige mennesker en så vældig interesse for historie, at jeg aldrig har oplevet noget lignende«.

Vi, som har historie som job eller hobby, kan selvfølgelig kun være tilfredse med udviklingen, men vi mangler – ihvertfald i det folkelige historiske arbejde – en formålsdebat og en diskussion om, hvad vi egentlig vil med vort arbejde. Er der tale om en reel interesse, eller flyder vi med på en nostalgi-bølge, der i sidste ende kun er til skade for os selv? Før har langvarige krisetider givet anledning til en øget historieinteresse, bl.a. under sidste verdenskrig. Eller er vi brikker i et overordnet ideologisk, nationalt eller politisk spil?

Denne artikel fortæller om Egnshistorisk forening for Hvalsø kommune (EHF), men vi vil også prøve at fokusere på nogle af de mange problemer, man som lokalhistoriker bør iagttage, og når vi ind imellem er lidt provokerende er det ment som et diskussionsoplæg til den debat, *der må og skal komme*, hvis det folkelige historiske arbejde skal få et seriøst udbytte af den interessemæssige højkonjunktur, vi har oplevet i de seneste år.

Hvalsø kommune

Men allerførst: Hvalsø kommune ligger i trekantområdet: Roskilde, Holbæk og Ringsted og er en forholdsvis lille landkommune med ca. 6000 indbyggere. Kommunen har i de sidste tiår gennemgået en omfattende udvikling og udbygning. Befolkningen, der ofte før havde en arbejdsmæssig tilknytning til egnen, bl.a. som landbrugere, består nu i lige så høj grad af »pendlere«, altså folk der bor i kommunen, men arbejder andetsteds. Hver morgen starter en sand folkevandring mod alle verdenshjørner og de samme folk vender tilbage igen henad aften. Resultatet kunne blive et »soveby-miljø«, men det er ingenlunde tilfældet. Mange er organiseret i et livligt foreningsarbejde, og af de mange interesserer nogle sig altså for områdets kulturhistorie.

Kommunen, der i Hovedstadsrådets planlægning indgår som en »grøn kommune«, ligger i et attraktivt naturområde, et morænelandskab, med væsentlige bevaringsmæssige opgaver – ofte en problematik der er »sprængstof« i den lokale debat. På den ene side har vi kommunen, der gerne ser en vis udvikling (skatteydere), samt landbrugerne med erhvervmæssige interesser, og på den anden side har vi bevaringsfolkene (hertil hører EHF), der ønsker den størst mulige hensyntagen til det bestående miljø. Sporerne fra andre udviklingskommuner skræmmer jo!

Som historisk arbejdsfelt er området spændende og kan honorere de fleste interesser: Oldtiden er rigt repræsenteret med mange jordfaste oldtidsminder og løsfund. Herregårde, landsbykirker, vandmøller og vejføringer m.v. kan tilfredsstille den middelalderinteresserede, og »nyere« tid kan byde på skov- og landbrug, samt landsby- og stationsby-

Henrik Ingemann, f. 1951, stud.mag. i Folkemindevidenskab, Sekretær i Foreningen Danmarks Folkeminder. Medinitiativtager til Egnshistorisk forening for Hvalsø kommune (formand 1976–78) og Selskabet Tadre Møllens Venner.

miljøer. Der er nok at tage fat på. Oven i købet er området kun sparsomt belyst gennem historiske beskrivelser. Der findes således kun en sognebog fra den nordlige del af kommunen.

Da man for to år siden startede Egnshistorisk forening var en *formidling*, altså en skriftlig beskrivelse af områdets lokalhistorie, en nærliggende opgave. Denne formidling viste sig at blive en god indfaldsvinkel for foreningens to andre hovedopgaver: *Indsamling* og *debat*.

Formidling

Internt udgiver foreningen et medlemsblad, »Nyt fra Egnshistorisk forening«, der udkommer hver måned. Bladet er forholdsvis primitivt trykt som stencilat, men er et vigtigt forbindelsesled mellem foreningen, medlemmerne og offentligheden. Indholdet er af varierende karakter, fra foreningsmeddelelser til småartikler om lokalhistoriske emner og omtale af igangværende projekter og undersøgelser. EHF's medlemsskare består næsten traditionelt af en (for) lille gruppe aktive (ca. 15 personer) og en bredere medlemsgruppe (ca. 180 personer), der ikke er direkte inaktiv, men mere passiv – medlemmer der støtter sagen og af og til deltager i de mere uforpligtende arrangementer. Vi føler, at den sidste gruppe tilgodeses gennem den kontinuerlige kontakt, bladet giver – en kontakt der er vigtig at opretholde, da den store gruppe trods alt er foreningens rygrad.

Til den bredere offentlighed henvender vi os gennem et lokalt annonceblad, der husstandsomdeles. Ca. en gang hver måned bringer vi en større lokalhistorisk artikel, skrevet af et »forfatterteam«, der (foreløbig) består af tre skrivende medlemmer.

Disse artikler bliver virkelig læst af mange mennesker, hvilket adskillige reaktioner fra læserkredsen vidner om. Her igennem skabes værdifulde kontakter til områdets beboere, som vi kan udnytte i indsamlingsarbejdet.

De nævnte artikler samles og genoptrykkes senere i foreningens årsskrift. Dette og andre større publikationer trykkes i A-4 format på en almindelig duplikator. Det giver selvfølge-

Fig. 1. Forsiden på foreningens seneste publikation (okt. 1978).

lig visse begrænsninger i den bibliografiske udfoldelse, men dog trykkes fotos, kort eller andet, der kræver en mere avanceret teknik, af professionelle kræfter. De samlede udgifter for et hæfte på 60–70 sider i et oplag på 250–300 eksemplarer kan på denne måde holdes nede på ca. 1500 kr., alt incl. Vi kan derfor udsende 3–5 hæfter pr. år, vel at mærke gratis til medlemmerne, fremfor at bruge vore sparsomme midler til trykning af en dyr publikation måske hvert tiende år. En anden sag er, at vi måske ad åre kan samle hæfterne i en redigeret historisk egnsbeskrivelse, trykt efter alle kunstens regler.

Trods det beskedne udstyr er der stor interesse for vore publikationer og oplaget bliver gerne udsolgt på kort tid. Hertil kommer, at hver udgivelse giver 20–30 nye medlemmer, der ser deres interesse i at melde sig ind i foreningen, og dermed modtage de kommende publikationer gratis. Ca. 50 eksemplarer sælges i løssalg, bl.a. til en række institutioner til 30–35 kr. pr. stk. Dette salg

dækker foreningens udgifter til papir, trykning m.v.

Skriftserie

Den spæde start – foreningens årsskrift i 1977 – har efterhånden udviklet sig til en egentlig skriftserie, hvor der indtil nu er udkommet: 1) »Særløse gadekær« (august 1977) (se senere), 2) Erindringer fra en skovegn« (december 1977), en lokal skovarbejders erindringer, suppleret med en række lokalhistoriske artikler, 3) »Henry Nielsen fortæller om ti Bjergskovhuse« (juli 1978), en husmands erindringer og en topografisk/biografisk undersøgelse, samt 4) »Jordhusmænd og andet godtfolk på Haarlev Overdrev« (oktober 1978). Denne – og foreløbig sidste publikation – fortæller ikke om en lokalitet på Hvalsø-egnen, men er et medlems barndomserindringer fra Haarlev Overdrev, syd for Køge. Vi fandt, at denne fortælling var så spændende, at vi, i mangel af andre udgivelseskanaler, tog sagen op. Under forberedelse er »Det kloge træ«, om hellige træer på Hvalsø-egnen (udkommer december 1978), samt foreningens årsskrift, der udkommer i foråret 1979. Yderligere forberedes en publikation om kommunens stednavne, udarbejdet på grundlag af materiale fra Institut for Navneforskning.

Det er for så vidt ikke noget problem at finde egnede emner og manuskripter, eller folk der kan fortælle noget af lokalhistorisk interesse, men derimod er det vanskeligt at afse tid og kræfter til redaktion, renskrivning, trykning og distribution, idet man må huske at alt gøres i en i forvejen sparsom fritid.

Erindringerne har ubetinget været den største publikumssucces. Fra foreningens side søger vi at komme med allerede i skrivefasen. Forfatteren får stillet en »konsulent« til rådighed, som hjælper gennem hele processen. Vi opfatter vor rolle som redaktionssekretærens – en hjælp til at gøre erindringerne læsværdige, gennem en kapitelopdeling og andre former for strukturering, samt fremskaffelse af kort, fotos og andet dokumentationsmateriale. Vore »konsulenter« er ikke uvidende om kildekritiske vurderinger og overvejelser, men

det er vor politik, at vi ikke »blander« os i forfatterens beskrivelse, bortset fra vejledning, der bl.a. kan omfatte korrigerende af årstal eller fejl i paralleller til overordnede historiske begivenheder. Vi står som sagt til rådighed med råd og vejledning, men helt på forfatterens præmisser. Vi skal ikke ud fra vore værdinormer »trække noget ned over hovedet på folk« og dermed undertrykke en spontan fortælleglæde. Sker der redaktionelle ændringer er det altid med forfatterens tilladelse. Vi foretrækker, gennem vort øvrige virke, at skærpe folks kritiske sans i almindelighed.

Faghistorikeren og amatøreren

Det vil være bekendt, at faghistorikerens syn på amatøreren ofte har været præget af en vis overbærenhed og akademisk højmod! Det er heldigvis ved at ændre sig. Mange fagfolk er blevet aktive i det lokalhistoriske arbejde, og lokalhistorikerne er blevet dygtigere, særlig efter det længe ventede generationsskifte, hvor unge og mere kritiske folk nu har afløst hvad man kunne kalde den »pensionerede førstelærers« generation, der alt for længe har domineret lokalhistorien, både fysisk og psykisk. Det har været paradoksalt, at dansk lokalhistorie har været et »overklassefænomen« (i landbosamfundet gårdmands- og lærerdomineret), og at den danske lokalhistorie i vid udstrækning er skrevet ud fra denne classes værdinormer. Et positivt tegn er også, at de unge er knapt så autoritetstro og ikke »falder på halen« for alt hvad der kommer fra de professionelle historikere.

I EHF føler vi, at vi har skabt et frugtbart samarbejde mellem de professionelle og amatørerne. Denne udvikling kan – på generel basis – åbne videre perspektiver og bør formaliseres i et tæt samarbejde, hvor fagmanden kan trække på amatørrens lokal-kendskab og amatøreren på fagmandens kompetence og ekspertise. Dansk Folkemindesamlings helligkilde-undersøgelse, der pågår for tiden, er et skoleeksempel på dette samarbejde.

Også studerende kan i allerhøjeste grad have udbytte af at deltage i et lokalhistorisk

Fig. 2. Medlemmer på tur til Eskilsø (sept. 1977).

arbejde, hvor de her får en enestående chance for at kombinere teori med praksis og i en fortløbende proces forholde teorien til et nærmiljø. Det vil skabe bedre historikere. Eksempelvis kan man i faget Nordisk Folkemindetvidenskab på magisterniveau afløse en større opgave gennem deltagelse i et lokalhistorisk arbejde. Det er meget positivt, og bør efterfølges af andre uddannelsesinstitutioner f.eks. Historisk Institut.

Foreningsaktivitet

Udover de omtalte dele af formidlingsvirksomheden – medlemsblad og større publikationer, søger foreningen også at formidle gennem de løbende foreningsaktiviteter. Som eksempler på afholdte arrangementer kan nævnes foredrag om restaurering og vedligeholdelse af gamle huse, om lokalhistoriske emner med lokale kræfter, film, lysbilleder og små uforpligtende aftener i omegnen. Også en foredragsserie har vi prøvet. Emnet var »Fra hoveri til andels- og arbejderbevægelse« med

tilkaldte foredragsholdere. Vægten lagdes på den overordnede historiske udvikling, men med paralleller til lokalmiljøet. Det er imidlertid vor erfaring, at medlemmerne ønsker de uforpligtende arrangementer hvor man ikke skal binde sig til flere aftener. Det skal dog bemærkes, at konkurrencen er hård bl.a. fra kommunens fire aftenskoler.

Et par gange om året indbyder vi til en heldagstur i eller udenfor kommunen. Vi har været på historisk ekskursion til Selsø og Eskilsø, området omkring Haraldsted og til kommunens landsbykirker m.v.

I flere lokalhistoriske foreninger har der været rejst stærk kritik af, at man beskæftiger sig med andet end lokalområdets historie. Vi mener imidlertid, at det også er en lokalhistorisk forenings opgave, at sætte lokalhistorie i relief til større og overordnede historiske begebenheder og den historiske udvikling i almindelighed. Og det kan man bl.a. gøre ved at tage på en historisk tur ud over kommunegrænsen.

Udstillings- og foredragsvirksomhed har vi

Fig. 3. Egnshistorisk udstilling i foreningens lokaler på Gundestedgård i Hvalsø (okt. 1977).

Fig. 4. Et medlem fortæller om sin far, der gik på valse – fra Hvalsø til Jerusalem.

gjort meget ud af, både i eget og andres regi, og der har været bud efter os ved flere lejligheder: Hobbyudstillinger, »foredrag« på alderdomshjemmet, ved grundejernes generalforsamling osv.

Også et samarbejde med kommunens skoler er så småt ved at blive etableret, hvilket vi venter os meget af. Vi ser gerne at foreningen og skolerne i fællesskab udarbejder undervisningsmateriale og klassesæt der kan bruges i den daglige undervisning. Historie er, som det nævnes i indledningen, blevet et fag i krise, men inddrager man lokalhistorie i undervisningen åbnes en mulighed for at gøre faget mere spændende, når historien kan ses lige uden for vinduerne. Her er en af mulighederne for at redde faget i folkeskolen.

Når foreningen har fået den relativt store succes, vi ubeskeden tår påstå, skyldes det ikke mindst en positiv presse, der har givet os en overordentlig fin dækning. Vi holder pressen løbende orienteret om foreningens aktiviteter gennem bladet og pressemeddelelser. Det er særdeles vigtigt, at man har pressen med sig. Her kan henvises til den senere omtale af Særløse gadekær-sagen!

Indsamling

Når man skal formidle må der selvfølgelig være noget at formidle af. Derfor er indsamling også en vigtig arbejdsopgave. Det vil måske undre, at vi her har nævnt formidling før indsamling, men forholdene omkring foreningens start gjorde, at dette blev rækkefølgen. Det har bevirket at formidling og indsamling er gået op i en højere enhed. Formidlingen giver værdifulde kontakter og kontakterne giver en værdifuld indsamling. Vi indsamler typisk efter en personlig kontakt.

Det kunne være rimeligt her at rejse spørgsmålet om store, velorganiserede indsamlingskampagner egentlig er den rigtige måde at indsamle på, hvis der skal tages hensyn til en reel behandling, både af »klienten« og materialet. Der er et uheldigt skisma under udvikling mellem de lokalhistoriske foreninger og de lokalhistoriske arkiver. Arkiverne har udviklet sig til »afleveringsdepoter« uden

nogen form for folkelig opbakning og forankring, og det er som regel arkivernes egen skyld! Resultatet er på længere sigt, at arkiverne ikke bliver det, de bør være, nemlig folkets arkiv.

Nu skal ikke alle skæres over en kam, men arkiverne kører ofte på få enkeltpersoner, der bruger kræfterne på arkiveringssystemer -og problemer, og som murer sig inde bag arkivets brand- og bombesikre vægge.

Særlig uheldigt er, at mange arkiver ledes af kommunale ansatte, hel- eller deltids. Det giver – direkte eller indirekte – et afhængighedsforhold til kommunen, der især er udtalt i småkommunerne. Resultatet kan få negative følger i indsamlingen, hvor arkivmedarbejderen er blevet en kommunal embedsmand. De mennesker der skal aflevere, og hvis historie det er arkivets opgave at indsamle og bevare, holder sig ofte tilbage, måske fordi det kommunale islet giver visse associationer i retning af myndigheder, skattevæsen eller andre uhyrligheder. Der er selvfølgelig ikke noget i vejen for at kommunerne betaler for arkivernes drift – det bør de – men arkiverne er og bliver folkets arkiv, hvor der ikke skal tages hensyn til om man står på god fod med kommunen eller borgmesteren.

Omkring arkiverne bør arbejde en gruppe og ikke enkeltpersoner, der måske har fået tjansen som et kommunalt ben eller en mægtelig retrætepost. Det ses desværre meget ofte.

Billedstorme

Et tydeligt tegn på den manglende folkelige opbakning er de såkaldte »billedstorme«, (iøvrigt et fuldstændigt misvisende udtryk, når man tænker på reformationens billedstorme), som snart har været afholdt i hver krog af landet. Man sætter alle sejl, i en uge eller mere, og indsamler bogstaveligt med arme og ben. Også i Roskilde amt forsøger man i dette efterår denne indsamlingsform, som man endda kalder »billeder fortæller historie«. Men indsamlingsformen gør, at det eneste, man ikke får med, er »historien«! Et fotografi eller billede er jo faktisk kun et stykke papir, der først bliver spændende, når den,

der kender »historien« fortæller. Men det er der ikke tid til under den ellers veltilrettelagte kampagne. Man har ikke tid til at sætte sig ned en time, to eller tre, og høre historien af den person, der kender den. Man har i stedet trykt nogle fine kuverter, hvor navn, adresse og data skrives op. – »Vi kontakter Dem senere, fru Jensen«! Og fru Jensen sidder tilbage med en flov smag i munden. Når »stormen« har lagt sig og man skal til behandlingen når man måske til fru Jensens billeder efter et år eller mere, og så er det ikke sikkert at fru Jensen er opsat på at fortælle – eller er i live mere! Hvad sker så? Jo, en anden får pålagt at analysere billederne (hvem sagde en pensioneret førstelærer?), de rives ud af deres sammenhæng, og vi har igen en sekundær historieskrivning.

Man kan ikke nægte at »billedstormen« kan frembringe materiale, som ellers ville gå tabt, men i denne sag må man veje pro et contra, og bør prioritere det daglige arbejde i arkivet, hvor der indsamles under rolige og velovervejede former, med respekt for de mennesker, hvis historie det er arkivernes pligt at opbevare. Pengene kunne bruges bedre til en generel oplysningskampagne.

Det lokalhistoriske indsamlingsarbejde bør ske i de lokalhistoriske foreningers regi. Det er her den folkelige opbakning og forankring findes, og det er her kontakterne skabes. Foreningerne er uafhængig af kommuner og andre, og bestyrelsen kan smides ud, hvis man ikke varetager opgaven ordentligt.

Problematikken bliver snart aktuel for EHF, idet Hvalsø kommune i dette efterår opretter et lokalhistorisk arkiv, hvor vi er indbudt til et samarbejde. Det er endnu uafklaret, hvorledes dette samarbejde skal formaliseres, men at det ikke udelukkende bliver på kommunens betingelser og præmisser, behøver vi vel næppe at understrege.

Indtil nu har EHF varetaget indsamlingsarbejdet af arkivalia og genstande, som opbevares privat. Det er naturligvis uhensigtsmæssigt. Ved indsamlingsarbejdet medvirker

foreningens arbejdsgrupper bl.a. en foto-gruppe, en interviewgruppe og en udgravningsgruppe. Disse grupper er endnu ikke helt indarbejdet (atter for få aktive medlemmer!), men i den forløbne toårsperiode er det dog blevet til, at vi systematisk har fotograferet alle synlige ændringer i kommunen, f.eks. huse der nedrives eller ændrer udseende, nye vejføringer m.v. og interviewgruppen har lavet et par interviews med ældre Hvalsø-borgere.

Miljødebat

Foreningens tredje hovedarbejdsopgave er miljødebat. Da man i sin tid tilrettelagde foreningens struktur, fandt man det naturligt, at vi også skulle varetage bygnings- og landskabskultur (egentlige fredningssager er underlagt Naturfredningsforeningens lokalkomité, med hvilken vi har et fortræffeligt samarbejde). Kombinationen mellem historie og miljø er et godt udgangspunkt i det daglige arbejde og giver et bredere perspektiv. Og er miljøbevaring og historieinteresse ikke to sider af samme sag?

Konkret lægger vi stor vægt på deltagelse i lokalplanlægningsdebatten, og det er lykkedes os at ændre eller påvirke lokalplaner, så der er blevet taget et større hensyn til kulturhistorisk værdifulde miljøer, bl.a. gennem restaurering og vedligeholdelse af gamle stendiger og beplantning med træer og buske, der følger traditionen på stedet osv.

Som et eksempel på vor deltagelse i miljødebatten skal vi nærmere omtale sagen omkring Særløse gadekær. Vi kom ind i sagen efter, at der i kommunalbestyrelsen blev rejst et forslag om at opfylde landsbyens gadekær, der kaldtes »et stinkende mudderhul«. Trods et flertal i kommunalbestyrelsen for denne tanke, lykkedes det os, gennem en effektiv pressekampagne, at få beslutningen udskudt. I den mellemliggende tid udarbejdede vi en 25-siders rapport om kæret og miljøet i sin

*De genstande vi har indsamlet, tænkes, på længere sigt, at blive grundstammen i et kommende lokalt egnsmuseum. Det er imod den museale udvikling at oprette lokale museer, men vi mener, at lokale ting bør opbevares lokalt, og Hvalsø kommunes borgere skal ikke tage til Roskilde for at studere deres egen kulturhistorie.

- 7 -

03.0
**GADEKÆRET OG GADEJORDEN
I FOTO 1907-1977**

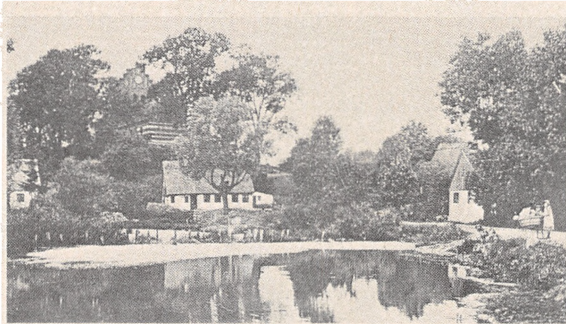

SÆRLØSE GADEKÆR, SET FRA ØST
OPTAGET I 1912 AF C. A. JENSEN, NATIONALMUSEET

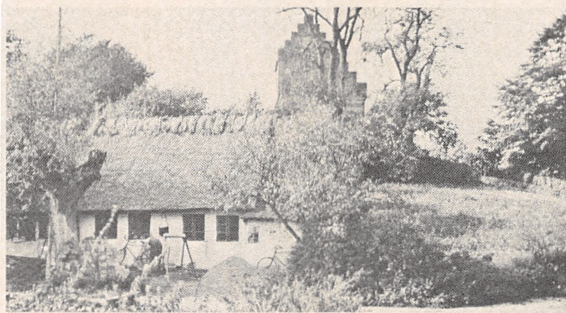

SÆRLØSE GADEKÆR, SET FRA ØST
OPTAGET MAJ 1977, COPYRIGHT MIE BIDSTRUP, DAGBLADET

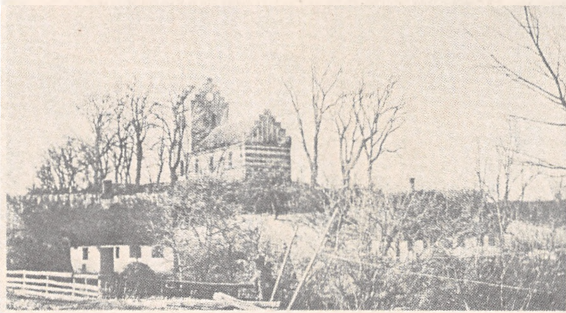
Fig. 5. Fra rapporten om Særløse gadekær.

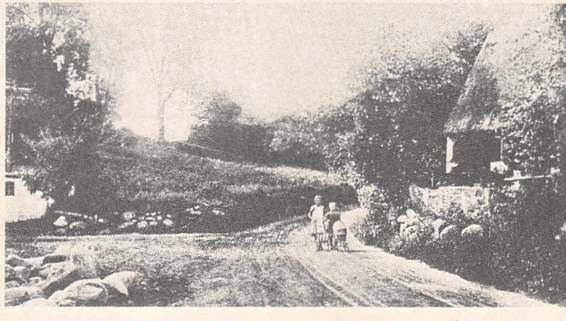
SÆRLØSE GADEKÆR
1911
(DET KONGELIGE BIBLIOTEK)

BONDEHUS VED
GADEKÆRET, UKENDT ÅR
(DANSK FOLKEMINDESAMLING)

MILJØET, SET SYDØST FOR
GADEKÆRET, 1907
(DET KONGELIGE BIBLIOTEK)

DEN GAMLE INDFALDSVEJ
TIL SÆRLØSE, NORDØST
FOR GADEKÆRET, 1918
(DET KONGELIGE BIBLIOTEK)

helhed, set i en kulturhistorisk belysning, dokumenteret med gamle fotos og kort. Videre indeholdt rapporten en biologisk analyse og et forslag til en retablering af hele miljøet. Rapporten blev sendt til hele kommunalbestyrelsen og pressen og uddeltes endvidere til samtlige beboere i Særløse, samt til foreningens medlemmer. Resultatet var at man i kommunalbestyrelsen, ved en senere beslutning, vedtog at bevare gadekæret som en del af et bevaringsværdigt miljø, og det indgår nu i en lokalplan for byen.

Vor aktive holdning til miljø-sager gør, at vort forhold til kommunalbestyrelsen i sin helhed ikke er gnidningsløst, hvilket ofte har givet anledning til problemer, men det er prisen vi må betale for at være aktive – og vi gør det gerne, fremfor borgmesterlig gunst! Vi tror, at vi har været med til at skabe en større forståelse og måske en ændringsholdning til miljøbevaring i kommunen. I så fald er en del af vores mission lykkedes.

Økonomi

Alt – også lokalhistorie koster penge. I den henseende har vi faktisk aldrig haft problemer, hvilket er en stor lettelse i det daglige arbejde. Foreningen har ca. 200 medlemmer og kontingentet er lavt: 25 kr. pr. år – pensionister betaler dog kun 10 kr. pr. år. Medlemssammensætningen fordeler sig nogenlunde med 2/3 yngre medlemmer og 1/3 ældre medlemmer (pensionister). Initiativet til foreningen kom fra en gruppe yngre forholdsvis nytillflyttede beboere, og det var først efter et års tid »de gamle« kom med. Foruden medlemskontingentet modtager vi et tilskud på 45 kr. pr. medlem fra Hvalsø kommune (i lighed med andre foreninger). Incl. salg af publikationer og »egnskort« (julekort med motiver fra kommunen, tegnet af en lokal kunstner) er de samlede indtægter ca. 20.000 kr. årligt. Her i de første år, hvor der er særlig mange udgifter, har et tilskud på 10.000 kr.

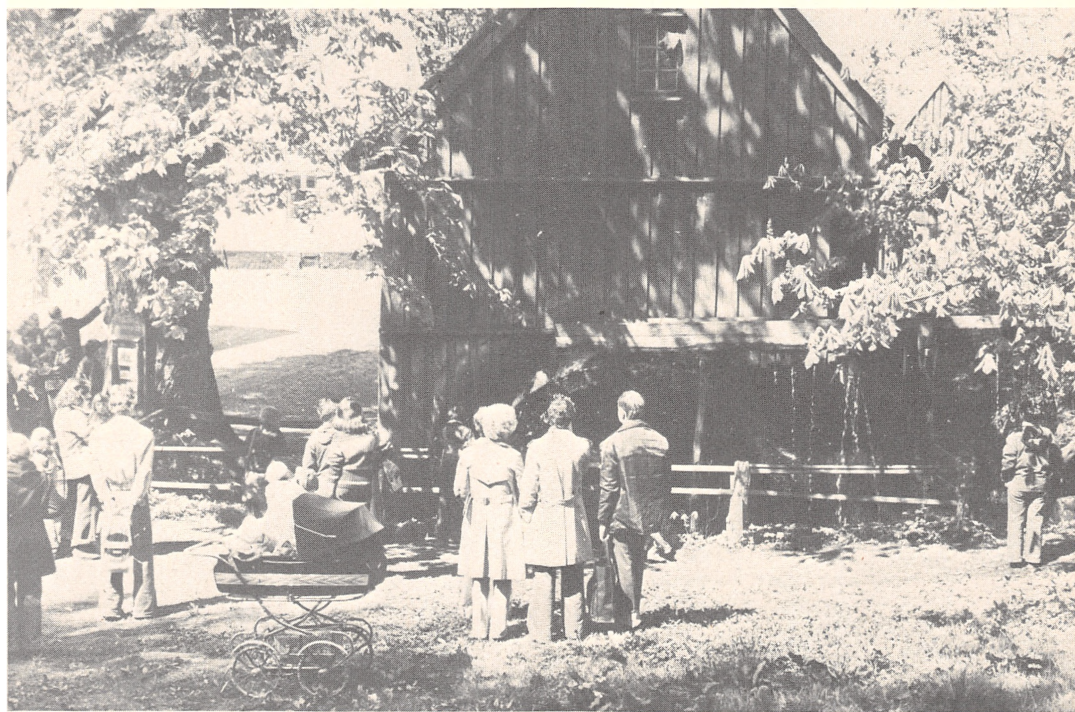

Fig. 6. Foreningstur til Tadre Vandmølle.

fra Kulturministeriet været en uvurderlig hjælp.

Historikere i arbejdstøjet

Da vi oprettede Egnshistorisk forening var tidspunktet psykologisk rigtigt, der var et stort behov for en kanalisering af historieinteressen i området, og aktiviteten i foreningen har også medført andre kulturhistoriske aktiviteter. Oprettelsen af det lokalhistoriske arkiv, som allerede er nævnt, blev fremprovokeret af foreningens virke, men også en »lillebror« har set dagens lys. I Hvalsø kommune ligger Tadre Vandmølle, den ene af to endnu fungerende vandmøller på Sjælland. Møllen ejes af den 76-årige Marie Hansen og vedligeholdes til dels af Nationalmuseet. Som det vil være alle bekendt, fattes Nationalmuseet penge, og vi tog initiativ til oprettelsen af Selskabet Tadre Møllens Venner, hvis formål det er at vedligeholde møllebygningen og omgivelserne. Selskabet kører selvstændigt, men i nært samarbejde med EHF. Vi føler, at det er en vigtig opgave, i praksis, at medvirke til vedligeholdelsen af et sådant kulturminde, som vandmøllen repræsenterer, og det er også

af værdi at møde medlemmerne omkring en praktisk arbejdsopgave. Også her har det dog været ret få medlemmer man kunne møde.

Fremtiden

EHF har i sin toårige levetid været kendetegnet ved stor aktivitet. Det skyldes i første række en håndfuld aktive personers indsats i og udenfor bestyrelsen. Skal den aktive profil opretholdes, er det helt nødvendigt at flere drages ind i arbejdet, og derfor planlægger vi for tiden en ny ledelsesstruktur, hvis formål det er, at uddelegere arbejdet til grupper, således at bestyrelsen fremover mere bliver et koordinerende organ. Det er nødvendigt at imødegå den tendens vi kender fra de lokalhistoriske arkiver, at det er enkeltpersoner, der kører løbet. Ved uddelegeringen håber vi, at kunne realisere nogle af vore tanker og ideer, bl.a. det omtalte samarbejde med skolerne.

Vi håber at skabe en forening, der er andet og mere end en sammenslutning af bedrestillede borgere, der hvert år modtager en årbog, som uopskåret sættes op på reolen og ved siden af sidste årgang!

Debat

Kristian Kristiansen: Svar til C. J. Becker

Det er med nogen tøven at jeg besvarer C. J. Beckers indlæg – af flere grunde. Mens jeg i min artikel søgte at fremstille de *dominerende* tendenser i udviklingen, og så vidt muligt søgte at distancere mig fra de mange personlige og institutionelle modsætninger i faget, trækker C. J. Becker nu en lang række isolerede enkeltheder frem med både direkte og indirekte relation hertil. Den anden betænkelighed udspringer af kritikens noget tilfældige karakter – snart rettes den mod konkrete enkeltheder, snart mod principielle spørgsmål, og snart fremsættes udokumenterede påstande og skjulte hentydninger, som kun vanskeligt kan forstås af de af tidsskriftets læsere, der ikke kender dansk arkæologi indefra. Kritikken bygger således i vidt omfang på andre forudsætninger end de der er nedlagt i artiklen; derfor drejer den sig i langt højere grad om hvordan C. J. Becker mener min artikel burde være skrevet, og i væsentlig mindre grad om hvad der rent faktisk står i den. Jeg skal derfor nøjes med at kommentere nogle mere principielle spørgsmål, samt korrigere et par af de mest graverende misforståelser af artiklens indhold og sigte.

Becker tager først fat på spørgsmålet om arkæologien har været isoleret fra sine nabo-discipliner, hvor han som arkæolog mener

nej. I den forbindelse er det imidlertid af større interesse hvordan udøverne af nabo-disciplinerne selv har opfattet situationen. Her har Aksel E. Christensen¹ – og med ham formentlig andre historikere – en anden vurdering. Først i de senere år er der skabt en ny situation med bl.a. Henrik Thranes symposier – et godt og vigtigt initiativ, som bestemt bør fremhæves.² Men det ændrer ikke ved de forudgående 20–30 års alt for udprægede isolation, eller ved den fortsatte dominans af typologisk/kronologiske studier på bekostning af kulturvidenskabelige studier. Hermed føres vi frem til den »nye arkæologi«, eller NA, som C. J. Becker foretrækker at kalde den. I min fremstilling af den beskrev jeg først de *almene* forudsætninger som arkæologiens og naturvidenskabernes udvikling gennem de seneste år har skabt, og derefter den mere *specielle* kombination af faktorer der lå bag dens fremvækst i USA og England. Jeg har således ikke på noget tidspunkt ønsket at komme ind på dens spredning i Skandinavien; derfor kunne note 28 have været udeladt – eller udbygget.³ Naturligvis har både Moberg og Hagen afgørende formidlet en række af de nye tendenser på et tidligt tidspunkt, men arbejdet med at fordøje og diskutere NA manifesterede sig indiskutabelt, siden 1968, mest markant på de årlige nordiske studenterkongresser, i Kontaktstencil og i Norwegian Archaeological Review. Tilbage står imidlertid at C. J.

-
1. Når talen er om Danmark og den forhistoriske arkæologi hjælper det ikke at henvise til Norge og Sverige, eller middelalderarkæologien, som jeg slet ikke behandler.
 2. At C. J. Beckers efterskrift i genudgivelsen af bind 1 i Politikens Danmarkshistorie ikke er citeret skyldes en lapsus fra min side under renskrivningen af litteraturlisten.
 3. Betydningen af Randsborgs arbejder har jeg tidligere gjort rede for i en anmeldelse i Fortid og Nutid (Bind XXVI, hft. 4, side 591 f.). (5 af de 6 citerede titler er dog forskellige udgaver af det samme arbejde). Det kan tilføjes at øvelser over NA indgik i undervisningen på Moesgård fra 1967/68, mens man i København, da jeg i 1971 kom dertil, endnu ikke havde taget de nye tendenser op.

Kristian Kristiansen, mag. art. Født 1948, studier fra 1967 til 1971 ved Århus universitet, fra 1971 til 1975 ved Københavns universitet. Mag.art. ved Århus universitet 1975, kandidatstipendiat samme sted fra 1977.

Beckers bemærkninger herom ikke berører kernen i min fremstilling. Det forekommer unægtelig et stort skridt at tage når det her-efter fastslås at min fremstilling »ikke har været objektiv og præcis« og videre: »Det samme gælder desværre de andre forskningshistoriske afsnit«. Det er vist det man elskværdigt kalder en generalisering på et noget spinkelt grundlag.⁴

Men lad os blive endnu en stund ved NA. Den opfattes af C. J. Becker senere i hans bidrag som en retning blandt flere, og det tilføjes, at den må bedømmes ud fra resultaterne, hvad han dog også påtager sig i note 9.⁵ Nu bliver resultaterne imidlertid aldrig bedre end metoderne, der igen udformes i en vekselvirkning mellem det teoretiske og det arkæologiske udgangspunkt (problemstilling/materiale). Det accepterer C. J. Becker tilsyneladende ikke, og derfor kan han heller ikke indse, at de grænser som »nu engang består for et arkæologisk stof« ikke blot »består«, men i hvert enkelt tilfælde defineres af materialets repræsentativitet i forhold til den anvendte metode og den formulerede problemstilling – den være sig kronologisk eller kulturvidenskabelig. Denne forståelseskluft afspejler imidlertid en mere principiel uenighed. Hvor NA netop betoner sammenhængen mellem teoridannelse/problemformulering og udgravning/registrering/bearbejdning, søger C. J. Becker at holde dem adskilt. Becker tilhører den tradition i arkæologien hvor man tilrettelagde arbejdet »fra bunden«, ud fra en mere isoleret betragtning af de enkelte faser i forskningsprocessen, i troen på at vejen gik

trinvist fra enkelthederne til helheden (jævnfør min note 23, side 303). Men det gør den først når målet på forhånd er formuleret, når vejen og dens retning er afstukket; ellers arbejder man i blinde og risikerer at gå i ring, således som alt for megen arkæologisk forskning har gjort det de sidste 30–40 år (jævnfør min artikel i Hikuin 4, under publikation). Skønt der til de enkelte faser i forskningsprocessen hører særlige metoder, bør dette arbejde anskues og tilrettelægges ud fra et kulturvidenskabeligt helhedsperspektiv, fordi det er arkæologiens almene og overordnede mål. Forvekslingen af de forskellige faser i forskningsprocessen med »retninger« forhindrer efter min opfattelse C. J. Becker i at forstå det grundlæggende i NA, og derfor også i at fremkomme med en relevant kritik.

I det forskningshistoriske afsnit har Becker især koncentreret sin kritik om beskrivelsen af Sophus Müller-perioden. Jeg har imidlertid lidt svært ved at genkende mine synspunkter i det becker'ske referat! Det forekommer mig besynderligt at C. J. Becker har overset de nuancer min skildring af Sophus Müller og hans tid rummer: på den ene side betones, at modsætningen til provinsmuseerne i et vist omfang udsprang af øgede videnskabelige krav til arkæologiske udgravninger – på den anden side fremhæves de uheldige konsekvenser Müllers politik fik for museernes virke. På den ene side skildrer jeg ham som restriktiv og egenrådig – på den anden side fremhæver jeg de resultater der blev opnået. Billedet af Sophus Müller og hans tid er ikke entydigt og må stykkes sammen af mange, ofte upublice-

4. Af samme karakter er CJB's kritiske kommentarer til litteraturlisten. For den interesserede læser kan det oplyses, at der siden manuskriptets afslutning er fremkommet en hel serie nyarkæologiske bøger, først og fremmest på Academic Press (især amerikansk arkæologi) og på Duckworth (især engelsk – europæisk arkæologi). Vedrørende CJB's note 8 kan jeg kun opfordre læseren til at konsultere de seneste bidrag i *Årbøger for nordisk Oldkyndighed* 1975, (af bl.a. Karsten Davidsen) for selv at afgøre hvem der refererer problemerne »mindre korrekt.«

5. Denne note viser at Becker ikke har forstået artiklen, hvad han da også tilkendegiver: »at K.K. slår sen-neolitisk og enkeltgravskultur sammen (af metodiske grunde, min bemærkning) er rent metodisk ubegribeligt for en arkæolog af den ældre skole.« Lad mig da kort prøve at forklare dette ene, men centrale punkt. Arkæologiske kulturer defineres af særlige typologiske kendetegn i det arkæologiske materiale. De repræsenterer derfor først og fremmest en geografisk og kronologisk ordning af materialet. Bebyggelse, erhvervsstrategi, m.v. styres af bagvedliggende faktorer i økonomien og økologien der, som jeg har forsøgt at vise, ofte overskrider 'kulturernes' rent typologiske afgrænsning – jævnfør til eksempel den stabile bebyggelsesstruktur fra enkeltgravskultur til sen bronzealder. Og de kan kun studeres ved også at sætte det arkæologiske materiale i relation til sådanne faktorer som jordbund, vegetation m.v. (jævnfør til eksempel Randsborgs arbejder i Beckers note 7). Hvad angår de øvrige kritiske bemærkninger om især pollenanalyserne, diskuteres disse problemer udførligt i artiklen.

rede og kun internt kendte enkeltheder. Der er således et stort behov for at få suppleret kildematerialet til belysning af perioden i dansk arkæologi fra ca. 1880 og fremefter, i modsætning til den tidligere Thomsen og Worsaae æra, der er langt bedre belyst. Det ville være meget velkomment om C. J. Becker kunne bidrage med ny viden herom,⁶ men istedet postuleres det at min fremstilling er misvisende og tendentiøs, uden at der fremlægges nogen dokumentation herfor. Becker henviser til medarbejdernes produktion, der jo er velkendt, og jeg skrev iøvrigt kun at Müller rådede over publikationsretten, hvorfølger retten til at fordele den, ikke at han ønskede at tage æren for institutionens videnskabelige resultater. Man må her erindre at Nationalmuseet på det tidspunkt var arkæologiens eneste videnskabelige institution. Lederfunktionen var således helt central for den videnskabelige kurs, og den kunne naturligvis udøves mere eller mindre demokratisk. At Müller ikke var speciel demokratisk i sin ledelse, selv ikke i forhold til sin tid, er vistnok ligeså uomtvisteligt som hans videnskabelige og organisatoriske dygtighed.⁷ De ofte personlige magtkampe og modsætningsforhold der har karakteriseret dansk arkæologi skal således i vidt omfang ses som forskningspolitisk betingede. Dette forklarer også hvorfor personskift på lederposten i flere tilfælde førte til drastiske ændringer i den arkæologiske virksomhed.

Vedrørende forholdet til provinsmuseerne er det atter mindre interessant at det lykkedes at få etableret en nogenlunde formel enighed (i Aarbøger 1912), når situationen både tidligere og senere opfattedes helt anderledes i dele af museumsverdenen, sådan som det

fremgår af Svend Larsens bog om Fyns stiftsmuseums historie. Men netop omkring forholdet Nationalmuseet-provinsmuseerne eksisterer der en række myter, både den at Nationalmuseet skulle have modarbejdet og undertrykt provinsmuseerne i urimelig grad, og at disse senere i ligeså urimelig grad skulle have modarbejdet og undertrykt Nationalmuseet. Myterne afspejler de konflikter der nødvendigvis må opstå når en centraliseret virksomhed efterhånden omgives af en decentraliseret struktur. Jeg søgte at skildre nogle af de videnskabelige og samfundsmæssige forudsætninger for denne udvikling, der er yderst kompliceret, og jeg gør bestemt ikke krav på at have belyst emnet fyldestgørende eller tilfredsstillende – det kan først ske når et større kildemateriale står til rådighed. Men C. J. Becker er i sin kritik af min fremstilling tilsyneladende så stærkt bundet til den ene af disse myter, at hans synspunkter på dette spørgsmål både her og senere – i note 13 – forekommer mig meget ensidige.

C. J. Beckers afsluttende kommentarer til mine »fremtidsperspektiver« synes ikke at afsløre principiel uenighed, men snarere konkret uenighed i vurderingen af de enkelte punkter.⁸ Med mine forslag har jeg søgt at ridse nogle af de centrale opgaver op som jeg mener bør diskuteres ved planlægningen af den fremtidige arkæologiske virksomhed, uden her at gøre krav på originalitet. Hensigten var at starte en målsætningsdebat om hvordan arkæologien skal udnytte sine ressourcer fremover, og her synes jeg ikke at C. J. Beckers kommentarer bringer os videre. Det er min opfattelse at man nøje bør analysere de enkelte punkter, sådan at man får fuldt overblik over den hidtidige indsats, fremtidens

6. I et kommende nummer af »Arv og Eje« publicerer Holger Rasmussen en artikel om de danske provinsmuseers historie. Også i et kommende bind af Årbøger for nordisk Oldkyndighed vil vigtige aspekter af forskningsmiljøet i 1870'erne og 80'erne blive belyst i en artikel af Per Ole Schousboe om Henry Petersen som vognforsker, hvori dele af hans brevveksling publiceres.

7. Nationalmuseets direktør, M. Mackeprang, karakteriserede i sin mindetale for Sophus Müller dette på følgende måde: »De tidligere ret patriarkalske Tilstande afløstes af et fast og bestemt Styre, som han (Sophus Müller, min tilføjelse) selv yndede at karakterisere som republikansk, men som dog unægtelig mere svarede til en anden Forfatningsform, selvom han ingenlunde var bange for at give sine Medarbejdere ret frie hænder (Mackeprang 1934,9), Aarbøger for nordisk Oldkyndighed).

8. Karakteren af de i note 12 og 13 nævnte synspunkter er mig velkendte, og jeg undlod netop derfor at referere dem. (Jævnfør mine indledende bemærkninger).

behov og de økonomiske fordringer.⁹ Først når det er sket kan man træffe beslutning om hvordan man vil prioritere. I den forbindelse opfatter jeg hverken det nuværende fortidsminderåd eller det oprindelige forslag som tilfredsstillende. Der bør i stedet etableres et forum, hvor repræsentanter for alle institutioner på lige fod taler sig frem til samarbejde og koordinering i det omfang det er muligt. Et sådant forum – eller råd – bør ikke have besluttende myndighed; dets handlekraft bør være forankret i nødvendigheden af gensidig enighed.

Det ville have været interessant hvis C. J. Becker havde taget to eller tre punkter i min artikel op til en grundig diskussion; det kunne der sikkert være kommet noget frugtbart ud af. Men C. J. Becker kan desværre ikke nøjes med at diskutere de punkter hvor han er uenig med mig, og så lade det øvrige stå uanfægtet. I stedet søger han med udgangspunkt i isolerede enkeltheder, skæv opfattelse af teksten og manglende forståelse af NA at så generel mistillid til begge artikler. En sådan debatform finder jeg ikke frugtbar. I stedet for at befordre den diskussion af fagets metodiske udvikling som min artikel lægger op til, blokerer C. J. Beckers indlæg snarere for den. Og hvor jeg har bestræbt mig på at undgå at inddrage personlige og institutionelle modsætningsforhold, bærer C. J. Beckers indlæg stærkt præg heraf. Ikke mindst for de læsere der står udenfor den arkæologiske verden må dette gøre et uheldigt indtryk, og indlæg af den art tjener i mine øjne ikke nogen videnskab til ære.

Jørgen Jensen:

En kommentar til debatten om Dansk arkæologi – fortid og fremtid

For få år siden udkom i Oslo en bog af Øystein Lønn, en af de yngre norske prosa-skrivere. »Arkæologerne« hed bogen, og den foregår i et ikke nærmere bestemt land med totalitært styre. Stærke konflikter præger

det samfund: politirazzier, undergrundsaktioner, undertrykkelse og vold er dagligdags begivenheder. I denne destruktive malstrøms midte befinder sig nogle arkæologer. De er ved at foretage en udgravning. De skræmmende og voldsomme begivenheder optager dem imidlertid ikke. De arbejder upåvirket videre i deres lille udgravningsfelt.

Sådan har en forfatter i 1970'erne skildret det politisk passive og virkelighedsfjerne menneske: som arkæolog. Det er længe siden, snart hundrede år, at arkæologien blev kaldt »en fremragende national videnskab«. Udtrykket blev skabt af en af fagets førstemænd, Nationalmuseets direktør Sophus Müller.

Der ligger flere generationer mellem de to opfattelser. Men da generationer har det med ikke blot at følge efter hinanden men også kan eksistere samtidigt, kan vidt forskellige, generationsbestemte opfattelser meget vel trives side om side. Det er også det indtryk man får, når man læser de foregående siders debat omkring en yngre dansk arkæologs artikel i sidste hefte af *Fortid og Nutid*.

Den skarpe tone i debatten lader ane, at her står noget på spil. Måske også noget mere end kommentaren umiddelbart udtrykker. Der kunne derfor være grund til at se bort fra en række enkeltheder i diskussionen og i stedet rette opmærksomheden mod de mere generelle synspunkter, som de to forfattere giver udtryk for.

Kristian Kristiansens artikel »Dansk arkæologi – fortid og fremtid« er bl.a. et forsøg på at give et signalement af faget arkæologi og dets udøvere i tiåret efter, at studenteroprøret og de begyndende krav fra statsmagts side om en stærkere styring af forskningen for alvor havde udløst den krise, som længe havde truet vort universitetssystem.

Det er ikke nogen let opgave, Kristian Kristiansen har sat sig, men udgangspunktet er reelt nok. Det er fagets krise og den kendsgerning, at arkæologiens kulturhistoriske anvendelighed i stigende grad er blevet betvivlet blandt andre, beslægtede discipliner. I sin kommentar hertil fremholder C. J. Becker –

9. Jeg har foreløbig søgt at bestemme »Dansk arkæologis fremtidige publikationsbehov« på grundlag af en analyse af de sidste 12 års produktion. Denne redegørelse vil blive publiceret i nærmeste fremtid.

bl.a. af hensyn til dette tidsskrifts læsere – at der f.eks. mellem arkæologi og historie tværtimod er sket en stadig større tilnærmedelse.

Der kan her være grund til endnu en gang at erindre om Aksel E. Christensens udtalelse i »Vikingetidens Danmark« fra 1969: »historikeren (kan) ikke overlade oldtidssynthesen til arkæologerne alene«. Sidste år udkom 1. bind af en Danmarkshistorie, som fuldt ud tager konsekvensen af denne holdning. Oldtidsafsnittet i Gyldendals nye Danmarkshistorie er netop forfattet af en historiker, ikke af en arkæolog (se s. 69 ff.).

Det er ikke her stedet til at vurdere resultatet af, at man har overladt skildringen af de første 10.000 års Danmarkshistorie til en ikke-forhistoriker. Men eksemplet bør følges op med yderligere eet: ved genudgivelsen af Politikens Danmarkshistorie samme år valgte man at genoptrykke bind 1, Johs. Brøndsteds »De ældste tider« fra 1962 i let revideret form. Hvor meget godt der end kan siges om netop det værk, så var det dog åbenbart, at tiden var løbet fra det. Også af udgiveren blev det fair bemærket, at om man skulle have skrevet et nyt oldtidsbind efter de principper, som i dag er ved at forvandle arkæologien, så var det i hvert fald ikke kommet til at ligne Brøndsteds fremstilling.

De to eksempler er illustrerende for fagets situation i dag: synthesesedannelsen overtages af andre, eller man vover sig kun frem med genoptryk af klassikerne. Det må da betegnes som krisetendenser!

Men arkæologien præges ikke blot af krisetendenser. Den præges også af nyskabelser, som langsomt er ved at sætte sig igennem i både det videnskabelige og administrative system. En række af disse nyskabelser skildrer Kristian Kristiansen i et kapitel med titlen »Den nye arkæologi«. Her peges der først på, hvorledes udviklingen inden for de naturvidenskabelige discipliner har ændret grundlaget for megen arkæologisk virksomhed bl.a. i form af forfinede dokumentations- og analysemetoder. Heri er der forsåvidt ikke tale om

radikale brud, men kun om en jævn videreudvikling af tendenser, som allerede var til stede i 1950'erne.

Mere nyskabende er derimod ændringerne af de kulturvidenskabelige forudsætninger. Baggrunden for disse ændringer er den usikkerhed omkring anvendeligheden af de traditionelle arkæologiske, operative begreber som kulturgrupper, kulturudvikling, kulturspredning etc., som langsomt var opstået i løbet af 1960'erne.

Igennem det årti førte usikkerheden mange forskere i retning af en forskansning i stadig snævrere arbejdsmetoder. Og de arkæologiske resultater udmærkede sig ved mangel på generelle synspunkter, som kunne virke inspirerende på anden forskning. Hvad der eventuelt blev fremsat af generaliseringer, var ud-sagn som dette: »forhistorikeren har mulighed for på rimelig måde at arbejde med et folks materielle kultur – og ikke mere. For alle arter af åndelig kultur kan man ad den vej højst nå frem til en konstatering af visse meget almindelige forhold«. ¹ Et noget deprimerende udsagn af en kulturhistoriker. Ikke sært at navnlig den yngre generation har meldt sig med indsigelser.

Frem til slutningen af 1960'erne havde den arkæologiske forskning i Danmark, ja i Skandinavien som helhed, mærket ret lidt til de internationale kulturhistoriske strømninger. De filosofiske holdninger, som udviklede sig specielt omkring samfundsvidenskaberne, forblev stort set ukendte for skandinaviske arkæologer. Men i slutningen af 1960'erne ændredes billedet. Den ydre anledning var det opgør med den gamle universitetstradition, som blev kaldt studenteroprøret – men allerede i dag kan man se, at tendenserne til forandringen var til stede på et endnu tidligere tidspunkt.

Inspirationen til den nyorientering, som fandt sted, fandt man, som skildret af Kristian Kristiansen, navnlig i den kulturanthropologiske forskning i de engelsksprogede lande. Tidligere havde dansk arkæologi været stærkt bundet til kontinentale forskertraditio-

1. C. J. Becker i Anmeldelse af Olaf Olsen: *Hørg, Hov og Kirke*, 1966, *Historisk Tidsskrift* 1967, s. 441 ff.

ner – nu vendte strømmen. Nogle af de vigtigste impulser modtog man fra USA og England. Her havde påvirkningen fra samfundsvidenskaberne givet sig markante resultater. New Archaeology kaldte man lidt provokatorisk nyorienteringen, som i sig optog impulser fra strukturalisme, marxisme og mange andre retninger.

Reaktionen på nyorienteringen var for den enkelte forsker naturligvis præget af, hvor i det videnskabelige system han befandt sig, da ændringerne satte ind. Her kan man beklage, at Kristian Kristiansen kun i meget begrænset omfang foretager en vurdering af det sidste tiårs arkæologiske projekter i Danmark. Årsagen er nok, at billedet endnu er ret uoverskueligt, og at der, som Kristian Kristiansen peger på, heller ikke er tale om et fast sæt af ideer, der gennemtrænger periodens arkæologi. Derfor er det næppe helt rammende, som C. J. Becker gør det, at beskrive nyorienteringen som en ny »metode« kaldet NA (New Archaeology). Der er næppe heller grund til at forvente, som C. J. Becker også gør det, at den om nogle år blot skal registreres som en blandt flere forskningsretninger af de mange, som har præget arkæologien. Der til betegner den nye fagopposition en alt for omfattende ændring. Og det er netop dens bredde, vi i det følgende skal koncentrere opmærksomheden om.

Udtryk for kursændringen fandt man på talrige områder. Først og fremmest sås en række tværfaglige bestræbelser, som ganske vist ikke fremmedes af det gamle fakultetssystem med dets næsten uigennemtrængelige skillevægge mellem fagene. Det er da også lidt misvisende at forsøge at lægge et skel mellem, hvad der skyldes nye landvindinger hos naturvidenskaberne og »hvad der virkelig skyldes den forskningsretning, der er kaldt NA«. Den såkaldte nye arkæologi var ikke en ny afart af faget. Den var en bred nyorientering, hvor en hel generation af arkæologer søgte et nærmere samarbejde med en lang række nabo-discipliner både inden for naturvidenskaberne og samfundsvidenskaberne – og vel at mærke søgte at integrere resultaterne fra de fremmede fagområder i deres egne arbejder.

Konkrete udtryk for bestræbelserne fandt man i de nordiske studenters kontaktseminarer, som resulterede i de stencilerede rapporter »Kontaktstencil«. Andre resultater blev nået i arbejder, der ganske vist i begrænset omfang publiceredes i de etablerede tidskrifter. Atter andre var de tværvideenskabelige forskningsprojekter, som blev iværksat i løbet af 1970'erne: det såkaldte Vedbæk-projekt, bosættelsesundersøgelserne på Fyn og i Østjylland, samt endelig en række af de initiativer, der udgik fra bopladsudvalget under Statens Humanistiske Forskningsråd. Endelig har nyorienteringen også fået håndgribeligt udtryk i Nationalmuseets nyopstilling af samlingerne fra Danmarks oldtid.

Der er altså grund til at gøre indsigelse mod en alt for snæver karakteristisk af begrebet NA og dermed af det sidste årtis udvikling. Ja, der er i almindelighed grund til at forlade begrebet NA, som let bliver misvisende. Som den ene af debatdeltagerne påpeger, udgør det ikke en teoretisk enhed. Det betegner blot den generelle nyorientering, som har fundet sted i arkæologien – en nyorientering, som faget iøvrigt har til fælles med hele den humanistiske faggruppe.

Denne parallelitet med udviklingen inden for de øvrige dele af humaniora er ofte blevet overset af fagets udøvere. Dette til trods for at sammenhængen rækker helt tilbage til forrige århundredes historisme, i hvilken faget arkæologi havde sit udspring. Arkæologiens sammenhæng med de fremherskende historiefilosofiske holdninger kunne nok fortjene at udbygges. Her skal vi blot berøre forholdet omkring de videnskabsidealer, som bestod inden for arkæologien i slutningen af forrige århundrede, bl.a. omkring Sophus Müllers ledelse af fagets første forskningsinstitution, Nationalmuseet. Her leder forholdene frem til helt aktuelle problemstillinger. Det mærkes da også tydeligt i den måde, det afsnit af forskningshistorien opfattes på af de to debattører.

Ligesom historieforskningen fik sin kildekritiske teknik fastlagt i en række håndbøger hen imod århundredeskiftet, alle tydeligt præget af et positivistisk videnskabsideal – således blev også den arkæologiske forsk-

ningsteknik fastlagt på samme tid, bl.a. i Sophus Müllers teoretiske arbejder.²

Et af de træk, hvor den positivistiske videnskabsholdning tydeligst afspejlede sig, var den måde, man anskuede forskningsprocessen på. Denne deltes op i to adskilte funktioner, den ene var tilvejebringelsen og analysen af kildematerialet – den anden var organiseringen i den arkæologiske fremstilling af de »kendsgerninger«, som var fremkommet som resultat af den første funktion. Heri var man helt i overensstemmelse med de klassiske metodeteoretikere som Langlois og Seignobos.

Adskillelsen mellem analyse og syntese fandt man også hos danskeren Kr. Erslev,³ vel nok den eneste historieteoretiker, som danske arkæologer langt op i 1950'erne havde kendskab til. Erslev skelnede – efter nutidig opfattelse uberettiget – mellem historieskrivning og historievidenskab og anså det for muligt, at man meddelte den »videnskabelige undersøgelse og resultaterne hver for sig«.

Erslevs skelen mellem de videnskabelige grundfunktioner og synthesesedannelsen blev for danske arkæologer en art bekræftelse af det positivistiske forskningsideal, som var udformet i arkæologien omkring århundredeskiftet. I mere eller mindre udtyndet form blev det ideal fastholdt langt op imod vor tid. Først så sent som i 1960'erne hørtes indvendinger mod holdningen, idet man fremhævede, at skellet ikke bør drages mellem detailstudium og syntese men mellem belletristik på den ene side og videnskabelig forskning, som metodisk set ikke lader sig opdele i en mere og en mindre videnskabelig del på den anden side.⁴

Det er præcis den diskussion om rækkevidden af den positivistiske holdning, som gentager sig i debatten på de foregående sider. Her opretholder den ene debatdeltager, C. J. Becker, fortsat det positivistiske videnskabsideal, medens Kristian Kristiansen fremfører

de synspunkter om sammenhængen mellem analyse og teori, som i de sidste årtier er fremsat inden for en lang række andre humanistiske videnskaber.

C. J. Beckers væsentligste argument imod den såkaldt nye arkæologis operative begreber er, at man må respektere de grænser, »som nu engang består for et arkæologisk stof«. Det er naturligvis sandt, men der kunne her være grund til at citere, hvad der er blevet sagt i en tilsvarende sammenhæng om den positivistiske skelen mellem analyse og syntese: »en del af begrundelsen for den foretagne adskillelse må sikkert søges i arkæologernes fornemmelse af kildematerialets utilstrækkelighed. På en lang række områder er der spørgsmål, som stoffet ikke tillader at besvare. Men hvor tilfældige og ufuldstændige kilderne end er, så giver de dog ikke nogen begrundelse for den skarpe skelen mellem de to arter af fremstillinger. Det gælder talrige videnskabsområder, at det forhåndenværende materiale enten er for stort til at udtømmes fuldstændigt eller for mangelfuldt til at dækkende information kan opnås. Hvis manglerne imidlertid kompletteres ved hjælp af metodisk forsvarlige operationer, vil man stadig kunne honorere de krav, der stilles til forskningen om videnskabelig pålidelighed«.⁵

Det er disse metodiske operationer, det sidste årtis arkæologi har beskæftiget sig så indgående med, og som Kristian Kristiansen har søgt at skildre baggrunden for i sin artikel. Og det er de samme operationer, den mere traditionelt orienterede del af forskningen har foretrukket at negligere. For den består en fornyelse af faget fortrinsvis i tilvejebringelsen af nyt kildemateriale. Når C. J. Becker f.eks. skal formulere en målsætning for faget, bliver det da heller ikke til mere end, at »arkæologien som enhver anden grundvidenskab skal have orden i sit primærstof, sørge for, at dette fortsat kan øges, udvikle sine særlige metoder ved indsamling og bearbejdning af materialet

2. Sophus Müller i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1884.

3. Kr. Erslev: *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Teori*, 1911, s. 12 ff.

4. Jørgen Jensen: *Arkæologi og kulturforskning. Historisk Tidsskrift* 1966, s. 1 ff.

5. *ibid.* s. 8 ff.

for derpå at kunne stille resultaterne til rådighed for sig selv og andre i en så redelig og objektiv form som mulig«.

Denne opfattelse af forskningen svarer ganske til, hvad man har set siden de positivistiske forskningsprincipper blev grundlagt omkring århundredeskiftet. Det afspejles også i de fleste traditionelle afhandlinger: man lægger et kildemateriale frem, og så fremkommer resultatet så at sige af sig selv. Tanken er, at det er kildematerialet, ikke arkæologen, der bestemmer resultatet. Forskeren har blot ordnet, hvad der allerede lå gemt i materialet.

Det er denne holdning, som gør det så vanskeligt for den mere traditionelt orienterede arkæologi at forstå de operative begreber, der er dukket op i faget i det sidste tiår. Hvordan ser f.eks. et høvdingedømme ud? Eller et stammesamfund? Kritikerne har derfor også, som C. J. Becker gør det, oftest peget på, »at man må respektere de grænser, som nu engang består for et arkæologisk stof«. I den mere traditionelt orienterede arkæologi har denne holdning imidlertid ført til en fremstillingsform, der enten anvendte ganske vage og udefinerede formuleringer eller blot nøjedes med en såkaldt materialefremlæggelse. Heri ligger bl.a. grunden til den fatale mangel på synthesedannelser i dansk arkæologi. Den mangel, som med tiden er resulteret i, at debatten er tyndet ud, at faget isoleredes, og at det ophørte med at virke befrugtende og inspirerende på nabo-disciplinerne.

Opgøret omkring den positivistiske videnskabsholdning er kommet sent i dansk arkæologi. Men i hovedtrækkene har udviklingen været den samme som i de øvrige humanistiske videnskaber. Også den traditionelle arkæologi er, som beskrevet ovenfor, endt i en situation, hvor de fleste forskere stod uden noget program og uden sammenholdende idébygning i deres arbejde. Man søgte at opretholde et objektivitetsideal, som førte længere og længere væk fra den kulturhistoriske forskning og synthesedannelsen og derved isolerede faget mere og mere. Da nye videnskabelige og administrative krav blev stillet til faget fra slutningen af 1960'erne, måtte det naturligt komme til et opgør. Det afspejles klart i det svar, C. J. Becker giver Kristian

Kristiansen på hans debatoplæg – og opgøret drejer sig karakteristisk nok både om fagets videnskabsteoretiske og administrative sider. Ja, det er netop i skæringspunktet mellem de to kræfter, at konflikten mærkes tydeligst.

Kristian Kristiansen fremlægger, som han udtrykker det, et udkast til »en forskningspolitik, der forbinder målsætning med arkæologisk praksis«. I sin kommentar diskuterer C. J. Becker nok udkastets enkelte punkter, men det er klart, at han i kraft af sit udgangspunkt må tage afstand fra udkastet som sådant. For er der noget som karakteriserer den positivistiske forsknings sidste udøvere, den teoriløse arkæologi, så er det dens afstandtagen fra alle almene antagelser og generaliseringer i det hele taget. Ja, så fremmed er en målsætningsdebat for den, at den må erindre om, hvorledes »den arkæologiske forskning har været stillet til rådighed for ideologiske eller politiske formål – ja i grove tilfælde brugt . . . til undertrykkelse af mennesker med anden racemæssig, sproglig eller kulturel baggrund.«

På det punkt i debatten er det vanskeligt at frigøre sig fra fornemmelsen af, at nu overspilles argumentationen. For her overses det jo, at der ikke er tale om en målsætning bygget på en politisk ideologi. Men hvad vigtigere er, det overses også, at en forskning, som bygger på en klart formuleret målsætning, er betydelig mindre farlig end en, som bygger på udtalte ideologiske værdier.

Det må være denne forveksling, som derefter får C. J. Becker til at udtrykke ønske om, at der inden for dansk arkæologi oprettes et »effektivt, koordinerende organ, dvs. sammensat af fagfolk fra alle institutioner (?) og med *besluttende* myndighed«. Her tænkes altså på et centralt, videnskabeligt organ, som skal træffe afgørelser om, bl.a. hvilke kulturminder fremtidens Danmark skal have overlevet. Set ud fra f.eks. miljølovgivningen og den antikvariske lovgivning er der tale om afgørelser med særdeles vidtrækkende økonomiske og kulturelle konsekvenser for både den offentlige og den private sektor af samfundet. Derfor kan det heller ikke undre, at det offentlige, dvs. Miljøministeriet, ikke har villet accepteret tanken men har begrænset sig til oprettelsen af et rådgivende nævn. Hvad der

derimod kan overraske er, at en videnskabsmand har villet tillægge sit fag et sådant eneansvar og har villet bureaukratisere den kulturhistoriske forskning i en sådan grad. Elitetænkning og ekspertvælde er ord, der naturligt melder sig her.

Egentlig kan man ikke ønske sig en klarere demonstration af myten om den værdifrie forskning. En videnskab, som ønsker at få os til at tro, at den arkæologiske forskning er uden politiske og samfundsmæssige konsekvenser.

I et provokerende og inspirerende debatoplæg⁶ har den norske arkæolog Christian Keller fornylig peget på, at arkæologien ikke er helt så ufarlig, som dens udøvere ofte ønsker at gøre den. Han peger på, at de rene samfundsvidenskaber i højere grad nævner tingene ved deres rette navn – de taler om klasse modsætninger, udbytning, politisk kontrol osv. Det er rene ord for pengene. Folk kan selv vurdere, hvilke politiske forudsætninger analyserne bygger på. De kulturhistoriske fag derimod, som f.eks. arkæologien, arbejder i langt højere grad med grundværdierne i vor kulturopfattelse. På den måde er de med til at danne vort syn ikke bare på fortiden men på kulturelle spørgsmål i det hele taget. Derfor kan arkæologien i sin fjernhed paradoksalt nok virke holdningsskabende på områder, som egentlig tilhører samfundsfagene.

Det er et forhold, den traditionelle arkæologiske udøvere nødt har villet se i øjnene. Derfor har man heller ikke ønsket en debat om fagets værdi og målsætning. Hverken i de videnskabelige syntheser eller den kulturhistoriske debat har man været i stand til at formulere sig sådan, at det blev forståeligt for f.eks. de politikere og embedsmænd, som i stigende grad ønsker styring af forskningen. I stedet påberåber man sig »vor århundredgamle tradition for forskningens frihed«, men ønsker samtidig besluttende myndighed på de områder, hvor der skal føres kulturpolitik. Det er en farlig udvikling for en kulturviden-

skab, hvis fornemste mål er at fremme befolkningens identitet og selvforståelse.

I den debat om forskningens værdifrihed, som er ført i det sidste tiår, specielt inden for samfundsvidenskaberne, har man set de samme kræfter i funktion. Den traditionelle forskning har ønsket at være uafhængig af samfundskræfterne, men opnåede blot at isolere sig fra samfundet og blev derved ubevidst til støtte for kræfter i samfundet, som man måske slet ikke ønskede at støtte.

For den udenforstående kan det måske være svært umiddelbart at se disse perspektiver i den debat, der er ført på de foregående sider mellem to af fagets udøvere. Lettere bliver det ikke, når debatten knytter sig til enkeltheder, som kun den, der hører til de faglige kredse har mulighed for at få indsigt i. Men ved at se bort fra enkelthederne og i stedet rette opmærksomheden mod de mere generelle synspunkter er det måske lykkedes at vise, hvorledes den videnskabelige grundholdning også i arkæologien ikke blot er bestemmende for forholdet til nabodisciplinerne, men også til det omgivende samfund. I de kommende år vil dette samfund melde sig med stadig større krav til forskningen, bl.a. i form af øget styring. Derfor må forskeren også gøre sig klart, hvad samfundet har behov for af viden om fortiden. Som Christian Keller har udtrykt det i det ovenfor citerede debatoplæg: samfundsmæssigt engagement hos en kulturforsker er ikke en svaghed – det er en pligt.

Birgitte Wählin:

Omkring en Danmarks-historie¹

Under redaktion af Svend Ellehøj, Aksel E. Christensen, Søren Mørch og H. P. Clausen foreligger nu omsider første afdeling af den længe ventede nye Danmarks historie i flere bind, der er tænkt både som en videnskabelig introduktion og til brug for undervisning på et akademisk niveau. Det må derfor hilses med glæde og interesse at tre så kyndige ken-

6. Christian Keller: *Arkeologi – virkelighetsflukt eller samfunnsforming*. Oslo 1978 (anmeldt s. 104 ff.).

1. Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen, Helge Paludan: *Danmarks historie*, bd. 1. Tiden indtil 1340. Gyldendal, 1977, 582 s., kr. 215.

dere af Danmarks middelalderhistorie som Inge Skovgaard-Pedersen, Aksel E. Christensen og Helge Paludan ud fra en kronologisk begrundet arbejdsdeling har påtaget sig opgaven at sammenfatte de sidste 30–40 års forskning, så at både den videnskabelige debat og nogle hovedlinier og synteser bliver fremlagt. Værket peger i sin fremtrædelsesform tilbage til traditionen fra Danmarks Riges Historie og Schulz' Danmarks Historie, ligesom inspiration synes at være hentet fra Carlsson & Rosén, Svensk historia, 1961/62 og de nyere europæiske oversigtssystemer.

1

Selve opdelingen af de kronologiske perioder forfatterne imellem samt det kronologiske skæringspunkt for bd. 1 ved 1340 kan primært siges at være dikteret af periodiseringen indenfor den politiske historie. Alle tre årstal 1042, 1241 og 1340 markerer en eller anden form for brud eller ændring af den politiske udvikling og er centreret omkring emnerne konge/centralmagt med vikingekongedømmets afslutning, afslutningen på Valdemarstidens stærke kongedømme og endelig på centralmagtens opløsningsperiode. Disse skæringspunkter lægger op til en styrende og afrundet behandling ud fra den politiske historie, hvilket også må konstateres at være blevet resultatet.

Enhver emnemæssig eller periodisk opdeling skaber naturligvis problemer, fordi historikeren ideelt set burde være i stand til løbende i sin fremstilling både at redegøre for den samtidige vekselvirkning mellem forskellige samfundselementer og samtidig opretholde perspektivet med de lange linjer. Både intellektuelt, dispositionsmæssigt og fremstillingsmæssigt er dette et uopnåeligt ideal, men det fritager hverken redaktionen eller forfatterne fra i så høj grad som muligt at nærme sig hertil. Man måtte forvente en principiel diskussion herudfra om følgerne af de konkrete foretagne valg og indskrænkninger. En sådan samlet overvejelse af hensigten med hele værket, og dets form og indhold fastlagt i forhold hertil, er beklagelsesvis ikke foretaget.

I praksis ligger der ikke så store vanskeligheder med at lægge skillelinjer ved årstallet 1241, da en række andre sider af samfundsstrukturen ud over de politiske ændringer omkring dette tidspunkt synes at påbegynde en afviklings- og omformningsproces. Derimod kan der rejses alvorlige indvendinger imod at slutte fremstillingen ved året 1340. Ved at vælge dette år kappes en af dansk middelalters vel nok mest vidtrækkende ændringsprocesser over, nemlig hele agrarstrukturens omformning. Behandlingen af denne proces vanskeliggøres herved, og muligheden for at etablere en nærmere sammenhæng mellem den politiske og materielle udvikling kompliceres. Specielt de sidste årtiers agrarhistoriske forskning har udvidet vort kendskab til denne proces samt øget forståelsen for, hvor betydningsfuld for hele samfundets struktur og videreudvikling den senmiddelalderlige agrarkrise og den deraf følgende omformning af agrarsystemet var. Under hensyntagen til værkets gennemgående ønske om at fremlægge de nyeste forskningsresultater til debat, forekommer denne afgrænsning lidet velovervejet.

En medvirkende årsag til den utilstrækkelige behandling af den socio-økonomiske og materielle historie er den væsentligt forskellige måde, hvorpå de tre forfattere har grebet deres behandling an. Aksel E. Christensen følger en fremadskridende kronologi baseret på kongernes regeringstid. Herved kommer den politiske historie og i særdeleshed centralmagtens vækst og udvikling nødvendigvis i focus, medens den økonomiske og sociale historie vanskeligt lader sig indkorporere. Denne er derfor konkret meget perifert behandlet i selvstændige afsnit, som det ikke lykkes at få til organisk at hænge sammen med den politiske hovedlinie. Inge Skovgaard-Petersen og Helge Paludan har primært lagt vægten på en strukturel og funktionel analyse af samfundet som helhed, dog med tyngdepunktet på de ledende samfundsmagter og politiske institutioner. Den forskellige tilgangsvinkel i fremlæggelsen af de tre tidsafsnit har således bidraget til den uensartede behandling af periodens socio-økonomiske udvikling og materielle struktur

og har været en medvirkende årsag til, at det ikke er lykkedes at skabe et sammenhængende billede af den totale samfundsudvikling.

Forskellene mellem de enkelte bidrag understreges yderligere af andre principielle forhold. Helge Paludans afsnit har karakter af en syntesepræget oversigt, hvor forskningsdiskussionen kun i mindre omfang trækkes ind i teksten. Forskningsdebatterne indgår modsat heraf sammen med en udførlig kilde-diskussion som et centralt led i Inge Skovgaard-Petersens og Aksel E. Christensens behandling. Denne forskel er forståelig ud fra og nok også afhængig af det antal sider, hver forfatter har haft til rådighed. Mens Inge Skovgaard-Petersen og Aksel E. Christensens behandling strækker sig over hver 200 sider, har Helge Paludan kun disponeret over ca. 100 sider. Dette sætter naturligt ret snævre grænser for omfanget af Paludans muligheder for at gennemføre en mere indgående forskningsdiskussion. De her påviste årsager til skævheder i den samlede fremstilling leder over til det problematiske i andre af de reaktionelle dispositioner.

Ud fra manglerne i helhedsindtrykket af værket kan der rejses tvivl om det berettigede i den udstrakte frihed vedrørende form og indhold, som bidragsyderne har fået. Uden at indskrænke de enkelte forskeres mulighed for at fremsætte varierende opfattelser af problemerne og give forskellige forklaringer på ændringer i samfundet skulle det have været muligt gennem en forudgående diskussion med forfatterne at nå frem til en fælles tilgangsvinkel eller strukturering af selve behandlingen. Her tænkes ikke blot dispositionsmæssigt på vægtningen af forskellige afsnit, men nok så meget på et sæt af grundlæggende spørgsmål vedrørende samfundsforhold, relationer og strukturer samt udviklingstendenser, som burde behandles. Et sådant generelt dispositionsskema og emneregister kunne have sikret en mere ensartet vægtning i fremstillingen af de forskellige elementer i samfundsstrukturen. En mere ligelig sidemæssig fordeling ville have muliggjort en større ensartethed i behandlingen og en mere afrundet problemdækning, hvilket værket som helhed ville have vundet ved.

Som helhed er værket tydeligt og logisk opdelt i hovedafsnit og fortløbende nummererede underafsnit med klare undertitler, som gør det nemt at orientere sig i værket og sammen med den letlæselige typografi lettere tilegnelsen. Hvert hovedafsnit følges op med en ret omfattende a jour ført kommenteret bibliografi, ligesom hele værket afsluttes med en meget udførlig litteraturliste og en kommenteret oversigt over det grundlæggende kilde-materiale og kildepublikationerne, hvilket i høj grad forøger muligheden for selvstændige videregående studier inden for de fremlagte emnekredse. Bogen er i den henseende anbefalelsesværdig til problemorienteret undervisning. Værket er uden egentligt billedstof, hvilket ikke savnes. Derimod kunne tilegnelsen være lettet af et noget udførligere kortmateriale. Bogens høje pris må beklages, da det hindrer dens fortjente udbredelse også blandt studerende.

2

Inge Skovgaard-Petersen har klart stået overfor den vanskeligste opgave. En behandling af oldhistorien og vikingetid kræver en indgående indsigt i en række nabodiscipliner som arkæologi, sprogvidenskab, religionshistorie etc., hvorfor de samlede kildeforhold bliver yderst komplicerede. Men resultater fra dette brede forskningsspektrum må nødvendigvis indgå i en fremstilling af den ældste historie. Forfatteren har taget dette hverv på sig og har generelt med kritisk sans på udmærket vis for læseren fremlagt resultaterne heraf og hovedlinierne i forskningsdiskussionen derom, ligesom hun i visse afsnit med held benytter dele heraf til at fremdrage nogle hovedtræk i udviklingen.

Inge Skovgaard-Petersen har struktureret sin behandling ud fra et udviklingsaspekt, inspireret af Aksel E. Christensens, Vikingetidens Danmark og af Jacob Boronowskys store syntese over menneskehedens udviklingshistorie, *The Ascent of Man*. Bortset fra den indledende status over sagnhistorien behandler hun først de grundlæggende materielle strukturer helt tilbage fra jægerkulturen

og frem til det velorganiserede agrarsamfund. Dernæst tager hun bebyggelsesudviklingen op for sluttelig at belyse samfundsinstitutionerne, dels organiseringen på det lokale plan, dels etableringen og udviklingen af de rigsdækkende institutioner som kongemagt og kirke.

At det blandt historikere skulle være suspækt at anlægge et udviklingsperspektiv, som antydnet, (s. 20), forekommer besynderligt, hvis forskeren blot undlader som det 19. årh.'s evolutionister at se »udvikling« i sig selv som noget både positivt og uundgåeligt. Men måske skal holdningen her ses i relation til medforfatteren Aksel E. Christensens opgør med den Arupske udviklingsforståelse. At blotlægge og forklare den historiske ændringsproces henimod mere komplekse samfundsforhold må for anmelderen stå som en hovedopgave for historikerne. Problemet er, at dette udviklingsaspekt ikke træder særligt tydeligt frem i forfatterens fremstilling, ligesom der savnes et forsøg på at give en sammenhængende forklaring på den konkrete historiske ændringsproces.

Forfatteren har ikke ønsket at give en fremadskridende skildring af denne proces, således som den kan findes i en række bredt anlagte Danmarkshistorier tilbage til Steenstrups oversigt i Danmarks Riges Historie. Derimod har hun set det som en hovedopgave at blotlægge og vurdere den væsentligste forskning og de heri fremsatte synteser vedrørende de behandlede emner, og herunder ikke mindst indenfor de mange nabodiscipliner. Fremstillingen af de enkelte strukturer og institutioner og deres udvikling søges således belyst alene ud fra en diskussion og vurdering af forskningen indenfor området, men uden perspektivering ud fra en overordnet teori om det fortidige samfund som helhed. Her ligger for mig at se både fremstillingens styrke, men også dens svaghed.

Inge Skovgaard-Petersen demonstrerer et dybtgående litteraturkendskab vedrørende alle de inddragne discipliner og besidder derudover en udviklet fornemmelse for at inddrage litteratur, som ikke traditionelt medtages af historikerne. De grundige diskussioner af de forskellige synteser, samt hvilke teorier

og metoder disse bygger på, giver læseren et værdifuldt indblik i, dels hvorledes de forskellige forskningsresultater er nået, dels indsigt i forskellige tolkninger. Svagheden ved denne fremgangsmåde er, at fremstillingen får en tilbøjelighed til at falde fra hinanden i delanalyser på bekostning af den klare oversigt over udviklingen. Dette understreges af, at forskningsdiskussionerne ofte ikke følges op af en klar opsummering af, hvad forfatteren selv mener om det pågældende emne. De konklusioner, der ind imellem drages, sprænger sjældent rammerne for de ofte begrænsede slutningsmuligheder, den snævre fagopdeling i forskellige særdiscipliner traditionelt har ført til. Historikernes brede beskæftigelse med hele samfundstotaliteten skulle her have givet mulighed for at sprænge disse fagspecifikke rammer og nærme sig til en helhedsforståelse. Mange af de væsentlige indsigter, forfatteren når til, er desværre ikke udnyttet efter fortjeneste i den videre fremstilling.

Forfatterens behandling af sagnhistorien demonstrerer vel nok tydeligst de her nævnte karakteristika ved hendes fremgangsmåde. Siden det kildekritiske gennembrud i Norden har det været god latin at fralægge sagnene enhver kildeværdi til belysning af den tidlige politiske historie, mens man indenfor mange nabodiscipliner fortrøstningsfuldt har arbejdet videre med at søge efter »den historiske kerne« i sagn og viser. Med baggrund i den nyeste internationale forskning samt danskeren Niels Lukmans banebrydende arbejder, argumenterer forfatteren overbevisende for den opfattelse, at den danske sagnhistorie omkring Lejrekongedømmet repræsenterer en transformation af angelsaksisk sagnhistorie, der atter har sine rødder i den kontinentale heltedigtning. I kredsen omkring Harald Blåtand og hans efterfølgere har man forsøgt at bibringe den nyetablerede rigsdækkende kongemagt et større skær af legitimitet ved at hævde eksistensen af en rigsenhed under en kongeslægt med centrum i Lejre tilbage til den hedenske tid. Sagnhistorien er her med held benyttet som kilde til en ideologisk baggrund for den politiske historie i slutningen af 900-tallet. Det kan derfor undre, at disse perspektivrige indsigter ikke i videre omfang af

forfatteren er søgt inddraget i selve behandlingen af kongemagtens udvikling samt i den forstillingsverden, denne propaganda var rettet imod. Linjen til den senere legitimering af en kongeslægt via kirke og helgenkonger ville være interessant at se fulgt op.

Afsnittet om de materielle livsbetingelser i landbruget indledes med det kendte Arup citat: »Vort Fædrelands Historie er i sin inderste Grund det danske Landbrugs Historie«. Landbrugsforhold og bebyggelsesstrukturer behandles rimeligt indgående, men kun i begrænset omfang er det lykkedes at etablere en forbindelse fra den agrare struktur og ændringsproces til den institutionelle og politiske udvikling. Og uden en sådan kobling mellem forskellige planer står en række forhold og ændringer uden egentlig forklaring, hvilket får konkret betydning vedrørende hendes opfattelse af den sociale struktur og forståelse af kongemagtens ekspansion.

I afsnittet om den sociale lagdeling er hun yderst forsigtig med at drage konkrete konklusioner og er unødvendigt upræcis i tidsoptionerne. Men hun når dog frem til den opfattelse, at klasseforskellene antageligt har været beskedne i den ældre periode og op i jernalderen, og at den sociale ligestilling har været det fremtrædende træk. Først senere og især i Vikingetiden kan markante classeskel konstateres, ligesom nye klasser opstod i denne periode. Denne helhedsopfattelse må undre, da hun direkte nævner, at bronzealderens store gravmonumenter med kostbart gravudstyr klart viser, at nogle mænd og kvinder i bronzealderen opnåede en social »førerstilling«, (s. 106), ligesom forfatteren heller ikke finder det urimeligt at se lev-byernes personnavne som udtryk for et høvdingelag i den agrare bosætning. Som forsvar for sin hypotese fremfører forfatteren, at landsbyen i sig selv ikke skulle tillade eksistensen af en klasse, som ikke aktivt deltog i arbejdspro-

cessen, ligesom hun trods forbehold vedrørende slutning fra arkæologiske fund, landsbyudgravninger, til social struktur, alligevel synes at tage den hidtidige påvisning af ensartede brug til indtægt for en ligestilling.

Dette forekommer problematisk ud fra majoriteten af empirisk etnologisk materiale om bondesamfundet, samt ud fra de kendte forhold i den danske middelalder, hvor det udbredte gårdbrug ikke siger noget om ejendomsforholdene dertil eller udbytningsforholdet.² At efterleddet -ing i stednavnematerialet hentyder til fællesskab, siger intet om, at der ikke skulle eksistere større jordbesiddere, som modtog afgifter af hele landsbyen uden selv at bo i den og uden selv at markere sig som storproducent på større gårde.³ En høvdingeklasse, en krigerkaste eller et præsteskab, som udbyttede bønderne systematisk, behøver ikke at bo i paladser eller storgårde, som efterlader sig arkæologiske spor. De kan f.eks. have været på evigt gæsteri og bogstavelig talt på stedet have komsumeret alle indtægter, eller de kan have siddet på mindre gårde og have medtaget indtægterne fra mange enkeltgårde eller hele landsbyer, hvilket sidste empirisk er påvist af C. A. Christensen og Erik Ulsig vedr. dansk middelalder. Ligeledes kan man heller ikke slutte positivt fra arkæologisk fundfattighed i bronzealderens og jernalderens brandgrave. Datidens mennesker kunne have fået den – for os nærliggende – tanke, at kostbart bohavet skulle gå i arv og mennesket gå så beskedent ud af livet, som det blev bragt til verden. Og forøvrigt er der arkæologisk påvist rigt udstyrede jordfæstegrave fra såvel romersk jernalder som germansk jernalder.⁴

Hvor de arkæologiske vidnesbyrd kan benyttes positivt peger de fra yngre stenalder og fremefter på, at der har eksisteret stormænd og almindelige bønder, dvs. at der har eksisteret et classesamfund. Selvom vi intet ken-

2. Eric Wolf: *Bønder*, Kbh. 1973. Storgodsdrift er en parentes i bondebrugets tusindårige historie. Den nyeste diskussion om bondesamfund i Teodor Shanin, *Peasants and Peasant Societies*. Penguin 1973.

3. Kristian Kristiansen: *Bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i Danmarks bronzealder*. Fortid og nutid. Bd. XXVII, 1978, vedrørende eksistens af storgårde i jernalderen p. 341.

4. F.eks. nævnt i Lotte Hedeager: *Bebyggelse, social struktur og politisk organisation i Østdanmarks ældre og yngre romertid*. Fortid og nutid. Bd. XXVII. Kbh. 1978.

der til udbygningens konkrete form og omfang, kan fortidens mægtige gravanlæg ikke være udført af enkeltmennesker, og når kun få fik glæde af de manges arbejde, ja så må der have været en udbygningssituation, hvor de mere mægtige udbyttede de mindre mægtige.

Forfatteren antyder trods sin opfattelse af et samfund med små klasseskel alligevel eksistensen af et høvdingelag før vikingetiden, men hun giver ingen reel forklaring på, hvad der skulle være høvdingenes magtgrundlag. Når det erkendes, at vikingetidens høvding besad større jordejendom, dvs. var storbonde, så må læseren spørge, hvorfor der ikke også i 600- og 700-tallet eksisterede storbønder – for hvor fik de høvdinge, som forfatteren mener tog initiativet til organiseringen af vikingetogterne, ellers midler fra til at iværksætte disse. Det forekommer anmelderen mere rimeligt at antage, at høvdinge/storbønder og selvejere samt fæstere og trælle har eksisteret langt tilbage i tiden. Det er den indbyrdes vægtning imellem disse klasser i forhold til dispositionsretten over den produktive jord, som forskydes, og hvis årsager og følger bør forklares som baggrund for og i vekselvirkning med den øvrige samfundshistorie.

Fra bronzealderens fund gennem hele Mellemeuropa ved vi, at Danmark var både importør og eksportør i stor stil af bronzegenstande, ligesom der jernalderen igennem er så mange og sikre fund, at det med rimelighed kan konstateres, at Danmark fra oldtiden har været med i et fælleseuropæisk handelssystem. Alene selve udbredelsen af fundene gør det næppe rimeligt at antage, at importvarerne er gået fra nabo til nabo. Handelen må have været organiseret bl.a. via bestemte ruter og faste handelspladser, så de handlende ikke løb fejl af hverandre. For at en fjernhandel kan svare sig, må den bygge på en overskudsproduktion og en arbejdsdeling, som fører til en vis lokal handel. Via det lokale marked kan der akkumuleres de nødvendige omsættelige varemængder til at overskuddet i fjernhandelen minimalt kan betale købsværdi plus transportomkostninger samt en vis for tjeneste til de fremmede købmænd.

Anmelderen kan således ikke følge forfatteren i det epokeskabende i åbningen af den

øst-vestlige fjernhandel. Det historisk centrale må være, at Danmark både før og efter den af Bolin påviste fjernhandel har været inddraget i en intereuropæisk handel af ikke ringe dimensioner, selvom forfatteren ikke synes at tillægge denne nogen særlig samfundsmæssig betydning. At oprettelsen af den øst-vestlige fjernhandel kan være udtryk for en intensivering af handelen som sådan er en rimelig antagelse, men at der skulle være tale om et så afgørende kvalitativt spring i udviklingen, at denne kan tilskrives en omfattende nyskabende indflydelse på den økonomiske, politiske og kulturelle udvikling, som forfatteren tillægger den, forekommer ikke tilstrækkeligt sandsynliggjort. Det forekommer derfor mere rimeligt at regne med en mere jævnt voksende stigning i Danmarks inddragelse i den internationale handel og kulturudveksling.

Inge Skovgaard-Petersen knytter kongemagtens stigende styrke op i vikingetiden sammen med fjernhandelens behov for beskyttelse, hvor beskyttelse, kontrol og afgifter går hånd i hånd, f.eks. vedrørende Hedeby og handelsruten tværs over Jylland fra Slien til Trenes munding. De mange kampe mellem forskellige konger om Hedeby-området ses som et indicium for betydningen af kontrollen med handelsruten. Den kombinerede virkning af monopoliseret magtudøvelse, beskyttelsesfunktionen og afgifterne derfor kan også tænkes at have fungeret omkring et lokalt marked og dermed have styrket den høvding, som greb chancen, jvf. senere tiders røverridere. Der har her givet været tale om et vigtigt element i kongemagtens fremvækst, men det er for mig at se tillagt for megen betydning i magtcentraliseringsprocessen.

Dannevirke-anlæggenes ældste dele går tilbage til før 800 og repræsenterer så store arbejdsinvesteringer, at handelsafgiften næppe alene kan forklare sammenhængen. En forøget udbygning uden en korresponderende forøgelse af den grundlæggende produktion vil i en økonomi med et kun ringe generelt overskud snart føre til almindelig forarmelse og systemets sammenbrud. Det forekommer derfor, at der på en eller anden måde må være sket en omlægning af den primære agrare produktion og/eller en udvidelse af det dyr-

kede areal – hvad vi faktisk véd skete – som muliggjorde en forøgelse af en overskudsproduktion og dennes akkumulering i en overklasses og kongens hænder.

Inge Skovgaard-Petersens afhandling er lærd i ordets bedste betydning med mange gode afsnit og et væld af tankevækkende iagttagelser. Hendes svaghed er visse steder en vis kildefiksering og en tilbageholdenhed med at turde slutte sig til eksistens af underliggende samfundsstrukturer og generelle ændringsprocesser. Forskellighed i materialets karakter kommer herved til at blive tolket som udtryk for forskellige forhold, hvor det måske var mere givtigt at tolke dette som forskellige fremtrædelsesformer i materialet af de samme grundfænomener i samfundet.

3

Aksel E. Christensen har valgt (s. 216–17) at disponere sin fremstilling rent kronologisk efter kongernes regeringsperioder, dels fordi kildekritikken har sprængt det gamle grundlag for begivenhedshistorie, dels fordi Arups forsøg på at skabe en ny sammenhæng efter evolutionistiske principper har skabt usikkerhed og vilkårlighed i tolkningen af det sparsomme kildemateriale. Forfatteren finder det derfor nødvendigt at gennemføre streng disciplin i kildeforskningen især med hensyn til kronologien. Bestemmelse af kildernes ophavssituation bliver central, og først når denne er foretaget, kan kilderne sættes ind i et forløb.

Da kildematerialet for perioden trods sin sparsomhed primært kan tjene til at belyse den politiske historie, kommer denne i centrum. Forfatteren mener generelt, at et dokument nyder fortrin for en beretning og en lovtæst (s. 217), hvilket kun har relevans i forhold til den politiske historie, hvorfor det da også sammesteds hedder, at »samfundsstrukturen og kulturudviklingen har måttet træde noget tilbage i fremstillingen«. Dette har han søgt at råde bod på ved at skitsere disse samfundsområder i nogle særlige kapitler, samt ved at indføre nogle udblik i den generelle fremstilling. Resultatet bliver,

at samfundsstrukturen kun er skitse-mæssigt trukket op, og at det samtidig er et statisk billede, der tegnes. Resten af samfundstrukturen indgår nærmest kun som baggrund for den politiske udvikling, eller måske snarest som en kulisse holdt i svage farver for de egentlige aktører: konger, ledende stormænd og kirkens dignitarer. Den opfattelse af et stærkt klassedelt og aristokratisk samfund, som forfatteren gør sig til talsmand for i Kongemagt og Aristokrati, kommer her ikke særligt tydeligt frem i beskrivelsen af det politiske forløb. Det vil sige, at et samspil mellem samfundstrukturen og den politiske udvikling, ikke forsøges skildret eller forklaret.

Det berettigede opgør med Arups evolutionistiske skildring af Danmarks historie, som Aksel E. Christensen har forsøgt, leder således ikke frem til noget forsøg på at anlægge et andet helhedssyn på perioden.

Forfatterens fremstilling bygger på et langt livs forskning, og kan som helhed karakteriseres som en opsummering og samordning af disse mange resultater. Nogle afgørende nye synspunkter i forhold til forfatterens tidligere publicerede arbejder lader sig ikke klart påvise. Dog synes forfatteren at anlægge et noget andet syn på Svend Estridsen og hans sønners kongemagt.

Fremstillingen efterlader indtryk af en betydeligt mere konsolideret kongemagt end fremført i forfatterens tidligere arbejder. På flere områder kan han påvise kongelig myndighed, f.eks. ses allerede Harald Hen at have fået kontrol med møntudstedelsen. Det sandsynliggøres, at Knud d. Hellige besad den øverste militære myndighed, samt stod som garant for fredens opretholdelse, dvs. opretholdelse af retsordenen og retsikkerheden. Endvidere ses denne konge at besidde retten til at oppebære visse skatter, redskud eller nathold. Væsentlig i denne forbindelse er forfatterens tolkning af bolet (p. 253–254), som en primitiv matrikulering af landsbyens jord, der dannede grundlag for påligning af skatter og afgifter. Dvs. at man allerede i 1000-tallet havde et organiseret system for påligning af skatter.

Mens forfatteren i sin tidligere forskning på flere områder anlægger nogle markante syns-

punkter, f.eks. vedrørende opfattelsen af den stærke vestlige kulturelle orientering i »Mellem Vikingetid og Valdemarstid« og vedrørende opfattelsen af herremandsstadens oprindelse og udvikling som klasse i »Kongemagt og Aristokrati«, så er disse synspunkter nok til stede i fremstillingen, men de formuleres ikke klart til et samlet udtryk. Herved kommer hans fremstilling til at savne den inspirerende spændstighed fra hans tidligere værker, som har været årsag til så megen interessant forskning i en hel menneskealder.

Aksel E. Christensen giver en meget detaljeret beskrivelse af den politiske historie centreret omkring kongen og centralmagtens udvikling, men der gives ikke nogen dybere forklaring på dette forløb, hverken vedrørende de lange linier eller vekselvirkninger med de socio-økonomiske forhold og materielle vilkår.

De mange og indgående præsentationer og diskussioner af kildegrundlaget giver en god indføring i de empiriske vanskeligheder, der er forbundet med studiet af en række emner, ligesom de udmærkede forskningsoversigter giver læseren et godt indblik i de forskellige tolkninger, der gennem tiden er anlagt på en række væsentlige problemer i perioden.

4

Helge Paludan nævner indledningsvis (s. 407), at han i sin fremstilling af perioden 1241–1340 har forsøgt at sammenfatte de sidste 30 års forskningsresultater. Ikke mindst på det agrarhistoriske område har forskningen bidraget med afgørende nye indsigter og forklaringer vedrørende landbrugets struktur og de ændringer, det undergik, samt revideret billedet af besiddelsesforholdene. *Helge Paludan* har i sin behandling da også tilstræbt, dels at skildre såvel de materielle vilkår som de politiske strukturer, dels forsøgt at belyse samspillet mellem disse. Den dybtgående omformningsproces af agrarsystemet, som tager sin begyndelse i denne periode, tillægger forfatteren en afgørende betydning for den samlede samfundsudvikling. Han søger i overensstemmelse hermed i sin behandling af

den politiske udvikling at relatere denne til disse fundamentale ændringer. Hans behandling af perioden fremstår således som det første forsøg på med inddragelse af den agrarhistoriske forsknings nye og grundlæggende indsigter at give et revideret helheds-syn på perioden.

Befolkningskrisen og ødegårdsproblemet bliver centrale temaer. *Paludan* mener, at den agrare ekspansion ophørte allerede o. 1200 og at de første ødegårde dukkede op o. 1300 og snart steg i antal for at kulminere efter 1350. I denne udvikling finder forfatteren belæg for, at befolkningstallet faldt og var væsentligt mindre o. 1350/1400 end o. 1200 via en antaget overbefolkning o. 1200. I selve produktionssystemet skulle der med inddragelse af marginaljordene ligge et mætningspunkt, hvor der ikke kunne skaffes levevej til flere, og marginen blev så lille, at selv små ydre ændringer ville føre til en befolkningsreduktion. Samtidig opererer han med en næsten malthusiansk opfattelse af, at folk vil formere sig som kaniner, til de dør af sult. Heroverfor må anføres, at mange både historiske og etnografiske undersøgelser viser, at formeringstakten også er bestemt af sociale og ideologiske faktorer og ikke kun af den fysiske eksistensgrænse. Landboerne sad efter *Paludan*'s opfattelse som fæstere på denne marginaljord i de yngste torper og blev hårdt ramt, ligesom den tiltagende mangel på produktionsjord førte til en forøget udbytning af de i forvejen udsatte grupper. Flere og flere kom til at leve på et eksistensminimum i 1200-tallet, hvorefter sundhedstilstanden faldt, og hermed steg dødeligheden, til dødeligheden snart oversteg fødselsraten.

Anmelderen finder den øgede udbytning vel underbygget, ligesom vi må acceptere, at ethvert system har sine produktionsgrænser. Men også andre end forfatterens anførte grunde må tages i betragtning, f.eks. ægteskabsalderen, der i mange samfund har vist sig som en effektiv regulator på befolkningmængden. Og ægteskabsalderen var ofte bestemt af, om man kunne få foden under eget bord, dvs. en gård eller et husmandssted. Faldt antallet af gårde, som med rimelighed kunne antages at give underhold for en fami-

lie, steg ægteskabsalderen, og derefter faldt børnetallet, indtil udbud og efterspørgsel efter en generation eller to igen passede sammen. Sættes dette empirisk kendte princip sammen med Paludans marginaljord, måtte vi forvente først en stagnation i befolkningstallet og med tiden et direkte fald. Men det behøver altså ikke at betyde, at den enkelte familie nødvendigvis fik det værre end før, børnebe-grænsning med andre midler end sult og sygdom kunne klare tilpasningen til det indskrænkede produktive areal.

Siden Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati, 1945 har ingen søgt at give en sammenhængende vurdering af den højmid-delalderlige kongemagts stilling og sammen-brud. Aksel E. Christensen så kongemagtens sammenbrud som en følge af, at dens finan-cielle grundlag smuldrede bl.a. som et resul-tat af den løbende magtkamp med det gods-besiddende aristokrati. Dette formåede uden reel modydelse at tilkæmpe sig flere og flere privilegier, hvorved skattegrundlaget brød sammen for kongemagten.

Heroverfor stiller Paludan den opfattelse, at centralmagten reelt var ekspanderende med deraf stigende finansieringsbehov, mens samtidigt skatteevnen formindskedes, fordi landets samlede produktion var faldende. Af-standen mellem finansielt behov og opfyldelse blev stadigt større, hvorfor systemet måtte bryde sammen.

Helge Paludan ser det omfattende kongeli-ge borgbyggeri som ét af udtrykkene for ek-spansionen i det kongelige magtapparat og finder ikke, at magtbalancen forrykkes til for-del for aristokratiet, – snarere tvært imod, for den, der besad de stærke borge, havde magten i landet. Endvidere stiller forfatteren sig tviv-lende over for den tidligere opfattelse af en massiv overgang fra selveje til fæste. Han på-viser, at den nyeste forskning regner med en udbredt storgodsdrift på Sjælland i Valde-marstiden. Derfor finder han det problema-

tisk at operere med noget dominerende bon-deselveje som centralt beskatningsgrundlag. Derimod øgedes den kongelige udskrivning til tvangsarbejde på de kongelige borge og vej-anlæg både overfor selvejere og fæstere fra så-vel kongens som stormændenes godsbesidde-ler, ligesom flere ekstraordinære skatter blev udskrevet.

Selv om der kan rejses indvendinger mod behandlingen af nogle konkrete problemer, skal det fremhæves, at det i vid udstrækning er lykkedes Helge Paludan at få detailstu-dierne knyttet sammen til en helhedsopfattel-se af perioden.

Med det foreliggende bind af den ny Dan-marks historie er der trods den uegale be-handling og fremstilling imødekommet et be-hov for en revideret og samlet behandling af Danmarks ældre historie, og den vil derfor fremover blive det selvfølgeligste udgangspunkt – for eller imod – for al seriøs historisk beskæf-tigelse med denne periode.

Erik Moltke:

Lidt om gotlandske billedsten, især om Ardre VIII

Det ubestridte hovedværk om de gotlandske billedsten er Sune Lindqvists monumentale to-bind-udgave *Gotlands Bildsteine*, Stock-holm 1941–42. Det kom på samme tid som et *i teknisk henseende* tilsvarende værk, Danmarks runeindskrifter ved Lis Jacobsen og Erik Moltke, hvor de samme metoder noget mere konsekvent var bragt til udførelse.¹

I disse dage er der udkommet to nye værker om de gotlandske billedsten. Den ene af *Lud-wig Buisson*: *Der Bildstein Ardre VIII auf Gotland. Göttermythen, Heldensagen und Jenseitsglaube der Germanen im 8. Jahrhun-dert n. Chr.* (Abh. der Akad. der Wiss. in Göttingen), 136 pp. 23 Taf. Göttingen 1976,

1. Jfr. Erik Moltke: Tekniske hjælpemidler og metoder i epigrafiens tjeneste, i *Fornvännen* 1932. Den udmærkede tegner og fotograf, Harald Faith-Ell, som havde været Lindqvists tegner og fotograf under de fleste Gotlands-kam-pagner, har for »Danmarks runeindskrifter« fotograferet alle de runemønter, der beror i Historiska Museum i Stockholm; den i ovennævnte afhandling nævnte og beskrevne magnium-dagslysfotografering havde Lindqvist aldrig brugt.

Tängelgårda (I) i Lärbro s. Den døde hest i graven, støttet af pæle.

den anden af *Erik Nylén*: Bildstenar, med fuldstændigt katalog ved *Jan Peder Lamm*, Visby 1978.

Den første er en afhandling, der prøver på at »læse« alle billederne på én gotlandsk sten, udpræget filologisk orienteret.

Den anden er en lille, handy, populær oversigt over samtlige billedstens indhold; den er udpræget arkæologisk orienteret (runestene, ornamentik, farver, dragt, ryttere, skibe etc.) og beskæftiger sig kun sporadisk med de enkelte stens billedindhold. Til gengæld leverer den en række førsteklases fotografier af de enkelte stens billedkomplekser plus oplysende sammenstillinger af skibe, dragter osv.

Begge værker udmærker sig ved et ikke særlig dybtgående kendskab til runologien. Nylén synes kun at kende v. Friesens forælde-

de oprindelsesteori, mens Buissons mangelfulde og ikke fejlfrie oversigt røber, at han kun har bladet i Wolfgang Krauses ganske vist udmærkede, men ikke enestående og ikke fejlfrie værk: Die Runeninschriften im älteren Futhark.

For at tage et par ting fra Nyléns smukke – måske lidt poppet arrangerede – bog først, må man straks med glæde antegne, at den jordnære arkæolog er klar over, at vi ikke kender *alle* de myter og sagn, der var gængse på stenedens tid (her omkr. 800), og man må istemme hans vé-råb (s. 86) over, hvorledes senere kirkebyggere o.a. mishandlede og brugte de skønne, flade sten, en skæbne der også er vederfaret runestenerne i hele Skandinavien. De mange små rune- og billedbeskrevne stensumper, viser, at kirkebyggerne har betragtet dem som de yngre kolleger, der molesterede og brugte gotiske, renæssance og barokke gravsten på samme måde. På den baggrund er det vanskeligt at forstå forf.s lille afsnit Hednisk og Kristet (s. 74), hvor det hævdes, at arkitekterne har taget skønsomt hensyn til et par sten.

Den keltiske hjortegud Cerunnos kunne man godt have undværet s. 44 og ligeså det intetsigende kapitel »Månghövdad« heden-dom – et motiv, vi senere skal vende tilbage til.

Under »Offret« (s. 62) mener Nylén, at en kriger med skjold er hængt op i et bøjet træ, der exekverer dødsdommen, når det svipper op. Mon denne døds måde, der ikke er ukendt i moderne wild-western-romaner, kan tænkes på bemeldte billedsten? Er det ikke naturlige-re at tro, at krigeren blot bøjer træet ved sin vægt? – Under symbol-tegningerne (s. 64) kunne man have ønsket Sandastens triquetra (s. 61) – et særdeles veloplyst tegn – med; en lille oplysning om dette tegns gang fra syd til nord ville have pyntet på det intetsigende kapitel.

En enkelt gang vover Nylén sig ind på ikonologiens farlige jagtmarker; det er s. 70, hvor han går ind for Ellmers hypotese om, at den mand, der sidder på Odins ottebenede Sleipnir på vej til Valhal er, ikke Odin, men den døde; Odin har nemlig sendt sin hest ned til stranden for at hente afdøde (der er kommet

Fig. 1. Ardstenen VIII, med sort opmaling omkring planrelieffet. Efter Buisson: *Der Bildstein Ardre VIII auf Gotland.*

pr. skib), ganske som vi nu sender en Rolls Royce eller en Buick ned for at modtage oliesheiker eller andre potentater. Hvorfor må det ikke være Odin, der kommer hjem fra en af sine mange rejser? Der er jo stadig scener på billedstenene, som vi ikke kan forklare!

Disse indvendinger er få og små og berører ikke det faktum, at her er kommet en bog, man hilser med stor glæde: dens nøgterne tone, den store arkæologiske viden, de kloge ord om det almene indhold, forudsætningerne og kronologien bærer bogen og bærer den godt.

Må det til slut være tilladt at fremkomme med et lille, ikonologisk bidrag? Det gælder Tängelgårda I, Lärbro sogn (Nylén s. 67 – se s. 78) og især hesten i næstøverste felt. Fra oven kan de tre øverste felter tolkes: 1) Kampen, den faldne ligger under hesten 2) Begravelsen; den døde ligger over hesten, *der står inde i graven støttet af pæle* (som Lindqvist regner for en indhegning). 3) Mod Valhal.

Vender vi os nu til Buissons afhandling, føler man straks, at man står over for en forsker fra et helt andet område. Her synes en udpræget

filolog at tale, velbevandret i de gamle tekster. Men temmelig hurtigt konstaterer man, at han bevæger sig uden for sit vante område, når han er inde på det arkæologiske og ikonologiske – for ikke at tale om det runologiske område.

A priori vil en samlet tolkning af de gådefulde billeder på de gotlandske billedsten blive mødt med venlig mistro af den, der gentagne gange har været udsat for »samlede« tolkninger af billederne på guldhornene fra Gallhus. Men lad resultaterne tale.

Det er Buissons mål at give en helhedstolkning af Ardre VIII (fig. 1), især på grundlag af samtidige kilder, først og fremmest Brage den Gamle, Thjodolf hvinverski – skjoldebeskrivelserne – suppleret med Eddadigtene, Beowulf, Snorre, Saxe plus Frank's casket, også kaldet runeskrinet fra Auzon; gennem dem vil forf. prøve at tolke stenbillederne og dermed trænge tilbage til og ind i nordgermanernes mening om livet efter døden.

Fig. 2. Ardstenen VIII. Den femhovedede jette. Da de andre skikkelser har hovedet direkte på kroppen – uden hals – bør man sikkert regne den midterste knop for et hoved. Hovedet til venstre ligner med sit vinkelsnit (betegnende ansigtet) stenens andre hoveder mest. Den fine, lyse linje, der anes tværs over dette hoved, er en åre i stenen. E.M. fot. 1978.

Vi springer det »kursoriske« kapitel 1 om rune- og billedstenenes plads over; den ting siges kortere og bedre i de forskellige runeværker og hos Nylén.

Kapitel 2 hedder Die Bilddarstellung von Göttermythen und Heldensagen nach der literarischen Überlieferung des Nordens um 800 n. Chr. – Heri foretages en god og grundig gennemgang ledsaget af udførlige oversættelser og genfortællinger først og fremmest af Brages Ragnarsdrápa, Thjodolfs Haustlǫng – deres pragtskjolde – dernæst partielt Hamdesmål, Vølunds saga, Beowulf m.fl. Og ud fra disse forudsætninger skrider forf. til det centrale kap. 3: Die Bilder des gotländischen Bildsteins Ardre VIII.

Lad os foreløbig uden kommentarer betragte de resultater, forf. er nået frem til i sin tolkning af billederne, se afbildn.

1) Under det store skibs forstavn: en båd med to personer, d.e. Thors fiskedræt efter midgårdormen (således allerede Sune Lindqvist).

2) Under båden: to knælende skikkelser, den ene med sex hoveder, d.e. urjætten Ymers sønnesøn, Thrudgelmir og dennes fader Aurgelmir.

3) I hjørnet fornedet til venstre: to mænd i en båd over et (fiske)net, d.e. Lokes tilfange-tagelse i laxeskikkelse.

4) I hjørnet fornedet til højre: en mand i en slangeomvundet firkant, allerede af Sune Lindqvist bestemt som den bundne Loke, hvilket forf. slutter sig til. Kvinden til venstre med en slanges hale i hånden er Skade og til venstre for hende Lokes hustru Sigyn i færd med at tømme skålen for gift.

5) Mellem 3 og 4: et hus med to stående mænd, den ene med noget over skulderen, der minder om midgårdormen hoved i nr. 1; en tredje trækker et dyr med horn og klove ud af huset. Af Lindqvist tolket som Thor der henter maddingen til fiskefangsten (tyrehovedet) samt Thor (med tyrehovedet over skulderen) og jætten Hymer på vej til fangsten. Forf. ser imidlertid her en gengivelse af sagnet om Odin, Loke og Højnir, der stjæler en ox, men ikke kan få stegt den mør (før jætten Thjasse i fugleham lover at hjælpe dem).

6) Herover, lidt til højre to samtalende mænd, Ingen tolkning.

7) Over nr. 5 et hus med smedeværktøj, til højre derfor to hovedløse kroppe, til venstre en stor fugl og en kvinde med ryggen til huset, d.e. Vølundsagnet. I en fugls skikkelse forlader Vølund sin smedje efter at have dræbt kong Niduds to sønner (de to hovedløse) og voldtaget hans datter Bødvild (således allerede hos Lindqvist).

8) Lidt højere oppe, bag det store skibs forstavn to liggende, bundne mænd, den ene med hovedet mod den andens fødder i en af flere flade buer sammensat ramme, og udenfor en kvinde, d.e. Sigmund og Sinfjötle i højnen med Signy udenfor (Vølsungesagaen).

9) Skal ifølge forf. »læses« før 8. Over nr. 8 to knælende mænd i et hus med et dyr eller en dyrehud imellem sig og udenfor en kvinde, d.e. Sigmund og Sinfjötle i færd med at iføre sig ulveham; kvinden er Signy.

10) Det store skib er ikke dødsskib og ikke Skíðbládnir, men »et skibsmandskab i opbrud eller på farten, skibet er Sigmunds; den lille mand ved roret er ham.

Valhal-scenen.

11) Til højre Odin med kølle på den ottebenede Sleipnir.

12) Den bagover krummede figur med kølle, over Odin, er Harald Hildetand.

13) Spyd og fugl forklares ikke.

14) Huset med det halvrunde tag er Valhal (således også Lindqvist).

15) Under huset. Det er ikke oprejsning af en mindesten, men et bord betjent af valkyrjer; den liggende mand uden arme og ben er goterkongen Jørmonrek. Den dansende kriger udenfor er en af hans banemænd, Sørli eller Hamdir eller Valhalsscenen med forf.s egne ord: »Odin zieht, die hochgerechte Keule in der Hand, mit König Harald Kampzahn, der ihm geweiht war und den er selbst mit der Keule in der Schlacht erschlug, in Walhall ein, wo Walküren zum Empfang ein Tisch schmücken und der Gotenkönig Jørmonrek die beiden erwartet – eine grandiose Darstellung nordgermanischer Heldenethik und Jenseitsvorstellung.«

Buissons sidste ord kan man vel tilslutte sig; men ligger det grandiose i billederne selv eller i tolkningen? Fremgangsmåden er i orden, begyndende med den ældste litteratur, supplerende med den yngre, slående op i teksterne hvor de pågældende scener, figurer nævnes eller skildres (den sexhovedede); men litteraturen er som nævnt (jfr. Nylén) kun brudstykkeagtigt overleveret, og stenens overflade er flere vigtige steder afslidt til ukendelighed. Opgaven er derfor ikke så lige til, selv om forf. til fulde behersker sin litteratur.

Betragter man billedstenen som helhed, må man give forf. ret i, at de enkelte billeders – sceners – orden er temmelig vilkårlig, set med vore øjne. Skulle man vurdere risterens planlægning, kunne man formode, at han først har delt fladen i to hovedpartier, Valhal og det store afsnit nedenunder. Her har han først tegnet skibet og så det store hus midt over bundlinjen, og småscenerne har fået en så vidt mulig fortløbende plads, den der levedes af de to, der åbenbart af risteren er opfattet som hovedscenerne. Ligeledes har forf. ret i, at et enkelt billede er nok til hos beskueren at fremkalde en hel række billeder, et handlingsforløb; det er et velkendt fænomen i forhistorisk og middelalderlig ikonografi, det man kalder *pars pro toto* eller forkortet ikonografi. Det er også rigtigt, at stående og liggende stillinger er vilkårlige; både i vikingetids og i romansk kunst kan man finde dyr, der står på halen osv. På den norske Dynnasten er hesten bundet til husets gulv, så huset og den står på hovedet i forhold til hinanden (fig. 3), jfr. i øvrigt også Lärbrostenen foran. Også det er kunsthistorisk Gemeindegut, og derfor er forf.s opfattelse af Vølunds smedje som forestillende både langsnit og plan af huset uantagelig, eftersom hans begrundelse, at de to hovedløse ligger over hinanden, er gal; de ligger ved siden af hinanden, selv om de på tegningen ligger over hinanden. Hvordan ville forf. ellers forestille sig, at risteren skulle gengive to kroppe ved siden af hinanden på de givne pladsforhold? Smedjen er, som forf. påpeger, et hus set fra siden; det fremgår af tagets »burst« og gavlenes dyrehoveder (jfr. Dynna-huset ovenfor). Forf.s parallellisering (s. 78) med det tohovedede dyr

Fig. 3. Dynnasten, Norge. Fra omkr. 1000 ff. Motivet, der findes nederst på den høje sten, er et »Trelleborghus«, set fra siden, med »burst« på taget, gavlpryd og midtdør. At hesten står på undersiden af husets gulv, og at hus og hest på den rejste sten står henholdsvis på gavl og bagdel (mens hestene længere oppe på stenen »står« rigtigt – vandret) er bagateller for risteren; han – ligesom hans ældre og yngre kolleger – udnytter den begrænsede plads på den måde, der tjener motivet bedst. Figurernes orden og stilling er vilkårlig. E.M. fot. 1931 (jfr. Norske Oldfunn VI 1933).

på Auzon-æskan er mig ligeså uforståelig som den tanke, at Valhalhuset skulle have noget at gøre med »die einzige noch erhaltene westgotische Königshalle von Naranco (um 750) . . . in Nordwestspanien«. Til denne slutning kommer han *incredibile dictu* ved at sammenligne Valhalbygningens *ydre* med kongehallens *indre*. En sådan sammenstilling er, hvad fagfolk kalder 'falsk analogi'. – Nej, alle Ardrestenens fire huse er ligesom Dynnas det normale germanske jernalder- og vikingetidshus, det vi her i landet kalder Trelleborghuset, det der gengives i de engelske hogbacks og i Bamberg- og Camminskrinnene m.fl. Så-

vel smedehuset som »bursten« på Valhal-huset på Alskog Tjängvide I tyder på, at disse huse er viist i langsnit. Huse i tværsnit ses Klinte Hunninge I (Nylén s. 99). Derimod kan man tilslutte sig forf.s arkitekturbetragtninger, når han bestemmer firkanten om Loke forneden til højre og de svungne linjer om »Sigmund og Sinfjötle« som planer af henholdsvis hus og høj. Men når forf. i den trapezformede figur under Valhal vil se et bord (hvor den ene kortsides mangler), må man atter tage afstand.

Hvad billedtolkningerne i øvrigt angår, vil der herske enighed mellem forfatter og recensent om numrene 1 (Thors fiskedræt), 3 (Lokes tilfangetagelse), 4 (den bundne Loke), 7 (Vølunds smedje), med nogen tvivl om 8 (Sigmund og Sinfjötle), 11 (Odin på Sleipnir – her anderledes Nylén) og 14 (Valhal).

Tolkningen af nr. 2 udgår fra Vafthrudnirs svar på Odins syvende spørgsmål, hvorledes Augelmir – uden kvinder – kunne avle børn. Svaret lyder i bogens oversættelse: Knabe und Maid / wuchsen dem kühnen Thursen (hrímpurse) / unterm Arm vereint; der Fuss mit dem Fuss des Vielweisen zeugte / den sechshäuptigen Sohn. Hertil må man stille spørgsmålet: Hvorledes er det muligt, at den sekshovedede jætte, der er avlet af den måg og mø, som er vokset frem under rimtursens (d.e. Ymer) hånd, hvorledes kan denne scene fremstilles som en mand, der griber en mangede person i skulderen – hvis de da ikke griber hinanden i hænderne? Det er ikke nok at 'slå op' på et sekshoved; de andre ting skal også passe; hvordan tør man overhovedet fremsætte en tolkning af denne scene, når man ikke véd, hvad der foregår bag ryggen af den knælende mand – fordi partiet her er udslidt? – Men ganske bortset fra alt dette er det trist at måtte meddele, at den pågældende »månghövdade« hedendom (jfr. foran) *ikke* har og *aldrig* har haft seks hoveder. Ikke blot viser det optrukne og det uoptrukne foto hos Lindqvist (fig. 139 f.), at figuren kun har fire eller fem hoveder, alt eftersom man regner »halsen« for et hoved (hvilket sikkert er rigtigt) eller en hals; men en simpel undersøgelse af stenen dels i det forhåndenværende lys, dels ved kunstlys viser med ønskelig tydelig-

hed, at den »delelinje«, der efter Buissons mening skulle skille det venstre hoved i to, den eksisterer kun i hans egen fantasi. Den er der ganske enkelt ikke (jfr. fig 2). Vi står da her over for et af de beklagelige tilfælde – velkendte fra Guldhornstolkninger – at en forsker *afpasser billedet* til sin tolkning. Vi må da spørge: betyder 4–5 hoveder bare et mangede hovedet væsen? Men så er vi tilbage til den tydning, Buisson netop vender sig imod: Thors kamp med den ni-hovedede Thrívaldi (en scene der passer ganske godt i sammenhængen, dersom man opfatter billede 1–4 som led i Thor-eventyr) – eller til en os ukendt begivenhed.

Scene 5, der efter sin størrelse må være en hovedscene, forklarer forf. som den begivenhed, hvor Odin, Loke og Høinir stjæler en okse til madlavning (jfr. ovenfor), en begivenhed, der kun er en indledning og bi-scene til Lokes himmelflugt i ørnens klo og Iduns rov. Sune Lindqvist har rigtigt set, at den halvrunde figur i lighed med de andre tilsvarende er et hus; han regner også med, at scenen handler om Thor, nemlig hvor han henter maddingen (tyrehovedet), hvorefter han med Hymer skrider til fiskefangsten. Denne forklaring turde være ikke så lidt naturligare end Buissons: i hans tolkning savner man meget hårdt en afbildning af jætten i fugleham, ligesom det er uforståeligt, at kødet ikke ligger på bålet, men bæres på skulderen. Buissons argumentation er kunstlet og ufyldstgørende. Fordelen ved Lindqvists udlægning af scene 5 bliver, at der er tegnet en hel række sammenhængende Thor-scener, startende med det store billede, nr. 5, hvor han tager tyren og går til fiske med Hymer, hvorefter følger foroven selve fisketuren, herunder scenen med den mangede jætte, så Lokes tilfangetagelse og til sidst Lokes binding.

Om forf.s tolkning af nr. 9 er kun at sige, at den er ligeså lidt overbevisende som nr. 5's forklaring, og man må give Lindqvist ret i, at dyret mere ligner en »mjødbælg« end en ulveham. Forf. burde muligvis have draget de tilsvarende billeder på Lärbro Tängelgårda I og IV ind i diskussionen; det sidste sted er »bælgen« erstattet af en stor krukke.

Heller ikke forf.s tolkning af skibet som

Sigmunds formår sikkert at overbevise andre end forf. selv, ganske subjektiv som den er: det »virker« som et skibsmandskab i opbrud! siger han, og det virker derfor nærmest modsat på læseren, når forf. udtaler: Die Deutung des Schiffes . . . als Auszug zu kühnem Kampf kann als sicher angenommen werden. Og når der i øvrigt intet er, som taler for at knytte skibet til Sigurd (skulle den lille gnom ved rorpinden være ham?), så falder også et af de ikke særlige overbevisende argumenter for, at der skulle være angelsaxisk påvirkning at finde på Ardrestenen.

I denne forbindelse kommer forf. ind på skibsbegravelserne i Vendeltiden og mener, at det her sikkert kun drejer sig om eine besonders vornehme Art der Bestattung, og at skibet ikke har anden betydning end at være 'beholder' for den døde og hans gods; denne besynderlige tanke harmonere imidlertid meget dårligt med, hvad forf. udtaler om hestebegravelser (s. 90). Naturligvis kan man ikke 'bortforklare' disse skibe i gravene; de har haft deres symbolske betydning ligesom helle-ristningsskibene, ligesom de gotlandske billedstenes skibe, ligesom skibssætningerne og runestenenes skibe, med hvilke Ladbyskibet må sammenstilles.

I »Runerne i Danmark« har jeg peget på de tegn på et trosskifte i Danmark o. 800 ff., som runesteneene synes at vise. Gørlevstenen,* der snarest tilhører tiden o. 850, befaler den døde (*njót wæl kumbls*) at bruge sit (indviede) gravsted 'vel', dvs. på en måde der tjener såvel ham selv som de efterlevendes 'vel'. Formlen tyder på, at man opfattede kumlet som den dødes opholdssted – hvornår og om han senere skulle andetsteds hen, forlyder der intet om; men gravstedet indvies og sikres i alt fald efter alle kunstens regler.

Heroverfor kommer så o. år 1000 alle runestene med skibsristeringer. De kan – som skibssætningerne – tydes som symboler på det skib, der *før eller siden* skulle føre den døde hinsides.

Hvad endelig det øvre billedparti angår,

kan rec. og forf. være enige om, at manden på den ottebenede Sleipnir er Odin, og at »Trelleborghuset« er Valhal, resten af billederne må hvile på forf.s misforståelse med »bordet« samt mangle det grundlag, at hverken spyd eller fugl er taget med i betragtningerne – selv om de jo må være legende lette at forklare.

Selv om adskillige af forf.s tolkninger ikke kan anerkendes, fordi han ikke honorerer de strenge krav, der stilles til en blot sandsynlig *identifikation*, er det på mange måder en inspirerende undersøgelse, der foreligger, teksten er lettere læselig og betydelig »morsommere«, end man er vant til, når det drejer sig om tysk videnskab, og man lærer meget, både positivt og negativt, ved at følge forf. i hans detektivarbejde, men Ardre VIII's problemer er ikke løst.

Erik Kroman:

Kom Gorm den Gamle fra England?

Det har glædet mig, at fru Inge Skovgaard-Petersen i sin omtale af min bog *Det danske Rige i den ældre Vikingetid* bd. XXVII s. 410 ff. i hvert fald finder, at min teori om, at Gorm den Gamle er kommet fra England, ikke er blottet for sandsynlighed. Jeg mener, at hvis »Hardegon« i Adam af Bremens udtalelse, at Sigefrich blev fordrevet af Hardegon, Svends søn, der kom fra »Nortmannia«, er identisk med den kort efter omtalte Hardeknud Gorm (Vurm), som han benævnes i det bedste haandskrift, hvad der ikke alene er min, men den almindelige mening, maa Nortmannia betyde England, eller rettere Normannerne i England, og ikke Normandiet eller Norge, som man sædvanligvis mener. Er Gorm kommet udefra og har fordrevet Sigerich, maa han nødvendigvis have haft en hær og en flåde. Dette kunde ikke undgaa at afsætte sig spor, hvis han var kommet fra Norge eller Normandiet. Var en saadan bedrift udført af en Nordmand, vilde det være blevet husket, men hverken Snorre eller de senere sagaskrivere kender noget der-

*Hverken den eller Nørre Nærrå-stenen på Fyn har nogensinde, som forf. tror, stået inde i graven. Gørlevstenen er betydelig over mandshøjde.

til. Snorre oplyser kun, at Gorm var en stor konge. Normandiet havde en betydelig annalskrivning, men den kender intet til en Hardeknud eller en Gorm. I England var der paa den tid meget lidt historieskrivning. Hovedhaandskriftet af den angelsaksiske chronicle standser 920. Det føres ganske vist videre i enkelte klostre, men mest med lokale notitser. I England er der til gengæld »tilfældigvis« en Gorm (eng. Gudrum), der staar som den føende blandt danske jarler, der er medunderskrivere paa engelske kongebreve i aarene 928 og følgende aar, til de forsvinder o. 934. Kong Athelstan stod ganske vist i et venskabeligt forhold til Danskerne i Danelagen, hvad der bl. a. fremgaar af, at han knytter Danske til sig som raadgivere, men han har dog utvivlsomt gerne set, at i hvert fald lederne rejste tilbage til Danmark, og har været villig til at hjælpe dem.

At jeg mener, at Danmark var eet rige i vikingetiden og ikke et antal smaariger, fremhæver fru Skovgaard-Petersens ometsærstandpunkt. Man kan dog ikke være i tvivl om, at Danmark normalt var eet rige, naar man ser, at Gotfred stadig benævnes rex Danorum eller rex Normannorum, ligesom sønnerne kaldes reges Danorum, eller naar man i de tyske rigsannaler læser, at de to konger Reginfred og Harald kæmper i Vestfold »ved den yderste nordvestgrænse af deres rige« m. m. Danmark kan heller ikke være et lille rige i Nørre- eller Sønderjylland, men maa være en betydelig militærmagt, naar man hører, at Horik I 845 med en flaaede paa 600 skibe ødelægger Hamborg, og at Danerne 880 tilintetgør en stor tysk hær i et slag ved Elben, hvor den sachsiske hertug og en mængde tyske stormænd falder. Naar man i nyere tid møder forestillingen om Danmark som delt i smaariger i vikingetiden, skyldes det nok paavirkning fra tyske historikere, som altid har søgt at reducere Danmarks betydning. I det tyske Konversationsleksikon, »Brockhaus«, hvorfra Tyskerne i almindelighed henter deres viden, kan man læse, at Danmark i vikingetiden bestod af smaa fyrstendømmer. At Danmark lejlighedsvis har været delt, er ikke det samme som, at det bestod af smaariger.

Fru Skovgaard-Petersen nævner som »dri-

stigt«, at jeg mener, at kong Halfdan, der optræder i Danmark 873, er den samme som den kong Halfdan, en af Lodbrogsønnerne, der nævnes i England baade før og efter 873, og at Sigfrid, der ligeledes nævnes som konge i Danmark 873, er den samme som den kong Sigfrid, ligeledes en Lodbrogsøn, der nogle aar senere kæmpede i Frankrig. Hvad er dristigst at mene, at det var de samme konger, man møder to forskellige steder, eller at der paa samme tid var 2 konger Halfdan og 2 konger Sigfrid?

Ogsaa spørgsmaalet om svensk paavirkning af sproget i Syddanmark berøres af fru Skovgaard-Petersen. Jeg vil blot bemærke, at tanken om en saadan paavirkning først er fremsat af de førende filologer Marius Kristensen og Brøndum-Nielsen.

Jeg vil gerne endelig rette et par misforstaaelser. Hvad navnene Guthorm, Gudrum, Gorm angaar, drejer det sig ikke om navnelighed og heller ikke om det germanske princip, hvor det ene led varierer – det kendes i vikingetiden kun hos Angelsakserne – men om en sproglig udvikling, i Danmark fra Guthorm til Gorm og i England fra Guthorm til Gudrum. De tre navne er identiske. Dudos Gurim maa være en forvanskning af Guthorm.

Gudred (ikke Gudfred) efterfulgte ikke Gudrum i East Anglia, men derimod Halfdan i Northumbria, og Svenskerne kom ikke til Danmark, mens Kong Gudrum »huserede« i England, men først efter hans død. Hardegon er næppe en sammentrækning af Hardeknud-Gorm, men en forvanskning af Hardeknud. At Gorm den Gamle har haft dobbeltnavnet Hardeknud Gorm (Vurm), som det skrives i den ældste bevarede tekst af Adam af Bremen (jf. Curt Weibull: »den enda som med full säkerhet kan sägas härröra från honom själv«) bekræftes ved, at det er navnet Knud og ikke Gorm, der nedarves i kongeslægten, og at Knud d. Hellige betegnes som Knud 4. og Valdemar d. Stores søn som Knud 6.

Steffen Heiberg: Før adelsvældens fald

Knud J. V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling. (Odense 1977, 327 s. kr. 110.) indbragte fuldt fortjent sin forfatter den filosofiske doktorgrad. Af en disputats at være er bogen kortfattet, men meget stofmættet. Forfatteren har virkelig bestræbt sig på at beskrive og forklare de vitterligt ofte meget indviklede sammenhænge så kort og koncist som muligt. Denne prisværdige bestræbelse på at koncentrere fremstillingen har paradoksalt nok ført til, at enkelte sætningsperioder er blevet overlæst med ræsonnementer, hvilket kan vanskeliggøre tilgængelsen for ikke-specialister. Undersøgelsen har til gengæld præcist formulerede mål, den er dygtigt og stringent gennemført, og konklusionerne er klare, omend det vil fremgå, at anmelderen sine steder anser dem for diskutabile.

Bogens titel angiver et dobbelt sigte, dels en undersøgelse af rostjenesteinstitutionen, dels af den adelige godsfordeling absolut og relativt fra Christian III frem til Frederik III. Grundlaget er en kritisk analyse af rostjenestetaksationerne, der munder ud i en konstatering af, at disse tilbyder et kildemæssigt bedre grundlag for en analyse af den adelige godsfordeling end den »counting manors«, som Svend Aage Hansen brugte i sin bog om adelsvældens grundlag. Dette er ikke nogen ny erkendelse for så vidt, den er en af forudsætningerne for E. Ladewig Petersens adels-historiske arbejder, men Knud J. V. Jespersen underkaster som den første de eksisterende taksationer en mere indtrængende kildekritisk analyse med henblik på datering og ophavssituation. Der er grund til med forfatteren at fremhæve forskellen mellem mønstringslister og egentlige taksationer, hvor de første er mindre anvendelige, da de kun udtrykker, hvor mange ryttere hver enkelt adelig faktisk stillede ved mønstringerne, mens kun

de egentlige taksationer angiver, hvor mange de på grundlag af deres godsbesiddelse var pligtige at stille. Taksationerne følger altid de fire hovedlandskaber, men jeg tror, der er grund til stærkere end forfatteren at understrege, at taksationerne ikke blot angiver deres gods i det landskab, hvor de er blevet takseret, men deres gods overhovedet. Til gengæld kunne hver enkelt adelig selv vælge i hvilket landskab, han ville lade sig takseres. Taksationerne siger således ikke noget om fordelingen af de enkelte adeliges gods på de forskellige landsdele.

Eksempelvis finder vi 1638 Joachim Beck til Hofdal takseret i Jylland, selv om hans gods overvejende lå i Skåne. Årsagen er formentlig, at han som lensmand på Bøvling har fundet det mest hensigtsmæssigt at lade sig takseres i Jylland. I øvrigt er det karakteristisk, at endnu langt ind i det 17. århundrede havde især de store hartkornsejere oftest deres gods fordelt på adskillige landskaber. 1638 takseredes Niels Trolle således til 2294 tdr. hartkorn, hvoraf 692 $\frac{1}{2}$ tdr. lå på Sjælland, 403 på Fyen, 468 $\frac{1}{2}$ i Jylland og endelig 728 i Skåne.¹ Når Niels Trolle valgte at lade sig takseres på Sjælland, skyldes det formentlig, at her lå hans hovedbesiddelse Trolholm (nuv. Holsteinborg), og her havde han len, nemlig København. Når godset endnu ofte lå så spredt trods alle bestræbelser på at koncentrere besiddelserne, skyldtes dette i nogen grad den mærkværdighed, at der i dette adelsvældens klassiske tidsrum hverken eksisterede et primogeniturinstitut eller muligheder for at båndlægge jordegods i form af len og stamhuse, hvorfor selve arveprocessen nødvendigvis medvirkede til at sprede den enkeltes besiddelser, selv om man ved mageskifter søgte at begrænse spredningen. Dertil kom, at perioder med stærk uro på det adelige godsmarked som det 17. århundredes første to-tre årtier yderligere befordrede spredningen. Et karakteristisk eksempel er Eske Brock, landets største godsejer i 1625 med 7634 $\frac{1}{2}$ tønder hartkorn, som i forhold til sit hartkornstal ejede forholdsvis få hovedgårde,

1. Danske Mag. 5, I, 1887-89 s. 182.

men til gengæld kolossale mængder strøgods navnlig i Jylland og Skåne.²

Med henblik på en bestemmelse taksationernes anvendelighed som kilde til den absolute og relative godsfordeling analyserer dr. Jespersen påligningsgrundlaget. Centralt står rostjenesteforordningen af 1625, der fastslår et proportionalt påligningsgrundlag på 312 tdr. hartkorn pr. rostjenesterytter. Jespersen viser, at princippet med et gennemsnitligt påligningsgrundlag på godt 300 tdr. er anvendt allerede ved taksationen 1587–88, således at vi for hele Christian IV's regeringstid har at gøre med et forholdsvis ensartet påligningsgrundlag med forbehold for de forholdsvis få ændringer i de til grund liggende takster. Væsentlig er dr. Jespersens konstatering af, at frem til 1609 blev den proportionale påligning ikke altid konsekvent gennemført for de store hartkornejeres vedkommende, således at taksationerne indtil da i et vist begrænset omfang vendte den tunge ende nedad.

I tilknytning til sine analyser af taksationernes kildeværdi gennemgår dr. Jespersen institutionens historie. Udfra den centrale iagttagelse at den våbentekniske og taktiske udvikling i løbet af perioden berøvede adelen dens hidtidige militære magtmonopol og tvang den til at vise sin eksistensberettigelse som embedsmænd og statstjenere, konstaterer Jespersen, at der sker en udvikling af rostjenesteinstitutionen bort fra en struktur, hvis forudsætning var en betydelig regional autonomi og en opfattelse af rostjenesten som en særlig gunst, adelen viste staten, til en stadig mere udpræget centraldirigering af rostjenesten indtil den som følge af reformerne 1609–14 og 1623–25 nærmest kommer til at fremstå som en statslig prioritet på det frie jordegods. Jespersen fremhæver som et signifikant træk den adelige rostjenestes relativt stigende omfang i henhold til lenenes rostjeneste. Dette har dog næppe større betydning i betragtning af, at rostjenesten som sådan blev af stadig mindre militær betydning. De senere

hartkornstaksationer, nemlig 1638, 1647 og 1652, tjener da også som grundlaget for påligning af hartkornskontributioner dvs. skatter foruden som grundlag for ansættelsen af rostjenesteryttere.

Jespersen's undersøgelse af taksationernes kildeværdi, påligningsgrundlaget og rostjenesteinstitutionens placering i den politisk-administrative udvikling fremkalder i det hele taget ingen alvorlige indvendinger. Med de reservationer forfatteren selv gør opmærksom på, afgiver rostjenestetaksationerne et bedre grundlag end andet materiale for en undersøgelse af den adelige godsfordeling i dette tidsrum. Der er dog grund til at gøre opmærksom på, at de manglende taksationer fra Jylland og Fyen til en vis grad kan rekonstrueres ved hjælp af landkommissærregnskaberne fra de pågældende områder 1647–48. 1647 bevilgede adelen en kontribution til landekisterne på 24 sk. af hver tønne hartkorn, og for så vidt kontributionerne blev betalt, kan man ved hjælp af de beløb, de enkelte adelige kontribuerede med, beregne størrelsen af deres hartkorn.³

Efter anmelderens opfattelse er det mest spændende i Jespersens bog analysen af de sociale grupperinger inden for adelen på baggrund af taksationernes oplysninger om de enkelte adeliges besiddelser. Det er tydeligvis forfatterens ambition at prøve at sætte det skel mellem høj- og lavadel, som efterhånden adskillige historikere implicit har arbejdet med i deres studier uden at sætte det direkte. Endvidere fremgår det, at Jespersen anser dokumentationen af en sådan social lagdeling inden for adelen af stor betydning for forklaringen af de politiske kræfter i Danmark i årene op mod 1660. Der er næppe tvivl om, at Jespersen har modsætningen mellem den menige adel og rigsrådet, som landkommissærenes virke var udtryk for, i tankerne, selv om det vist ikke udtrykkes eksplicit. I sit udgangspunkt er Jespersen tydeligt inspireret af den engelske gentrydebat, hvis forløb og temaer han indledningsvis ræsonnerer over.

2. *ibid.*, s. 174, jfr. endvidere C. Rise Hansen, Skiftet efter rigsråd Eske Brock, 1965.

3. Landkommissærregnskaberne findes i RA Militære Regnskaber (MR) IV d. Om kontributionen 1647 se Erslev, Akttstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid III, 1890, s. 375.

Det er anmelderens opfattelse, at Jespersen herved tilfører den danske debat væsentlige impulser, men at han ikke altid perspektiviserer sine resultater tilstrækkeligt. Hvad der problematiserer dr. Jespersens undersøgelse er, at der ikke nødvendigvis er nogen direkte sammenhæng mellem hartkornets størrelse og økonomiske status og formåen. Selve begrebet »en tønne hartkorn« var i virkeligheden ikke andet end en regneenhed, der brugtes som fællesnævner ved beregninger af de forskellige dele, hvoraf godsindtægterne flød, hovedgårdenes eget afkast, landgildeindkomster af forskellig art, gæsteri, skovenes værdi m.m. Men som dr. Jespersen selv gør opmærksom på, inkluderer taksationerne ikke væsentlige dele af hovedgårdenes produktion og salg, således ikke indkomsterne ved studehandelen, som ellers navnlig i Jylland og Skåne var et væsentligt grundlag for adelens velstand. Dette forhold betyder endvidere en tendens til, at godsejere med stor og specialiceret hovedgårdsproduktion og forholdsvis mindre fæstegods bliver takseret lavere end de, hvis ejendom i højere grad består af fæstegods. Hertil kommer så, at hartkornstaksationerne naturligvis intet oplyser om godsets forrentning. Lad os se på et par konkrete eksempler. Blandt de højsttakserede på Sjælland 1638 finder vi Tyge Brahe til Vemmetofte, Eske Brocks svigersøn og ene hovedarving, med 3474 tdr. hartkorn.⁴ Nu var Eske Brocks store godsmængde resultatet af omfattende spekulationer i kapitaludlån og kautioner i det 17. århundredes to første årtier, en virkelig krisetid for de store landbrug, hvilket bl.a. gav sig udslag i den gennemsnitligt meget store årlige omsætning af frit jordegods.⁵ I og med at E.B.s debitorer ikke kunne indfri deres gæld, blev han indført i deres gods. Dette betød, at hans besiddelser kom til at ligge meget spredt. Som arving overtog Tyge Brahe nu

sin part af dette spredte jordegods, som han åbenbart vanskeligt har kunnet afsætte eller koncentrere gennem mageskifter, hvilket sikkert har vanskeliggjort en rationel godsdrift. Ved T. B.s død 1640 var arvelodden efter Eske Brock intakt, men arvingerne måtte fragå arvogæld, da hans ejendomme var behæftet med en gæld på ikke mindre end 180.000 rdr., et beløb hvis størrelse bedst illustreres ved, at det så nogenlunde svarede til det årlige provenu af de visse indkomster af samtlige kronens len i Danmark på dette tidspunkt.⁶ Som interessant modsætning til Tyge Brahe kan nævnes hans fætter og nabo Otto Brahe Steensen til Næsbyholm. Dennes hartkorn var 1638 knapt halvdelen af Tyge Brahes, men i meget høj grad koncentreret omkring hans sjællandske hovedbesiddelser Næsbyholm og Tersløsegård. Hans hovedgårde var relativt store og fæstegodset i høj grad arronderet. Hans besiddelsers struktur afviger således væsentligt fra fætterens. Det interessante ved Otto Brahe Steensen er imidlertid, at han er blandt de adelige, hvis navne hyppigst påtræffes i de sjællandske pantebøger som kreditor og kautionist. Hans økonomi synes således til en vis grad at have været baseret på denne specialitet, men udbyttet af denne virksomhed afsløres ikke i rostjenestetaksationerne. Det er bemærkelsesværdigt, at han ved taksationerne i henholdsvis 1638 og 1647 takseres til bogstavelig talt samme hartkorn.⁷ Dette synes at vise, at han modsat Eske Brock ikke primært interesserede sig for sine debitors gods, men derimod baserede sine forretninger på obligationernes faste forrentning.

Eksemplerne Tyge og Otto Brahe er måske enkeltstående tilfælde, men de viser, at hartkornstallene, eksakte eller indirekt udtrykt som rostjenesteheste, uden konfrontation med andet materiale eller andre oplysninger ikke

4. Danske Magasin 5, I, s. 181.

5. Herom især E. Ladewig Petersen, Christian IVs pengeudlån til danske adelige, 1974.

6. Chr. Bratsch, Vemmetoftes Historie, 1859, s. 151 f. Af de tre arvelodder var Tyge Brahes den ringeste med hensyn til hovedgårdenes »egenndom, herlighed och bøghningh«, hvilket søgtes opvejet gennem større tildeling af bøndergods, men der her tale om ofte helt usædvanligt spredt godt især i Skåne og Fyen. Der er tale om stribevis af spredt liggende landsbyer, hvor T.B. fik en eller to gårde. (Skiftet efter Eske Brock s. XIII og 79–118).

7. 1638: 1639 tdr. (Danske Mag. 5 I, s. 181. 1647: 1608 tdr. (RA D. Kanc. B 160 1647 10/6). O.B.s forhold er behandlet af E. Ladewig Petersen i Fortid og Nutid XXII, 1966 s. 453–71.

nødvendigvis siger noget entydigt om de pågældende adeliges økonomiske formåen. Et andet eksempel er den førnævnte Joachim Beck, hvis bekendte alunværk i Andrarum betød hans økonomiske ruin. Nu er Joachim Becks virke som industrialist ikke normen for danske adelige (dog må man i denne forbindelse erindre Anders Billes Brobyværk, hvor adskillige adelige var partcipanter), men er dog endnu et eksempel på, at man bør være varsom med at slutte for direkte fra takseret hartkorn til økonomisk formåen. På den anden side betyder Tyge Brahe og Joachim Becks økonomiske vanskeligheder selvfølgelig ikke, at de socialt skal kategoriseres sammen med lavttakserede smågodsejere. Herved skulle der være peget på et begreb, man gerne havde set forfatteren inddrage i højere grad nemlig »social status«, der bestemt ikke behøver at stå i noget direkte forhold til det i regelen lettere målelige begreb »økonomisk status.«

Selv om man ikke uden reservationer kan slutte fra takseret hartkorn til økonomisk status, skal det på den anden side fremhæves, at reservationerne snarest gælder enkelttilfælde, og at materialet udnyttet kvantitativt absolut giver væsentlige fingerpeg. Jespersen identificerer en gruppe bestående af de 22 højst takserede adelige i årene 1609–38. Det er tydeligt, at denne besætter et væsentlig antal politiske og administrative poster, rigsembeder, rigsrådspladser og vigtige lensmandsposter. Jespersen kan således konstatere et væsentlig sammenfald mellem de største

ejendomsbesiddere og den politiske elite. Samtidig er der tale om repræsentanter for slægter, der langt tilbage i tiden havde tilknytning til rigsrådskredsen. Kun Claus Daa tilhørte en slægt uden traditionel tilknytning til rådskredsen, og som ikke tidligere havde markeret sig. Nu kunne man ønske, at Jespersen havde gennemført en tilsvarende undersøgelse for tiden efter Torstenssonkrigen. Når han ikke har gjort det, skyldes dette sikkert at ingen taksationer efter 1645 omfatter mere end to af de fire hovedlandskaber. Da man imidlertid på grundlag af landkommissærregnskaberne 1647–48 med visse forbehold kan rekonstruere forholdene for hele riget, og det er en alvorlig anke mod Jespersens bog, at han ikke har været opmærksom herpå, vil anmelderen på grundlag af rostjenestetaksationerne 1647 og 1652, landkommissarieregnskaberne 1647–48 samt oplysninger fra skifter o.lign. forsøgsvis opstille en liste over de 25 største hartkornsejere 1647–52.⁸ Det kan bemærkes, at i forhold til årene 1609–38 er slægter som Gyldenstjerne, Daa, Marsvin, Hardenberg og Brock gledet ud; heraf var de 2 sidste uddøde på mandslinien. Nytilkomne er Krabbe, Seefeldt, Sehested, Ramel, Gersdorff og Giedde. Af disse havde Krabbe langt tilbage i tiden tilknytning til eliten, og den manglende repræsentation 1609–38 må betragtes som en genealogisk tilfældighed. Uden at have samme anseelse som Krabbe havde også Sehested, Juul, Seefeldt og Ramel tidligere markeret sig, mens Giedde og Gersdorffs repræsentation skyldes

8. RA MR IV d og D. Kanc. B. 96 samt B 160 1647 10/6. For de sjællandske adelige er tallene fra 1647 hentet fra rostjenestetaksationen, der helt stemmer overens med landkommissærregnskabs oplysninger om godsbesiddelserne. For de øvrige landskabers vedkommende er grundlaget 1647-landkommissærregnskaberne. For Skånes vedkommende er landkommissarieregnskabs oplysninger sammenholdt med rostjenestetaksationens oplysninger om antallet af rostjenesteheste. Når Ivar Krabbe gods er anført til 1880 tdr. hartkorn, mens den skånske rostjenesteliste kun angiver 4 heste (1 hest = 312 tdr. hartkorn) skyldes det at der i denne ikke er medregnet sjællandske godsbesiddelser på 614 tdr. Når Knud Ulfeldt kun er opført til 1532 tdr, mens den skånske rostjenesteliste siger 7½ heste, er forklaringen sikkert, at gods der her er opført hos ham, i landkommissærregnskabet er opført hos faderen. Man vil på listen sikkert savne oplysninger om to af tidens økonomiske matadorer blandt adelen, nemlig Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested. Alle oplysninger om størrelsen af Ulfeldt gods savnes, men da hans økonomi i hovedsagen var baseret på andet grundlag end godsdrift, har det næppe været så stort igen. Det gods han med sikkerhed vides at have ejet har næppe været så betydeligt, at det har kunnet måle sig med de største jordbesidderes end ikke hvis man lægger den næsten 500 tdr. hartkorn han 1649–50 fik udlagt til. Hannibal Sehested hævder sig derimod i dette selskab, men de 4880 tdr. hartkorn han selv ved denne tid angiver at have ejet lå helt overvejende i Norge (C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested I, 1946, s. 210). Udover Sehested har i Norge vel kun rigskansleren Jens Bjelke i godsrigdom tilnærmelsesvis kunnet hævde sig overfor de store danske hartkornsejere.

	1647 tdr	1652 tdr	Evt. tdr
Anders Bille	2348	2431	1656: 2845 ⁹
Lave Bille	450	2019	
Jørgen Brahe	3160		1653: 4115 ¹⁰
Manderup Due	ca. 1300	2050 ^{1/2}	
Ove Giedde	1500	1836	1660: 2400 ¹¹
Joachim Gersdorff	1600	2500	1660: 3500 ¹²
Malte Juul	2468	1574 ¹³	
Mogens Kaas	2116	2831	
Iver Krabbe	1880	3690	
Niels Krabbe	1800	1900	
Lisbeth Lunge	2903		
Frants Lykke	1938	2951	
Oluf Parsberg	2641	3163	
Henrik Ramel	2068	2763	
Christian Rantzau		2445 ¹⁴	
Lisbeth Rantzau ¹⁵	4540		
Frederik Reedtz	2380		
Holger Rosenkrantz	4096	(600 i Skåne)	
Jørgen Seefeldt Enevoldsen		2583	
Mogens Sehested	1748	2210	
Christen Skeel Jørgensen	4339	4414 ^{1/2}	
Henrik Thott		2466	
Otte Thott	5296	5863 ^{1/2}	
Tage Thott	4348	3144 ¹⁶	
Knud Ulfeldt	1532	2117	

en væsentlig social og økonomisk opstigen. Men udskiftningen af slægter er nok ikke større end man ville have forventet, derimod er et andet forhold ganske bemærkelsesværdigt. 1609–38 var der flest repræsentanter for det vestlige Danmark, Jylland og Fyen. Mange havde ganske vist gods i flere eller alle hovedlandskaber, men kun Aksel Rosenkrantz, Tage Thott og Otto Marsvin havde deres hovedbesiddelser øst for Sundet. 1647–52 er dette ganske vendt om. Nu har ikke mindre end 9 – mere end en trediedel – nemlig Ove Giedde, Gersdorff, Iver og Niels Krabbe, Malte Juul, Henrik Ramel, Otte og Tage

Thott samt Knud Ulfeldt, deres hovedbesiddelser i Skåne og yderligere 3, nemlig Lave Bille, Holger Rosenkrantz og Henrik Thott havde betydeligt godt i denne landsdel. Dette kunne tyde på, at Svend Aage Hansens iagttagelse i »Adelsvældens grundlag« om at den skånske adel i årene op mod 1660 var forholdsvis mest ekspansiv er korrekt.¹⁷ Dette bestyrkes af, at skåningene også viser den stærkeste ekspansion mellem 1647 og 1652, og denne ekspansion fortsatte gennem 1650'erne, i hvert fald for de personer om hvem vi har oplysninger. Kraftigst ekspanderende er Lave Bille, Ove Giedde, Joachim Gersdorff, Iver

9. Skiftejordebog i rtk. 311.29 (RA).

10. Karen Brahes bibliotek, Håndskriftsamling C IV, 46, (LA Fyn).

11. Beregnet på grundlag af oplysninger i cessionsbrevet vedrørende det bornholmske vederlags gods i Skåne (Danmark-Norges Traktater V, s. 428 ff).

12. Ligeledes.

13. Enken.

14. Naturligvis eksklusive hans holstenske gods.

15. Enke efter Hans Lindenov, der 1638 takseredes til ikke mindre end 8726^{1/2} tdr. (Danske Mag 5, I s. 179).

16. Nedgang på grund af afståelse af gods til børn.

17. Svend Aage Hansen, Adelsvældens grundlag, 1966 s. 167.

Krabbe, Henrik Ramel, Mogens Sehested, Otte Thott og Knud Ulfeldt og Jørgen Brahe, hvoraf kun Lave Bille, Jørgen Brahe og Mogens Sehested havde deres hovedbesiddelser vest for Sundet. Det skal bemærkes, at Gersdorffs stærke ekspansion skyldtes, at han var hovedarving til Henrik Huitfeldts store skånske godskompleks (1647: 1560 tdr. hartkorn).¹⁸

Da specialundersøgelser mangler fuldstændigt, er det ikke i øjeblikket muligt at forklare dette forhold. Men den skånske adels særlige position synes også at fremgå af andre kilder. Netop i disse år fandt den første store bølge af krongodsudlæg sted for at aflægge kronens gæld til adelige såvel som borgerlige.

Formentlig med henblik på krongodsudlæg til de adelige kreditorer udarbejdedes der i rentekammeret 1649 en opgørelse af disses tilgodehavender.¹⁹ De tolv største kreditorer var følgende:

Joachim Beck	34060	rdr
Ove Giedde	23596½	–
Iver Krabbe	18855	–
Flemming Ulfeldt	16517	–
Christoffer Ulfeldt	16471	–
Christian Rantzau	13000	–
Tage Thott	10505	–
Ebbe Ulfeldt Christoffersen	9933	–
Oluf Parsberg	9740	–
Henrik Huitfeldt	9028	–
Ellen Marsvin	8350	–
Otte Thott	8032	–

Af disse tolv var ikke mindre end 8 skåninger, nemlig Joachim Beck, Ove Giedde, Iver Krabbe, Christoffer og Ebbe Ulfeldt, Henrik Huitfeldt samt Tage og Otte Thott. Det skal dog fremhæves, at for den tilsyneladende største kreditor, Joachim Beck, gør særlige omstændigheder sig gældende, idet det er

nærliggende at antage, at der her er tale om statslige hæftelser i forbindelse med driften af alunværket i Andrarum, og at opgørelsen langt fra udtømmer de økonomiske mellemværende mellem Beck og kronen, som i virkeligheden var i Becks disfavør, og som i 1649 var medvirkende til, at han blev frataget Silkeborg len. Han er da heller ikke blandt de, der fik udlagt krongods, men i øvrigt bekræfter opgørelserne over det udlagte krongods stort set de nævntes fortrinsstilling. Nu er det så heldigt, at vi ud over fortegnelserne over tilgodehavender og udlagt gods også har bevaret temmelig mange af de originale kongelige obligationer.²⁰ Af disse fremgår, at tilgodehavenderne i ret betydeligt omfang kan føres til proviantleverancer under Torstenssonkrigen. Mange danske adelige havde tilgodehavender hos kronen for sådanne leverancer, men de her nævnte er i særklasse i kraft af beløbenes størrelse. Karakteristisk for gruppen er, at de næsten alle bestrider fremtrædende poster inden for den militære administration eller sad som lensmænd på strategisk vigtige fæstninger. Ove Giedde var rigsadmiral. Knud Ulfeldt forestod som generalrigskommissær den overordnede organisation af forsyninger af proviant og ammunition til fæstningerne og hæren, mens Tage og Otte Thott, Christoffer og Ebbe Ulfeldt, Iver Krabbe og Henrik Huitfeldt sad som lensmænd på de strategisk særlig vigtige skånske og hallandske fæstninger og i stort omfang organiserede og financerede disses provianttering på kronens vegne. På sin vis er der tale om en adelig parallel til de bekendte borgerlige leverandører omend i mindre omfang. På den anden side skyldtes de borgerlige fordringer i betydeligt omfang formidling af vare- og pengekreditter, der i sidste instans stammede

18. RA MR IV d 2 b.

19. D. Kanc, B 215 VI.

20. Rentekammerkopier af obligationerne i D. Kanc. B 126 a–b. En sammenligning med fortegnelsen over udlagt krongods (D. Kanc. B 205) viser, at der i de fleste tilfælde er overensstemmelse mellem fordringerne og det udlagte gods. De divergenser der forekommer skyldes, at de kgl. obligationer var genstand for en ikke ubetydelig omsætning, således at personer, der ikke selv havde ydet forstrækninger af betydning, godt kunne være i besiddelse af obligationer og øjensynligt få udlagt godt i overensstemmelse hermed. Det skal nævnes at de to største jordegodsmodtagere, Corfitz Ulfeldt og Jørgen Seefeldt Enevoldsen slet ikke er nævnt i gældsregistret, mens Jørgen Marsvin til Dybeck får udlagt gods for næsten 10.000 rdr., mens han i gældsregistret kun er tilstrevet en fordring på det halve beløb. Også en mand som Otte Thott, landets ubestridt største jordegodsejer fik udlagt betydeligt mere gods end gældsregistret og de bevarede obligationer synes at berettigede.

fra udlandet, mens de adelige i højere grad lagde forstrakte kronen med egne midler, og de adelige forstrækninger var nok den eneste indenlandske kredit af betydning, kronen havde adgang til. Det er i øvrigt interessant at se en af de store adelige kreditorer, Iver Krabbe, financiére provianteringen af Varberg sammen med borgerlige matadorer som Henrik Müller og Arent Berntsen, der begge havde nære familiære forbindelser med det ledende lag indenfor Varbergs borgerskab.²¹

Vi har altså at gøre med en gruppe, som krigen gav mulighed for særlige forretninger med kronen og i overvejende grad fik sine fordringer dækket gennem jordegodsudlæg. I betragtning af de skånske lensmænds dominans inden for gruppen har dette bidraget til en yderligere koncentration af jordegodset i det østlige Danmark. På den anden side er størrelsen af det udlagte gods langt fra tilstrækkelig til at forklare væksten i de store skånske godsejeres hartkorn. Men med i billedet hører jordegodsmodtagernes meget nære familieskab. Otte Thott var søn af Tage T., Knud og Ebbe Ulfeldt var sønner af Christoffer, hvortil skal lægges, at en tredje bror, Bjørn, også var blandt de, der blev betænkt med jordegods. Enkelte i forvejen privilegerede slægter har således yderligere befæstet deres position. At slægter som Thott, Ulfeldt og Krabbe havde en helt dominerende position i det østlige Danmark fremgår også af fordelingen af de østdanske len. Tage og Otte Thott havde Malmøhus og Sølvitsborg, Christoffer, Bjørn og Ebbe Ulfeldt havde Helsingborg, Laholm og Kristianstad, mens brødrene Iver og Niels Krabbe til 1645 havde de hallandske hovedslotte Varberg og Halmstad. En sådan koncentration af økonomisk, politisk og administrativ magt inden for et enkelt område kendes ikke fra andre dele af riget.

Når jeg har gjort så forholdsvis meget ud af ovennævnte forhold, er det fordi Jespersen ved ikke at supplere rostjenestetaksationernes oplysninger med landkommissærregnskaberne har afskåret sig fra denne indsigt, som er fundamental for forståelsen af adelsvældens

sidste 10–15 år, ligesom den sætter betydningen af Skånes afståelse 1658 i delvist nyt lys.

Jespersen kan således på grundlag af taksationerne udpege en politisk og økonomisk elite. I modsætning hertil fremhæver forfatteren med rette, at den lavtakserede gruppe udgør en langt mere inhomogen forsamling. Her optræder for det første en række personer af slægter, hvis medlemmer gennem hele perioden næsten konstant hører til de lavest takserede. Det drejer sig om slægter som Griis, Gagge, Oldeland, Macchabæus, Rosengiedde og hvad de nu hedder. Denne gruppes lave sociale status er, som Jespersen korrekt fremhæver, på ingen måde resultatet af nogen deklassering som følge af en politisk-social udvikling. De var ikke taberne i det store jordkapløb i det 17. århundredes første årtier, for de deltog slet ikke. Man kunne derimod have ønsket en mere indgående undersøgelse af disse slægters geografiske fordeling med henblik på spørgsmålet om, i hvor høj grad regionale forskelle gør sig gældende. Anmelderen mener at kunne påpege et enkelt område, nemlig Halland, der frem for andre udmærker sig ved en betydelig næsten overvejende repræsentation af sådanne slægter. Særlig tilknytning til Halland havde fx Macchabæus, Griis, Uldsax, Gagge, Munk, Rosengiedde og til en vis grad også Akeleye og Giedde. Et andet område, hvor et sådant islæt gør sig stærkere gældende end ellers, er Fyen. Vi står måske i disse områder over for resterne af den lavadel, som ellers i betydeligt omfang synes likvideret ved adelsvældens fæstelse i begyndelsen af det 16. århundrede. Når gruppen synes at have overlevet bedst i Halland, hænger dette måske sammen med, at afviklingen af unionstidens politiske og sociale forbindelser med Sverige, gjorde dette landskab til et udkantområde, som var mindre attraktivt end førhen, hvor det var udgangspunktet for store godssamlinger over rigsgrensen til Sverige som Abraham Brodersens og Thott'ernes. Man kan sikkert tale om en evakuering af den egentlige »højadel« fra Halland i løbet af det 16. århundrede til mere centrale områder først og fremmest Skåne,

21. Afregning i RA D Kanc. B 126 c.

hvilket måske har givet småadelen bedre overlevelsesmuligheder her. Det er allerede fremhævet, at gruppens ydmyge status ikke er resultatet af økonomiske og sociale processer indenfor den tidsramme, som dr. Jespersens bog behandler. Men det bør fremhæves, at der er visse fingerpeg om, at gruppens muligheder for social opstigen synes forbedrede væsentligt i løbet af det 17. århundrede. Traditionelt har man hæftet sig ved reduktionen i antallet af disponible len for adelen i løbet af 16. og 17. århundrede, hvorved den begrænsede del af adelen, der fortsat havde adgang til len, yderligere favoriseredes i forhold til dem der stod uden for. Men på den anden side betød den fremadskridende differentiering af samfundet i løbet af det 17. århundrede større opgaver for centraladministrationen, hvilket medførte en ikke uvæsentlig forøgelse af dennes stab, og vi ser netop en række personer fra slægter, som her er karakteriseret som lavadelige, via administrationen få mulighed for social opstigen. Det mest kendte eksempel er vel Ove Giedde, men man kan også nævne folk som de senere rentemestre Melchior Oldeland og Steen Hohendorff. Udover denne fåtallige lokalt prægede lavadel finder man blandt de lavt takserede en række personer af mere kendte slægter. En del er adelsjomfruer og unge junkere, der endnu ikke har arvet. Et eksempel fra den sidste gruppe er Holger Rosenkrantz til Glimminge, der 1625 takseres til 310¹/₂ tdr. hartkorn men 1647 til ikke mindre 4026 tdr.²² For så vidt giver 1625-taksationen et ganske vildledende billede af Holger Rosenkrantz plads i hierarkiet, og det forekommer mindre heldigt, når Jespersen bruger denne, der i samtiden havde tilnavnet »den rige«, ved siden af Ove Giedde som eksempel på social opstigen. Det er rigtigt, at begge avancerer fra den lavttakserede til den højtakserede gruppe, men kun i Gjeddes tilfælde er det berettiget at tale om social opstigen. Holger Rosenkrantz derimod tilhørte eliten fra fødslen af. Et meget bedre eksempel er i virkeligheden rigsmarsken Anders

Bille, som trods sit ansete navn kun havde en meget beskedent arv som udgangspunkt, men som ved en karriere som professionel militær i Tyskland i 1620'erne tilsyneladende skaffede sig et økonomisk grundlag for senere store godsinvesteringer.²³ Men man må, som Jespersen understreger, være opmærksom på, at et ikke ubetydeligt antal medlemmer af endog rigsrådsslægter af rent demografiske årsager til stadighed tilhører den lavttakserede gruppe.

Mellem disse to ydergrupper befinder sig en mere amorf mellemgruppe, som på en måde nok er den, der interesserer dr. Jespersen mest, for såvidt det er hans tese, at der fra slutningen af det 16. århundrede som følge af en socioøkonomisk proces sker en polarisering mellem en mindre meget godsrig gruppe og en talrigere gruppe af smågodsejere, hvorved mellemgruppen svinder ind, nogle avancerer op i hierarkiets øverste lag, mens andre i hvert fald i økonomisk forstand proletariseres. Det må også medgives forfatteren, at taksationerne både absolut og relativt dokumenterer mellemgruppens tilbagegang. Anmelderen vil dog påpege, at rent demografiske forhold i forbindelse med retslige institutioner spiller en rolle. Her tænkes især på konsekvenserne af manglen på et primogeniturinstitut og de manglende muligheder for at båndlægge jordegods og kapital. Manglen på disse institutioner betød, at det adelige jordegods inden for standens egen afgrænsning var fri ejendom, der nedarvedes efter almindelige arveretlige regler. Dette betød at et stort gods kompleks samlet i den ene generation under uheldige omstændigheder kunne blive spredt for alle vinde i den næste. Rigens kansler Jacob Ulfeldt til Egeskov takseredes 1625 til 1899 tdr. en ikke helt ubetydelig ejendom, men med 15 efterlevende børn var der ikke meget til hver.²⁴ Eske Brock, som 1625 med 7634¹/₂ tdr. hartkorn var i særklasse som godsbesidder, havde 3 kvindelige arvinger og i stedet for en godsejer i »superklassen« kom tre i mellemklassen. Dette betyder, at man nok in-

22. D. Kanc. B 160 1647 10/6 og Danske Mag. 5, I s. 164.

23. Jeg takker professor dr. phil. E. Ladewig Petersen for at have gjort mig opmærksom herpå.

24. Danske Mag. 5, I s. 171.

den for adelen kan tale om »haves« og »have-nots«, men fordelingen af disse var kun til en vis grad resultatet af sociale processer, de individuelle muligheder var afhængige af tilfældige demografiske forhold, hvis indflydelse til en vis grad kunne imødegås gennem en hensigtsmæssig ægteskabspolitik – Thott'erne og Ulfeldt'ernes stærke position i Skåne var til dels resultat af en sådan – men kunne dog ikke elimineres.

Ved i højere grad at have indarbejdet disse aspekter kunne forfatteren have fået mere perspektiv i sin rigtige konstatering af økonomiske og sociale polariseringstendenser inden for adelen i det 17. århundredes første halvdel. Udviklingen skabte hos mellemgruppen en forståelig nervøsitet for social deklassering, som accentueredes af de dårlige tider for landbruget efter 1640'ernes midte og som ydermere blev sammenfaldende med en periode, hvor statsmagten stillede langt større økonomiske krav til adelen end tidligere, og efter 1638 var adelens principielle skattefrihed reelt undergravet. Men på grund af de manglende retslige institutter til at beskytte jordegodset udover håndfæstningens principielle forbud mod ufris besiddelse af adelsgods måtte selv betydelige hartkornsejere føle deres position truet. Jeg tror, vi her står overfor væsentlige årsager til den politiske aktivitet, der kanaliseredes gennem landkommissærinstitutionen. Det særlige ved denne institution er, at den kanaliserede de mindre og middelstore hartkornsejeres utilfredshed med et rigsråd, overfor hvilket de dels følte sig socialt underlegne og dels ikke fandt i tilstrækkelig grad formåede at sikre de traditionelle adelsprivilegier, i hvilke disse grupper så den bedste beskyttelse mod social og økonomisk deklassering. Men hvad der gav landkommissærene politisk styrke var nok, at de herudover formåede at formulere et konstitutionelt program, som havde sympati langt ind i højadelige kredse og derved omend kun for en kort årrække formåede at skabe illusion om solidaritet inden for en stand, der i virkeligheden var splittet af dybtgående sociale og økonomiske modsætninger.

Som tidsramme for sin undersøgelse har Jespersen valgt 1540–1650. Når 1650 er valgt

til epoke og ikke 1660, tror jeg to forhold spiller en rolle, nemlig for det første at den yngste bevarede rostjenestetaksation er fra 1652, således at afhandlingens grundlag slipper op, og for det andet at forfatteren ved at gøre 1650 og ikke 1660 til epoke angiver, at han arbejder med økonomiske og sociale langtidsfaktorer og på ingen måde primært sigter mod at forklare adelsvældens politiske likvidation 1660. Med hensyn til det første synes jeg, det er en svaghed ved bogen, at den så ensidigt fokuserer på rostjenestetaksationerne. Det er glimrende, at forfatteren dokumenterer, at de tilbyder et kildemæssigt bedre grundlag end andet materiale til en analyse af den adelige godsfordeling. Men i den videregående analyse af den sociale lagdeling inden for adelsstanden har den ensidige fokuseren på rostjenestetaksationerne afskåret forfatteren fra at inddrage det ovenikøbet meget betydelige materiale af anden karakter, der belyser adelens økonomiske forhold i midten af det 17. århundrede.

Set på denne baggrund er det blevet et afgrænset kildemateriale, der styrer problemstillingen, der samtidig på grund af den manglende inddragelse af supplerende materiale ikke er ført til bunds. Undersøgelsen har således efter min opfattelse fået en uheldig afgrænsning. Enten skulle forfatteren have holdt sig til den kritiske analyse af taksationernes kildeværdi, eller også skulle han have ført sine analyser af de sociale og økonomiske udviklingstendenser til ende og sat dem i relation til de for adelen helt ændrede vilkår efter 1660. I al fald er det ikke uden interesse for forfatterens af anmelderen accepterede tese om en fortsat økonomisk og social polarisering inden for adelen, at den unge enevælde 1671 ved at åbne adgang til at båndlægge jordkapital i form af len og stamhuse gav de store hartkornsejere mulighed for at få deres besiddelsers integritet garanteret i en helt anden grad end under den såkaldte adelsvælde. Selv om Christian Vs rangforordning i meget høj grad sigtede mod at fremme den sociale mobilitet, så virkede adgangen til at båndlægge jord og kapital i form af len og stamhuse modsat og var stærkt medvirkende til at fremme den adelsvælde, der trods statsretlige

formalia måske i lige så høj grad var en kendsgerning i midten af det 18. århundrede som i Christian IVs tid.

Claus Bjørn:

Hvor er det blevet af?

De første resultater af de organiserede indsamlingskampanjer vedrørende de folkelige bevægelers arkiver kan nu gøres op (s. s. 101). Der er allerede bragt meget i hus, og hvad nok så vigtigt er – forståelsen for at dette materiale bør bevares for eftertiden har bredt sig i vide kredse. Både i foreningernes og institutionernes centrale organer og lokalt i de enkelte afdelinger fornemmes den stigende ansvarsfølelse overfor fortidens papirer.

Det har været naturligt, at de lokalhistoriske arkiver har stået i spidsen for dette arbejde, og at den overvejende del af det lokale materiale fra de folkelige bevægelser får sin endelige plads hos disse. Afholdsforeninger, brugser, idrætsforeninger og de lokale kreaturforsikringselskaber har normalt ligget udenfor, hvad det statslige arkivvæsen har kunnet nå og kunnet opspore. Der er overlappingsproblemer i forholdet til ABA og Erhvervsarkivet i Århus, men her burde vel en opdeling i mere landsdækkende, evt. regionale sammenslutninger overfor de helt lokale afdelinger resp. foreninger kunne bringes i anvendelse. Hvorom alting er, så ligger hovedparten af arkiverne fra foreninger i de lokalhistoriske arkiver, og det danner formentlig i mange tilfælde grundstammen i arkivets indhold sammen med fotografier og materiale til ejendomshistorien.

For de lokalhistoriske arkiver er det en selvfølgelig opgave at videreføre det allerede begyndte indsamlingsarbejde for at dække »Danmark som foreningsland«. Når man imidlertid arbejder med landboforholdenes historie, så rejser der sig det spørgsmål, om

der ikke lå en yderligere opgave, som bedst og rimeligst kunne løses af de lokalhistoriske arkiver.

I dette hæfte af Fortid og Nutid anmeldes en udgave af en bondedagbog (se s. 155 f. og af Svendborg-møllers optegnelser (se. s. 159 f.). Der er en type kildeudgaver, der har deres meget betydelige publikum, mens de for fagmanden, der skal benytte dem, rummer det ikke ganske uvæsentlige spørgsmål: hvor repræsentative er de – og deres forfatter? Vi har ikke mange dag- eller optegnelsesbøger ført af almuefolk, det være sig i bymiljø eller på landet, og derfor er der en umiddelbar interesse i at få det, der kendes, udgivet, registreret eller på anden måde gjort tilgængeligt.¹

Går man den lokalhistoriske litteratur igennem, så rejser der sig unægtelig det spørgsmål, om der ikke har været langt flere dag-, optegnelser- og regnskabsbøger f.eks. fra gårdmandsmiljø før midten af det 19. årh., end de, der idag opbevares i forskellige samlinger. Hvor er de optegnelser fra Hemmet i Vestjylland fra slutningen af det 18. årh., som Palle Fløe udgav for snart hundrede år siden? Hvad er der blevet af den »dagbog«, som den lærde bonde Hans Jensen Bjerregaard førte, som D. E. Ruggaard refererer i »Fremragende Danske Bønder før og nu« (1871).² I Ruggaards bog nævnes også Anders Christensen, Skenkelsø, som forfatter til en blandet optegnelsesbog med regnskaber over gårdens drift fra 1792 til 1821, og til dette materiale refererer endnu et halvt århundrede senere en efterkommer ved samme navn i sine erindringer.³ Fra samme sogn, Hjørlande i Frederiksborg amt, nævner C. Carstensen i sin sognehistorie fra 1878 optegnelser dækkende årene 1805 til 1813 fra en anden gård.⁴ Det drejer sig således om kildemateriale, der har været udnyttet i historisk sammenhæng, men siden ikke har været kendt i original.

1. Institut for europæisk folkelivsforskning arbejder på en registrering af det danske bondedagbogsmateriale, jfr. Karen Schousboes artikel i dette hæfte, se s. 35 ff.

2. Saml. til jydsk Historie IX, 1882, s. 78 ff, anf. arb. s. 39 ff. jfr. s. 39 f.

3. Anf. arb. s. 146 ff., Anders Uhrskov (udg.): Liv og Levned II (1928), Sparekassedirektør Anders Christensen. En nordsjællandsk Bondes Erindringer s. 9, hvor det udtrykkelig nævnes, at »en Del af hans Optegnelser er endnu bevaret i Slægten«.

4. C. Carstensen: Hjørlande Sogns Historie (1878) s. 138 ff.

Adskillige lokalhistoriske årbøger fra amts-samfundenes første år har tilsvarende uddrag eller gengivelser af denne type materiale, der alene kendes fra den pågældende fremlæggelse. Det kan også være andet end egentlige dagbøger. Hvor er f.eks. Hans Christensen, Vejstrups, breve til hjemmet fra Roskilde stænderforsamling 1835 blevet af? De er udgivet og hyppigt citeret, men det ville nu være rart at få opsporet de originale breve.⁵ Den kyndige lokalhistoriker, Jens Peter Jensen, Høng, skrev i sin fortræffelige skildring *Sjællandske Bønder* (1919) om parcellist Lars Andersen, Hækkerup, aktiv i 1840'ernes bondebevægelse, medlem af den grundlovgivende rigsforsamling og medlem af Landbokommis-sionen 1849. I sin bog bringer han lange, meget spændende citater fra Lars Andersens erindringer, der går tæt på de politiske begivenheder og tillige rummer en beskrivelse af hans møde med Søren Kierkegaard i det københavnske natteliv. Og disse erindringer kendes kun fra Jens Peter Jensens bog og fra et brev i hans arkiv.⁶

Et og andet kunne tyde på, at skriftlige optegnelser fra den jævne landbefolkning også før højskolen satte gang i skrivelysten ikke har været så ganske enestående. Mange af disse optegnelser har givet haft ganske praktiske formål, at tjene som regnskabsoversigter, til støtte for erindringen vedrørende driften eller handelsforhold eller har været knyttet til gården som et tilbehør, hvor den er fulgt med skiftende indehavere fra far til søn. Der kendes – atter kun i en gengivelse – en sådan over flere generationer ført på en større bornholmsk gård fra 1781 og frem til slutningen af det 19. årh.⁷

Hvor er disse dag-, optegnelser- og regnskabsbøger, som man allerede en gang har

erkendt rummede oplysninger af historisk interesse blevet af? Her ligger en oplagt opgave for de lokalhistoriske arkiver, eller rettere: kun de lokalhistoriske arkiver kan med deres decentraliserede struktur og stedkendskab løse denne opgave. Og begynder man at efterspore de, der allerede er kendt via referat eller delvis offentliggørelse, så vil der utvivlsomt dukke flere op.

Jens Rahbek Rasmussen: Historie, økonomi og politik

Til sine mange prisværdige – skønt efterhånden desværre mindre prisbillige – genoptryk af vanskeligt opdrivelige klassiske fremstillinger har Kildeskriftselskabet nu føjet Henry Bruuns og Georg Nørregaards to grundlæggende monografier om den tidlige danske arbejderbevægelse. Desuden har selskabet udsendt et optryk af det bind afhandlinger, som under Povl Engelstofts og Hans Jensens redaktion udkom i 1930 som det første bind i serien »Studier fra Institutet for Historie og Samfundsøkonomi«.¹

Det er dette institut mere end de pågældende værker, der er emnet for de følgende sider. En egentlig anmeldelse af bøger, der har fyrré år bag sig, er altid en vanskelig sag, og årene er unægtelig ikke gået sporskilt hen over Bruuns og Nørregaards monografier. Betragter man dem i sammenligning med de sidste 8–10 års omfattende produktion inden for arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie – som til tider har truet med næsten at monopolisere den socialhistoriske forskning, i hvert fald inden for universitetspecialerne – kan de nok på mange måder siges at falde igennem, fx. når det gælder formulering

5. Thøger Dissing: *Sognefoged Hans Christensen, Vejstrup, som Stænderdeputeret, Svendborg Amt XXVII, 1934 s. 96 ff.*, jfr. Erik Stig Jørgensen i *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang* (1970) s. 199. Jeg har selv stødt på en tradition, der vil vide, at brevene har fulgt den fynske »indvandring« til Vestsjælland, men har ikke kunnet følge sporene videre.

6. Anf.arb. s. 134 ff., især s. 164, hvor erindringerne omtales som »hans egenhændige Optegnelser, der fulder 430 Oktavsider«. Brev fra Sophie Hækkerup til Jens Peter Jensen 4. febr. 1911, J. P. Jensens privatarkiv, RA.

7. J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen: *Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark VI* (1912).

1. Henry Bruun, *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900*, bd. I: Til ca. 1880 (1938, repr. 1977); Georg Nørregaard, *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857–1899* (1943, repr. 1977); Povl Engelstoft og Hans Jensen (red.), *Sociale Studier i dansk Historie efter 1857* (1930, repr. 1978).

af problemstillinger og hypoteser eller opstilling af en teoretisk ramme for arbejdet. At de er solide og nyttige materialesamlinger, og i kraft af deres registre, bilag og tabeller lette at anvende som opslagsværker, er imidlertid ubestrideligt. Under alle omstændigheder er de uomgængelige som startpunkt for nutidens forskning, og selv om de naturligvis på mange punkter er blevet overhalet af senere arbejder, er det dog på adskillige felter disse monografier og mindre afhandlinger,² man stadig må ty til.

En egentlig forskningsoversigt skal ikke gives her.³ I stedet vil jeg som nævnt se på det miljø, hvor disse værker blev til: Institutet for Historie og Samfundsøkonomi (herefter IHS). En imponerende forskningsindsats frembragte i 1930erne pionérearbejder på flere felter, som først for alvor blev taget op igen i halvfjerdserne. Alligevel eksisterer der ingen samlet historiografisk vurdering af instituttets arbejde, og man er henvist til enkelte, spredte opsatser, der ikke adderer op til en egentlig behandling,⁴ samt den underskov af rygter og anekdoter, der indtil nu har måttet fungere som substitut for en kvalificeret historiografisk litteratur.

De følgende sider prætenderer på ingen måde at afhjælpe denne mangel. Der er tale om en grov skitse, som højst kan trække nogle linier op og stille nogle spørgsmål.⁵

IHS var P. Munchs »opfindelse«. Det var ham, der fik ideen og fik det sat i gang i løbet af 1926. Omtalen af det i Munchs erindringer er – som alt andet, der ikke direkte vedrørte

hans politiske indsats – meget kortfattet, men man bliver næsten stakåndet af at læse den ene side.⁶ Munch holdt et møde i »Historisk Samfund« om planen,⁷ forhandlede med professorerne i historie og nationaløkonomi, skaffede lokaler og penge – de første fra staten, de sidste fra Carlsbergfondet og Munchs egen kreation, Rask-Ørstedfondet samt gennem Aage Friis fra Rockefellerfondet, som var særlig interesseret i de planlagte internationale studier og ydede en større bevilling til de første tyve år. I juni-juli redegjorde Munch for instituttet på det nordiske historikermøde i Sorø og København, i december holdt man det sidste forberedende møde i Munchs hjem, og i februar 1927 åbnede instituttet.

Formålet med IHS, som Munch var formand for indtil sin død i 1947, var gennem en kollektiv indsats af historikere og nationaløkonomer at bearbejde det enorme samtidshistoriske kildestof, fordi man havde »en vis Mulighed for derfra at hente en Opfattelse af den nærmeste kommende Tids Udvikling og for ved Fremstilling af denne at øve en vis Indflydelse paa Begivenhedernes Gang«, som Munch udtrykte det i erindringerne. I sin artikel om »Studiet af de sidste Aartiers Historie« fra 1927⁸ udtrykte han sig lidt dristigere. Han mente, at det absolut lå inden for mulighedernes grænse, at historikerne ville blive i stand til at opstille visse historiske udviklingslove; som eksempel på en lovmæssighed, som allerede kunne anses for at være etableret, nævnte Munch »den, at historisk Udvik-

2. »Sociale Studier« blev fulgt op af Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900 (1931) og Mænd og Meninger i dansk Socialpolitik 1866–1901 (1933), begge redigeret af Engelstoft og Hans Jensen.

3. Jeg henviser her til Niels Finn Christiansen, »Social- og fagforæningshistorie i 1930'erne«, Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 8 (1978), som udover at give en sådan forskningsoversigt også diskuterer IHS's videnskabelige og politiske placering.

4. Foruden den i note 3 nævnte artikel henvises til: Kristof Glamann, »Historie, økonomi og statistik«, i: Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (1976), spec. s. 99–106; Erling Olsen, »Løst og fast om »Økonomi og Politik«, Økonomi og Politik 50:4 (1976), 321–329 (titlen er absolut dækkende for indholdet); og Ole Karup Pedersen, »Hvad er politik? Det politisk-historiske indhold i »Økonomi og Politik« gennem 50 år«, sst., 330–344.

5. Professor Sven Henningsen har venligst meddelt, at en sådan samlet fremstilling af instituttets historie kan ventes fra hans hånd i nær fremtid. Om Henningsens centrale placering på instituttet i 30'erne og 40'erne, se Erling Olsen, anf. art., s. 324 ff.

6. P. Munch, Erindringer 1924–1933 (1964), s. 86 f.

7. Dette møde, som Munch omtaler, er dog ikke registreret i fortegnelsen over Historisk Samfunds arrangementer 1899–1974 i Linier i dansk historieskrivning . . . (note 4), s. 113 ff.

8. P. Munch, »Studiet af de sidste Aartiers Historie«, i: Festskrift til Kr. Erslev (1927), s. 655–675.

ling foregaar gradvis, om end ikke jævnt, at nye Tilstande ikke fremtrylles med et Slag, men vokser frem af de Tilstande, som før bestod«, og man kunne skimte muligheden af udviklingslove af mere vidtrækkende betydning. Men han modificerede straks sin dristighed: »Dette vil ikke sige, at Historikerne kan trænge ind til »Tingenes inderste Væsen«, opstille almenlydige Regler for Kultursamfundets Skæbne, eller forklare ud fra uforanderlige Regler, hvorledes Enkeltmands Evner og Karakter, hvorledes aandelige Strømninger bestemmes af materielle Forhold som Virkning af Aarsag.« Efter således at have lagt luft til Marx, Buckle og Spengler konkluderede Munch med en selv for ham exceptionel forsigtighed (kursiveringerne er mine): »Det, der kan tilstræbes med *noget* Udsigt til Held er Udformningen, Klarlæggelsen af *visse* Love, hvorefter det *kan ventes*, at Udviklingen vil foregaa paa (et) *begrænset Omraade* i de nærmest kommende Tiaar, *hvis ikke uforudseelige Forhold griber forstyrrende ind*« (s. 673). Konkret nævnte Munch muligheden af at forudberegne fødselstal og befolkningssammensætning, og »at naa en taalelig Forstaaelse af de ødelæggende Konjunktursvingningers Aarsager og at finde Midlerne til stærkt at begrænse dem«.

Forbilledet i videnskabelig organisation, såvel som i internationalt samarbejde, var naturvidenskaberne med deres kollektive og kooperative arbejdsform. Det var også dette forbillede, Arup fremdrog i sin entusiastiske præsentation af det nye institut. De unge forskere i naturvidenskaberne var ikke, som humanisterne, besat af ideen om at finde deres arbejdsområde så langt væk fra deres videnskabs hovedvej som muligt; ej heller kunne de i længere tid opretholde urigtige opfattelser, mens dette inden for historievitenskaben ikke alene var muligt, men i følge Arup ligefrem ærefuldt. Den historiker havde størst chance for at blive agtet og respekteret, »der selv i høj alderdom trods alle afgørende modbeviser holder fast ved og atter fremsætter sin ung-

doms formeninger om fortiden, der stadig synes ham videnskabens eviggyldige sandheder.« Inden for medicin, naturvidenskab og teknik ville en sådan forbenethed bære straffen i sig selv, men historikeren skete der ikke noget, og heri så Arup hovedårsagen til historiens tilbagestående i forhold til de eksakte videnskaber: »Vi har ikke naturens knyttede næve lige i synet, hvergang vi siger noget urigtigt.«⁹

Konkret pegede Munch på en række udenlandske forbilleder: det engelske »British Institute of International Affairs«, og de tyske »Institut für Weltwirtschaft und Seeverkehr« i Kiel, »Institut für Sozialforschung« i Frankfurt am Main (der dog, som Munch bemærkede, var »af noget anden Art«) og »Deutsche Hochschule für Politik« i Berlin, der igen som forbillede havde den franske »Ecole libre des sciences politiques«, oprettet 1872 og almindelig antaget, også i Tyskland, at have bidraget væsentligt til Frankrigs genrejsning efter nederlaget i 1870–71 og revanchen i første verdenskrig.

Instituttets arbejdsområder afspejlede Munchs og den socialdemokratisk-radikale koalitions interesse. To hovedprojekter blev en undersøgelse af konjunkturbevægelserne i Danmark efter 1857 og en ditto af forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere efter 1864 – det er naturligvis i dette sidste, at bl.a. Bruuns og Nørregaards værker indskrives sig. Der skulle endvidere udarbejdes et økonomisk-politisk tidsskriftindex, og registre over de største danske aviser. På dette sidste felt eksisterede der intet udover et register over »Fædrelandet« indtil dets ophør i 1882, men i løbet af få år lykkedes det at få registreret »Politiken«, »Berlingske Tidende« og »Social-Demokraten«. – En meget vigtig del af instituttets virke blev udgivelsen af det alment orienterende *Økonomi og Politik*, der kom hvert kvartal med meget velinformerede, men underligt holdningsløse økonomiske og politiske oversigter for såvel indland som udland. Medvirkende til denne holdningsløshed var

9. Erik Arup, »Det nye historiske Institut«, Politikens kronik 1.12.1927; her citeret efter Glamann, anf. sted (note 4), s. 100.

rigsdagspolitikernes rolle: en repræsentant for hver af de fire gamle partier sad i IHS's bestyrelse, og de var indrømmet faktisk vetoret vedr. eventuelle »ikke-objektive« indslag i oversigterne. Der foreligger ikke noget om, at de brugte den eller at de (på denne tid) blandede sig i instituttets arbejde. Maliciøst kunne man sige, at det var heller ikke nødvendigt; forskningsresultaterne passede som fod i hose til de politiske behov. Hermed er dog ikke sagt, at de ansatte – økonomer såvel som historikere, kandidater såvel som studenter – leverede »bestilt arbejde«; sammenhængen er mere subtil. Munch var overbevist om, at instituttet kunne bidrage til at løse den opgave »at ordne Menneskenes indbyrdes Forhold efter fornuftmæssige paa videnskabeligt Grundlag hvilende Regler«. For ham var radikalisme og videnskabelige uadskillige størrelser. Hans »samarbejde« med folkeretseksperten Georg Cohn kan tjene som eksempel. Når Cohn i sin disputats »Neo-Neutralitet og Krigens Diskvalificering« fra 1937 samt i en række mindre arbejder, der blev til på IHS, leverede et videnskabeligt forsvar for Munchs udenrigspolitik, viser det – med Ole Karup Pedersens ord – »hvorledes en politiker kan søge at anvende og få styrket sin argumentation ved hjælp af en formodet værdifri og uhildet videnskabelig ekspertise«. ¹⁰ Og for de fleste medarbejdere på IHS har det utvivlsomt forholdt sig på samme måde: der var ingen egentlig modsætning mellem det videnskabelige arbejde og politiske engagement, selv om nok de færreste ville have indrømmet, eller har været sig bevidst, at de sammenblandede det ene og det andet.

Trediverne var en usædvanlig frugtbar periode for IHS. Foruden de allerede omtalte arbejder udgav man Jørgen Pedersens banebrydende »Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer ca. 1850–1913« (1930), og – i opdrag fra rigsdagen – Hans Jensens »De danske Stænderforsamlings Historie 1830–1848«, bd. I–II i 1931 og 1934. (Hans Jensen forfattede desuden et to-bind-

værk om »Dansk Jordpolitik 1757–1919« (1936–45)). Mindre kontraktforskningsopgaver omfattende fest- og jubilæumsskrifter for fx. sygekasserne, DSB og Dansk Forfatterforening.

IHS har givetvis virket attraktivt på den unge historiker- og økonomgeneration. Betalingen var så vidt man kan se overraskende god, når man tænker på tredivernes kriselønninger (en timeløn (2 kr.) rakte dengang til at erhverve Bruuns bog; i dag kræver det mindst 2 timers akademikerløn at erhverve genoptrykket!). Den kollektive arbejdsform, hvor man udnyttede hinandens excerpter og diskuterede hinandens arbejder, gav et godt forskningsmiljø. Men der var også væsentlige minusser, som snart kom til at slå igennem. For det første var ansættelse på IHS ikke anciennitets- og pensionsgivende; for det andet viste det sig snart, at arbejder fra instituttet havde overordentlig vanskeligt ved at blive accepteret som disputatser ved universitetet. Bruun og Nørregaard fik begge deres værker forkastet, og samme skæbne overgik Harald Jørgensens studie over fattigvæsenets historie fra 1940. Særlig for Bruun var afvisningen et hårdt slag. Han var på det tidspunkt i gang med bind 2, der skulle have ført fremstillingen op til 1899, og havde allerede modtaget et forskud på honoraret. Nu gik han i stå; på et spørgsmål fra Munch om hvor lang tid han regnede med at skulle bruge svarede han mismodigt: 8–10 år, hvortil Munch replicerede: »Det vil vel så sige, at det aldrig bliver skrevet«. ¹¹ Det udbetalte forskud måtte Bruun betale tilbage over en årrække.

Det ironiske ved situationen var, at manden bag kassationen af de indleverede doktordisputatser var professor Albert Olsen, medlem af IHS' bestyrelse. Utvivlsomt kan der anføres gode argumenter for hans afgørelse. Men når det som argument mod Bruuns afhandling blev anført, at han havde modtaget hjælp til arbejdet – nemlig ved at benytte nogle af instituttets avisexcerpter – betyder det jo reelt, at Albert Olsen som professor

10. Ole Karup Pedersen, Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik (1970), s. 478.

11. Venligst oplyst af Sven Henningsen.

hævdede den ubetinget individuelle disputatstradition, samtidig med at han som bestyrelsesmedlem i IHS formodedes at se positivt på historievidenskabeligt team-work!

To andre disputatser af historikere fra kredsen omkring IHS, men udgivet uden for instituttets regi, nemlig Sven Henningsens »Studier over den økonomiske Liberalismes Gennembrud i Danmark. Landhaandværket« (1944) og Richard Willerslevs »Studier i dansk Industrihistorie 1850–1880« (1952) blev godt nok antaget – Henningsens af særlige grunde i Sverige – men blev udsat for den mere raffinerede censurmekanisme at blive modtaget/anmeldt på en sådan måde, at studerende endnu 20–30 år senere gik i en bue uden om dem, fordi de da vist ikke var som disputatser skulle være.¹²

Tilsigtet eller utilsigtet betød dette en bremse på IHS's socialhistoriske indsats. Unge historikere valgte andre emner og sørgede frem for alt for at arbejde i ophøjet ensomhed. De tre afviste doktorander fik alle senere deres grad: Harald Jørgensen på trykkehafrihedsspørgsmålet, Nørregaard på Danmark og Wienerkongressen og Bruun på en lille, men kildekritisk jo givetvis uangribelig afhandling om Poul Laxmand og Birger Gunnensen, som han nærmest blev opfordret til at indlevere til bedømmelse, for at man kunne give ham en slags akademisk æresoprejsning. Selv ville han vel helst have været husket for sit *magnum opus* om arbejderbevægelsen; nu er hans navn for altid knyttet til den selvfølgelig både fremragende og uundværlige »Dansk historisk bibliografi«.

Der viste sig snart tegn på nedgang for IHS. Vanskeligt gennemskuelige intriger førte til, at den industrihistorie, som instituttet havde taget initiativ til, udkom uden for dets regi, med Axel Nielsen som eneredaktør. (Til gengæld blev prishistorikeren Axel Nielsen så holdt uden for den store »History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800«, hvis første bind omsider udkom i 1958, sam-

me år som instituttet blev nedlagt). Mere alvorligt, og måske lidt mere gennemskueligt, var det, at IHS, der jo som nævnt i trediverne havde fået til opgave at udgive stænderforsamlingernes historie, nu ikke fik lov til at stå for den store rigsdagshistorie. Der skete vistnok det, at politikerne forsøgte at blande sig i sammensætningen af forfatterkollegiet, hvorefter IHS (og Munch) sagde klart fra. Dette fremtræder som ganske symptomatisk. Efter krigen var Stauning-Munchs klasseforsørings- og neutralitetspolitik kommet i mis-kredit og under kraftig beskyldning fra både højre og venstre. Tredivernes uproblematiske forhold mellem politikere og forskere eksisterede ikke længere. Dertil kom, at Munch, der næsten personificerede instituttet, døde et par år senere; og omtrent samtidig udløb Rockefeller-fondets åremålsbevilling. Uden politisk eller økonomisk opbakning levede IHS en skyggetilværelse, indtil det i 1958 blev opløst. I stedet blev der, til umådelig skade for begge fag, oprettet ét økonomisk og hele tre historiske institutter. Udgivelsen af »Økonomi og Politik« blev fremover varetaget af Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi.

At også den danske udløber af koldkrigsperiodens McCarthyisme har spillet en rolle for instituttets deroute, er lige så svært at afvise som det er at påvise, men det er i hvert fald muligt at tolke »Jacoby-affæren« således. Den tyskfødte agrarøkonom Erich Jacoby, der havde opholdt sig og arbejdet i Danmark fra 1933 til 1940, vendte efter krigen tilbage hertil via USA. Der havde han netop publiceret en kontroversiel bog om agrarproblemerne i Sydøstasien (det kontroversielle bestod i, at han gjorde opmærksom på det uomgængelige behov for hurtige og gennemgribende landbrugsreformer), og han traf nu aftale med IHS om at udgive en lille bog om samme emne i instituttets skriftserie. Da han blev bedt om at ændre visse passager i manuskriptet, nægtede han blankt, hvorefter IHS afviste at udgive bogen. Måske overreagerede Jacoby.

12. Jeg kan af egen erfaring bekræfte, at de to værker blev omtalt på denne måde i den »mundtlige overlevering« i slutningen af tresserne. – Henningsens og Willerslevs værker er blevet betydeligt opvurderet i forbindelse med »renæssancen« for socialhistorie i de senere år. Willerslevs disputats er nu genoptrykt af Kildeskriftselskabet. Forudbestillingspris kr. 75 + moms.

Det var kutyme, at IHS udpegede et tre-mandsudvalg til at diskutere en udgivelse med forfatteren. Men Jacoby, som havde oplevet nazismens censur i Tyskland og den hysteriske anti-kommunisme i efterkrigstidens USA, opfattede instituttets afslag på samme måde som han opfattede Jens Otto Krags meddelelse om, at han ikke kunne påregne genansættelse som økonom i Arbejderbevægelsens Erhvervsråd (hvor han før krigen havde lavet konjunkturoversigter): som et eksempel på, at Danmark havde opgivet sin politiske og kulturelle selvstændighed og var blevet et amerikansk lydland, som måtte se med skepsis på videnskabsmænd og forfattere, der i USA havde fået stemplet »radikal«. ¹³

Når Kristof Glamann gerne vil se IHS som »et tidligt eksempel på et økonomisk-historisk institut«, og omvendt det nuværende Institut for Økonomisk Historie som IHS's legitime arvtager, ¹⁴ tror jeg han tager fejl. Glamann understreger da også selv, at mange af IHS's medarbejdere ville have vægret sig ved at bli-

ve kaldt »økonomiske historikere«. Det var netop ikke økonomisk historie, som den opfattes idag, men en bredere form for socialhistorie, man søgte at dyrke på IHS. Set i dette perspektiv bliver instituttets forlis endnu et eksempel på de »spildte muligheder« inden for dansk historieforskning. Vi er ganske vist så heldige her i landet at have et udelt universitetsfag historie, men desværre eksisterer en lignende enhed altså ikke i forskningsorganisationen ved landets største universitet. Det tjener naturligvis ikke noget formål at spekulere på, hvad der kunne være sket, hvis . . . Men det er næppe en urimelig antagelse, at ét samlet historisk institut med en udbygget tradition for tværvideenskabelige kontakter havde haft bedre muligheder for at levere den »totale«, synteseorienterede samfundshistorie, som i dag kvalitativt dominerer international historieforskning. Måske kunne vi så her omkring 1980, ligesom tilsyneladende i en kort periode o. 1930, have haft kanonilden fra forskningens frontlinie inden for hørevidde.

13. Hovedkilden til denne fremstilling af sagen er Erich Jacoby, *Ett liv som tidsspejel* (Stockholm 1977), s. 152 ff.

14. Glamann, *anf. sted* (note 4), s. 100, 103, 106.

Anmeldelser

Rettelser til bd. XXVII, hft. 3

Desværre er det endnu engang nødvendigt at rette nogle meningsforstyrende fejl i et tidligere hæfte.

Bd. XXVII s. 302, højre spalte, linie 34–35 giver i sin nuværende form ingen mening, men skal lyde: Nu havde datidens arkæologer som regel et godt kendskab til . . .

s. 329, fig. 8. Signaturerne er forbyttet. *Cirkel* viser gravhøj, *firkant* viser boplads.

s. 354, højre spalte, linie 4 er efter sætningen, der slutter: . . . og derfor viser samme mønster, faldet følgende ud: På fig. 16 er dette efterprøvet, og korrelationen viser, at det er tilfældet.

Foreløbig kortfattet oversigt over forenings- og virksomhedsarkiver Lokalhistorisk arkiv for Aalborg kommune. 9400 Nørresundby. (1978), 38 s., kan erhverves ved henvendelse på udgivelsesstedet.

Fynske foreningsarkiver I. Kortfattet oversigt over foreningsarkivalier i Lokalhistoriske arkiver i Fyns amt, Landsarkivet for Fyn og Erhvervsarkivet ved Margaretha Balle-Petersen, Dansk historisk fællesforening, 1978, 66 s., kr. 20 + moms.

For et par år tilbage blev det besluttet at igangsætte en mere systematisk indsamling og registrering af de folkelige bevægelser arkiver, fortrinsvis hvad der var bevaret efter de lokale afdelinger og foreninger omkring i landet. Med den stærke strukturomlægning i landbosamfundet, der førte foreningsdød og -sammenlægninger med sig, blev det ofte iagttaget, at vedtægter, forhandlingsprotokoller, regnskaber m.m. gik en uvis skæbne i møde. Erhvervsarkivet i Århus havde tidligere taget fat på at sikre sig arkivalierne fra nedlagte andelsmejerier, mens ABA har haft en løbende kampagne for at få materiale fra arbejderbevægelsen indsamlet. I to områder, Nordjyllands amt og på Fyn, har man imidlertid iværksat en organiseret, systematisk registrering af det materiale, der er kommet i hus, samtidig med at der har været agiteret ved møder, piccer, artikler i aviser m.m. for at tilvejebrin-

ge yderligere arkivalier. De lokalhistoriske arkiver har været inddraget i arbejdet, og det har i begge områder haft den glædelige følge, at nye lokalhistoriske arkiver er blevet oprettet i umiddelbar forbindelse med kampagnerne. De foreliggende – foreløbige – oversigter, der er opbygget efter et fælles princip med hensyn til lokaliseringen af arkivalierne, disses hovedtyper og en kortfattet »kode«, der redegør for arkivaliernes art, viser, at der allerede er bragt meget i hus. Det er åbenbart, at indsamlingen og sikringen i nogle lokale områder er nået længere end andre steder. I Nordjylland er Skagens foreningsliv således udmærket belyst ved det registrerede materiale, mens det på Fyn f.eks. tilsvarende gælder for Egebjerg kommune mellem Fåborg og Svendborg.

De udsendte registraturer understreger, at der er tale om foreløbige oversigter. Det er velkendt, at resultaterne af kampagner som disse først viser sig over et længere tidsrum, og ligesom det er markeret i den fynske oversigt, at den fremtræder som den første i en række, så er der under udarbejdelse en ny registratur, der dækker Nordjylland. Denne foreligger antagelig allerede ved dette hæftes fremkomst og er også i format og udstyr tilpasset den fynske.

De to registraturer kan tjene flere formål, men først og fremmest kan de virke ansporende på andre områder af landet til at gå videre med indsamlingsarbejdet og alt tyder i skrivende stund på, at Storstrøms amt bliver det næste område, hvor en større samordnet indsats bliver gjort. Der er guldgruber for specialeskrivende studerende i disse registraturer, men selvfølgelig først og fremmest for de alment lokalhistorisk interesserede.

Claus Bjørn

Det Farlige Liv. Sygdom, samfund og lægekunst, Nationalmuseets forlag, 1978. 170 s., ill., kr. 21.

Ligesom tidligere har Nationalmuseet udgivet en bog i forbindelse med sommerens Brede-udstilling. I en række artikler uddyber »Det Farlige Liv« de aspekter, som er behandlet på udstillingen. Forskellige tidsperioder har hver sine forklaringer på og helbredelsesmetoder overfor sygdomme, og bogens artikler giver oplysninger herom, helt fra den græske oldtidslæge Asklepios over plantelære og klostermedicin, helligkilder og kloge folk til nutidens lægevidenskab.

Side om side med den mere seriøse lægekunst behandles folkemedicinen som for eksempel i Gustav Henningsens artikel om kloge folk og i Iørn Piø's artikel om moderne naturlæger. Det er karakteristisk for både moderne

naturlæger og tidligere tiders kloge folks virke, dels at patienterne tror på, at de kan blive helbredt, dels at helbredelsesmetoderne har noget hemmelighedsfuldt, rituelt om man vil, over sig. Op til dette århundrede var antallet af egentlige læger ikke stort, og man havde sjældent mulighed for at vælge mellem kloge folk og læger. Henningsens artikel beskriver »Kloge Søren«, som var 4. generation af et dynasti af kloge mænd i Frørup. Kloge Søren, født 1843, har efterladt sig bøger, manuskripter og dagbøger. Man får eksempler på Sørens trylleformularer og helbredelsesmetoder, samt opgørelser over hvor hans patienter kom fra. Piø's artikel omhandler nutidens naturlæger. Antallet af læger og lægevidenskabens helbredelsesmuligheder er idag stærkt forøget. Når naturlægerne alligevel er populære, skyldes det, mener Piø, at vi har brug for at tro på, at der findes mirakelmagere, der kan hjælpe, når lægevidenskabens har givet op. »Myten om naturlægen er simpelt hen en social nødvendighed«, men det er tillige en myte, som kan gøre uheldeligt syge mennesker ulykkelige, når naturlægen ikke er den mirakelmager, man troede.

Det er en tankevækkende bog, som belyser sygdom og menneskers forhold til sygdom. Bogen har desuden den force, at den kan læses, uanset om man har set udstillingen. I litteraturlisten kan man finde anvisninger på yderligere litteratur om de behandlede temaer.

Jytte Harboe

Vilh. Richter: Den danske Landmilitæretat 1801-1894. Bd. I-II. Udg. af Forlag og Antikvariat Sixtus. Kbh. (tidl. Antikvariat Rich. Levin, Kbh.) 1896-97, nyudgivet 1977-78. Indb., Kr. 413.

Den militærhistorisk interesserede løber ofte ind i vanskeligheder, når det gælder biografiske oplysninger vedrørende hærens personel, idet et samlet værk herom ikke eksisterer. De værker der findes er ovenikøbet få og af ældre dato, og næsten aldrig til salg antikvarisk, men findes naturligvis på vore hovedbiblioteker. Det er derfor prisværdigt, at Forlaget Sixtus har genudgivet et af de ældre, men stadig nyttige biografiske værker - overretssagfører Vilh. Richters værk fra slutningen af forrige århundrede. Richter må ses som en fortsættelse af I. C. W. Hirsch og Kay Hirsch: Fortegnelse over danske og norske Officerer med flere 1648-1814. Kbh. 1888-1907.

En videreførelse af Richter findes ikke. Man er derfor henvist til specialskrifter, hvoraf Håndbog for Hæren er den væsentligste. Endelig må man være opmærksom på, at Hærens Arkiv (nu Rigsarkivets 3. afd.) er i besiddelse af et fortrinligt utrykt personalhistorisk materiale. Det drejer sig om stamblade over alle afdøde officerer i hæren, ført fra og med ca. år 1900.

Richter indeholder meddelelser om samtlige kgl. udnævnte militære og civilmilitære embedsmænd for tidsrummet 1/1 1801-31/12 1894, dog således, at oplysninger for de inden udgangen af 1894 ansattes vedkommende er

ført frem til 31/12 1896. For officerernes vedkommende er kun de fastansatte optaget i bogen, altså ikke reserveofficerer og lignende.

De oplysninger der meddeles for hver enkelt person, er så vidt muligt fødselsdag og -år, stilling umiddelbart før den første militære udnævnelse, derefter datoen for udnævnelsen, for forflytninger og afskedigelser, tildelinger af danske og udenlandske ordener, stilling efter afskedigelsen samt dødsdag, -år, og -sted. Når to datoer er nævnt foran en charge, er den første udnævnelsesdagen, den anden anciennitetsdagen.

Disse oplysninger er taget fra Richters introduktion, som findes bagerst i bind II. Samme sted findes en række rettelser og tilføjelser. I introduktionen har Richter, som enhver samvittighedsfuld forsker redegjort for sit emnes omfang. Man kunne måske nok ønske sig en nærmere redegørelse for, hvilket materiale han havde benyttet. Men når man tager i betragtning, at værket er af ældre dato, er denne mangel absolut tilgivelig.

Det er derimod mindre tilgiveligt, at Forlaget Sixtus i sin genudgivelse af Richter ikke har medtaget hans korte, men alligevel nødvendige omtale af sit emne samt hans rettelser og tilføjelser.

Genudgivelsen kan ellers på alle måder anbefales. Værket var oprindelig håndskrevet og kaligraferet, men foreligger nu som et maskinskrevet offset trykt værk i A 4 format med store og tydelige bogstaver samt i en glimrende forbrugervenlig indbinding. Prisen er desværre ikke forbrugervenlig, men vel nødvendig for et værk, der kun trykkes i et begrænset oplag.

Ole L. Frantzen

Dansk tidsskrift for museumsformidling 1-3, 1976-1978. med undertitlerne, målene, medierne, vurderingerne og justeringerne. Redigeret af Helle Denckert, Marianne Bro-Jørgensen og Allan Berg Nielsen. ca. 100-130 sider, kr. 23 i abonnement.

Et nyt tidsskrift har set dagens lys - endnu et - og med den meget prætenttøse titel (DANSK TIDSSKRIFT FOR) museumsformidling.

Tidsskriftet er et direkte resultat af et formidlingskursus, som Dansk kulturhistorisk museumsforening afholdt på Try højskole i juni 1976. Deltagerne havde her et fælles mål, at skabe et særligt formidlingstidsskrift, foreløbig i tre bind og de skulle omhandle: målene, medierne og vurderingerne, justeringerne. Forud er der dog også gået nogle arbejds møder i D K M-regi hvor museumsformidlerne havde deres egen gruppe til diskussion af deres specielle problemer.

Men resultatet. Først skuffes man over den lidt simple udførelse det har, tryk, papir o.s.v. Måske havde man ventet noget mere »smart« »lækkert« eller formidlingsvenligt. Hvert indlæg er bragt renskrevet på forfatternes egne, tilfældige, skrivemaskiner og med lidt tuschstreger og tegninger her og der. Samtidig med dette må det dog

også siges at økonomien bagved ikke har været god, da det alene er abonnementsafgifter der har skullet bære det hele fra starten. Statens Museumsnavn har dog støttet med hjælp til distributionen gennem Museumstjenesten, hvad der er meget prisværdigt, således at dette nye initiativ, kan komme ud. Man starter jo ikke sådan lige på bar bund.

Bind 1 indeholder bl.a. Søren Gregersens oplæg fra Try-kurset, teori og planlægning, samt et referat fra selve kurset. Der er oplysninger om arbejdsformen på Frialandsmuseets skolestue, indlæg om Museernes rolle i samfundet, vel at mærke mest de naturvidenskabelige museers rolle, Museumsformidling og samfund, Museum og samfund. Det bliver let en lidt tør start og personlig følger jeg at mange af disse indlæg lige så godt kunne være bragt andre steder i eksisterende tidsskrifter. For så meget skiller de sig nu heller ikke ud ved deres egenart, at man bør oprette et specielt tidsskrift til dem.

Bind 2 er en anelse mere venligt i opsætningen og indeholder bl.a. artikler om: At skrive, Bogen, Fotografen, AV-programmer, TV og museerne, Museum og filmen m.m. Her savner man andre sider af museernes medier, for film, TV og bogen er vel ikke de eneste. Hvad med vore egentlige udstillinger, som jo er det vi alle tumler med.

I den sidste del er bragt nogle mere lette indlæg som bl.a. brev til Søren Gregersens Maskinfabrik fra Victor B. Andersen i Ringkøbing. Ja også en reaktion fra B. Munthe Morgenstjerne på Inger Sorgenfreis mere politiske oplæg fra forrige nummer. Jo tidsskriftet spænder vidt, men disse slag i balleden passer måske bedst til en talerstol.

Bind 3 er lidt tyndere i omfang, men på sin vis bedre i indhold, selv om Allan Berg Niensens bekendelse af formidlernes egenart og sammenligning med konservatorernes forhold, nok er blevet lidt firkantet. Her er en række oplysende artikler om udstillingsarrangementer og formidlingsforsøg, som er meget tankevækkende at læse, og heldigvis er kunstmuseerne kommet med denne gang, hvad vi kun kan glæde os over.

Så vender man sidste blad og læser »Forfatterinstruks OBS. Tidsskriftet er trykt for et levende engagement i samtiden, på museerne. For at understrege det levende, fantasien, spontaniteten, lægger vi op til jer personligt at præge jeres manuskripter: SKRIV – FLYD UD – TEGN – LAD STÅ TOM – hvisk – RÅB!« Dette tidsskrift mangler altså også stof. Det gør f.eks. D K Ms tidsskrift STOF og provinskunstmuseernes blad KUNST og MUSEUM også. Vi har nu også fået MUSEUMSMAGASINET som er alle museernes blad. Man kan derfor ikke lade være med at spørge om vi har brug for alle disse »forskellige« museumstidsskrifter/blade. Det er jo stort set de samme læsere de henvender sig til.

En del af de indlæg der er bragt i de tre første bind af dette tidsskrift for formidling kunne, og burde, vel lige så godt være bragt i STOF. Det ville have livet svært op på dette blad, som nu sendes til alle kategorier af museer.

Mest tankevækkende for mig var det i 3. bind at læse Lars Holsts lille »indlæg« TO BESØG 1.) 3 lærere, 2 uger før. 1 uge, feature, Da bedstefar var ung. Kildehæfte, museum, hver formiddag. Skolestue 1900, redskaber,

indkaldt meddeler, 82, sognerådsformand. Efterarbejde. – tanker, 62 besøgende.

2.) 3 lærere, ugen efter, Kirken, Rådhuset, og Falckstationen. Regn, bussen? museum 1/2 time, bussen. Efterarbejde, – tanker, 62 besøgende.« Man må gå ud fra, at de første 62 besøgende fik mest ud af museumsbesøget, men de tæller lige meget i statistikken, desværre. Det er et godt bevis på, som Ove Nielsen fremhæver andet steds, at vi ikke kun skal måle museernes værdi med besøgstatistikken. Der er også noget med kvalitet.

Henrik Vensild

Malmø skifter. 1. Bofortegnelser 1546–1559. 2. Købmandsregnskaber 1537–1559. Udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, ved Einar Bager. København 1577–78. XII + 284 s. og X + 136 s. kr. hhv. 60 og 50 kr. hft., 70 og 60 indb.

I »Skifter og testamenter« omtaler Johan Jørgensen (s. 11 ff.) den praksis, der fremstod i løbet af det 16. årh., nemlig at købstædernes magistrater tog sig af skiftesager i st. f. det dengang ellers almindeligst brugte private skifte. Udviklingen blev støttet af staten. Johan Jørgensen nævner i den forbindelse specielt Malmø, hvorfra der også er bevaret en lang række skifter fra det 16. årh., og de er nok værdt at stifte bekendtskab med som kulturhistorisk kilde. Skifters værdi som kulturhistorisk kilde er, som det bl.a. er fremgået af indlæg i dette tidsskrift, omfattende; men p.gr.a. at det private skifte først blev endeligt afskaffet i 1792 og p.gr.a. de mange forskellige skiftejurisdiktioner er kildematerialet noget af en labyrint.

Det falder helt naturligt i tilknytning til udgivelserne af tingbøgerne fra Malmø også at udgive disse skifter, der udgør en del af byarkivet. Mange af skiftesagerne er også omtalt i stadsbøgerne 1503–1559 (der er udgivet), og i nærværende udgave af de særskilte hæfter og tilhørende skiftedokumenter (bilag) er der i så fald henvist til stadsbogen.

Udgveneren er delt i to bind, således at de mest omfattende bilag til skifterne i bind 1, nemlig tre købmandsregnskaber, er udskilt til bind 2. Denne disposition forekommer rimelig: den der først og fremmest er ude efter materiale til belysning af dagliglivet: møbler, husgeråd, klæder etc. kan gå til bind 1; den, der først og fremmest vil studere handelshistorie, til bind 2. Der er dog også mindre regnskaber blandt bilagene til skifterne i bind 1.

Bind 1 indeholder 44 skifter (bofortegnelser), aftrykt i kronologisk orden. Udgveneren har andetsteds (i Malmö fornminnesforenings årsskrift 1964) redegjort for deres overleveringshistorie og dér søgt at påvise, at det i de fleste tilfælde drejer sig om skifter, hvor byen Malmø har haft en eller anden form for økonomisk interesse i boet, og at de derfor er blevet bevaret som en dokumentation for disse foretagender (se indledningen til bind 1 s. XII).

Det er selve fortegnelserne over de 44 boers indhold med vurderingerne af de enkelte genstande, der findes

udgivet, samt tilhørende bilag af forskellig art, bl.a. de større og mindre regnskabsoptegnelser. Hvad vurderingerne angår, har man mulighed for at sammenligne de anførte værdier med de priser, forstande kunne blive solgt til, idet der også er eksempler på salg af effekter fra et bo (bl.a. s. 103–106 og s. 135–142). – At give en oversigt over, hvad disse boer indeholdt, og hvad man derudaf kan slutte om dagliglivet i Malmø i midten af det 16. årh., er ikke muligt her; materialet er i den grad mangfoldigt. Som eksempel kan det dog nævnes, at det kun omtales få gange, at den afdøde har ejet bøger (udover regnskabsbøger): Jørgen Isenkræmmer har haft 3 »læsebøger«, Andreas Skotte (mærk navnet!) 5 sjælebøger og nogle andre bøger, og Barbro Jens Skrivners efterlod sig også nogle bøger. Den sidste var enke efter slotsskriveren på Malmøhus. Derimod kan det undre, at der ikke omtales bøger i lektor Peder Herings bo.

Som hjælp til at finde rundt i det brogede stof findes der både sageregister – med ordforklaringer –, personnavne- og stednavneregister. Et yderligere hjælpemiddel er en oversigt over mønt, mål og vægt. Endelig er der en fortegnelse over vandmærker og over, hvilke »hænder« der har skrevet hvad. Vandmærkerne har udgiveren selv behandlet i MFÅ 1972.

Det skal nævnes, at der rundt om i udgaven er afbildet bomærker; det samme gælder for bind 2.

Den for omkring 25 år siden udgivne regnskabsbog for købmanden Ditlev Enbeck i Malmø har formodentlig fået mange til at interessere sig for de gamle købmandsregnskaber for at studere datidens handelsveje, varekategorier, priser o.s.v. I de i bind 2 aftrykte købmandsregnskaber får man endnu mere kildemateriale til udvidelse af grundlaget for et studium af handelsforholdene i Øresundsområdet i det 16. årh.s midte.

De tre købmandsvirksomheder har været af forskellig karakter. Det ældste regnskab, Morten Bryggers regnskab, der begynder 1537, stammer, som navnet siger, fra en brygger, der dog havde mange andre jern i ilden end at brygge øl: han handlede med humle, korn, malt samt var mellemhandler i varer som stoffer, heste, okser m.m. Desuden havde han i nogle år i opdrag at gøre kronens tiendekorn i Lundegård len til malt. – Bent Bryggers virksomhed har i modsætning til Mortens begrænset sig til ølsalg i Malmø og nærmeste omegn. – Det tredje regnskab er skomager Jens Nielsens hustru Kelufs regnskab fra 1550'erne for detailhandel med allehånde varer, først og fremmest humle, men også f.eks. øl, lys, brød, smør, ærter, sildegarn, salt, sæbe, hamp m.m. Hendes kundekreds er mest koncentreret til landområderne syd for Malmø. Til hvert af de tre købmandsregnskaber findes et personregister; til Morten Bryggers og Keluf Jens Nielsens desuden et sagregister og et stedregister. Ligesom i bindet med bfortegnelserne er der en oversigt over mønt, mål og vægt.

Begge bind er naturligvis forsynet med tekstkritiske noter, og forkortelserne er, for at lette læsningen, opløst.

Som det turde være fremgået af ovenstående, er udgaven af Malmø skifter en værdifuld publikation, det være sig for lokalhistorikere, personalhistorikere, kulturhistorikere, handelshistorikere som så mange andre.

Susanne Krogh Bender

Christian Keller: Arkeologi – virkelighetsflukt eller samfunnsforming. Universitetsforlaget Oslo-Bergen-Tromsø 1978, 100 s. ill., Pris: n. kr.

Dette er en central bog der let forståeligt og grundigt tager de spørgsmål op som enhver ansvarlig videnskab med mellemrum må stille sig for at bevare kontakten med virkeligheden: hvilken betydning har vores forskning – og hvordan bliver den brugt. Indenfor arkæologien er det længe siden den slags spørgsmål er blevet stillet, og Chr. Kellers bog er det første systematiske forsøg på at give et svar. For den der måske tror det er en af de bøger hvor der teoretiseres på et højt, og for almindelige mennesker uforståeligt abstraktionsniveau, kan det tilføjes, at det er det ikke. Tværtimod, er det en bog som i kraft af god fortælle teknik er underholdende som en roman, samtidig med at forfatteren, skridt for skridt, trænger dybere ned i problemerne sådan at der i de 7 kapitler bogen er opdelt i tegnes et billede af arkæologiens samfundsmæssige betydning der er både foruroligende og fascinerende – og som i hvert fald ikke kan lade en arkæolog uanfægtet. Men lad os begynde med begyndelsen: drømmen om fortiden (kapitel I).

Drømmen om fortiden beskrives som en fællesnævner for både kulturhistorien og underholdningslitteraturen, og vi introduceres til sidstnævnte gennem nogle sekvenser fra Walt Disneys: Anders And. Det vises hvordan arkæologien ofte har den funktion at give kendte og troværdige orienteringspunkter som legitimering for drømmene om myterne om fortiden, og netop myten om fortiden har tilsyneladende altid spillet en vigtig rolle, fra folkeovertroens fortællinger til den moderne underholdningslitteratur. Dens øgede betydning idag ses som en delvis reaktion på den naturvidenskabeligt dominerede verden vi lever i. Drømmen er således en væsentlig del af arkæologien, men også en farlig del, fordi myte og videnskab kan blandes på mange måder.

Derefter tages spørgsmålet op: »Kan vi forstå fortiden« (kapitel II). Forfatteren tager her udgangspunkt i modsætningen mellem det store og perspektivrige arbejdsfelt som er arkæologiens – fra de første mennesker til de store civilisationers opståen og fald – og så det yderst begrænsede interesseområde arkæologerne har valgt sig ud, domineret som det er af oldsagers ordning og datering (»de inkarnerede knappesamlere«). En del af årsagen ses i vanskelighederne med at tilvejebringe en videnskabelig forsvarlig viden om fortiden ud fra de begrænsede kilder der er til rådighed. Med baggrund heri beskrives filosofien bag det at forstå ukendte forhold ud fra en kombination af vor tids forståelseshorisont og den indlevelse som f.eks. fortidens efterladenskaber giver os mulighed for (hermeneutikken). Fordi det er kompliceret har arkæologerne ligesom skudt disse problemer fra sig og i stedet søgt det som synes sikkert, det som kan vejes og måles. Forfatteren mener imidlertid at det er en vigtig opgave for arkæologerne at de søger at udnytte de fællesmenneskelige erfaringsområder der findes mellem forhistorien og nutiden, bl.a. ved at beskrive levevilkår, omgivelser, natur etc., fordi det opfattes som en hovedopgave for arkæologien at bidrage til øget respekt og forståelse for

andre mennesker og deres kulturarv. Og her spiller indlevelsen en rolle.

I de følgende to kapitler beskrives nogle af de medier som har benyttet fortiden og dermed formidlet en kontakt med nutiden, nemlig kunsten og litteraturen. I »Kunst i fortiden–fortid i kunsten« (kapitel III) tages tråden op fra forrige kapitel. Med udgangspunkt i hulemalerierne diskuteres fortids- og nutidsmenneskets oplevelsesmuligheder af disse billeder og det fremhæves at kunstens formidlingsevne har baggrund i nogle universelle udtryks- og oplevelseselementer. Derover modelleres de tidstypiske budskaber ved hjælp af symboler som hyppigt kun kan forstås ved en mere videnskabelig og intellektuel indsats. Kunsten henvender sig således på et både følelsesmæssigt og intellektuelt niveau; det første kan opleves direkte, det andet må oversættes (hermeneutisk). Herfra føres linien nu videre op til nutiden og det konkluderes at kunsten og arkæologien har en del af de samme opgaver ved at sætte spørgsmålstejn ved de kulturelle værdier vi bygger på. Og at netop disse værdier hverken er ligegyldige eller ufarlige demonstreres i det følgende kapitel IV: »Fortid og litteratur.« Gennem en lang række konkrete eksempler vises det hvordan anvendelsen af forhistoriske motiver er blevet benyttet til bestemte nutidige formål. Ved at henlægge handlingen til en fjern fortid svækkes læserens psykiske beredskab sådan at man kan præsentere meninger og holdninger som man måske ellers ville have reageret imod. Eksemplerne, der tæller en række af vore kendte forfattere, omfatter raceideologi, reaktionære kønsrollemønstre, foruden naturligvis nationalismen som det gennemgående tema. Forhistorien er i sådanne sammenhænge altså med til at camouflere politiske og ideologiske holdninger. Særlig effektivt og farligt bliver det hvis der samtidig spilles på »videnskaben« som legitimering. At arkæologien således i virkeligheden er en stærkt værdiladet videnskab viser dens udstrakte politiske anvendelse (kapitel V: arkæologi og politik). Der gives en lang række eksempler på hvordan »myterne« er blevet anvendt i aktuelle politiske situationer – ofte med stor gennemslagskraft, og som regel i reaktionært øjemed. Men arkæologien er ikke blot blevet anvendt af andre; den har også selv i vid udstrækning været påvirket af politiske og nationale strømninger i sit valg af forskningsmål og emner. Der har således eksisteret en gensidig udveksling og der findes næppe nogen politisk bevægelse som ikke har brugt forhistorien til sine formål. Det betones at arkæologerne netop har et politisk ansvar fordi både arkæologer og politikere beskæftiger sig med værdinormer – værdinormer som styrer vore daglige handlinger; og disse normer er tillige hyppigt forankret i en forældet forskning fordi populærlitteraturen som regel er en forsinket udgave af forskningsresultaterne. Også her har den videnskabeligt arbejdende arkæolog et ansvar som formidler ved at forkorte denne forsinkelse, der ofte er 30–40 år. Der konkluderes at en udviklet politisk bevidsthed er det bedste værn mod misbrug. Men en politisk bevidsthed fører også til en kritisk og ansvarlig videnskabelig bevidsthed. Hvilke konsekvenser det har for den arkæologiske forskning diskuteres i kapitlet »Arkeologi og forskningsfilosofi.« (Kapitel VI).

Forfatteren beskriver først hvilke forskellige retninger

erkendelsen af det arkæologiske materiale kan føre i. Her har arkæologerne en tilbøjelighed til at blive stående ved en beskrivelse af genstandene – de tør, eller kan, ikke tage springet fra genstandenes *arkæologiske* virkelighed til deres *forhistoriske* virkelighed og miljø, og dermed overlader de i vid udstrækning dette område til manipulering, populært, litterært, politisk etc. I tilslutning hertil gennemgås kort en række nyere videnskabelige systemer og filosofier som i de senere år i stigende grad er trængt frem indenfor arkæologien, den såkaldte »nye arkæologi« (se Fortid og Nutid bind XXVII, hefte 3), hvor forfatteren vender sig mod tendensen til at overtage naturvidenskabelige modeller (systemteori, positivisme) og betoner samfundsvidenskaberne egenart, som han mener er uforenelig med anvendelse af teorier om historiske love. I stedet betones det videnskabelige og samfundsmæssige ansvar i valget af forskningsemner, og dette tema videreudvikles i det afsluttende kapitel VII: »Arkeologien i samfunnet.« Med ét citat af Willy Dahl om populærlitteratur: »Når den moralske påvirkning ikke trer frem eksplicit, men ligger skjult i handlingsmønstrer og personskildringen, taler vi om indoktrenering« – fremhæves det at noget tilsvarende ofte gælder arkæologien idag, såvel dens videnskabelige praksis som udnyttelsen af dens resultater. Og der konkluderes: »Jeg mener at fortidsforskerne skal være delaktige i uformningen av siit eget samfunn. Men deres primære rolle er først og fremst å skaffe ny kundskap. Dersom denne kunnskap skal kunne fungere som eksempler eller korrektiv til dagens problemer, stilles det sterke kvalitetskrav til forskernes produkter. Det er derfor viktig at forskerne stadig vurderer sin rolle i samfunnet, og stadig tar opp til vurdering hva kravet til »sann« forskning innebærer.

Men hvis fortidsforskerne ikke samtidig har følelse for hva ders eget samfunn har behov for av kunnskap om fortiden, vil de, som Tolstoy sier, meget lett bli »liksom døde menn som svarer på spørsmål ingen har stilt dem.« (s. 99).

Det er bogens fortjeneste at den så klart viser hvordan myterne om forhistorien gennemtrænger samfundet på kryds og tværs og benyttes i mange forklædninger til både politiske og ideologiske formål. Hermed er fagarkæologerne blevet revet ud af deres rolle som formidlere af en verdensfjern og upolitisk viden, med alt hvad det indebærer – og en del af det giver bogen kloge anvisninger på. Så er det tillige en befriende bog, fordi den enkelt og ligetil, med intelligens og humor, gør op med en række videnskabelige dogmer som har kunnet leve i forholdsvis upåagtethed fordi arkæologer gennemgående bruger mindre tid på at tænke sig om end de fleste andre samfundsforskere. Fortælleteknisk er bogen bygget op omkring eksemplificeringer, hvilket er dens styrke rent forståelsesmæssigt, men måske dens svaghed når det drejer sig om mere komplicerede problemer. Jeg sigter bl.a. til spørgsmålet om de historiske lovmæssigheder i kapitlet om arkæologi og forskningsfilosofi. Her er fremstillingen mangelfuld, og netop dette problem er centralt. Bogen igen betones hermeutikkens (indlevelsens) betydning i forskningsprocessen, men afviser man samtidigt betydningen af at søge lovmæssigheder ender man let med at formidle en almen menneskelig viden der er så intetsi-

gende at også den kan udnyttes og manipuleres, noget forfatteren næppe ønsker. Her er altså en uforløst problemstilling, som nok kun kan overvindes ved at inddrage de historiske lovmæssigheder som et konkret forklarings- og handlingsgrundlag for en ansvarlig samfundsvidenskab. Historien repræsenterer så at sige et kæmpe-mæssigt kulturvidenskabeligt laboratorium hvor vi gennem forsøgsopstillinger (i form af forskningsproblemer) prøver at indkredse (beskrive og forklare) de historiske konsekvenser af bestemte sociale, politiske og økonomiske strategier sådan at vi bedre kan forstå og tage stilling til, evt. søge at forandre, vor egen situation – lokalt og globalt, med en spændvidde fra primitive jægersamfund til højudviklet kapitalisme (evt. senkapitalisme). Forskningen har således *både* en indlevende, alment menneskelig (hermeneutisk) funktion, hvorigennem vi øger vores forståelseshorison, og en analyserende, almen historisk (lovsøgende) funktion, hvorved vi søger at udtrække lære af historien som kan øge vort beslutnings- og handlingsgrundlag. Uden dette sidste element forbliver videnskaben handlingslammet og derfor ude af stand til at udøve sit videnskabelige ansvar. Denne erkendelse savnes som sagt i bogen – mærkværdigvis, fordi der hele tiden søgtes op til den. Men det skal ikke fordunkle at »Arkeologi – virkelighedsflukt eller samfunnsforming« er den mest vedkommende arkæologiske bog jeg har læst i år.

Kristian Kristiansen

Antikvariske Studier. Tilegnet Knud Thorvildsen på 70-årsdagen 18. december 1977, Nationalmuseet, red. af Svend E. Albrethsen, 272 s ill., Pris kr. 136.

Med udgivelsen af Antikvariske Studier, tilegnet Knud Thorvildsen, har Fortidsmindeforvaltningen fået en sikkert kærkommen lejlighed til at publicere et lille udvalg af de mange undersøgelser denne institution efterhånden har forestået under Thorvildsens ledelse siden oprettelsen i 1969. Set på den baggrund må festskriftet hilses velkomment. Det gælder også bogens lay out og udstyr: den fremtræder i et usædvanligt smukt omslag, i et handy format, tospaltet og let læselig.

De to første artikler tegner et billede af fortidsmindeforvaltningen og Thorvildsen. Viggo Nielsen giver en både fin og oplysende skildring af fredningernes historie mundende ud i oprettelsen af Fortidsmindeforvaltningen i 1969, og Thorvildsens virke ansues i dette perspektiv, som et »led i kæden«, for at bruge artiklens overskrift. Dernæst tegner Georg Kunwald et personligt portræt af Thorvildsen og hans virke. De efterfølgende artikler, 23 ialt, præsenterer næsten alle resultater af udgravninger foretaget indenfor det seneste tiår, med hovedvægten på neolitikum (tragtbægerkultur), bronzealder (den ældre bronzealders grave) og middelalder/historisk tid.

Tragtbægerkulturen er repræsenteret med tre solide fundfremlæggelser, der alle bidrager til det nye billede der er ved at tegne sig af denne kulturs gravformer og

ritualer, og som desværre i alt for ringe grad findes publiceret. Mest interesse knytter der sig til Poul Kjærums artikel: »En langhøjs tilblivelse« der bidrager med afgørende ny viden om de neolitiske langhøjenes opførelse – ikke på en gang, men gradvist ved tilføjelse af nye grave. Også anvendelsen af træ i gravkonstruktioner og i facadebeklædningen er et nyt interessant fænomen. Som det bemærkes af forfatteren vil nye udgravninger af langdysser med kun et enkelt dyssekammer i den ene ende sikkert bringe langt flere af denne gravtype for dagens lys. Endelig udmærker artiklen sig ved sit klare, knappe sprog. Til tragtbægerkulturens grave bidrager desuden Bo Madsen og Poul Otto Nielsen med »To tidlig-neolitiske jordgrave« der også viser nye, men efterhånden mere velkendte konstruktionsdetaljer, nemlig rester af en teltformet overbygning. Og med titlen på Ole Fabers artikel »Endnu et kulthus« fremgår det jo at vi her står overfor et fænomen som efterhånden er velkendt, først og fremmest fordi tidligere udgravninger af kulthuse næsten alle er godt publicerede. »Megalitgrave og megalitbygder« af Jens Bekmose er et mere kulturhistorisk forsøg, hvor der på grundlag af udbredelseskort over dysser og jættestuer tegnes et billede af nogle konstante træk i bebyggelsesmønstret. Der ligger et stort arbejde bag fremstillingen af kortmaterialet, men mest interessant, efter undertegnede anmelders opfattelse, er de indledende kort og tabeller over fordelingen af fredede oldtidsminder i Danmark der knyttes sammen med nogle kildekritiske betragtninger. Fredningernes historie og de fredede oldtidsmindes fordeling er et forskningsområde som vi ved alt for lidt om. Neolitikum afsluttes med en fremlæggelse af en gravhøj med skeletter fra enkeltgravkulturen ved Erik Johansen.

En stribe nye gravfund fra den ældre bronzealder præsenteres af Christian Fischer, Svend Nielsen, Aino Kann Rasmussen/Sven Thorsen og Hans Chr. Vorting. Rigest blandt dem er »Bronzealderhøvdningen fra Ry« der var udstyret med et perlearmbånd med flere glasperler i, uhyre sjældent forekommende i bronzealderen, hvor glas skulle hentes helt fra Orienten. Løvrigt rummede graven et typisk mandsudstyr med sværd, to bronzetutuli til fastgørelse af sværdremmen til skeden, samt to bøjlenåle der lå sammen og øjensynlig har hørt til kappen, ligesom de to der var indstukket i Muldbjergmandens kappe. Et lignende mandsudstyr fandtes i en anden jysk høj, udgravet af Svend Nielsen, hvor graven tilsyneladende har været skibsformet, et sjældent observeret fænomen. De efterfølgende høje interesserer især ved konstruktionsmæssige og stratigrafiske iagttagelser der vidner om en lang kontinuerlig brug af højene fra senneolitikum til jernalder hvorunder de har skiftet karakter flere gange. At overpløje eller frigivne høje kan indeholde en sådan rigdom af informationer er lærerigt. Mindre lærerige er Henning Ørnsnes' tegninger af bronzerne i tre af artiklerne; ligeså udmærket hans streg egner sig for keramik; ligeså dårligt egner den sig for bronzer. Bronzealderen afrundes med Ebbe Lomborgs foreløbige præsentation af nye udgravninger på bronzealderbopladsen ved Skamlbæk radiostation, en boplads der har været under observation og udgravning i mange år af Søren Gregersen, og som nu, gennem en stort anlagt udgravningskampagne, har afsløret hustomter af den type som også kendes fra

den yngre bronzealders bopladser i Vestjylland. Den yngre bronzealders bopladser er ligeledes en af de fundkategorier hvor nye udgravninger har bragt afgørende ny viden for dagen. Men ligesom for de tidlige neolitiske grave gælder det, at denne viden i helt utilstrækkelig grad er gjort tilgængelig gennem publikationer.

Jernalderen er repræsenteret med tre bidrag. En jysk romertidsgrav fra Øster Troelsstrup i Avlum sogn, Vestjylland præsenteres af Hans Rostholm. Graven udmærker sig ved sin almindelighed. Til gengæld lykkes det P. V. Glob på tre sider at præsentere »et vikingskib af guld og et af bronze.« Mest interesse knytter der sig imidlertid til de »veje af træ« som publiceres af Mogens Schou Jørgensen. Igennem de senere år er der foretaget en række betydelige udgravninger af vejanlæg fra forhistorisk tid, og der gives i artiklen en god oversigt over vores nuværende viden om forhistoriske veje, inden resultaterne af forfatterens egne udgravninger ved Risby præsenteres.

De resterende 100 sider af bogen er helliget middelalder og historisk tid. Indenfor europæisk forskning har saltudvindingen og dens historie tiltrukket sig stigende opmærksomhed i de senere år, manifesteret i en lang række afhandlinger i arkæologiske tidsskrifter. Resultaterne heraf sammenfattes af Ulla Lund Hansen i en god oversigt der samtidig tjener som oplæg til Svend E. Albrethsens artikel om saltudvinding på Læsø, et spændende stykke kulturhistorie som arkæologiske udgravninger har givet ny viden om og hvis særprægede lokalitet, Rønnerne, for nylig er blevet bevaret gennem fredning. Niels Sterum har foretaget en række udgravninger af cistercienserkirken i Løgum, hvilket har afsløret at den er opført på tørvfundamenter (græstørv), lagt ned i dybe fundamentgrøfter. Udgravningen afslørede også andre interessante træk ved kirkens opførelse, bl.a. at standsningen af byggeriet har været led i en veltilrettelagt planlægning. Middelalderlig bygningsarkæologi præsenteres også i andre artikler. Hans Kapel skriver således i »Kalk til slottets mure« om udgravningen af en kalkovn med tilhørende bygninger på Hammershus. Først fremlægges udgravningen kort og overskueligt, og til sidst får vi deres spændende historie: opført som led i Hammershus genopførelse og udbygning i 1500 tallet under magtkampen i Østersøen mellem de danske konger og hansesæderne, men hvor de egentlige tabere var de bornholmske skove (der medgik til brændingen) og bønder (som udførte hovearbejdet). Hans Stiesdal præsenterer en middelalderlig gravplads i Stenløse, åbenbart anlagt selvstændigt uden kirke, men ikke langt fra en kirke med dertil hørende gravplads. Senere opførtes et kapel på pladsen. Udgravningen har således rejst flere spørgsmål end den har besvaret, sådan som det ofte går. »Hestekranier under Damaskegaard« af Henrik Vensild giver et indblik i hvordan magiske skikke med hedensk rod har holdt sig langt op i historisk tid. Ved Frilandsmuseets nedtagning af Damaskegaard på Bornholm viste det sig at gulvlag var lagt over gulvlag og ved udgravning kunne følges helt tilbage til 1500 tallet, ligesom skikken at nedgrave hestekranier – ifølge folkeovertroen for at beskytte huset, en skik som på Bornholm holdt sig helt op til ca. 1750 og vidner om kontinuiteten i de magiske skikke.

I »Ruinproblemer« giver Johannes Hertz en historisk oversigt over bestræbelserne på at bevare vore historiske ruiner samt ikke mindst problemerne dermed, og der gives gode eksempler på den ofte komplicerede problematik der knytter sig til bevarings- og restaureringsspørgsmål. Herhjemme blev arbejdet bragt ind i faste rammer af C. M. Schmidt, og idag henhører bevaringsarbejdet under Fortidsmindeforvaltningen. Artiklen afsluttes med et katalog over bevaringsarbejder udført af Fortidsmindeforvaltningen 1970–77. Kirsten Høgsbro giver til slut en god oversigt over »Vildtbanepæle«, de forskellige typer, deres alder og funktion. Det er en interessant historie om kongers jagtprivilegier der kan fortælles på baggrund af denne ret ydmyge fundgruppe. Først sent kom de i forskningens søgelys, idag er 120 registreret, men kun 50 fredet, og af de oprindelige af træ kendes kun et par stykker; her gemmer der sig sikkert flere i gamle bygninger. Vildtbanepælene fortæller således også et stykke antikvarisk historie.

En samlet vurdering af »Antikvariske Studier« kan give anledning til flere supplerende betragtninger. Først og fremmest har vi her fået præsenteret resultaterne af en række udgravninger som næppe ellers var blevet publiceret, og det kan mane til eftertanke. Der er således et slående misforhold mellem det store antal udgravninger der foretages i disse år og de få udgravningspublikationer – en situation som ikke i længden er holdbar. Hvordan dette problem evt. kan løses skal ikke diskuteres her. Det skal imidlertid betones at vi ikke har brug for endnu et arkæologisk tidsskrift hvor tilfældige fund publiceres i tilfældig orden. »Antikvariske Studier« er selv et eksempel på en sådan publikationsform der kan have sin berettigelse i forbindelse med et festskrift, men ellers er uden mening.

Kristian Kristiansen

Fyrkat. En jysk vikingeborg. I. Olaf Olsen og Holger Schmidt, Borgen og bebyggelsen. II. Else Roesdahl, Oldsagerne og gravpladsen. Nordiske Fortidsminder 3 og 4, i kommission hos Herm. H. J. Lyngge og søn. København 1977. I. 165,- kr. + moms, II 135 kr. + moms.

I de 43 år der gik fra en klub i Slagelse ansøgte om at anlægge et dirt-track løb inden for den mærkelige cirkelrunde vold kaldet Trelleborg vest for byen og til udsendelsen af det her foreliggende to binds værk om Fyrkat, den fjerde og bedst kendte af borgene, har Danmarkshistorien fået tilføjet et nyt kapitel. Det begyndte med en datering til århundredet omkring år 1000 og en iagttagelse af anlæggets mageløse geometriske præcision og nu efter mange udgravninger, diskussioner og publikationer tegner et nyt billede af den sene vikingetids kultur.

En høj standard for arbejder af denne art satte allerede Poul Nørlunds udgivelse af Trelleborg-udgravningen.¹ Ikke alene var det rent arkæologiske materiale, bebyggelsen og oldsagerne fra hele anlægget behandlet efter tidens

bedste normer, men også mange andre fænomener blev taget med i betragtning: anlæggets form krævede en indgående landmålerberegning – chefen for geodætisk institut, Niels Erik Nørlund, var selvskreven dertil – men dertil kom en sjælden sans for andre sider af problemet; naturforholdene og deres ændring gennem tiden, afgørende for sejlmulighederne til borgen, tog botanikeren Knud Jessen sig af, Gunnar Knudsen redegjorde for navnet Trælleborg og Therkel Mathiassen og C. J. Becker behandlede de tidligere bopladser på stedet. Men som al god forskning stillede Trelleborg-udgravningen nye spørgsmål. Allerede ved udgivelsen kendte Nørlund eksistensen af tilsvarende cirkelvolde ved Aggersborg ved Limfjorden og på Fyrkat ved bunden af Mariager fjord og kunne derfor udpege den danske konge som den fælles bygherre, og den største begivenhed vi kender fra denne tid, Sven Tveskægs erobring af England inspirerede ham til i prægtige vendinger at skildre borgene som træningslejre som forberedelse til det største af alle vikingetogter.

C. G. Schultz var den der først førte arbejdet videre. Udgravninger i Aggersborg og Fyrkat bekræftede til fulde Nørlunds fortolkning,² ja måske næsten for godt. Det er i hvert fald hypotesen i det foreliggende værk at Schultz til en vis grad var offer for ønsketænkning og på grundlag af ganske få data følte sig i stand til at tegne alle borgenes grundplan. Hermed være ikke sagt at forfatterne af Fyrkat-bogen underkender Schultz's og hans mangeårige medarbejder Svend Søndergaard's indsats: deres daglige notater har været en guldgrube for resultatet, men på to væsentlige punkter har man forladt Schultz's teorier: man gengiver ikke længere Nonnebakken ved Odense sammen med de andre fordi man i realiteten kun kender ringvolden og ikke med sikkerhed kan udpege blot et enkelt hus, og man opfatter den yderste række af stolpehuller som skrånede til taget og ikke til den overdækkede pergola hvormed Schultz omgav sin rekonstruktion af Trelleborghuset.

Begge ændringer i opfattelsen – og mange andre som kun delvis kan komme med i en anmeldelse – skyldes naturligvis en udvidet erkendelse der dels stammer fra arkæologiske undersøgelser dels fra studier af teknik og arkitektur i vikingetid og ældre middelalder, både fra Danmark og udlandet. At man arkæologisk kan skelne mellem skrånede og lodrette stolper har Olaf Olsen selv æren for; rimeligt nok ofrer han 10 sider på dette problem, for stolpehullerne er det vigtigste kildemateriale for træbyggeri. Tillige med en redegørelse for udgravningshistorien udgør denne indgående metodiske fremstilling grundlaget for kendskabet til voldkonstruktion, bebyggelse og gader. Før den detaljerede gennemgang af enkeltheder har Olaf Olsen anbragt et geografisk afsnit, først og fremmest vejlinierne. De to åer, Onsild å og Skals å, danner tilsammen grænsen til Himmerland og forcingen af dem ved vadesteder eller broer kunne måske give et fingerpeg om den valgte beliggenhed for borgen. Samtidig har geologen Hilmar Ødum gjort rede for un-

dergrunden, niveauforholdene, specielt med henblik på ændringer i vandstanden i Mariager fjord, og vejene; naturvidenskabsmænd arbejder imidlertid med store tidsrum og Ødum tør ikke indlade sig på at beregne sejlmulighederne til Fyrkat for 1000 år siden. Ved at sætte dette naturvidenskabelige afsnit ind i sin argumentation i stedet for som Nørlund gjorde at anbringe det for sig selv kan Olsen bruge geografien til at bestemme formålet med borgen. Resultatet er dog lidt nedslående: hverken sejladserne på fjorden eller opsynet med de vejforløb der kan være tale om ved årtusindskiftet giver en tilfredsstillende forklaring på beliggenheden. »Fyrkat skulle først og fremmest beskytte sig selv« konkluderes der på s. 42, og den endelige opgørelse af borgens formål giver kun en delvis udlægning af dette gådefulde udsagn.

Af gennemgangen af de enkelte bestanddele noterer man sig dels at der er sket en planering for at opnå et jævnt borgterræn, dels at voldgraven aldrig er færdigudbygget. Det antyder et historisk forløb der er begyndt med en energisk indsats i stil med de øvrige borge og siden, inden Fyrkat var færdigt, slækkedes betydeligt. Jeg skal vende tilbage til dette fænomen siden.

Under selve opførelsen sparede man hverken tømmer, tørv eller kræfter. De plankede gader, den omhyggelige voldkonstruktion med den palisadeforstærkede forside, de fire nøjagtig ens porte – såvidt de afspejler sig i stolpehullerne – præcist lagt i verdenshjørnerne, bærmene og voldgraven, alt dette vidner om fremragende militær ingeniørkunst. Selv det intrikate problem: hvordan et angreb kunne slås tilbage i et anlæg af denne art, mener Olaf Olsen at kunne løse så det fungerer som et realistisk forsvarsanlæg. Her har jeg lettere ved at forstå de fortolkere, f.eks. Else Roesdahl, der lægger vægt på det monumentale og æstetiske i disse værker. Særlig praktiske, ikke engang militært, virker de ikke, og det er vel den bedste forklaring på at der er så få af dem.

I sammenligningen mellem de fire kendte borge gør Olsen korrekt rede for de mange lighedstræk. I anden forbindelse tager han afstand fra det angreb på romerfoden som den fælles måleenhed som museumsinspektør Helge Nielsen har fremført.³ Da der iøvrigt er andre enkeltheder der adskiller den sjællandske borg fra de to jyske, er det vel ikke utænkeligt at der også med hensyn til fodmålet kan være lokale varianter. Uden at tage stilling vil jeg dog fremhæve at problemet har en vis betydning for udpegningen af inspirationskilder, for ikke at tale om forbilleder. Inden vi tager fat på dem skal det noteres at de små forskelle mellem borgene udnyttes til et forsigtigt skøn over deres relative kronologi: Trelleborg som det ældste, derefter Aggersborg og tilsidst Fyrkat hvis udformning er præget af at man har skullet indpasse Aggersborg-mål på et næs der gav meget lidt plads til de yderste huskarreer. Nonnebakken er som det siges *the dark horse* – den kan både være den ældste og den yngste af dem alle idet volden rummer træk fra både den sjællandske og de to jyske borge.

1. Poul Nørlund: Trelleborg, København 1948.

2. C. G. Schultz: Aggersborg. Vikingelejren ved Limfjorden. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 91–108.

3. Helge Nielsen: Foden på Trelleborg. Skalk nr. 1, 1974, s. 19–28.

Olaf Olsen afviser de fleste af de udenlandske anlæg man i tidens løb har foreslået som forlæg. Hverken de orientalske eller de engelske ringborge tillægges han betydning. Derimod mener han at man i højeste grad bør have opmærksomheden henvendt på en række ringvolde langs den frisiske kyst. De stammer fra slutningen af det 9. årh. og anses for at være karolingiske anlæg til forsvar mod vikingerne. Voldene er virkelig helt koncentriske og et af dem, Soubourg på Walcheren, har et retvinklet krydsformet gadesystem der næsten følger verdenshjørnerne. Ligheden er slående, også selv om man ikke har haft huskarreer som i de danske borge, og det er ikke urimeligt her at se kimen til Trelleborgene. Derimod er det ikke givet at karolingisk geometri er en nødvendig forudsætning. Normannerne var jo ikke de eneste fjender de frankiske hære sloges med, og hvis de kun har opført ringborge mod dem er det næsten for stort et hensyn at tage til fjenden. Eller sagt med andre ord: de egne der kender ringborge var i lange perioder af det 9 årh. på danske hænder, og man kan med lige så stor ret tænke sig en nordisk viking som bygherre – og så er romerfoden knap så nødvendigt et tilbehør i teknikken. Dette må dog anses for underordnet: både den endelige udførelse i Trelleborgene og deres fælles formål er under alle omstændigheder dansk historie.

»Vikingeborgenes formål« er det 8. og sidste kapitel af Olaf Olsens del af værket. Da der her i vid udstrækning tages hensyn til kollegernes resultater, vil jeg vente med at behandle det til resten af værket er refereret.

Holger Schmidt behandler kyndigt de tekniske og arkitektoniske problemer i forbindelse med husene på Fyrkat. Der er meget at hente om udhugning og afkløvning af træ, om husenes afsætning og opsnøring hvoraf de dele der har raget op over jorden med nogen sikkerhed kan beregnes, ikke mindst når andre bevarede træbygninger hentes ind til sammenligning. At det har knebet med at få plads til de 16 huse inden for volden er allerede nævnt, man har endda opereret med reducerede mål, et af de mange tegn på at arkitektens ide har domineret over virkeligheden på det trange næs.

Det tredelte, stavbyggede langhus med krumme vægge er i de senere år blevet en almindelig kending i vikingetidsudgravninger fra egnene langs Nordseens østbred. Ligheden med skibsformen tillægges mindre betydning end tidligere og må anses for et lokalt fænomen. Hallen regnes af alle forfatterne for et overklassetræk skønt den ikke alene kendes fra høvdingegårde, men også fra islandske og gotlandske bondegårde. De sociale forskelle i vikingetidens Norden var efter anmelderens mening ikke særlig udtalte. Skønt den firlængede, men ikke sammenbyggede, karré, ikke har nogen parallel i ind- eller udland, anser Holger Schmidt de monumentale anlæg fra karolinger- og ottonertiden som forbilledet. Ligheden med den gengivne plan over klosteret i St. Gallen er ikke slående men der er mange mærkelige eksempler på hvordan ideer kunne hentes og føres ud i livet så det verdslige øje havde svært ved at genkende forbilledet – kunsthistorikere og arkitekter må tage stilling til denne teori. Der-

imod kan man uden videre acceptere Holger Schmidts resultat: »Borgene er en ambitiøs leders militære manifestation, en kraftudfoldelse, som tilsyneladende fik ringe eller slet ingen betydning for landet. En idé der hurtigt blev glemt. Da Fyrkat brændte, var den politiske situation ændret, og borgen uden strategisk værdi. Ellers var den genopbygget.« Og på basis af kollegernes resultater, men præcisere udtrykt: »... byggeriet skal dateres til det 10. århundredes sidste halvdel, og snarest til kong Haralds sidste regeringsår eller evt. kong Svends første.« (s. 149). I en oversigt over dansk historie i 900-tallet fremgår det at forfatteren tillægges de indenrigske opgaver større betydning end de udenrigske.

Inden vi fortsætter til næste bind hvor Else Roesdahl går endnu videre med denne tankegang, er der indskudt en excurs på engelsk hvor Hans Helbæk har udbygget sine epokegørende undersøgelser af det store kvantum rug der er fundet i et af de afbrændte huse.⁴ I store træk overskues her mange årtusinders rugforekomster fra deres hjemsted i Centralasien til slaverne i Østeuropa hvor rug fra bronzealderen til den dag i dag udgør det vigtigste brødkorn. De spredte forekomster i Vesteuropa stammer i reglen fra romerske lejre hvis soldater stammede fra rugdyrkende områder. Både fra vest og syd fandt rugen vej til de nordiske lande men bortset fra Bornholm fandt den først i vikingetiden endeligt indpas som dyrket korn, først i landsbyen under Aggersborg. Det parti der er fundet i Fyrkat må imidlertid være indført; derpå tyder kærernes størrelse, mangelen på hjemlige ukrudtsplanter og til gengæld forekomsten af nogle få der hører hjemme i det syd-østlige Centraleuropa, altså udpræget slavisk import der vidner om et imponerende agronomisk niveau i hjemlandet. Den brændte rug i Fyrkat, hævder Helbæk, stammer ikke fra en families private tragedie, men fra en ærgerlig, voldsom ildebrand i kvartermesterens kornmagasin. Atter her er det militærlejren med østlige kontakter, men iøvrigt præget af dagligdags gøremål, som tegner billedet.

Videst går dog Else Roesdahl i sin gennemgang af oldsager og gravpladsen. »Livet på Fyrkat« som var titlen på hendes første artikel om emnet i Skalk 1969 er stadig hendes største interesse. Efter en omhyggelig gennemgang af hvad der er fundet i de forskellige huse fremkommer den vigtige oplysning at kun 8 af de ialt undersøgte 12 huse havde ildsted, den sydvestlige karré er ikke udgravet i håb om at erfaringerne i tidens løb kan prøves på dette materiale. Tilsvarende hævdes det at også i Trelleborg manglede arnespor i husene nærmest volden. Derefter samles de forskellige typer af materiale i overskuelige grupper. Her får læseren et veritabelt chok: bortset fra et enkelt spyd og en pilespidis hører alle fundene hjemme i en civil livsform; selv gravpladsen adskiller sig klart fra samtidige bondegrave ved det luksuøse udstyr – den prægtigste kvindegrav opviser endog en tå-ring á la haremsdame – og hvor der kan foretages kønsbestemmelse er kvinderne i overtal. Statistisk vejer det ikke tungt, men man er lige ved at spørge om det er en kvinde-lejr der her er gravet ud? Blandt gravformerne gøres der me-

4. Hans Helbæk: Da rugen kom til Danmark. Kuml 1970, s. 279–296.

get ud af ligkister der oprindeligt var vognfaddinger; da sådanne for så vidt det kan bestemmes altid brugtes til kvinder, foreslår Else Roesdahl at de socialt rangerer med de mandlige ryttergrave med hest og seletøj. Men der er ikke fundet ryttergrave ved Fyrkat!

Hvad der her virker som kvindeovervægt betragter Roesdahl som en karakteristisk nordisk civilinstitution med administrative opgaver. Det egentlige argument herfor er sporet af forskellige håndværk, blandt andet uldvævning og guldsmederi – der var vitterlig andre end soldater i borgen. At der ikke er landbrugsredskaber klarer med en henvisning til Trelleborg-fundene der både omfattede plovsvær, lange og korte leer; kun en tilfældighed i fundforholdene lader Fyrkat fremtræde anderledes: i virkeligheden foregik livet i Fyrkat som i alle bedre huse i vikingetiden, efter denne opfattelse. Dateringen er grundigt opbygget ved sammenligning med andre mønt-daterede fund hvor de tilsvarende genstande optræder; resultatet bliver at borgen må stamme fra sidste halvdel af 10. årh. Da alle de fundne borge af denne type af forfatterne til det foreliggende værk hævdes at være for store til kun at bruges som tvangsborg – idet dette begreb åbenbart opfattes snævert militært beregnet til forsvar for en slags provinsguvernør – fremsætter forfatteren den teori at Trelleborgene også har tjent som centre for opkrævning af afgifter, for retsudøvelse og måske endda møntslagning. Hverken det fundne materiale eller vort kendskab til periodens magtudøvelse støtter denne teori, men konklusionen af Else Roesdahls undersøgelser er at borgen repræsenterede Harald Blåtands rigsadministration. Som sagt kan præmisserne ikke bære denne slutning, først og fremmest fordi der ikke skelnes mellem bygherrens oprindelige hensigt med borgene og det de faktisk blev brugt til.

Derfor kan Olaf Olsen gøre kort proces med de civile funktioner i Fyrkat og slå fast: »Set med nutidige øjne virker vikingeborgene umiddelbart som militære anlæg.« (s. 99) Landeværn mod udenvælske fjender egnede beliggenheden sig ikke til, de var for store til indre formål for ledning og hird krævede ikke borgeleje og oversteget kongens indtægter – alt sammen emner vi først kender fra det 12. årh. – og resultatet bliver igen vikingelejre med henblik på Englandstogene, måske især de første i 990-erne.

Dette må indebære at Olaf Olsen ikke accepterer den reducerede kapacitet som mangelen på ildsteder i en række af huse har ført Else Roesdahl, Holger Smidt og Tage E. Christiansen til. Det ville ellers have været interessant at møde en samlet stillingtagen til Christiansens teori.⁵ Som bekendt går den ud på at borgene er opført før år 1000, og sammenholdt med at de nærliggende åløb snarere var tænkt til opstemning af vandet omkring borgfoden af forsvarshensyn end til besejling, synes de alle at være bygget for at holde en modvillig befolkning i skak, for eksempel under en borgerkrig, hvorom vi har to af hinanden uafhængige udsagn om tiden omkring 980.

Herved kunne borgenes korte levetid forklares; forsvarspræget og det karakteristiske vikingefundbillede med blandingen af lokale og fjerne, især østlige, genstande peger i samme retning.

Samtidig med at der bør ydes skyldig honnør for Fyrkat-publikationen, såvel udgravning som fortolkning – ikke mindst for at uoverensstemmelserne mellem forfatterne ikke skjules – får man lyst til at deltage i opklaringen af Trelleborgenes gåde.⁶ Idet vi forudskikker at en præcisere datering som kan ventes af de igangværende dendrokronologiske undersøgelser endnu kan udsætte os for overraskelser, vælger vi den datering og den situation der her er flertal for og forsøger at skitsere det 10. årh.s Danmarkshistorie hvor disse vikingeborge indtager en væsentlig, dynamisk rolle i forløbet:

Gorm og hans nærmeste forfædre kom fra »Nordman-
nia« og overvandt de svenske konger i Hedeby. Iøvrigt opslog han og dronning Tyra residensen i Jelling i Midtjylland. Allerede næste generation, Harald med tilnavnet Blåtand, tog fat på at samle hele det rige som var beboet af danere og som i første halvdel af 9. årh. var styret af én konge, Horik, men det synes som enheden var opløst omkring år 900 og at lokale stormænd og fremmede, deriblandt svenske, konger drev deres spil rundt omkring i landet. Harald sikrede sig en vigtig udgangsposition ved anlægget af Jomsborg ved den rige slaviske handelsby på øen Wollin ved Østersøkysten. Dermed var hovedåren i en international fjernhandel på hans hænder. Og så gik han i gang med at etablere sig i de øvrige dele af danernes område.

Begyndte han i Jelling kunne han enten opføre borgen ved Odense, Nonnebakken, eller ad en nyanlagt kæmpebro over Ravnning enge søge over vandet ned i Storebælt hvor Trelleborg bekvemt kunne danne brohoved til underlæggelsen af Sjælland og siden fungere som fæstning for kongens mænd. Inden Harald døde var hans livsværk lykkedes så godt at han kunne stedes til hvile i en kirke eller et kloster han selv havde stiftet i Roskilde, og det på trods af at han sin sidste tid stod i en bitter kamp mod sønnen Sven.

Hvem af de to der opførte de jyske borge, ved vi ikke, men de brugte den samme bygmester. Aggersborg ligger centralt for beherskelsen af den nordlige del af Jylland; Limfjorden har på godt og ondt været et vigtigt mødested mellem nordmænd og danskere, og endelig skal man naturligvis ikke overse Englandstogter som forklaring på denne borgs beliggenhed. Efter næsten 100 års pause kom de i gang igen i 991. Svend Ellehøj har fremhævet Sven Tveskægs behov for *cash* efter tilfangetagelsen i Venden,⁷ men muligvis ligger en tidligere, nu glemt, situation bag denne anden fase af vikingetogterne, der var kongeligt organiseret i hjemlandet.

For ikke at have fjendtlige elementer i ryggen og samtidig holde styr på Himmerland blev så Fyrkat opført. Men inden man var færdig indså man at der ikke længere var

5. Tage E. Christiansen: Træningslejr eller tvangsborg. Kuml 1970 s. 43–64.

6. Mere udførligt i Aksel E. Christensen: Vikingetidens Danmark, 2. udg. 1977, s. 223–246, og i Inge Skovgaard-Petersen: Oldtid og Vikingetid. Danmarkshistorie I, Gyldendal 1977, s. 179–199.

7. Svend Ellehøj: Olav Tryggvasons fald og venderne. Historisk Tidsskrift XI Rk. 4. bd. 1953–56, s. 1–51.

brug for så kraftig en indsats: Jelling-dynastiet havde formålet at hævde sig som kongemagt over hele Danmark.

Og så gik det som med Hannibals soldater i Capua: af luksus og lediggang blev de »effeminati«. Landbrug gad man ikke drive; bedre og nemmere var det at rekvirere brødkorn af tidens bedste sorter gennem internationale handelsforbindelser. Visse håndværk kunne man ikke undvære: guldsmeden lavede smykker, dagliglivets fornødenheder krævede vævere, smede og tømrere. Man kan more sig med at forestille sig at det var lejrkommandantens eksotiske frue eller førsteslavinde der beordrede arbejdet. En tidlang fortsatte dette søde liv, men da der en dag opstod en brand, opgav man bebyggelsen.

Der er ingen tvivl om at de mange byer der dukker op ved årtusindskiftet overtog de opgaver der stadig var brug for. Tømrere, snedkere, smede af enhver art, kamagere, skomagere og mange andre håndværkere fandt deres udkomme her. Om det var kongen og hans følge eller købmænd, indfødte som fremmede, der først satte skub i udviklingen, er vanskeligt at sige, men de nye byer lå let tilgængelig ved landeveje og fjorde. Kongen nød godt af en forøget varemængde, af indtægter fra deltagelse i markedshandelen, fra leje af hustomter, og måske allermost af at have administrative centre – i tidens beskedne målestok – spredt over landet. For byboerne var det selvfølgelig en fordel at kunne afsætte deres varer og sikres mod overfald takket være de kongelige krigere. Og selv om det vel ikke altid forløb efter planen var der for byernes opland store fordele at hente af dette nye træk i det danske bebyggelsesmønster: andel i køb og salg til en forøget befolkning, civilisationens goder, »urbane« sæder – altså noget der bevirkede at byerne var kommet for at blive.

Vikingeborgene var, selv i deres mest civile antræk, bestemt af militær-strategiske interesser, oprindeligt måske direkte vendt mod den omgivende befolkning, efterhånden vel uden større betydning for egnen. Byerne var derimod ikke alene fremkaldt af kongemagten og fjernhandelens interesser, men deres klare forbindelse med vikingetidens kommunikationsnet sikrede deres vedvarende betydning for det danske folk.

Inge Skougaard-Petersen

Jørgen Andersen: The Witch on the Wall. Medieval Erotic Sculpture in the British Isles. Rosenkilde og Bagger, 1977, 173 s., ill. kr. 138.

Med *The Witch on the Wall*, hexen på muren, betegnes en såkaldt Sheela-na-gig, en irsk benævnelse for en siddende 'hex', der med spredte knæ viser, hvad der i bogen betegnes som vulva, pudenda m.m. Denne del peger hun på eller hun griber i skamlæberne med begge hænder, der oftest akrobatagtigt er ført ind under lårene (jfr. fig. 1).

Bogen, i stor kvart, er smukt sat, smukt tilrettelagt og arrangeret, med noter og billedtekster overskueligt anbragt i den brede margin. Mange af de over 100 illustrationer er efter fotografier taget af forf. selv på hans efter-

Fig. 1. Kilpeck-sheela'en.

forskningsrejser til afsides kirker, borge og ruiner, som han tegner et livligt og levende billede af. Men også i skildringerne af bygningsdele, figurer og enkeltheder ser man, at forf. behersker beskrivelsens vanskelige kunst; hans belæsthed er imponerende og bon sens er et gennemgående træk i forklaringer, slutninger (og de fleste) tolkninger.

Bogens mål og hensigt er at nærme sig problemerne vedrørende denne stærkt erotiske Sheela-na-gig, som forf. følger fra dens præromanske forudsætninger til dens forsvinden i renæssancen, samt med den beslægtede figurer (elskerparret, 'Luxuria' m.fl.). Hvor gamle er sheela'erne? Hvor finder man deres oprindelse? Hvor i en bygning – og hvilken bygning – er deres oprindelige plads? Og hvad er meningen med dem, der s. 47 betegnes som hjemmehørende i den sub-world of Romanesque art, where an erotic colouring of the troubles of mankind are always a possibility. – Forf. indleder med et underholdende kapitel, *The Antiquarian Discovery*, hvor man fryder sig over de krumspring de victorianske antikvarer gjorde for at mildne den uanstændige figur ved at tilsløre de intime dele, som netop er sheela'ens særpræg.

Som det næsten altid går med 'gamle figurer', hvis egentlige betydning er gået i glemmebogen, har også sheela'en fået sine folkelige forklaringer – et sted forklarede hun som en røver, der var blevet henrettet på et nærliggende rettersted.

Ligeså almen kendt er også det (sekundære) træk ved sheela'erne, at de oftest viser tegn på afskrabninger på deres intime steder, et sikkert tegn på, at folk har skrabet stenstøv af for at bruge det som medicin – ganske svarende til de 'sværdriller' der træffes i vore danske kirker (Ribe domkirke), såkaldt fordi folketroen sagde, at her havde man slebet sit sværd.

Men disse forklaringer giver ikke oplysning om sheela'ens oprindelige funktion og betydning, og en sådan får man heller ikke af de navneforklaringer, der er givet. Som forf. i en af sine mange kloge bemærkninger siger: Sheela-na-gig has become applied as a type-name by researchers, but there is no evidence that it was ever a widespread popular name for the figures, and it appears to have come out of the Irish language at a time where popular understanding of the characteristics of a sheela were very vague – Sheela-na-gig in 19th century Ireland was a term for females, not for figures, and it meant what it says, »Sheela-of-the paps«.

Det er naturligvis givet talrige 'lærde' forklaringer på den mærkelige figur – i så henseende skiller forskerne sig ikke særligt fra menigmand –, og der har hersket den største uenighed om dens alder og oprindelse, som nogle vil lede tilbage til keltisk tid.

Et af afhandlingens hovedpunkter er påvisningen af, at figuren ikke går længere tilbage end til romansk tid (s. 93), at den er kommet til Storbritannien fra Frankrig, især Normandiet (s. 113), at den er blevet særlig populær i Irland, hvor den har sin blomstringstid omkr. 1200 ff. For denne tese har forf. givet gode og vægtige begrundelser.

Det er vanskeligt at sige, om sheela'erne har haft en bestemt plads i bygningsmuren – kirke eller borg –, fordi de fleste eksemplarer nu har sekundære pladser, og fordi oplysningerne om de i museerne opbevarede er mangelfulde. Nogle få sidder dog på oprindelig plads, og af disse har et par tilknytning til bygningens indgang.

I ét tilfælde (Rath s. 46) er sheela'en »attacked by monsters« fra begge sider. Under omtalen af dette ikke ualmindelige motiv, menneske mellem uhyrer, gør forf. rigtigt opmærksom på, at det ikke behøver at repræsentere et angreb. »Luxuria« dies således af to udyr, og dette er sikkert også tilfældet med den Piacenza figur, som i sheela-stilling afbildes fig. 26, selv om underskriften hævder, at de to dyr angriber hende (jfr. også Bruères s. 56), skønt hendes hænder ligger roligt på dyrenes nakker. Det er derfor beklageligt, at Rath er så medtaget, at det ikke kan afgøres, om dyrene dier eller angriber; det første er nok det sandsynligste.

I et par spændende kapitler, Humanism and Barbarism og The twelfth Century Subjects giver forf. en nyttig og instruktiv oversigt over den romanske tids litterære emner, både de høviske og de jævne, en udmærket baggrund for tidens billedsprog, som vi kender det fra skulptur og kalkmaleri, på mure, vægge og inventar. Der kan næppe være tvivl om, at den overvejende del af disse »billeder« er dobbelttydige: dels forestiller de, hvad man ser (en kentaur, en havfrue, en basilisk etc.) dels har de en dybere betydning, en morale. Men hvilken? og hvem er det, der bestemmer, hvor sheela'en eller de andre væsner skal placeres – eller om de overhovedet skal placeres?

I forbindelse med behandlingen af de litterære emner kommer forf. ind på skulptørens, billedhuggerens, betydning for dette spørgsmål, og her finder anmelderen, at han tillægger 'the carver' en alt for selvstændig stilling i forhold til de motiver, denne skulle udføre med sin spids-hammer og mejsel. Billedhuggerens selvstændighed viser sig efter anmelderens mening kun i udførelsen af motivet,

i det kunstneriske udtryk; men han har næppe haft større indflydelse på de emner, han blev sat til at hugge. De blev ham tildelt af kirkens arkitekt efter det program, han havde entret med den gejstlige øvrighed om. Det er da sikkert en iconologisk fejltagelse, når forf. s. 65 skriver: A catalogue of subjects employed by a carver will open a door to the way his mind worked.

En egentlig, almen skildring af sheela'erne gives ikke; men det fremgår af det rige billedmateriale, at det ikke drejer sig om kønne piger. Især i Irland er de overmåde hæslige, hvad der giver forf. anledning til den indrømmelse over for de 'keltiske' tilhængere, at denne hæslighed måske kan forklares som a pagan backlash (hvilket anmelderen forsyner med et udråbstegn). Midt i al denne hæslighed – de fleste er pilskaldede, har slappe, hængende bryster med baggrund af fremstående ribben – forekommer et træk, som forf. efter anmelderens mening helt

Fig. 2. Cavan-sheela'en.

Fig. 3. Södervalla kirke, Hälsingland. Nar med vrængemund.

har misforstået, og det er et træk, der giver et fingerpeg om sheela'ens dybere, eller moralske, betydning.

I billedteksten til fig. 52 beskrives en sheela i The Old Wall at Fethard: Lean ribs and strangely deliberate 'tattooing' of the head are distinct features here comparable with the tattooed face of Athlone, fig. 51, or the streaked breasts of the Clonmel figure, fig. 56. Men her er ikke tale om nogen tatovering – hvad skulle den gøre godt for? – men simpelthen om rynker og gruber hos et gammelt menneske. Det fremgår særlig tydeligt af fig. 51 ff., og det er vanskeligt at forstå, hvorledes forf. kan forstå rynkerne i det lede, gamle fjæs, fig. 55, som tatovering. Rynker i ansigtet, på hænderne, i panden (fig. 83–84), de synlige ribben og de hængende bryster – alt dette viser, at sheelaen er en runken, gammel kælling – a hag, som forf. også kalder hende fig. 57, der er en skulptur på et meget lavt kunstnerisk niveau, dog ikke så lavt som fig. 50, hvor forf.s påstand om »kunstnerens« will to distortion bedre kan omskrives til manglende dygtighed hos en ringe stenhugger.

Den hæsligste af alle de afbildede sheela'er er dog den fra kirkeruinen i Cavan, fig. 83–84, og den hvis 'minespil' giver et godt fingerpeg om sheela'ens mening. Ikke uden kraft skildrer skulpturen (fig. 2) en liderlig gammel hex med tungen stikkende ud mellem de vrængende læber, fremhævede ribben og en overdimensioneret kønsdel. Den skaldethed, der som nævnt karakteriserer de fleste sheela'er er her dækket af hår (paryk?), jfr. s. 124 f. Panderynkerne opfatter forf. (s. 124) som et bånd, og han skriver: it seems near at hand to interpret the brow ridges

as an expression of internal unrest and a mental state of unease.

Men hvad betyder sheela'en, er den ondtafværgende, a guardian of the building? er den frugtbarhedssymbol? a grotesque and often lewd sculpture? an obscene female figure of uncertain significance.

Forf. tager ikke præcis stilling; men fremhæver den afværgende betydning, der kan ligge i exhibitionisme, og den moralske valeur.

Hvis anmelderens opfattelse af de ovenfor omtalte rynker er rigtig – og den kan næsten ikke være andet –, og når man betragter den liderlige tunge hos den gamle hex fig. 2, så bliver sheela'en næsten synonym med dødssynden »Luxuria«. I sheela'en ser vi da en karikatur på kirkefædrenes definition af kvinden som den, der lokker manden på skrækkelige afveje, som selv i sin rynkede alderdom vedbliver at udøve sin fordærvelige indflydelse, et skræmmebillede for både mand og kvinde, der vil give deres 'dyriske' drifter frit løb.

Det har for anmelderen været en stor glæde at læse den velskrevne (næsten trykfejlfrige) bog. Vi har få sheela'er herhjemme i Danmark – sheela-stillingen er kendt hos narre og akrobater, der bruger hænderne til at trække ud i deres vrængemund (Södervalla k. Hälsingland): (fig. 3); men forf. siger mange kloge ord om andre dødssynder og om de mærkelige væsner, havfrue, kentaur, basilisk etc. som også befolker vore kirker. Det vide udsyn, den store belæsthed har med rette gjort denne bog værdig til en doktorhat.

Erik Moltke

Tue og Bodil Gad: Rejsen til Jakobslund Wormianum, 1975, 172 s. ill., kr. 72,- (abon.-pris kr. 60).

For middelaldermennesket var pilgrimsrejsen de uendelige længslers *mål* og samtidigt *midlet* til at gennembryde de meget snævre grænser, der var sat for de allerflestes virkelyst, det gjaldt ikke blot underklassernes menneskemasser, men også den fåtallige, socialt privilegerede top. Rejse- og vandringslysten har vel eksisteret til alle tider og i de fleste kulturer. I middelalderen blev den på markant vis kanaliseret først gennem korstogenes tilbageerobring af de hellige steder og derefter gennem de mange pilgrimsrejser. Med renæssancens genopvækken af interessen for antikken opstod længslen efter at se de antikke kunst- og bygningsværker, en længsel, som blev endnu mere fremherskende i romantikkens tidsalder. Selv om rejselivet fortsat var forbeholdt de få, foretog man fra det 18. årh. og fremefter dog adskillige valfarter fra Norden til antikkens Rom. Først henimod slutningen af forrige århundrede kom skarerne foruden overklassen, der ofte rejste for helbredets skyld, og kunstnerne til også at omfatte håndværkere. Nordboerne var dog så forankrede i vor lutheranske tro, at målet stadigt var det *antikke* Rom – ikke kirkens. Med få undtagelser fortsatte denne linie, lige indtil rejselivets eksplosionsagtige vækst efter anden verdenskrig åbnede rejsemuligheder for alle samfundslag og derigennem åbnede nye perspektiver.

Den i os alle iboende udlængsel har fået uanede muligheder for at blive mættet. Alligevel er det en bedrift, at ægteparret *Bodil og Tue Gad* efter adskillige års rejser delagtiggør os andre i deres pilgrimsfærd og tager os med til Santiago di Compostella – det sted som sammen med det hellige land og martyrerens Rom var det foretrukne rejsemål for middelalderens pilgrimme. Når vi i dag rejser til Spanien, foretrækker vi som regel den smilende solkyst, evt. maurnes Granada eller kunstens Madrid, men sjældent pilgrimmens vej langs den barske Atlanterhavskyst.

Bodil og Tue Gad har stort set delt de 14 kapitler mellem sig, uden at bogen på nogen måde har mistet sit præg af enhed. Først føres vi af stjernerne, mælkevejen, til apostlen St. Jakobs grav i det fjerne Galicien omtrent ved verdens ende – finis terre, Kap Finisterre. St. Jakobs særlige mærke har dog intet med stjernerne at gøre, men er en muslingeskal, skønt Compostella ikke ligger ved havet. Muslingeskallen, ibskallen – Ib er den nordiske kortform af navnet Jakob – blev det mest almindelige af alle pilgrimstegn, som pilgrimmene syede på deres hat, tasker eller klæder. Den sagmodige pilgrim med stav i hånd blev en af de former, hvori middelalderkunsten viste os den fattige fisker fra Genesareth sø. Han fremstilles dog også i Kristuslignende skikkelse, barfodet, iklædt toga og med evangeliebog i hånden, f.eks. på sydportalen af domkirken i Compostella. Endelig forekommer St. Jakob i Spanien ofte afbildet som ridderen på den hvide hest i kamp mod maurnene.

Apostelskikkelsen rummer således vidt forskellige træk, hvoraf snart det ene snart det andet fremhæves i kunsten.

I det ny testamente træffer vi først og fremmest Jakob som søn af Zebedæus og brøder til Johannes. Sammen med Peter stod de to brødre Jesus nærmest blandt apostlene. Om Jakob, Alfæus' søn, der også var apostel, siges kun, at han var en af de 12. Hos Matthæus forekommer en Jakob blandt Jesu brødre og siden tilhørende menigheden i Jerusalem. Om ham fortæller jødernes historiker Josefus, at han blev stenet år 61. Senere forfattere kalder ham »den retfærdige«, og nogle regner ham for at være identisk med forfatteren til det af Luther forkætrede Jakobsbrev. Det var en udbredt opfattelse i middelalderen, at denne Jakob også var identisk med Jakob Alfæus' søn, således at der i virkeligheden kun var to Jakob'er, apostlene Jacobus Major og Jacobus Minor. Ved udgangen af middelalderen træffer man dog også bibeludgaver med træsnit af pilgrimshelgenen med begyndelsen af Jakobsbrevet. Sammenblanding og misforståelser forekom i flere led.

Hovedkilderne til vor viden om helgenen St. Jakob er foruden de talrige kunstneriske fremstillinger den såkaldte St. Jakobs bog, der imidlertid kun har været lidt udbredt i sin fulde længde. Den er som de fleste helgenbiografier anonym; forfatterskabet er blevet tillagt pave Calixtus 2., men det kan ikke være rigtigt. Derimod er dens oprindelse sikkert fransk og fra midten af det 12. årh. I sin helhed bestod den af 5 »bøger«: 1. Udførlig liturgi for gudstjenesterne på St. Jakobs festdage, 2. Mirakler, 3. Overførelsen af St. Jakobs relikvier fra Østen til Galicien, 4. Krøniken om Karl den Store og Roland og

hvorledes St. Jakob griber ind i kampene mod maurnene, og 5. En pilgrimsfører, der fortæller »om St. Jakobs vej«. Delene 2–4 er overleveret i talrige håndskrifter, enten samlet eller hver for sig, mens delene 1 og 5 er sjældne. Del 1 findes kun i den fuldstændige redaktion af Jakobs bog, der kun kendes i 6 håndskrifter, hvoraf det vigtigste findes i domkirken i Compostella. Miraklerne findes i vekslende antal i middelalderens legendesamlinger, først og fremmest *Legenda Aurea* – den gyldne legende. Krøniken om Karl den Stores og Rolands bedrifter blev en meget udbredt folkebog, der også kendes i nordiske oversættelser. Sammenknytningen af Karl den Store og apostlen Jakob har nok forbindelse med, at det var på Karls tid, at man »fandt« apostelgraven.

Ægteparret Gad fører os ud på en spændende rejse, spækket med en mængde kulturhistoriske detaljer. Vi møder både heltene ved Ronceval og hører også om en række danske pilgrimmes vej til St. Jakob. Som et tillæg bringer bogen til sidst oversættelse af et kapitel fra 5. bog om St. Jakobs vej. Desuden er der blevet plads både til noter, en overskuelig billedfortegnelse og en glimrende bibliografi. Der er ingen tvivl om, at *Yves Bottineau's* rigt illustrerede bog »Les chemins de Saint-Jacques«, Paris 1966, både har virket som forbillede og inspirationskilde for forfatterne. De må »nøjes« med 20 sider meget velvalgte fotoplancher i sort-hvidt, en række udmærkede stregklicheer og et godt oversigtskort på forsatsbladene. I det hele taget er deres »folkebog« en fryd for øjet både m.h.t. kvaliteten af sats, papir og indbinding. Det er en velsignelse at konstatere, at det stadig kan lade sig gøre uden fondsstøtte at bringe en smuk bog på markedet til en rimelig pris. En oplagt gaveidé.

Thelma Jexlev

A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600. Scania, Halland, Blekinge, vol. I–III, Kirkehistoriske studier udg. af Institut for kirkehistorie, Akademisk forlag, 1976, 167, 301 og 307 s., ill., kr. 400.

Værket er udkommet ved årsskiftet 1977/78. Det er udgivet af dr.teol. Knud Banning, der sammen med Mette Brandt og Søren Kaspersen har forfattet teksten. Alle forfatterne er tilknyttet Kirkehistorisk institut ved Københavns Universitet og har siden midten af 50'erne beskæftiget sig indgående med kalkmalerier og yret sig i en række artikler bl.a. i »Den iconographiske Post« – et internordisk tidsskrift, der blev startet på disse forfatteres initiativ i 1970. Forrest i bind I oplyses det, at forfatterkollektivet har indhentet konsulentbistand fra historikere og kunsthistorikere, samt bistand fra en række studenter, der har medvirket ved materialeindsamlingen.

Det erklærede formål med dette værk er at skabe en systematisk håndbog egnet til studium af Skåne, Halland, Blekinges middelalderlige kalkmaleriprydelser. Værket er foreløbig udkommet i 3 bind og endnu et bind er planlagt udgivet i foråret 1979. Al tekst er affattet på

Åspö kirke ca. 1500. Den dømmende Kristus troner på regnbuen med straffens sværd og nådens lilje, der udgår fra hans mundvige. Basunblæsende engle indvarsler dommedag. De døde står op af deres grave, mens den kronede jomfru Maria går i forbøn for dem. Bag hende ses »franciskanerbroderen«.

Fotoarbejde ved Morten Bjørn og Ole Reiter

engelsk for at gøre Nordens enestående kalkmalerimateriale tilgængeligt for udenlandske forskere. Foruden en indledning til emnet giver bd. 1 en minutøs gennemgang (på 139 sider) af de middelalderlige kalkmaleriers motivgrupper, enkelt motiver og variationer i disse. Dette 139 sideres såkaldte ikonografiske index er opbygget kronologisk efter forløbet i biblen. Det består af 6 hovedgrupper: 1) Treenigheden og himmeriget; 2) Skabelsen og syndefaldet; 3) Den gamle pagt; 4) Den nye pagt: genløsnin-gen; 5) Den nye pagt: Kristus og hans kirke; 6) Dom og fuldbyrdelse. Disse 6 hovedgrupper er opdelt i 25 »ind-gange« med i alt 107 grupper. I bind 2 og 3 behandles landsdelenes 215 middelalderlige kirker, kirke for kirke – opsat i alfabetisk rækkefølge, således at bind 2 indeholder kirkerne fra A–M; bind 3 fra N–Ö. I denne forbindelse skal læseren være opmærksom på, at alfabetet følger svensk retskrivning, hvor rækkefølgen af de sidste 3 bog-staver i alfabetet (æ, ø, å) er: å, ä, ö. Ved omtalen af den enkelte kirke, gives der først en generel beskrivelse af maleriernes datering, fremdragelse og værkstedssam-menhæng; hertil er tilføjet en detaljeret bibliografi, der medtager det vigtigste materiale om den pågældende kir-kes malerier. Dernæst følger en beskrivelse af de enkelte motiver. Hvis kirken har malerier fra forskellige tidspe-rioder, bliver hver periode behandlet individuelt. Bagerst

i bind 3 er der anført et appendix med 30 kirker, som, ifølge skriftlige vidnesbyrd, engang har haft kalkmalerier. Desuden anfører dette appendix nogle kirker, der har en meget fragmentarisk kalkmaleriudsmykning. Disse maleriers sparsomme overlevering umuliggør ethvert forsøg på at bestemme, om de skal medtages i værkets undersø-gelsesgruppe: alle middelalderlige kalkmalerier fra peri-oden 1100–1600. Bind 4 – der som nævnt forventes at udkomme i foråret 1979 – vil indeholde en kunsthistorisk oversigt.

Historien bag dette værk er følgende: I 1968 begyndte en række studenterhold at indsamle det tilgrundliggende materiale ved systematisk fotografering af kalkmalerierne i Skåne, Halland og Blekinge. Disse undersøgelser blev efter en pause afsluttet i 1972. Fotomaterialet udgør vær-kets vigtigste kildemateriale. En anden væsentlig kilde-gruppe er rapportmaterialet fra Topografisk Arkiv i Stockholm og fra Universitetsmuseet for historie i Lund. Dette rapportmateriale kan give en række værdifulde oplysninger om restaureringerne af de kalkmalerier, som i dag står fremme i kirkerne, samt oplysninger om kalk-malerier man på et tidligere tidspunkt besluttede atter at overkalke. Indsamlingen og registreringen af dette om-fattende foto- og rapportmateriale, samt kendskabet til en række nyafdækkede kalkmaleriudsmykninger har mu-

liggjort en revidering/ajourføring af resultaterne i den hidtidige vigtigste forskning: Otto Rydbecks bog: *Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor* (Lund 1904), Monica Rydbecks: *Valvslagning och kalkmålningar i Skånska kyrkor* (Lund 1943) og Armin Tuulsens bog: *Romansk konst i Norden* (Stockholm 1968). Forfatterne har desuden ved udarbejdelsen af manuskriptet inddraget og anvendt megen anden supplerende litteratur, hvilket også fremgår af den fyldige litteraturliste side 15 og 16 (i bind I), hvor forfatternes hyppigst anvendte titler er anført. Litteraturlisten har dog efter vores mening et par mangler; således savner vi to håndbøger, som det ville være nyttigt for læseren at stifte bekendtskab med, nemlig: Frithiof Dahlbys bog: »De helliga tecknens hemlighet« (Stockholm 1963) – der oplyser om symboler og tegn i den kristne kunst; og »Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder« (Kbh. 1956 ff) – der giver mange værdifulde oplysninger om kalkmaleriernes enkelte motiver. Endvidere havde vi gerne set, at standardværket »Danmarks kirker« (Kbh. 1933 ff) også var medtaget i litteraturfortegnelsen. Mere beklageligt er det, at »Sveriges Kyrkor« ikke figurerer på litteraturlisten, idet denne bog alene har »bestemt«, hvilke kirker forfatterne har medtaget fra landsdelen Blekinge. Det ville derfor være vigtigt for læseren at få bibliografisk oplysning om, hvornår »Sveriges Kyrkor« er udkommet for herved at kunne kontrollere, om det er korrekt at lade »Sveriges Kyrkor« være udvælgelseskriteriet for landsdelen Blekinge. Vi kan oplyse, at »Sveriges Kyrkor« for landsdelen Blekinge er udkommet i 5 bind i perioden 1932–1965.

Forfatterne foretager en ualmindelig grundig og sober gennemgang af de 215 kalkmaleriprydede kirker i Skåne, Halland og Blekinge, som alle i middelalderen hørte under Lund ærkebispesæde i lighed med Bornholm og – i en kort periode – Rügen. De to sidstnævnte lokaliteter er dog ikke medtaget i værket. Motivbeskrivelser og -tolkning gælder ikke blot de kalkmalerier, som i dag er synlige, – forfatterne har også gjort et stort arbejde med at fremdrage oplysninger om kalkmalerier, der i dag er ødelagte eller overkalkede; og som noget helt nyt har de systematisk registreret alle de kalkmalerirester, der findes over hvælvene – d.v.s. de ældste tiders vægmalerier, der er blevet adskilt fra kirkerummet af senere indbyggede hvælvninger.

Værket benytter flittigt forskellige pædagogiske hjælpemidler såsom geografiske kort, sort/hvide fotos, oversigtstegninger der viser placeringen af de enkelte kalkmalerier i de 215 behandlede kirker, samt fyldige registre – dels en systematisk, dels en alfabetisk nøgle – der giver henvisninger til den ikonografiske behandling af de enkelte motivgrupper og detailmotiver. Af disse hjælpemidler fortjener specielt registrene megen anerkendelse. På en nem og overskuelig måde hjælper de læseren til let at finde det motiv, han søger. Efter beskrivelse af hvert enkelt detailmotiv, er der anført en kronologisk opstillet fortegnelse over de kirker, hvori det pågældende motiv findes. Et andet punkt der virker veludviklet, er den måde, hvorpå beskrivelsen af den enkelte kirke typografisk er opsat med fri-plads til læserens egne notater. Værkets opsætning bærer præg af at være baseret på et veludviklet kartoteksystem (hver kirkebeskrivelse begynder

på en helt ny side) – værket kan da i øvrigt også købes i kartotekskortsudgave til samme pris.

I bind I benytter man sig af sort/hvide fotos som illustrationsmateriale, men desværre er fotografierne præget af stor uensartethed i den tekniske kvalitet. Den geografiske spredning i de medtagne billeder er endvidere også for lille. 74 kirker er repræsenteret med i alt 220 illustrationer, hvoraf hele 25% af billedmaterialet stammer fra blot 5 kirker, nemlig Linderöd (med 16 ill.), Hästveda (11), Malmö (10), Nora Strö (9) og Emmislöv (8); og værket medtager overhovedet ingen billeder fra kirkerne i Halland! Når et fotografi ikke er en originaloptagelse, men en affotografering af en akvarel (jfr. fig. nr. 206, 207, 210) burde det stå i billedteksten, ligesom det ville være en fordel, hvis man i billedteksten gentog kalkmaleriets datering.

Bogen indeholder en lang række fine motivbeskrivelser og nytolkninger, men et enkelt sted er vi ikke enige med værkets forfattere. I Åspö kirke (bd. III, p. 249) anføres følgende tekst ved gennemgangen af kirkens dommedags-skildring: (oversat til dansk af anmelderne): »Omkring dommeren knæler den kronede Maria – med blottet bryst – og Johannes Døberen i forbøn. Flere døde står op af gravene. En griber fat i kanten af Marias kappe, en anden ses bagfra med hovedet kastet bagud. De er alle nøgne på nær en, der er delvis dækket af et ligklæde og en fuldt påklædt person, sandsynligvis en franciskanerbroder, der står i en kiste lige bag Maria. Det faktum at personen er påklædt indicerer med al sandsynlighed, at han har betalt for malerierne og ikke blot, at han er gejstlig, en anden munk afbildes nemlig nøgen.« Af ovenstående citat skulle det altså være en franciskanerbroder, som havde betalt for malerierne. Vi synes, det lyder usandsynligt, at en franciskanerbroder skulle have haft råd til at bekoste en sådan udsmykning, dels fordi munkene skulle leve i yderste fattigdom, dels fordi franciskanerne ifølge observantretningen ikke måtte have ejendom, – jordbesiddelse i sognet er næsten altid ensbetydende med, at den pågældende har betalt for udsmykningen.

Sammenfattende kan man sige, at man med dette værk har fået tilført et værdifuldt bidrag til brug ved kalkmaleriforskningen. Et værk, der er skrevet i et sprog og på et niveau, der fordrer baggrundsviden hos læseren til kalkmaleriemnet (bibelhistorie, helgenlegender, kunsthistorie, kristen-symbolik m.v.).

Med sin grundige registrering af alt det eksisterende kalkmaleri-materiale, sin bearbejdning af hele arkivmaterialet, sine kvalificerede ny-tolkninger og sin ajourføring af den hidtidige forskning, kommer dette værk til at indtage den dominerende plads inden for forskningen af Skåne, Halland og Blekinges middelalderlige kalkmalerier.

Morten Bjørn og Ole Reiter

Kai Hørby: Status regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik. 1252–1319. Den danske historiske Forening, 1977, 207 s., kr. 95.

Med den foreliggende afhandling har Kai Hørby taget en hidtil ret forsømt side af den politiske historie op til behandling. Ikke siden Erslevs samlede fremstilling af perioden i Danmarks Riges Historie er udenrigspolitikken blevet underkastet nogen gennemløbende analyse. Kun enkelte sider er taget op i forbindelse med andre problemstillinger som f.eks. Aksel E. Christensen: De nordiske kongeskifter 1319, og Niels Skyum Nielsen: Kirkekampen i Danmark. Det er derfor værdifuldt, at Kai Hørby nu har fremlagt en sammenhængende opfattelse af dette forløb.

Udgangspunktet for forfatteren har været at undersøge vilkårene for Christofferlinjens sikring og udøvelse af kongemagten. Det er således ikke de generelle betingelser for udøvelse af kongemagten, der er afhandlingens emne, men specielt de dynastipolitiske motiver og virkninger (s. 12). Her indgår ægteskabspolitikken som et centralt middel til sikring af disse interesser, ligesom alliancepolitikken ses som et supplerende og/eller afbalancerende instrument overfor de familiemæssige forbindelser (s. 12).

På grundlag af en indgående analyse af det spredte og ofte usikre kildemateriale lykkes det forfatteren at udrede hovedlinjerne og tidsfølgen i mangfoldigheden af forhandlinger, overenskomster, alliancer etc., ligesom han afdækker det komplekse politiske forløb, og påviser den overordnede rationalitet, der lå bag ved det på overfladen ofte flimrende spil. Forfatteren blotlægger hovedtrækkene i kongemagtens dynastipolitiske motiver og han vurderer, hvilke konkrete muligheder kongeslægten medlemmer havde for at gennemføre den ønskede politik i praksis ved i analysen også at inddrage udviklingen i de stater og fyrstedømmer, den konkrete politik berørte.

Hørby ser den førte politik som udtryk for en stadig eksistenskamp for Christofferlinjens kongemagt. Problemet havde sin rod i selve Christoffers tronbestigelse, hvor Abelslægten blev forbigået, hvilket markerede et brud på successionsreglerne. Selv om legitimiteten i arvefølgen efter Erik Glippings kroning ikke synes at blive bestridt, er Erik Glippings regeringsperiode karakteriseret af en stadig kamp med kongefrænderne, Erik Plovpenningss døtre og Abelslægten, om besiddelsen af patrimoniet. Især synes Abelslægten, der var familiemæssigt forbundet med de holstenske grever, at udgøre et problem, idet slægtens medlemmer sandsynligvis har stillet ret omfattende betingelser for opgivelsen af deres rettigheder til tronen. Det forekommer rimeligt at antage, at disse krav i ret udstrakt grad er blevet opfyldt ved den delvise udsoning mellem kongefrænderne i 1284. Det forekommer anmelderen, at periodens omfattende og dyre kongelige borgbyggeri kunne være set i denne sammenhæng som havende et dobbelt formål, dels at sikre riget imod ydre angreb, f.eks. fra kongefrænderne og deres allierede, dvs. garantere rigets integritet i kongemagtens hænder og, dels at sikre kongemagten overfor en intern stormandsopposition, som f.eks. ses udtrykt i håndfæstningen af 1282.

Det politiske forlig i 1284 betaltes ifølge Hørby konkret gennem afståelse af betydelige mængder af kongens arvegods. Herved reduceredes patrimoniet og kongemagtens selvstændige økonomiske grundlag svækkedes varigt.

De talrige ægteskabsalliancer samt forsøgene på sådanne mellem Christoffers dynasti og en række udenlandske fyrstehuse skal i sammenhæng med de udenrigspolitiske alliancer ses som et forsøg på at dæmme op for arvekravene og på yderligere at konsolidere og ekspandere Christofferlinjens stilling både politisk og økonomisk. En central vægt i denne forbindelse tillægger Hørby Erik Glippings tiltræden i 1284 af det nordtyske landefredsforbund, en tilslutning som antages at have fået strukturerende betydning for de kommende års politik. Her kædes på interessant vis den delvise udsoning med kongefrænderne sammen med landefredstilslutningen og den almindelige udenrigspolitiske situation, idet nogle af de deltagende fyrster antageligt har stillet betingelser om en udsoning mellem de forskellige grene af kongeslægten, bl.a. i forhold til Abelslægten ved at sikre hertugdømmet Jylland for denne. De norske arvekrav ses ikke at være indgået. Landefredsforbundet kom reelt i de følgende år for såvel de nordtyske stæder som for den danske konge til at tjene som et politisk magtinstrument vendt imod Norge og den norske konge.

Af tilsvarende betydning var indgåelsen af den dobbelte ægteskabsforbindelse mellem den danske konge Erik Menved og den svenske konge, idet de gensidigt ægtede hinandens søstre. Der var her tale om en både politisk og økonomisk alliance, idet store godstransaktioner samtidigt blev foretaget. Herved knyttedes de to rigers politiske udvikling sammen og samtidig kan forbindelsen ses som et forsøg på at isolere Norge.

Centralt i afhandlingen står Kai Hørbys omvurdering af Erik Menveds nordtyske politik, som hidtil nærmest har været anset for et uhyre changepræget spil. Hørby finder i modsætning hertil, at Erik Menved stod ganske stærkt i Nordtyskland og at kongens valgte kurs ud fra en dynastipolitisk synsvinkel har sin egen overbevisende rationalitet. Anmelderen finder det her væsentligt, at Hørby giver udtryk for, at den førte privilegiepolitik overfor Lübeck og nogle andre stæder kunne være dikteret af økonomiske hensyn. Erik Menved skulle efter denne tankegang have søgt at sikre en stigende handel på Danmark, og gennem afgifterne herfra skulle indtægtstabt fra det reducerede patrimonium kompenseres.

Kai Hørby argumenterer overbevisende for at der eksisterede en sammenhæng mellem, dels Christofferlinjens eksistenskamp for at fastholde og sikre kongemagten, dels ægteskabs- og alliancepolitikken. Men det forekommer mig at kongemagtens generelle økonomiske situation burde være inddraget i højere grad i analysen, for til fulde at vurdere arten og omfanget af denne eksistenskamp. Det har uomtvisteligt været alvorligt for kongemagtens finansielle grundlag, at dens patrimonium blev kraftigt formindsket. Men også andre forhold på det økonomiske område må have forværret situationen. I denne forbindelse har bl.a. Helge Paludan i den nye Danmarks historie fremdraget nogle centrale forhold. Kongens rent fysiske magtapparat voksede bl.a. via et dyrt og omfattende borgbyggeri. Af disse og andre grunde steg behovene for større indtægter støt samtidigt med at landets generelle produktionsevne faldt. Kongemagtens indtægter formindskedes således både gennem en reduktion af patrimoniet og fordi skattevenen i alminde-

lighed blev mindre bl.a. som følge af udpining af marginaljorden og faldende befolkningstal. Det forekommer mig derfor, at dele af den førte udenrigspolitik og alliancepolitik – og her især forholdet til Nordtyskland og stæderne – i højere grad end sket burde relateres til den generelle økonomiske situation. Mere fyldestgørende vurderinger på flere områder ville antageligt herved kunne gives bl.a. vedrørende helt afgørende forhold mellem den konkrete politiske stræben og de befolkningsmæssige og socio-økonomiske betingelser herfor.

Bogen viser ikke væsentlige nye veje i forskningen, hverken teoretisk-metodisk, ved inddragelse af centrale nye emneområder eller i måden, hvorpå resultaterne fremlægges. Men der er præsteret et stort og solidt arbejde med at opsøge kildemateriale og med at inddrage disses relevante fortolkningsmuligheder i forhold til et overordnet politisk-historisk perspektiv. Afhandlingen er i klassisk forstand lærd og slutter sig i positiv forstand til den empirisk sikre og videnskabeligt hæderlige københavnske skole af den ellerslevske tradition for historiske afhandlinger. Et væsentligt område ikke blot i Danmarks, men også i Nordens og Nordtysklands politiske historie har med Kai Hørbys disputats fået sin tiltrængte seriøse behandling. Mange hidtil løse enkeltiagttagelser og nye delanalyser knyttes her sammen til en syntese af blivende værdi.

Birgitte Wählin

Ole Bernild og Henrik Jensen: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800. Bd. 1. Dansk Universitets Presse, 1978, 242 s., kr. 63,50 (for medlemmer af Progressiv bogklub).

Man hører ofte gymnasielærere og universitetslærere afvise den marxistiske teori om feudalismen i Danmark med en enkelt sætning eller to. Til denne slags lærere er der nu dårligt nyt: danske marxister er faktisk temmeligt uenige om, hvorledes den marxistiske teori ser ud. Efter års nedprioritering og nedvurdering af førkapitalistiske forhold er det endeligt blevet *comme il faut* blandt danske marxister at beskæftige sig med disse forhold. Denne fornyede interesse har foreløbigt udmøntet sig i et par oversættelser af engelske feudalismeteorikere, flere tidsskriftsartikler (i »Historievidenskab« og »Den jyske Historiker«), Benito Scocozzas bog om »Klassekampen i Danmarks Historie, Feudalismen« samt nu Bernild og Jensens bog om den feudale produktionsmådes historie i Danmark.

Det foreliggende arbejdes forfattere er erklærede tilhængere af den franske såkaldte Althusserskole og de står dermed også i opposition til Scocozzas dialektiske- og historiske materialisme. Polemisk mod Scocozza siger forfatterne, at man ikke kan overspringe den teoretiske indledning i deres bog (Scocozza skrev i sin bog, at man kunne springe den teoretiske indledning over hvis man fandt den for vanskelig). Til gengæld kan man anklage Bernild og Jensen for, at de har gjort hvad de kunne for at læseren ikke skulle få læst den teoretiske indledning i

deres bog, idet denne indledning skæmmes af dansk universitetsmarxismes børnesygdom: en ubændig trang til anvendelse af fremmedord. De to forfattere har yderligere indskrænket den potentielle læserkreds ved at udlade at oversætte flere af de engelske, tyske, franske og latinske citater, hvorimod de svenske citater læservenligt er oversat.

I første bind af det planlagte 2 (?) bindsværk er det forfatternes hensigt at behandle den feudale produktionsmådes grundstruktur defineret som arbejdsprocessen, produktionsforholdet og ejendomsforholdets karakter. De forsøger at udlede disse grundlæggende strukturer teoretisk, hvorefter de med eksempler fra kildematerialet vil bevise eller sandsynliggøre deres teoretiske resultater. Denne metode turde være legitim omend risikabel. Blandt danske historikere har Fussing anvendt denne metode i bogen »Herremænd og Fæstebonde« og blandt marxistiske historikere kan Dobbs »Studier i kapitalismens udvikling« tjene som (afskrækkende) eksempel. Ved hjælp af denne metode og med et blot nogenlunde kendskab til kildematerialet kan man næsten bevise hvad som helst – det virker blot ikke særligt overbevisende for læseren.

I Bernild og Jensens analyse af den feudale produktionsmådes grundstrukturer kommer de vidt omkring – der tages således stilling til en meget lang række problemer i dansk middelalderforskning. Dette forhold betyder naturligvis, at ikke al empirien virker lige gennembearbejdet endelige indskudt. Her er der kun plads til at komme ind på nogle få af de behandlede problemer.

Karl Marx mente, at levn af fordums redskaber udgør en væsentlig kilde til studiet af svundne økonomiske samfundsformationer. Han mente således ikke kun, at redskaber kunne sige noget om produktivitetens niveauet, men også om under hvilke sociale betingelser disse redskaber blev anvendt. Synspunktet synes at være meget rigtigt for kapitalismens vedkommende (hvilken anden produktionsmåde kunne man ellers forestille sig producere f.eks. samleband?) men når de to forfattere forsøger at sammenkæde hjulplogen og to- og trevang brugt med den feudale produktionsmåde stilles de over for svære kvaler. Hjulplogen dateres med belæg i Borup Ris' højryggede agre til 1300-tallet, – lidt sent kunne man mene i forhold til den feudale produktionsmådes etablering. Iøvrigt kan de agerrenner, som forfatterne (ikke ubegrundet) vurderer som en væsentlig egenskab ved de højryggede agre, dateres tidligere, idet landskabslovene (f.eks. J.L. II. 72) omtaler dem. Dette kunne tyde på at de højryggede agre og dermed muldfjælpløven allerede havde en vis udbredelse på dette tidspunkt. Men dette forhold, at det sandsynligvis kan lade sig gøre at datere muldfjælpløven tidligere, gør ikke Bernild og Jensens sammenkædning mellem dette redskab og den feudale produktionsmåde mere sandsynlig. Især ikke hvis man tænker på svenske forhold: i Sverige var hjulplogen ikke særligt udbredt, hvilket ikke forhindrede svenskerne i at have hverken to- og trevangsbrug eller feudalisme.

Behandlingen af bolet og trevangsbruget udgør et af bogens svageste empiriske afsnit. Forfatterne giver tilsyneladende op overfor den »ret store og spredte litteratur om emnet« og glæder sig i stedet over, at der findes en

»autoritativ monografi« om emnet! Den »autoritative monografi« er Poul Meyers: *Danske Bylag* (fra 1949). Poul Meyers bog citeres i hele afsnittet om arbejdsprocessens struktur med samme vægt som Karl Marx, og i litteraturlisten leder man forgæves efter Svend Aakærs indledning til Kong Valdemars Jordebog, Frits Hastrups »Danske Landsbytyper«, flere af Steensbergs arbejder og mange flere.

Bernild og Jensen udtaler sig kun nødigt om det førfeudale samfund. Det synes at falde svært at bestemme udbytningsformen (om der eksisterede nogen – forfatterne synes ikke at mene det) ligesom de ikke rigtig ved, hvad man skal stille op med de mange selvejerbønder, der kan konstateres under den tidlige feudalisme. Når Erslev og Poul Johs. Jørgensen (og iøvrigt også Erik Ulsig og Erik Moltke) hævder, at trælle har udgjort et betydeligt element i storgodsdriften i den tidlige middelalder, så afviger de to forfattere fra deres sædvanlige metode og konstaterer, at dette ikke kan verificeres. Der er således ingen overvejelser i bogen om, hvorfor slaveriet måtte ophøre ligesom det ikke diskuteres om slaveriet skulle være en rest fra en førfeudal periode. Forfatternes manglende forståelse af den førfeudale produktionsmåde bevirker, at de står undrende overfor (eller fejlopfatter) mange forhold i den tidlige feudalisme.

Bernild og Jensen forsøger at forklare vornedskabet i forbindelse med en analyse af det feudale værnforhold og det konkrete danske vornedskab for det sjællandske retsområde forklarer de som resultat af Skånemarkedets tiltrækning på arbejdskraften med deraf følgende mangel på arbejdskraft på Sjælland. Man kunne i denne forbindelse godt have ønsket sig en forklaring på hvorfor Skånemarkedet ikke virkede tiltrækkende på de skånske bønder, så vornedskabet også måtte indføres for det skånske retsområdes vedkommende. Iøvrigt kan vornedskabet næppe siges at have været i fuld overensstemmelse med den herskende tænkemåde under feudalismen – både Osterssøn Veylle og Arent Berntsen er helligt foragede over dette misbrug. Men måske vil der komme en forklaring på denne forskel mellem produktionsforhold og tænkemåde i dette værks andet bind.

Ole Bernild og Henrik Jensens bog indeholder mange svagheder på det empiriske område (og mange flere end de her nævnte) ligesom den teoretiske analyse også indeholder åbenbare svagheder og mangler. Der er ikke i denne anmeldelse taget nærmere stilling til forfatterens feudalismeforståelse, idet man for at yde denne feudalismeforståelse en retfærdig behandling må afvente bd. 2, hvor det vil vise sig om det lykkes for dem at få det opstillede system til at bevæge sig, med andre ord påvise dynamikken i den feudale produktionsmåde.

Gert Poulsen

Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikation nr. 1: Nationale forskningsoversigter, 1972, 233 s. Publikation nr. 2: Hornsherred undersøgelsen, 1977, 341 s., kr. hhv. 35 og 55 (boghandlerpris 52,50 og 90). Ved samlet køb kr. 80 (boghandlerpris kr. 110).

I 1969 organiseredes Det nordiske ødegårdsprojekt, der, som det hedder i forordet til publikation nr. 1 »tar sikte på et samordnet og sammenlignende studium af bosætnings- og jordleiehistorien ca. 1300–1600, gennem repræsentative punktanalyser i hvert land og en fælles sluttbehandling af resultatene«. Direkte springer det ud af en diskussion på Det nordiske historikermøde 1964 over temaet »ødegårde og ny bosætning i de nordiske lande i senmiddelalderen«, men har som generel baggrund den standende debat om den senmiddelalderlige krise. Som første resultat af det nordiske samarbejde kunne projektdeltagerne udsende et bind indeholdende forskningshistoriske oversigter fra de nordiske lande med tilgrænsede tyske områder, og nu foreligger resultatet af en af de danske punktundersøgelser, som omfatter Hornsherred.

I sit forord til ødegårdsprojektets første publikation gør redaktøren, den norske professor Andreas Holmsen opmærksom på, at indholdet i egentligste forstand er »nationale« forskningsoversigter og ikke må tages som udtryk for det koordinerede nordiske samarbejde. Gennemgår man indholdsfortegnelsen, ser man med det samme, at dette forbehold er nødvendigt. Både i hensende til titel, omfang og disposition afviger de enkelte landes bidrag en del fra hinanden. Forklaringen er naturligvis forskelle i forskningsstrategier, men en fælles disposition ville nu have lettet oversigten ikke alene for anmelderen, men også for læseren i al almindelighed.

Publikationen består af seks afsnit, eet for hver af de fem nordiske lande og eet, som behandler ødegårdsforskningen i Holsten og Lauenborg. Afviger de enkelte afsnit på flere punkter fra hinanden, så har de det til fælles, at de er resonerende bibliografier, der inddrager både kildemateriale og fremstillinger. Nationale forskningsoversigter er først og fremmest et katalog over bidrag til belysning af den senmiddelalderlige krise, i første række naturligvis beregnet for projektdeltagerne, men til stor nytte for enhver, som ønsker at beskæftige sig med problematikken. Også danske lokalhistorikere kan have glæde af publikationen, idet det danske kapitel udarbejdet af Svend Gissel indeholder afsnit om de enkelte landsdele. Er publikation nr. 1 et katalog over nordiske bidrag til belysning af den senmiddelalderlige krise, kan nr. 2: Hornsherredundersøgelsen vist uden at gå forfatterne for nær på samme måde betegnes som et katalog over materiale til belysning af ødegårdsproblematikken i Hornsherred. Det er den første danske punktundersøgelse, og det er meningen, at den skal efterfølges af lignende undersøgelser i 5 andre danske lokaliteter: Falster, Hasle herred, og Tirstrup sogn i Østjylland, 4 sogne ved Ribe og Gl. Aabenraa amt, Slogsherred og Gl. Løherred i Sønderjylland. En redegørelse for udvælgelseskriterierne ville nok have været på sin plads i bogens indledning, da det er påfaldende, at hverken Fyn, Vest- eller Nordjylland er repræsenteret blandt undersøgelsesområderne.

Som ovenfor nævnt har ødegårdsprojektet sin oprindelse i en diskussion mellem nordiske *historikere*, men ved Hornsherredundersøgelsen har en række repræsentanter for andre fag: stednavneforskning, arkæologi, fosfatanalyse og geografi også medvirket, hvad der må siges at være en heldig udvikling, for som Hornsherredundersøgelsens redaktør Svend Gissel indledningsvis nævner ville

»en historisk analyse alene næppe kunne have bragt forskningen meget længere frem, end det var sket i C. A. Christensens afhandling fra 1964«.

Bogens første 40 sider optages af en redegørelse for forskningsmetodikken inden for den danske afdeling af ødegårdsprojektet, hvor alle ovennævnte fags specielle metodik behandles. Dernæst følger bogens specielle del: Hornsherredundersøgelsen. Denne indledes med en beskrivelse af undersøgelsesområdet, derpå følger en kildeoversigt inden for samtlige fag, introduktioner til sognene i Hornsherred, en gennemgang af det store »ødelagte« område, oldenområdet, en behandling af de enkelte øde bebyggelser, og endelig en omhyggelig behandling af baggrunds- og kausalforhold omfattende godsstruktur, landsbystruktur og handels- og kommunikationsforhold. Afslutningsvis bringer bogens redaktør en afsluttende oversigt og konklusion. Til teksten følger sig liste over ødegårdsprojektets arbejdsrapporter, fortegnelse over grafiske illustrationer, forkortelsesliste, kilde- og litteraturfortegnelse og person- og stedregister.

Hornsherredundersøgelsen imponerer måske i højere grad ved sin materialefremlæggelse end ved sin rigdom af nye resultater, selvom det naturligvis er både nyt og overraskende, at Gissel i konklusionen kan påpege, at jordbundsforholdene selv ikke kombineret med en klimaændring kan have været afgørende for ødebyernes lokalisering, men at årsagerne snarere må søges i manglende adgang til søtransport samt tilhørsforhold til mindre kapitalstærke godskomplekser. Til gengæld er det muligt inden for bogens rammer at finde alt bevaret materiale – af hvilken art det måtte være – fra middelalderen og op til 1600 med relevans for Hornsherred. Den store detailrigdom letter imidlertid ikke læsningen; det kan undertiden være svært for læseren at følge med i, hvor forfatteren bevæger sig hen. Men det er vel en funktion af, at det middelalderlige kildemateriale er så sparsomt og spredt, at historikeren ikke kan tillade sig at lade nogen kilde uprøvet. Bogens talrige ekskurser hvor interessante de end i sig selv kan være forstærker ligeledes dette udtryk. Her skal kun nævnes: Skt. Dionysius i danske middelalderkalendarier, men der er andre.

Afhandlingens force ligger først og fremmest i, at den er et bevis på, at tværfagligt samarbejde kan føre til exceptionelt gode resultater. Dette gælder især ved lokaliseringen af de enkelte øde bebyggelser, hvor både arkæologi, stednavneforskning, fosfatanalyse og geografi har givet afgørende bidrag. Det er blot synd, at der ikke inden for projektets rammer har været mulighed for egentlige arkæologiske udgravninger af de nedlagte landsbyer. Resultaterne heraf kunne måske give svar på nogle af de spørgsmål, som har måttet lades ubesvarede.

Nu må man ikke glemme, at Hornsherredundersøgelsen kun er en brik i et meget stort puslespil, som først kan lægges, når alle øvrige brikker er tilvejebragt. Man må se frem til den endelige konklusion, når samtlige punktanalyser foreligger.

Birte Friis

Hain Rebas: Högadlig intressepolitik, slaget på S:t Jørgensbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441. Scandia bd. 43 årg. 1977 hft. 2, s. 136–184.

Det har i mange år været ret almindeligt, at svenske historikere har taget emner fra Danmarkshistorien op til behandling – medens det omvendte i langt mindre grad har været tilfældet. Det er ikke mindst ved Lunds Universitet og i nogen grad ved Göteborgs Universitet, at dansk historie dyrkes. Forfatteren til den foreliggende artikel er ansat ved Göteborgs Universitet og er elev af Erik Lönnroth, for hvem dansk historie ikke turde være fremmed.

Artiklen tager sit udgangspunkt i bondeoprøret i Vendsyssel i begyndelsen af året 1441; det blev ledet af Henrik Tagesen (Reventlow), men fik en ende ved slaget ved St. Jørgensbjerg i juni 1441. Henrik Tagesen blev henrettet.

Samtidig med dette bondeoprør, der havde forgængere i årene 1438–40, foretog den hollandske flåde operationer i de danske farvande, og det vises, at den afsatte konge Erik af Pommern, der havde fælles fjender med hollænderne og bondeoprørerne, søgte at udnytte situationen til egen fordel. Der argumenteres for en sammenhæng mellem bondeoprørerne og de hollandske operationer, bl.a. ud fra det rent militær-strategiske synspunkt, at en flåde på den tid måtte have adgang til forsyninger på land, hvis den skulle være i søen ret længe. Hollands motiver til at sende en flåde til de danske farvande, i hvert fald i 1440 og formodentlig også i 1441 efter opfordring fra Erik af Pommern, skulle være løfter fra ham om handelsretigheder, hvis han kom til magten (s. 146). Men omvendt nærmede man sig fra dansk side også Holland og sluttede en handelsaftale i sommeren 1441; fra dansk side har man på den måde forhandlet under et vist hollandsk militært pres (s. 151).

Efter redegørelsen for den ydre handling går Hain Rebas nærmere ind på baggrunden for handlingsforløbet. Han gennemgår de danske handelsmæssige forhold i perioden: eksportvarerne var heste og fødevarer, herunder i tiltagende omfang okser. Afsætningsmulighederne var stigende. Det var ikke mindst højadelen, der fik sig manøvreret ind på denne handel, og i særdeleshed den jyske adel (s. 155–157). Samtidig skete en udvikling i retning af koncentration af den danske jord på færre hænder, nemlig adelens, især højadelens, på bekostning af lavadelen og selvejerbønderne.

Hain Rebas går yderligere ind på adelshandelen ved konkret at behandle de jyske forhold inden for landbrugsproduktion, godsbesiddelse og handel. Nord for Limfjorden og i Vestjylland var slægterne Gyldenstjerne og Banner i det 15. århundrede ret så dominerende, såvel som private godsejere som i rollen som lensmænd på kronens slotte (denne sidste udvikling kan følges op igennem hele det 16. årh.). Bemærkelsesværdigt er det, at netop nogle af slægterne Banners og Gyldenstjernes gods er bliver angrebet under den vendsysselske bondeopstand i 1441, og der argumenteres for, at opstanden udover en protest imod rigsrådets politik også helt konkret som baggrund havde ønsket om hævn på de nærmeste

udsugere, der samtidig har været fremtrædende repræsentanter for det samfund styret og domineret af aristokratiet, der var blevet resultatet af udviklingen i de nærmest foregående år og ikke mindst efter Erik af Pommerns afsættelse. Der argumenteres samtidig for, at netop disse familier inden for højadelen som storproducenter og storforsættere af eksportvarer kunne være interesseret i handelsforbindelser med hollænderne, og at de med den indflydelse, de havde på landets politik, faktisk fik dette gennemført – ikke kun ud fra landspolitiske bevæggrunde, men ud fra ønsket om helt personlige fordele (s. 180).

Den foreliggende artikel er særdeles velkrevet, og argumentationen ret så overbevisende, især fordi så mange aspekter inddrages. Det at sammenkæde storpolitik, økonomisk historie, personallhistorie og lokalhistorie er selvsagt ikke noget nyt; men her er det efter min mening gjort med særlig succes.

Susanne Krogh Bender

Martin Schwarz Lausten: Religion og Politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544–1559. Akademisk Forlag, Universitetsforlaget i København 1977, 374 s., kr. 118.

Martin Schwarz Laustens (herefter M SL) disputats kan bedst karakteriseres som et skoleeksempel på den klassiske danske doktordisputats, med dennes dyder og lyder. Her er tale om det imponerende resultat af en enkelt mands kolossale arbejdsindsats i en lang årrække, og her er tale om et lærd værk, der i sjældnen grad henvender sig til en snævert afgrænset elite.

Op det er synd. Kirkehistoriske disputater er sjældne, og afhandlinger om dansk udenrigspolitik i ældre tid er det endnu mere. Afhandlingens emne må desuden antages på forhånd at interessere en ikke helt lille kreds. Der er således al mulig grund til at hilse bogen velkommen, så meget mere som vi her har fået en virkelig grundig, sober og solid gennemgang af det vigtige spørgsmål om Danmarks forhold til Tyskland i almindelighed, og den habsburske kejsermagt i særdeleshed i den første generation efter reformationen.

Det arbejde der er lagt i bogen er imponerende. Så vidt det kan skønnes er hele det store, vanskeligt tilgængelige og til nu kun sparsomt udnyttede kildemateriale, der befinder sig her og i udlandet, gennemgået minutøst, ligesom den eksisterende litteratur er indgående behandlet. I betragtning af at det for størstedelens vedkommende utrykte kildemateriale må have frembudt enorme problemer, bare læsemæssigt og sprogligt, er indsatsen imponerende. Også bogens disposition er principielt sund: Efter en, omend kortfattet, indledning gives der i det første store afsnit: »Christian III's stilling til Kejser Karl V's religionspolitik 1544–1557«, der optager mere end halvdelen af bogens tekstafsnit, en grundig og minutøs gennemgang, hvor ikke bare som lovet den danske tysklands politiks religionspolitiske aspekter behandles, men hvor man samtidig i vid udstrækning direkte eller in-

direkte får en analyse af hele det dansk-tyske forhold i perioden. I de følgende mindre afsnit analyseres så, stadig grundigt og omhyggeligt de udenrigspolitiske enkeltproblemer, hvor religionspolitikken spillede en mere eller mindre fremtrædende rolle.

Yderligere er der grund til at være taknemmelig for den måde hvorpå forfatteren har løst det vanskelige spørgsmål om forholdet mellem grundtekst og noter. For det første det rent tekniske: Det er glædeligt, at forfatter og forlag har ofret den betydelige ekstraudgift forbundet med at anbringe noterne nederst på hver side. I disse år med deres økonomiske stramning, er det her man ofte sparer, hvilket måske kan forsvares, hvor noterne kun giver kortfattede henvisninger, men som i den foreliggende bog, med dens mange og omfattende noter ville have vanskeliggjort læsningen urimeligt. Endnu vigtigere er det, at M SL har valgt at koncentrere sin grundtekst omkring fremstillingens principielle hovedlinier, medens diskussion af problematiske detaljer, yderligere redegørelse for sideaspekter o.l. er anbragt i noterne, der samtidig overalt rummer præcise og fyldige kilde- og litteraturhenvisninger. Efter min mening er resultatet af den valgte løsning noget nær perfekt. At prisen herfor så synes at have været, at pladsen er yderst økonomisk udnyttet, med smal margin, en lille sats til grundteksten osv., er til at bære.

Alene de her fremhævede kvaliteter, og der er mange andre, gør at M SL mere end har fortjent sin doktorgrad.

Når det alligevel i indledningen blev antydnet, at bogen foruden sine uomtvistelige kvaliteter også rummer mere kritisable træk, hænger det sammen med flere ting, der naturligvis griber ind i hinanden. Der er for det første hvad man kunne kalde et pædagogisk problem. Bogen er alt andet end letlæst. Den danske disputatsordning angribes ofte i disse år for at være elitær, for at forskerne sidder i deres elfenbenstårne og skriver for hinanden og for at meritere sig. Desværre vil denne disputats kunne bruges til at underbygge disse anklager. Der tages så at sige intet hensyn til de læsere, der ikke som forfatteren har hele deres reformationshistorie ned til de mindste detaljer præsent. Der skal kun gives et enkelt eksempel af mange: I kap. 5, hvor Christian III's forhold til de lutherske lærestridigheder og enhedsbestræbelser behandles omtales Osiandersagen, der bl.a. en overgang belastede det ellers så gode forhold mellem Christian III og svogeren hertug Albrecht af Preussen. Men hvad var egentlig Osiandersagen? Ja, her lades den læser der ikke ved det på forhånd, totalt i stikken. Efter på et par linier (s. 223) at have konstateret, at den hidtidige forskning kun sparsomt har behandlet sagen, og med temmelig vildledende konklusioner, går M SL straks over til en detaljeret analyse af kongens forhold til sagen. Her ville en blot ganske kortfattet redegørelse for dens indhold, teologisk og historisk, have været en enorm hjælp for den interesserede ikke-ekspert. Det samme kan siges om stort set alle de enkeltproblemer, der behandles i bogen.

En tilsvarende kritik kan rettes mod bogens hovedafsnit, den kronologiske gennemgang af perioden 1544–57, så meget mere som forholdet her får konsekvenser for hele bogens hovedtema. Bogen begynder i 1544, med freden i Speyer mellem Karl V og Christian III som en

fuldbyrdet kendsgerning. Det er nok legitimt at forudsætte indholdt heraf bekendt, og man kan da også hurtigt repetere teksten i den trykte udgave, om nødvendigt ved hjælp af den loyalt anbragte note på s. 11. Men ville det ikke have været rimeligt som indledning til bogen at give en analyse af traktatens forudsætninger? Baggrunden for det dansk-norsk-slesvigsk-holstenske monarkis udenrigspolitik efter 1536 udgør et yderst kompliceret billede, hvor inden- og udenrigske problemer på mangfoldige måder griber ind i hinanden. Christian III havde i 1536 erobret sit rige efter tre års borgerkrig, landet var dybt forgældet og finanserne ødelagte, administrationen på det nærmeste brudt sammen, ligesom hele den udenrigspolitiske situation var anspændt. Godt nok sad Christian II i sikker forvaring på Sønderborg slot, men hans arvinger var i høj grad virksomme, og dobbelt farlige på grund af familietilknytningen til Karl V. Den afgørende målsætning for Christian III og hans regerings udenrigspolitik måtte derfor være at få sikret kongemagten for Christian III og hans slægt, udadtil såvel som indadtil. Religionsspørgsmålet var naturligvis en særdeles vigtig faktor i hele dette spil, men det forekommer mig til det yderste betænkeligt at gøre denne, eller for den sags skyld enhver anden enkeltfaktor til det centrale i en undersøgelse som den foreliggende, uden først at have redegjort for de øvrige, og uden konstant at følge og afveje hvorledes de griber ind i hinanden.

Bogens emne ligger i grænseområdet mellem de traditionelle arbejdsfelter for kirkehistorikere og almindelige historikere (»profanhistorikere«?), og kræver vel en bredere indsigt end det er rimeligt at forlange af en enkeltperson for at dækkes fuldt ud. Det ville derfor have været glædeligt, om M SL i løbet af arbejdet med bogen havde kontaktet forskere, der arbejder med emnet ud fra andre synsvinkler, så meget mere som der ved hans egen læreanstalt, omend ved et andet fakultet, kunne peges på flere, der både havde kunnet og villet deltage i et gensidigt positivt samarbejde. Som det er nu, *kan* bogen opfattes som et uheldigt resultat af de traditionelle stive faggrænser, og som en illustration af det ønskelige i det videst mulige samarbejde mellem beslægtede discipliner. Ved det mundtlige disputatsforsvar havde jeg mulighed for at opfordre til etableringen af et sådant samarbejde, en opfordring jeg gerne vil gentage her.

Jeg tror at et sådant samarbejde ville have hjulpet forfatteren til at undgå nogle faldgruber som han nu unødigt er faldet i. Som et eksempel kan man pege på spørgsmålet om beslutningsprocessen omkring Christian III. M SL synes stort set at gå ud fra, at kongen selvstændigt har kunnet bestemme den førte politik. En opfattelse der næppe er holdbar. Ganske vist mangler man en tilfredsstillende analyse af spørgsmålet, om hvem der egentlig traf de afgørende beslutninger, men nogle grundtræk kendes dog. Der synes traditionelt at eksistere en opfattelse af at udenrigspolitikken i ældre tid var kongernes personlige domæne, men er det så enkelt? M SL afdækker selv ved flere lejligheder den indflydelse som kongens tyske råder, f.eks. folk som Andreas von Barby og Peter Svave havde på den førte politik. Men var de danske råder helt uden indflydelse når det gjaldt udenrigspolitikken? Umiddelbart lyder det usandsynligt, så sandt

som større udenrigspolitiske initiativer automatisk får indenrigspolitiske konsekvenser. Desuden var det danske rigsråds medbestemmelsesret ved krigserklæringer sikret i håndfæstningen. Og ser man på de fire krige som Danmark var involveret i i århundredet efter 1536 får man et klart billede af de danske rådets indflydelse. Krigen mod Karl V i 1542 må nærmest betegnes som en forsvarskrig, men det er interessant at se hvorledes både danske og tyske råder ivrigt havde arbejdet på at undgå den. Krigen mod Sverige 1563 skyldes nok i høj grad Frederik II personligt, men blev dog bakket op af betydelige dele af rigsrådet, og blev først erklæret efter at dette i de foregående år havde fået flere af kongens personlige støtter som medlemmer, lige som kansleren Johan Friis' fjendtlige holdning overfor Sverige er velkendt. Kalmarkrigen i 1611 blev først erklæret efter at Christian IV i adskillige år havde søgt den presset igennem, og rigsrådet kapitulerede først over for truslen om at kongen ellers ville gå i krig på egen hånd i sin egenskab af slesvigsk-holstensk hertug. Og som bekendt var denne trussel ikke engang tilstrækkelig i 1625, Christian IV deltog i første omgang i kejserkrigen alene som hertug. Rigsrådets vigtigste magtmiddel overfor kongen var dets skattebevillingsret, som netop i krigstilfælde blev særlig aktuel. Dette fører ind på et andet aspekt, som M SL i for høj grad negliger: De begrænsninger som de økonomiske realiteter sætter for den udenrigspolitiske handlingsfrihed.

Klarest kommer dette frem i behandlingen af den schmalkaldiske krig 1547, og det er her det uheldige ved M SL's grundtese: Udelukkende at se forholdet til kejsermagten ud fra et religionspolitisk synspunkt er mest markant. Baggrunden for den danske holdning, at holde sig uden for opgøret, som M SL kritiserer så strengt er freden i Speyer 1544, hvor Karl V endelig anerkendte Christian III som dansk konge, og samtidig lovede ikke militært at støtte Christian II's arvinger. Christian III på sin side måtte opgive forbundet med Frankrig, og måtte love ikke, åbent eller hemmeligt, at støtte kejsersens fjender. Christian III fik altså, i det omfang det nu var muligt sikret sin kongemagt, og kejseren fik ryggen fri mod nord i det opgør man planlagde mod de tyske protestantiske fyrster. Om religionsspørgsmål indeholder traktaten intet, hvilket ikke kan undre: Den fornemste katolske fyrste kunne lige så lidt forhandle religionssager med kætteren Christian III, som denne, som overbevist lutheraner kunne det med ærkepapisten Karl V. Dette forholdrede dem naturligvis ikke i ellers at nå til en forståelse på andre punkter, når forholdene ellers dikterede det. Speyer-freden var i resten af Christian III's levetid grundlaget for forholdet til Tyskland, hvilket M SL naturligvis erkender, omend med beklagelse, hans bestandigt gentagne holdning er, at Christian III som luthersk konfessionsbevidst fyrste ikke burde have holdt så gode miner til de katolske habsburgeres slette spil som han gjorde. Som f.eks. under den schmalkaldiske krig. Kejsersens påskud for at angribe de protestantiske fyrster var omhyggeligt ikke af religiøs art, hvorfor Christian III med formel god ret kunne fastholde, at han i så fald ikke ifølge forbundstraktaten var forpligtet til at komme forbundsfællerne i det schmalkaldiske forbund til hjælp. Når M SL dertil hævder, at kongen burde have kunnet gennemskue den

kejserske taktik, og erkende at der reelt var tale om en religionskrig, er der for mig ingen tvivl om at dette præcis var hvad Christian III og hans rådgivere gjorde. Spørgsmålet er blot hvilke konsekvenser denne erkendelse burde få for den danske politik. Jeg vil mene, at som de økonomiske forhold var i Danmark i 1547, var en aktiv militær indsats i Tyskland på protestantisk side, uanset hvor ønskelig en sådan evt. må have været ud fra den danske regerings religiøse overbevisning, en umulighed. Årene op imod 1547 var i Danmark præget af den yderste økonomiske knaphed. Kronens finanser havde allerede 1533 været elendige, og borgerkrigen 1533–36 sikrede nok Christian III's kongemagt, men efterlod samtidig en enorm gæld. Krigen med kejseren 1542–44 gjorde ikke situationen meget bedre. Efter 1544 kunne man så begynde at afvikle gælden, og havde i 1547 netop fået frigjort sig for de mest tyngende poster. Den endelige afvikling nåedes først kort før kongens død. Og den lensreform, som i anden halvdel af 1500-tallet sammen med en gunstig international konjunktur stabiliserede den danske kronens økonomi, var i 1547 netop lige påbegyndt.

Et aktivt dansk engagement i Tyskland i 1547 måtte naturnødvendigt have været ført med lejetropper, hvis effektivitet kunne svinge, men i hvert fald var betinget af kontant betaling. Erik Arup har opgjort, at et regiment på 8000 mand i 1563 kostede 50.000 daler kontant pr. måned, hvilket stort svarede til et helt års normale skatteindtægter. Et tilsvarende forhold var utvivlsomt gældende i 1547. Uden likvide reserver, og med en økonomi, der netop tillod bestridelsen af de mest nødvendige udgifter, herunder et ret højt forsvarsberedskab, især maritimt, for det tilfælde at situationen syd for grænsen skulle blive for truende, var en aktiv dansk krigsdeltagelse i 1547 en umulighed. For Christian III og hans råder, tyske som danske, har en streng neutralitet, og opretholdelsen af et venskabeligt forhold til den sejrige haburgske kejsermagt for næsten enhver pris været uomgængelig nødvendig. Dette også ud fra det religionspolitiske synspunkt der måtte være det vigtigste: At sikre den lutherske kirkes fortsatte eksistens i Danmark, Norge og hertugdømmerne.

Man må altså afvise den religionspolitiske overordnede synsvinkel som M SL anlægger på den danske politik over for det tyske rige i årene 1544–59 som værende for ensidig og for snæver, ligesom det er for billigt, når M SL gentagne gange bruger formuleringer som at Christian II lod dynasti- og territorialpolitiske hensyn gå frem for hvad han burde som luthersk konfessionsbevidst fyrste. Christian III's landes fortsatte eksistens som lutherske stater, og som selvstændige riger overhovedet var betinget af en til det yderste realistisk udenrigspolitik. Og dette var netop hvad Christian III og hans regering formåede at gennemføre. Det skal da også nævnes, at M SL i sin afsluttende sammenfatning og konklusion erkender den førte »realpolitik«s nødvendighed, omend det virker som om denne erkendelse egentlig er ham inderligt imod.

Når dette er sagt skal det endnu en gang fremhæves, at den foreliggende bog betegner et enormt fremskridt i forhold til tidligere. Alene den grundige gennemgang af kildematerialet, med dets mange og udførlige referater og citater er i sig selv yderst værdifuld, og vil udgøre et

fortrinligt arbejdsgrundlag for den fremtidige forskning. I universitetsundervisningen i historie vil bogen være uomgængelig, omend man må konstatere at forfatteren ikke gør livet lettere for benytterne. Men fra historisk hold kan man ikke desto mindre glæde sig over nu fra kompetent kirkehistorisk side at have fået en solid og kyndig gennemgang og analyse af de kirke- og religionshistoriske aspekter i reformationstidens danske udenrigspolitik. Forfatteren skal have megen tak herfor.

Ejvind Slottved

Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 53. 1978. 454 s., kr. 94,40.

Siden P. V. Jacobsen i 1833 udsendte sin bog om det danske skattevæsen under Christian 3. og Frederik 2., har denne bog været den eneste samlede fremstilling af skattevæsenet i »adelsvældens periode«, selv om emnet har været berørt i forskellige andre sammenhænge.

Nu foreligger som disputats fra Odense Universitet en fremstilling af det danske skattevæsen i et længere tidsrum, end P. V. Jacobsen behandlede. Til gengæld er bogen emnemæssigt i hvert fald i en henseende mere snæver, idet den, som det fremgår af undertitlen, kun behandler skatterne på landbefolkningen, og – hvad titlen ikke oplyser – ikke hele landbefolkningen, men kun den »ufri« del af den, altså ikke de af adelen ydede »skatter« (kontributioner).

Medens P. V. Jacobsens indfaldsvinkel naturligt nok (han var jurist) er retshistorisk/administrationshistorisk, er Bennike Madsens sigte i følge indledningen *socialhistorisk*, således forstået, at han interesserer sig for skattevæsenet ud fra skatteydernes synsvinkel, ikke ud fra statsadministrationen. Det skal straks fremhæves, at det socialhistoriske aspekt dog ville have vundet noget i styrke, hvis forfatteren ikke straks fra begyndelsen havde indskrænket sig til kun at behandle beskatningen af bondestanden; vi har i dag (hvad også fremgår af bogen) vanskeligt ved at måle, hvor stor skattebyrden dengang faktisk har været for den enkelte, men en sammenligning af skattebyrdens størrelse på de forskellige dele af befolkningen er dog ikke uden interesse, især ikke i socialhistorisk henseende. Det skal nu straks være sagt, at emnet skatterne på landbefolkningen i sig selv er omfattende nok. Forfatteren har til den ende været igennem et enormt kildemateriale, først og fremmest samtlige bevarerede ekstraskattemandtaller fra kongeriget Danmark, men desuden et stort normativt materiale (f.eks. skattebreve) og andet kameralmateriale. Skattemandtallerne er ikke nogen ukendt kilde, de er f.eks. brugt til personalhistoriske og lokalhistoriske undersøgelser; men en systematisk gennemgang af disse mandtaller med henblik på en undersøgelse af det, de egentlig blev udfærdiget til, skatteoprævning, har ikke været foretaget tidligere –

heller ikke af P. V. Jacobsen, idet mandtallerne hovedsagelig stammer fra tiden efter Frederik 2.s død.

Bogen er, udover den indledende præsentation af kildematerialet, delt i 4 dele. 1. del er en beskrivelse af de forskellige former for skatter; i princippet var de alle ekstraordinære skatter, som dog havde en tendens til at blive mere og mere »ordinære« i løbet af perioden. Det skal her indskydes, at egentlige ordinære skatter jo desuden også fandtes; men de var af mindre betydning i denne periode, såvel for staten som for befolkningen, og behandles ikke i bogen. – De forskellige former for ekstraordinære skatter var f.eks. den almindelige landeskat i penge eller naturalier, kvægskat (som forfatteren foretrækker at kalde kvægligningsskat), hartkornsskat (der dog egentlig først hører rigtig hjemme i tiden efter 1660, se s. 46 f), og lokale kontributioner. Hvad de sidste angår, finder jeg det ikke helt konsekvent, at forfatteren medtager de tilfælde, hvor en kontribution, der havde karakter af en offentligretslig forpligtigelse, konverteres til penge, men ikke, hvis den præsteres in natura. I øvrigt kan det være vanskeligt at skelne mellem det, der i bogen kaldes lokale kontributioner, og almindelige arbejdsforpligtigelser som vej- og broarbejde og de dermed forbundne ægter – præstationer, der ofte afløstes til en pengeydelse. Disse afgrænsningsproblemer får betydning, når man kommer frem til fortegnelsen over udskrivninger (s. 345–397) og vil opgøre det samlede antal udskrivninger.

I 2. del: »Skattepligt«, som er den mest omfattende af de fire dele, behandles først skatte kategorier og skatteklasser. Skatte kategorier fremkommer ved inddeling af befolkningen i grupper efter sociale/økonomiske kriterier; medens skatteydelsen eller skattesatsen er afgørende for, hvilken skatteklasse en person tilhører. De skatte kategorier, der skønnedes at have samme skatteevne, kom i samme skatteklasse (s. 54). De anvendte benævnelser kan virke lidt forvirrende, da P. V. Jacobsen (s. 22) bruger ordet klasse til at betegne, hvor Bennike Madsen kalder kategori.

Forfatteren gennemgår de forskellige skatte kategorier – såsom jord egne bønder, fæstebønder, tjenestedrenge, husmænd, inderster (der konsekvent benævnes indester) – og det påvises, hvordan der i perioden 1530–1660 er sket ændringer i kategori inddelingen, således at der er kommet flere og flere kategorier til. En gennemgang af skatte kategorierne må nødvendigvis indeholde en diskussion af, hvilken social-økonomisk realitet, der gemmer sig bag de forskellige betegnelser, der – som det påpeges – ofte bruges i slæng. Bennike Madsen mener på grundlag af ekstraskattemandtallerne at kunne sandsynliggøre, at der f.eks. er forskel på begrebet inderst i Jylland og på Sjælland, således at de jyske inderster socialt stod højere end de sjællandske (s. 86).

Hvad skatteklasserne angår, godtgøres det, at udgangspunktet for fastsættelsen af skatteydelsen var den skat, fæstebonden skulle betale, i hvert fald fra 1548, da fæster og selvejere skatte mæssigt adskiltes. Der opereres med en række klassesystemer, der får benævnelser efter, hvor mange forskellige skatteklasser, der anvendtes i de konkrete tilfælde, og det ses derved, at der i løbet af perioden er sket en stadig differentiering af skatteklasserne, således at der indtil 1578 var tale om et to- eller treklassesystem

(eventuelt et enklassesystem), men fra 1579 om et fireklassesystem, som bliver det fremherskende i resten af perioden, dog afbrudt af fem-, seks- og syvklasesystemer. Fireklassesystemet kan beskrives sådan: hvis klasse 2, fæstebønder (m.fl. kategorier der blev beskattet på linie med disse) betalte hver 1 daler, betalte selvejere 2 daler (klasse 1), den tredje klasse, bl.a. tjenestekarle med fuld løn, betalte 1/2 daler, og den laveste klasse, tjenestekarle uden løn, 1/4 daler (s. 96).

Efter den grundige beskrivelse af skatte kategorier og skatteklasser kommer det tema, der er en af bogens hovedhjørnestene, *skatteligningen* (s. 102–137), det emne, der i følge forordet har dannet udgangspunktet for hele arbejdet med bogen, og som forfatteren tidligere har behandlet i artiklen »Den rige hjælper den fattige« (Historisk tidsskrift 1960).

Når det er sagt, at udgangspunktet for skatteydelsen var fæsteren, og når denne skulle betale f.eks. 1 daler, så betød det ikke dermed, at alle fæstere skulle betale hver 1 daler, nogle kunne komme til at betale lidt mere, nogle lidt mindre. Differentieringen opnåedes ved at lægge skatteyderne i læg, normalt på 10 mand tilhørende samme skatte kategori; meningen var så, at de, der ikke kunne betale den fastsatte ydelse, skulle »hjælpes« ved at de rigere i lægget betalte noget for dem (s. 108). Især i afsnittet om ligningen kommer i socialhistoriske aspekter i bogen frem, bl.a. i diskussionen af, hvorvidt skattebyrden på denne måde blev mere »retfærdigt« fordelt, og det kan næppe undre, at forfatteren ikke mener, den blev det, bl.a. fordi der ikke blev foretaget nogen differentiering mellem rigere og fattigere dele af landet (s. 103 og 109). Om nogen skatteudskrivning på grundlag af selvangivelser var der normalt ikke tale; den anvendtes dog f.eks. ved kvægskatterne 1566–70 og 1657.

Hele behandlingen af læglægningen lider af den svagheit – som Bennike Madsen også selv påpeger – at skattemandtallerne ikke er struktureret efter læg og ikke angiver de faktiske beløb, hver enkelt skatteyder har betalt. Han er dog alligevel ikke i tvivl om, at denne læglægning har fundet sted, og mener, at notiser i skattebreve og mandtaller med bilag kan give »et nogenlunde vederhæftigt billede af læglægningen i perioden 1530–1660« (s. 107). Han er dog i afsnittet om ligningen i mange tilfælde yderst forsigtig i sine slutninger, der ofte fremsættes med et »jeg tror«, »det vil jeg mene«, »det er overvejende sandsynligt« o.lign. Noget ganske klart og vederhæftigt billede af læglægningen synes jeg således ikke, man får, selv om der bringes en række enkelt eksempler på, hvordan systemet har fungeret. Den endelige konklusion på dette afsnit er da også meget forsigtig, idet Bennike Madsen s. 133 indrømmer, at hans konklusion: den ringe differentiering og ligning uden at være baseret på økonomiske kriterier, ikke er ny, men er den samme som P. V. Jacobsen (s. 22–28) nåede frem til. Han har dog kunnet supplere P. V. Jacobsens undersøgelser, således at dens konklusioner også kan vises at gælde for tiden efter 1588.

Bogens 2. del sluttes med redegørelse for forskellige især praktiske forhold vedrørende skattepligten, bl.a. restancer, som jeg dog finder naturligt at ville høre bedre hjemme i bogens 3. del: »Skatteforskænsel«. Det vises her,

at der fra slutningen af det 16. århundrede – men især fra 1620'erne – blev krævet tingsvidner som bevis på, at en person ikke kunne betale sin skat p.g.r.a. »forarmelse«. Udover denne form for skatteforsånsel var der også tale om generelle forsånsler, først og fremmest af de adelige ugedagsmænd. I tilknytning til sin behandling af dette emne bringes som bilag en oversigt over de »ugedagserede« i Nyborg len i perioden 1610–57 (s. 337–342). Men i øvrigt henviser Bennike Madsen til Fridericias »Historisk-statistiske Undersøgelser« og erklærer sig enig i resultaterne heri, ligesom han i afsnittet om ugedagsarbejdskriteriet flere gange kun kan bekræfte de forklaringer, andre tidligere har fremsat.

Bogens sidste del – »Skattetyngen« – har karakter af en slags afrunding af fremstillingen. Til belysning af skattestrykket behandles dels det begreb, forfatteren kalder »normativ skattetyng«, d.v.s. det samlede beløb, statsmagten krævede præsteret (s. 230); at dette beløb var noget andet end det faktiske skattetryk, kan ikke undre – jo længere man kommer frem i perioden, desto flere eksempler på manglende skattebetaling (ved fritagelse) finder man. At den »normative skattetyng« ikke nødvendigvis tog hensyn til befolkningens faktiske skatteevne, turde ikke være overraskende. Staten kom i løbet af perioden, især efter 1625, ind i en »ond cirkel«, hvor man blev nødt til at udskrive flere og større skatter, jo færre personer, der betalte den krævede skat fuldt ud. Den »normative skattetyng« tog nemlig ikke hensyn til den ringere skatteevne, der kan konstateres i løbet af perioden, og selv om den havde gjort det, havde det med det gældende system næppe hjulpet meget; et eller andet sted skulle pengene jo komme fra. Det kan ikke undre, at man efterhånden søgte at finde et andet system, det der blev til hartkornsskatterne efter 1660.

Bennike Madsen synes at mene, at staten selv »var skyld« i, at den kom ind i denne onde cirkel, idet man gav grønt lys for skattefritagelse ved tingsvidner om »forarmelse«. Bag dette resonnement (s. 242) kan ligge en opfattelse af, at befolkningen faktisk kunne betale mere; men en afgørelse heraf er vanskelig p.g.r.a. kildematerialets karakter og det hele økonomiske system, præget som det var af naturaløkonomien. – Det skal her understreges, at de udregnede »forarmelsesprocenter« (s. 245–250) ikke kan vise, om folk var »forarmede« og ude af stand til at betale skat – selv om udtrykket kunne opfattes sådan – men blot at de på den ene eller den anden måde var blevet fritaget derfor.

I tilknytning til afsnittet om normativ skattetyng bringes der s. 345–397 en fortegnelse over udskrivninger i perioden, idet de geografisk begrænsede udskrivninger dog regnes som selvstændige udskrivninger; derfor er hver udskrivning i listen ikke udtryk for lige stor byrde på befolkningen, hvilket forfatteren også er klar over (s. 232). At der også er andre begrebsmæssige problemer, er omtalt ovenfor s. 124. – Alligevel afstår Bennike Madsen ikke fra at bruge det samlede antal udskrivninger – 475 – til at vise noget om skattetrykket; udskrivningerne deles dog i fire grupper:

1. Alm landeskatter i penge.
2. Alm. landeskatter i naturalier.

3. Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg.
4. Lokale kontributioner.

Især grupperne 3 og 4 fremviser en mangfoldighed af forskellige former for skatter og byrder, såsom kvægskatten af 1566 20/11 og udbud i Villands, Gårds og Albo herreder (udskrevet 1568 18/2). Forfatteren fordeler disse former for udskrivninger på 4 perioder for at søge at give et billede af skattetyngen. Perioderne er: 1530–60, 1561–80, 1581–1620, 1621–60, altså ikke lige lange. Han ønsker at vise den skattemæssige virkning af syvårskrigen 1563–70 (s. 233 og 237), men går samtidig *à priori* ud fra, at perioden 1561–80 må kaldes »syvårskrigen periode« (s. 233); derved afskærer han sig selv – og os andre – fra at få tal for, hvor længe syvårskrigen virkninger varede rent skattemæssigt. Hvis vi tager hans egen udregningsmåde, antallet af udskrivninger, kan man med de samme tal få andre ting frem:

Periode	Skatteform 1	Skatteform 2	Skatteform 3	Skatteform 4	Sum
1561–70 ..	24	41	24	15	104
1571–80 ..	10	11	1	0	22
1561–80 ..	34	52	25	15	126

Hvis vi stadig holder til antallet af udskrivninger, bliver det i årligt gennemsnit i tiden 1561–70: 10,4 (og 1563–70: 12,6, idet der var 101 udskrivninger disse år), men det bliver kun 2,2 i perioden 1571–80. Til sammenligning kan anføres, at tallet i perioden 1581–90 var 0,9.

Når man nu ved, at spørgsmålet om krigsfinansieringen under syvårskrigen og landets økonomiske ydeevne faktisk er et omdiskuteret spørgsmål (og de pågældende værker er anført i litteraturlisten), finder jeg det på baggrund af de her anførte tal mildest talt betænkeligt blot at gå ud fra, at hele perioden 1561–80 er »syvårskrigen periode«, ligesom jeg i det hele taget finder en sådan motiveret periodisering, som anvendes, særdeles farlig at anvende; man kommer let ind i en cirkelslutning, og denne fare mener jeg ikke, nærværende forfatter har undgået. Desuden har han på dette punkt åbenbart slet ikke haft blikket åbent for det økonomisk-politiske aspekt, som man dog ikke kan se helt og aldeles bort fra, selv om ens hovedsynsvinkel er socialhistorisk. Hertil kommer, at det set ud fra et socialhistorisk aspekt ud fra de givne tal næppe er korrekt, at perioden 1561–80 danner en enhed m.h.t. skattestryk. De særlige former (3 og 4), der i hele den behandlede periode mest optræder i krigstider, findes – bortset fra een – kun i tiden 1561–70, d.v.s. endda kun 1563–70; og de almindelige penge- eller naturalieskatter, der udskrives 1571–80, til hvilket formål er de gået? Når det gælder naturalieskatterne (gruppe 2), som udgør halvdelen af skatterne 1571–80, skal de alle bruges til udrustning af flåden – i enkelte tilfælde også til forsyning til de kgl. slotte. To af disse udskrivninger gælder kun i Frederiksborg, Krogen og Hørsholm len, og med den begrundelse, at bønderne i disse len var fri for den sidst udskrevne skat.

Går man f.eks. til Johan Grundtvigs behandling af Frederik den andens Statshusholdning (s. 44–48), bruger han en anden periodisering, idet han nemlig slår perioden 1571–88 sammen til en og når frem til, at skatteprovenuet i den periode årlig var gennemsnitligt det samme som i tiden før syvårskrigen – et resultat, der jo også har et socialhistorisk perspektiv.

For at kunne udregne de skattemæssige virkninger af syvårskrigen foretager Bennike Madsen yderligere opdelinger, nemlig både i 10-års og 5-års perioder, d.v.s. kun fra tiden fra 1571 og frem, hvad der er beklageligt; men det skyldes kildematerialets begrænsning. Da man således ikke kan sammenligne med forholdene under krigen, forbliver spørgsmålet om de fiskale virkninger af syvårskrigen tildels ubesvaret. Tabellen s. 238 giver dog måske et fingerpeg, idet 5-året 1571–75 udviser større skattebetaling end 5-året 1576–80. Her ville man nok være kommet nærmere til en påvisning af krigens skattemæssige virkninger ved at give tallene pr. år og ikke pr. 5-år, 10-år eller 20-år.

Når det er sagt, at bogens 4. del har karakter af en afrunding, må det samtidig fremhæves, at nogen egentlig slutning eller konklusion ikke findes. I et kort efterskrift (s. 251) afstår forfatteren udtrykkeligt fra at sammenfatte resultaterne. I stedet henvises til de sammenfatninger og konklusioner, der er foretaget under selve fremstillingen. Men disse er sandelig ikke så lette at finde. Bogen har ganske vist en særdeles specificeret indholdsfortegnelse; men den indeholder kun eet kapitel, der har benævnelsen konklusion; man må derfor læse den fra ende til anden for at støde på de lejlighedsvis sammenfatninger, hvoraf nogle er nævnt i denne anmeldelse. Det er faktisk synd, for der findes en del slutninger og konklusioner, som forfatteren ikke havde behøvet at skjule på denne måde.

Der er ingen tvivl om, at bogen indeholder en særdeles grundig behandling af mange sider af det danske skattevæsen i det 16. og 17. århundrede; men selve fremstillingen er så detaljefyldt, at det kan være vanskeligt for læseren at danne sig et overblik over enkelte forhold inden for problemkomplekset eller over hele bogen. Mange forklaringer og slutninger drukner i de mange eksempler og detaljer. Nogen let tilgængelig indføring i problematikken er denne bog således ikke; den der ønsker en kortfattet redegørelse for de forskellige sider af sagen bør starte med P. V. Jacobsens bog, i hvert fald når det gælder det 16. årh.

Bogen har et sagregister, som man kan bruge til at finde alle de givne oplysninger om et bestemt emne; er emnet f.eks. adelens ugedagstjeneres forhold, er det dog ikke noget ringe antal henvisninger, der findes; her kan man næsten lige så godt læse hele afsnittet, der dog ligesom de fleste mangler en opsummering.

Bennike Madsen udtrykker i efterskriftet et håb om, at bogen kan inspirere andre til at bore videre i emnet. En større inspiration ville nok bedre fremkomme, hvis der havde været flere klare og letfindelige teser og konklusioner, som kunne inspirere til at undersøge, om forfatteren har ret eller til at gå ham efter i sømmene. Som det nu er, kan man frygte, at bogens form vil kunne afholde en del fra at tage dette vigtige emne op.

Susanne Krogh Bender

Bue Kaae: Biskop Peder Jensen Hegelund 1542–1614. En biografi. Historisk samfund for Ribe amt 1977. 184 s. kr. 80.

I 1976 udsendte Historisk samfund for Ribe amt Peder Hegelunds almanakoptegnelser ved Bue Kaae (anmeldt i Fortid og Nutid XXVII s. 243–44); og udgiveren har nu udvidet sin indledning til almanakudgaven til en selvstændig biografi over den lærde Ribe-biskop. Betegnelsen udvidelse skal tages meget bogstaveligt, idet biografien i sin opbygning og selv i afsnittenes titler helt nøje følger almanakudgavens indledning s. XVII–XXI.

Efter det første kapitel om Hegelunds barndom og første ungdom i Ribe og hans studieår ved forskellige universiteter følger fire kapitler om hans manddomsår i det 16. århundredes Ribe, først som skolemand, derefter som teologisk lektor ved domkirken, som sogneprest sammesteds og endelig – efter en del forviklinger – som biskop over det store Ribe stift, i hvilket embede han døde.

Biografien er således strengt kronologisk opbygget; det giver den en annalistisk karakter, hvilket måske heller ikke kan undre, aldenstund hovedkilden for biografien er almanakoptegnelserne. Eller med andre ord: her har vi faktisk et sammendrag af almanakoptegnelsernes udsagn om Peder Hegelunds liv. Et forsøg på at disponere stoffet lidt mere efter emner kunne måske have været ønskeligt; f.eks. findes redegørelsen for hans familieliv – og her er meget at fortælle – rundt omkring i de forskellige kapitler. Når nu almanakken er udgivet kunne man så meget mere have forholdt sig friere til den strengt kronologiske ramme, der nemt gør fremstillingen mere tør, end den nødvendigvis behøver at være. Peder Hegelunds liv og miljø er nemlig ikke kedeligt. Gennem sit arbejde og sin familie kom han i forbindelse med en mængde mennesker, kendte som mindre kendte, og bekendtskabskredsen blev ikke mindre af, at han var gift tre gange.

Flere steder i Hegelund-biografien behandles det lærde miljø i slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. årh.; også dette emne kunne fortjene at have været samlet noget mere. Kapitlet om Hegelunds bispetid giver forfatteren anledning til at behandle den i det 16. årh.s slutning fremherskende teologiske retning, philipismen, og striden mellem denne og den nye ortodoksi, først og fremmest repræsenteret ved Hans Poulsen Resen, der havde været Peder Hegelunds elev i Ribe. Hvad Resen angår, er det nok ikke ganske præcist, når det s. 150 hævdes, at denne havde den fornemste stilling ved universitetets filosofiske fakultet; hvilken stilling, der var den fornemste, er det nemlig svært at sige; som professor i dialektik (professoratet kaldtes også professorat i logik) havde han i det mindste ikke noget lønmæssigt fortrin (se E. Slottved: Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537–1977 s. 22 ff. o.a.).

Bogen er præget af, at Bue Kaae i en årrække har beskæftiget sig med Hegelund og hans tid. Så meget, at det smitter af på sproget; f.eks. står der s. 14 »... de *tynger*, der under den nordiske syvårskrig blev lagt på borgerne ...« (min understregning), det ord ville man givet bruge på Hegelunds tid, men næppe i dag.

I betragtning af, at forfatteren har arbejdet så meget med Hegelund og hans tid, kan det undre, at fremstillingen alligevel er præget af en tilsyneladende distance til stoffet. En distance, der ikke mindst giver sig udslag i, at der ikke findes nogen sammenfatning eller noget forsøg på en bedømmelse af Peder Hegelund og hans virke. Hele bogen kan således nok give anledning til overvejelser om emnet: at skrive biografier (jfr. Claus Bjørns artikel i *Fortid og Nutid XXVII* s. 226–233). Det er nok en af de sværeste genrer, man i dag kan befatte sig med som historiker. Af de to yderpunkter: den solide, neutrale (måske ikke for spændende) redegørelse for den biograferedes især ydre liv og færden og den subjektive, engagerede biografi, ofte på kanten til helteeos'et, er denne bog et eksempel på det første.

Hegelund-biografien er i sin ydre form ligesom udgaven af almanakoptegnelserne off-set-trykt på grundlag af en affotografering af et manuskript, en form, der vinder mere og mere frem, men som ikke altid er lige vellykket. Det kan gøres overordentlig præsentabelt, men det kan også gøres sådan, at det alt for tydeligt fremgår, at det drejer sig om et affotograferet manuskript. I denne bog har man et eksempel på det sidste; f.eks. er det ikke altid, to sider over for hinanden begynder lige højt oppe; der er bl.a. også håndskrevne rettelser. Der er mange illustrationer i bogen, og billedteksterne er særdeles fyldige og oplysende; men de er i alt for ringe grad adskilt fra den egentlige tekst, man kan ikke altid lige med det samme se, hvor billedteksten er og hvor hovedteksten er. Det anførte er naturligvis at henregne til småtingsafdelingen, men det var på den anden side ting, der uden større besvær kunne have været undgået.

Disse bemærkninger om bogens ydre form er naturligvis ikke beregnet på at afskrække nogen fra at læse den. Især den, der ikke har mod på at gå igang med selve de omfattende almanakoptegnelser, vil have glæde af at læse denne oversigt over Hegelunds liv og færden. Et studium af den mangfoldighed af personer, der optræder i bogen, lettes af et personregister. Af hjælpemidler findes desuden en ordliste.

Susanne Krogh Bender

Frede P. Jensen: Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie. Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet. Bind VII. 1978. 143 s. kr. 80.

Det historiske institut ved Københavns Universitet påbegyndte i 1957 en skrifterække, i hvilken der hidtil er udkommet ret få, men vægtige bidrag til historieforskningen.

Bind VII omhandler en periode i den danske og svenske historie, der i de sidste 100 år ikke har været overvældende dyrket i den danske (men så sandelig i den svenske) historieskrivning, når der lige bortses fra kildeudgaver. Siden Kr. Erslev, Troels-Lund, C. F. Bricka, A. Heise, J. A. Fridericia m.fl. i slutningen af forrige århundrede gennemrejste »adelsvældens« periode på kryds og

tværs, kom der – måske naturligt nok – en vis afmatning, og det er faktisk først inden for de sidste 10–20 år, det 16.–17. årh. igen er kommet til ære og værdighed over en bredere front, selv om der naturligvis i den mellemliggende tid er udkommet flere bøger om perioden, bl.a. med økonomisk-historiske emner.

Det er ikke mindst Frederik den 2.s tid, der i dette århundrede har været forsømt, hvilket Frede P. Jensen også understreger i sit forord. Det er derfor glædeligt, at det forsømte nu forsøges indhentet – for selv om der for omkring 100 år siden udkom mange grundige behandlinger af emner fra denne periode, er der siden da inden for historieforskningen hændt meget, der kan berettige til at tage perioden op igen ud fra andre synsvinkler og problemstillinger og ud fra et andet kildemateriale, der måske ikke har været tilgængeligt dengang. Der er emner nok at tage fat på.

Frede P. Jensens bog indeholder tre bidrag, hvoraf de to er bidrag til Frederik 2.s og det tredje til Erik 14.s historie. Han har tidligere offentliggjort studier over den nordiske syvårskrigs historie, og disse tre bidrag knytter sig hertil. Den synsvinkel, der anlægges, er først og fremmest den politisk-historiske og den historiografiske, hvorom mere nedenfor. Det klargøres straks i forordet, at forfatterens syn på Frederik 2. er mere positivt, end man ellers længe har været vant til at se.

Det første bidrag, »Frederik II og hans cancelli« (s. 13–44), indeholder da også en rehabilitering af kongen, en meget veldokumenteret rehabilitering. Medens mange har anset Frederik 2. for simpelthen mindre begavet og ikke mindst har peget på hans tilsyneladende dårlige læse- og skrivekundskaber, dokumenterer Frede P. Jensen, at det der var galt, var at kongen var ordblind; han henviser her til en artikel af Victor Hermansen fra 1956. Det forekommer mig dog ikke, at det skulle være så nyt og mærkværdigt, at Frederik 2. var ordblind. Selv om Victor Hermansens artikel er lidet kendt, mener jeg ikke det er særlig vanskeligt ud fra de af Carøe publicerede almanakoptegnelser (*Historisk Tidsskrift* 4. rk. III) umiddelbart at se, at det måtte være noget i den retning, der var galt. I øvrigt er argumentationen (især s. 28–32) for, at Frederik 2. ikke var ubegavet, særdeles overbevisende, og det kan kun være berettiget at give ham en rehabilitering på det punkt.

Der argumenteres bl.a. for (uden at det dog direkte kan bevises), at grunden til, at der findes så få egenhændige breve eller notater fra Frederik 2. er, at han p.gr.a. sin ordblindhed dikterede breve til en sekretær eller skriver, og at man af manglen på egenhændige resolutioner eller breve ikke kan slutte, at Frederik 2. ikke deltog ret meget i regeringsforretningerne.

Samtidig vises det, at det, at Frederik 2. ikke opholdt sig særlig meget i København, ikke betød, at han var uden for regeringsapparatet – tværtimod: den del af administrationen, der var brug for til at udstede breve, fulgte med kongen, der selv traf beslutningerne om, hvad der skulle ske. Kun den del af statsadministrationen, der var beskæftiget med rutinesager, der ikke krævede kongens tilstedeværelse, forblev i København; det gælder således Rentekammeret, hvis virksomhed var regnskab og revision, men så godt som ikke udsendelse af breve.

Det andet bidrag, »Myten om Peder Ox« (s. 45–82) går tilbage til et foredrag holdt i 1976. Der tages fat på den i mange år fremherskende opfattelse af Peder Ox som den store statsmand, der under syvårskrigen bliver kaldt hjem, da landet stander i våde, og som frelser Danmark politisk og økonomisk, medens kongen, Frederik 2., ikke havde megen indsigt i statsstyret. Den ligefremme falden-på-halen for Peder Oxes geni, der kan findes i adskillige historiske værker, kan nok i sig selv vække mistænksomhed hos læseren.

Frede P. Jansens behandling af Peder Ox-myten indeholder dels en redegørelse for de samtidige kilder og for det 18. årh.s brug af disse kilder, dels en gennemgang af opfattelsen af Peder Ox i det 19. og 20. årh. Jeg vil tage det sidste først. Dette felt, det historiografiske, er efter min mening der, hvor forfatteren er virkelig på hjemmebane. Man får en klar og overbevisende redegørelse for de forskellige historikers hovedsynspunkter, tendenser og afhængighed. Især går det hårdt ud over Troels-Lunds »Peder Ox«. Et historisk Billede fra 1906, der reduceres til et »sprogmonument« og »vidnesbyrd om en fremtrædende historikers og nationalists idiosynkrasier« (s. 79). Det er barske ord; men forhåbentlig vil det alligevel ikke ganske afholde folk fra at stifte bekendtskab med Troels-Lund; bogen kan efter min mening sagtens læses, selv om man er klar over, at særdeles mange af påstandene og teserne er løse eller direkte forkerte. Fordi en forfatter har en tendens – i dette tilfælde en antitysk tendens – kan man godt læse bogen med udbytte, selv om man ikke deler denne tendens. I øvrigt er gennemgangen og påvisningen af Troels-Lunds pro-skandinavistiske og anti-tyiske synspunkter overbevisende nok og i sig selv underholdende (s. 74–79).

At det billede af Peder Ox, som Troels-Lund tegnede, så nogenlunde direkte blev overtaget af Erik Arup, hvis syn på det nationale jo i hvert fald ikke var det samme som Troels-Lunds, kan måske nok undre; men det er ikke desto mindre tilfældet. Hos Arup får kongen – hvilket til gengæld næppe kan undre – endda en endnu mindre rolle tildelt end hos Troels-Lund; det er ikke mindst hos Arup, at billedet af Frederik 2. som et intellektuelt set rent nul, der tilbragte det meste af sin tid ved drikkebordet, bliver slået fast. Og hverken billedet af Frederik 2. eller af Peder Ox er siden da blevet synderlig revideret.

Det påvises i gennemgangen af historieskrivningen, at en del af de fortjenester, der tillægges Peder Ox, som f.eks. et udarbejdet program til reform af den danske statsøkonomi, er en konstruktion – den går tilbage til Hans Gram; og »reformprogrammet« følges i historikernes behandling heraf. – Diskussionen mellem Troels-Lund og Johan Grundtvig om Peder Oxes finansstyrrelse bliver gennemgået, uden at forfatteren dog går nærmere ind på selve emnet statsfinanserne. I det hele taget savner jeg en nøjere behandling af, hvad der gik for sig i de år, Peder Ox var rigshofmester, især på det økonomiske område, som er så omdiskuteret, men som der ikke tages stilling til. Det er såre meget på sin plads at tage myten om Peder Ox op til revision; men når så Peder Oxes rolle nærmest afskaffes, hvad så? Det kan jo ikke modbevise, at han vitterlig kom tilbage fra sin landflygtighed, og at han fik det høje embede som rigs-

hofmester, og en eller anden grund må der da have været til det, en eller anden brug må man (Frederik 2.) jo have ment, man havde for ham. I sin redegørelse for de samtidige kilder peger Frede P. Jensen meget rigtigt på, at enkedronning Dorotheas udtalelser om Peder Ox først og fremmest er udsprunget af personlig uvilje; han mener ikke, Peder Oxes tilbagekomst betød en forringelse af Frederik 2.s magtposition, hvilket – ikke mindst når man inddrager hans argumentation i afsnittet om Frederik 2. og hans kancelli – lyder såre troligt. Men i så fald mangler man da endnu mere en forklaring på eller mening om, hvad man ville med Peder Ox. Var det f.eks. fordi man var mere tryk ved at have ham hjemme end ved at have ham gående og intrigere mod Danmark i udlandet, når man var i krig?

Bogens tredje og sidste bidrag, »Vaslægten versus Erik XIV« (s. 83–125) behandler en række intriger rettet mod Erik 14. af Sverige, ikke så meget fra dansk side, som fra hans egen families og anden side, selv om den danske regering naturligvis ikke kunne være utilfreds med, at der var indre modstand mod Erik 14. De behandlede intriger havde først og fremmest til formål at få Eriks halvbror, hertug Johan, gift med den polske prinsesse Katharine, på tronen i st.f. Erik. De planer mod Erik, der behandles i denne bog, vedrører tiden under den nordiske syvårskrig frem til 1566. At det faktisk i 1568 endte med, at Erik 14. blev styrtet, og Johan blev kongen, ligger således uden for denne bogs rammer.

Sammenfattende kan det siges om de tre bidrag til den danske og svenske historie i det 16. årh., at de repræsenterer et stort skridt fremad i udforskningen af denne periodes politiske historie – og så er det en fornøjelse for en gangs skyld at læse så godt et dansk.

Susanne Krogh Bender

Godfred Hartmann: *Christian*. En skitse til et portræt. Gyldendal, 1977, 359 s., Ill., kr. 125.

Godfred Hartmann har skrevet en omfangsrig bog, hvor man kan følge alle faserne i fjerde Christians liv, så rigt på begivenheder og ulykker af alle slags. Hartmann siger i sin begrundelse for arbejdet, at han ikke er historiker men kun en ganske almindelig københavnere, der gennem længere tid har følt trang til at lære en anden, lidt ældre københavnere at kende. Dette er naturligvis krukkeri, for Hartmann er en dreven skribent, og læseren står tilbage med spørgsmålet, hvad der har fået forfatteren til at dykke ned i et århundrede, der synes at stå hans smag og interesser temmeligt fjernt.

Hartmanns biografi har som undertitel »En skitse til et portræt«, men den kunne lige så vel have haft undertitlen »Scener af kongens liv«, for den er i endnu mere udpræget grad end sine forgængere på dette specielle område bygget op omkring de »store« tildragelser i kongens historie så som hans kroning, Christian Frederiksen's togt til Nordkap, krigene med Sverige 1611–13, 1643–45 samt deltagelsen i Trediveårskrigen, videre ægteskabet med Kirsten Munk og dette ægteskabs særprægede afslutning,

det store bilager og endelig kongens triste livsaften. I denne opbygning ligger på en gang bogens svaghed og dens fortrin. Svaghed: fordi fremstillingen er bundet til den plastiske skildring af disse begivenheder og, ser man bort fra afsnit om kongens byggevirksomhed, ikke indlader sig på beskrivelser, endsige analyser, af mere gennemgående temaer. Hele det danske politiske milieu og da navnlig de skæbnesvangre kontroverser mellem kongen og rigsrådet får ikke den principielle plads, det tilkommer. Fortrin: fordi de gammelkendte scener er fortalt med stor udførlighed og sikker sprogbeherskelse. Bogens hovedfortrin ligger overhovedet på det sproglige plan, i dens afdæmpede, lidt vemodige tone og differentierede sprogbrug.

Hvorledes falder nu Hartmanns billede af Christian IV ud?

Her er det åbenbart, at Hartmann er mere imødekommende over for kongen, end kongens seneste biografer har været. Forfatteren gør det klart, at kongen som udenrigspolitiker var af mådeligt format og førte en impulsiv, selvsk kurs der ledte ind i katastrofer både i forholdet til kejseren, Sverige og Nederlandene, men i sidste ende er det tydeligt, at kongen vurderes ud fra sine menneskelige kvaliteter snarere end ud fra sit politiske format. Der peges på kongens kærlighed til sine børn, på hans mod, hans evne til at udholde livets prøvelser, hans arbejdsomhed. Et kapitel har som overskrift »Christian den foretagsomme« og skulle Hartmann med et ord karakterisere kongen ville det blive med den »foretagsomme«. Heri kan man ikke være uenig med forfatteren, men foretagsomhed har både positive og negative sider og Hartmann har væsentligst øje for de positive sider af anstrengelserne, så som f.eks. kongens byggevirksomhed. I virkeligheden er Hartmanns portræt af kongen ikke så nuanceret, som man kunne have ønsket det på baggrund af det store kildemateriale, ikke mindst kongens egne breve, der står til disposition. »Det uendeligt Smaa«, der ifølge Georg Brandes afslører karakteren, er næppe grebet i denne bog og f.eks. C. O. Bøggild Andersens portrætskitse i Dansk biografisk Leksikon fremtræder mere profileret. En række temaer, som tidligere forfatter har strejft, så som kongens selvoptagethed, hans mistænksomhed og, i de senere år, hans overtro, er ikke taget op af Hartmann.

Hartmann har i sin velskrevne bog ikke lagt skjul på Christian IV's svagheder, men trods alle indrømmelser er det den ræsonnable, altseende og bydende monark fra Heibergs »Elverhøi«, der endnu en gang får lov til at gå over scenen.

Frede P. Jensen

Inger Dübeck: Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvindens historiske retsstilling. Juristforbundets forlag. 1978, 681 s., kr. 175.

Med sin disputats »Købekoner og konkurrence« har Inger Dübeck ydet en helt utrolig præstation. Det utrolige

gælder mængden af indsamlede og bearbejdede informationer og det gælder spændvidden i værket problemstilling. For den ikke juridisk kyndige læser foreligger der et murstensværk der i form og indhold nærmer sig håndbogen og opslagsværket. Som sådan skal den ikke anmeldes her, men jeg har sat mig som opgave at trække de linier frem som tegner kvinders erhvervsmæssige vilkår i perioden fra senmiddelalderen til midt i 1800-tallet og samtidig at vurdere bogen som indlæg i den løbende kvindedebat. Det sidste er ikke det mindst spændende fordi ID bevidst har fjernet sit arbejde fra kvindepolitisk sammenhæng.

Tyngdepunktet i den meget lange periode der behandles ligger omkring det 18. årh. Overalt sættes emnet, kvinders erhvervsretlige vilkår i byerne i relation til andre nord- og vesteuropæiske lande, så det er en stor mundfuld. Bogen er ikke bygget op i tidsafsnit men grundstrukturen udgøres af temaerne »Myndighed og rådighed« i andet hovedafsnit, »Etableringsretten« i tredje og »Næringspositionernes grænser« i fjerde. Første hovedafsnit behandler temavalg og forskningsproblemer, herunder bl.a. metodeproblemer. Inden for de enkelte afsnit er kapitlerne også af tematisk karakter hvilket giver bogen et for en historiker vældigt juridisk ansigt – markedet af den rent grafiske opsummering med forskellige skriftstørrelser, paragraftal etc. Det fremmer naturligvis overskueligheden og dermed brugsværdien for retshistorikeren, men gør det lidt besværligt rigtigt at få fat i det udviklingshistoriske forløb. Der rådes delvis bod på dette ved de grundige opsummeringer, men det er for mig at se bogens svaghed som »læsestykke«.

Bogens svaghed, dens store omfang som er vanskeligt at holde sammen på for læseren, er dog samtidigt dens styrke. ID har ikke noget steds ville slå af på kravene om at give sin primære undersøgelse den rette underbygning. Hun har erkendt »at det ikke var muligt at fremstille de specifikke kvinderetlige problemer indenfor erhvervsrettens historie uden først at belyse vigtigere dele af den almene erhvervsrets historiske indhold og udvikling« (s. 19). Ingen kan komme og sige at arbejdet med kvindestof har medført proportionsforvrængninger eller rette andre angreb på ID's saglighed i arbejdet med kvindehistorie. I den henseende er værket skudsikkert. Det har været nødvendigt at skrive flere bøger på en gang for at skrive om dette kvindespecifikke emne. Det betyder bl.a. at store mængder hidtil utrykt og relativt ubearbejdet materiale er blevet inddraget og til gavn og glæde ofte citeret. Det anvendte kildemateriale er først og fremmest love, bevilinger, domme, ansøgninger men også andre former for juridisk litteratur såsom værker af retslærde, f.eks. A. S. Ørsted.

Bogens hovedproblemstilling er: Hvad er det der har bestemt kvinders position i næringslivet? Svaret er at det både er kønsneutrale og kønsspecifikke bestemmelser. De juridiske grænser inden for hvilke kvinders erhvervsmæssigt kunne udfolde sig blev sat af ægtemand eller værge, af magthaverne i byen, dvs. bystyre og laug, af staten, dvs. kongevalgte embedsmænd og dommere. Kvinder var i et patriarkalsk samfund som det danske undergivet mænd, enten ægtemand eller værge, og manglede således de helt basale forudsætninger for at drive erhverv, nemlig

myndighedsret til at indgå økonomiske aftaler og rådgivningsret over formue. ID gør i sit andet hovedafsnit grundigt rede for myndigheds- og rådgivningsbestemmelser, såvel for gifte, ugifte og enker. Gifte kvinder opnåede faktisk først fuld myndighed i Danmark i 1899, ugifte i 1857, mens enker lige fra landskabslovenes tid har indtaget en privilegeret særstilling. Der fremlægges nye synspunkter på myndigheds- og rådgivningsbegrebet, idet der opstilles en anden og mere funktionel sondring, nemlig habil/inhabil og kompetent/inkompetent. Gifte kvinder har – trods deres juridiske umyndighed i lange perioder – haft såvel habilitet, dvs. evne til at påtage sig formueretlige forpligtelser, såvel som/eller kompetence, det vil bl.a. sige rådgivning over en vis formue, og dermed langt større muligheder i erhvervslivet end deres umyndighedstilstand lader ane. Dels kunne ægtemænd give deres hustruer tilladelse til at disponere over vel at mærke ofte begrænsede beløb. Dels kunne en hustru i tilfælde af at ægtemanden var syg, ødsel eller fraværende få særlig myndigelse til at drive næring. Det gjaldt f.eks. »Maren Jens Pedersen der 27.11.1715 fik lov til at væve lærred for godt folk, fordi hendes mand, bøsseskytten, i 1703 havde forladt hende, uden at hun vidste hvorhen og om han var levende eller død« (s. 250). Sådanne bevillinger var almindelige i det 16. og 17. årh. men i begyndelsen af 19. årh. kom kancelliet ind på helt at afslå ansøgninger om rådgivningsbevillinger. Bevillinger til ugifte kvinder gaves oprindeligt kun til adelige jomfruer, men kom i det 18. årh. i stigende omfang ikke-adelige til gode. Sammenfattende fastslår ID (s. 616 og 617) at »statsmagten kun fastholdt umyndighedsideologien så langt som det af økonomiske grunde var ønskværdigt. Bevillingspraksis over for gifte såvel som ugifte var først og fremmest bestemt af forsorgspolitiske og sociale eller økonomiske hensyn til som oftest vanskeligt stillede kvinder.« Man kunne også tilføje at bevillinger til kvinder aldrig blev givet til kvinder som samlet gruppe med henblik på at gavne endsige at ligestille denne. Tanken var fjern!

Når vi kan konstatere at det i Danmark har været muligt for kvinder at opnå status som næringsdrivende, og når vi kan konstatere at vi har haft sådanne professionelle handelskvinder eller købekoner, så skyldes det ovennævnte årsager, men vel også at kvinder i mange tilfælde har fået besked om af ægtemanden at bidrage til opretholdelsen af familiens eksistens. (s. 199).

Enkelte næringer har været drevet af kvinder lige siden middelalderen, f.eks. har vi i Danmark haft ølkoner dokumenteret fra 13. årh., men generelt har kvinders næringsret – som hang sammen med borgerskabsret – været afledt af mandens. Et sådant indirekte borgerskab gav kvinder mulighed for at handle på torvet eller fra eget vindue uden særlig tilladelse. I løbet af det 17. årh. blev det mere almindeligt at kræve særlig autorisation af visse næringsdrivende kvinder. F.eks. »Da nogle kroesker i Skagen var døde, anmodede tolderens i 1634 magistraten om at beskikke nye, som kunne sælge øl, mjød, most og brændevin etc i pottes og kander og mindre mål, så kongen kunne få sin accise. Der blev herefter beskikket 3 kvinder i Østerby, som hver lørdag skulle angive ugens salg (s. 312)«. Borgerskab gav dog heller ikke i sig selv adgang til en næring hvis denne tilhørte de laugsorgani-

serede. I særdeleshed kvinder havde af konkurrencemæssige årsager meget vanskeligt ved at blive optaget i laugsvæsenet der jo beherskede handel og håndværk i størstedelen af den her behandlede periode. Det gik hvis man var enke efter et laugsmedlem, – enker har altid haft hævd på en særlig ret – man kunne også komme ind som hjælpende familiemedlem eller tyende, men vanskeligt med anden status. Anderledes stod det til ved manufakturterne hvor man i vid udstrækning beskæftigede kvinder. 1728 taltes i København 117 syersker og 178 spinnersker, som sad og arbejdede for sig selv uden medhjælp af nogen art. (s. 339).

Der fandtes dog særlige grupper i befolkningen som kunne opnå adgang til næring uden borgerskab og laugstilhør. Blandt disse grupper var soldater- og bådsmandskoner. De sorterede lovgivningsmæssigt direkte under kongen og fik p.gr.a. deres særligt udsatte sociale position tit særbevillinger. Gang på gang optræder de i teksterne som et ynkeligt folk, tvunget til tiggeri for at overleve. Christian V nedlagde 1682 forbud imod, at soldater- og matroskoner løb omkring for at tigge mod trussel om indsættelse i Børnehuset hvis de alligevel gjorde det . . . (s. 353). Under Den store nordiske krig blev der i København sørgt for at de kunne tjene til føden ved lidt småhandel, men det følgende eksempel viser tydeligt hvordan særbevillingen mødes af det almindelige borgerskab der ikke vil tåle konkurrence: 5.8.1718 blev der afsagt politiretsdom over 3 soldaterkoner, der havde siddet og handlet ved kanalen mellem Højbro og Holmens bro. De fik advarsel om at holde sig fra al handel der kunne skade købmænd og spækhøkere, og måtte kun sælge vindtørrede sild, æg, holstensk sild, visse andre tørrede fisk samt røkker, ål eller hvillinger. (s. 354).

I sit sidste afsnit inddrager ID et helt nyt felt i sin undersøgelse nemlig politiretten. Ved hjælp af den kan hun supplere det billede af »den retshistoriske virkelighed« som vi ellers kun plejer at få skabt af privatretten. ID behandler begrebet »god politik«, dvs. det retspolitiske mål som man i reformationstiden stræbte efter, nemlig opretholdelse af ro og orden. Det betød bl.a. opretholdelse af ligevægten i samfundet, ikke mindst mellem stands- og fagfæller, og politiets opgave blev derfor at hindre al forstyrrelse af det etablerede, især af illoyal konkurrence, urimelige priser eller skadelige monopoler. Inddragelsen af politiretten giver os et nyt møde med købekonerne, for de måtte – som anden opponert Thøger Nielsen udtrykte det – altid fægte sig frem på kant med loven. De to mest typiske former for lovovertrædelse, hvori kvinder gjorde sig kraftigt bemærket, var forkøb og fuskeri. Forkøb betød handel udenfor det retmæssige handelsområde og udenfor den retmæssige tid. Forkøb var i sig selv ikke forbudt. Således var det netop i høj grad gennem det såkaldte forkøbsinstitut at kvinder kunne få udvidet deres almindelige hustrulegitimation til indkøb. Men det var det skadelige forløb der måtte bremses. Det hændte at folk fra byen så deres fordel i at købe ulovligt som f.eks. nedenstående flok som vi møder i et andragende til magistraten i København i 1672. Torvehandelen i København var faldet betydeligt »fordi høkere og soldater og deres kvinder i stor mængde og i flokketal løb ud af portene før torvedagen helt til Valby og længere for at udforske, hvad

bønderne havde at sælge. Det, som man især var interesseret i i byen, opkøbte de . . . « og sådan kom der for få varer til byen (til skade for borgerskabet). (citater fra s. 569). Den anden gruppe syndere som kvinder ofte tilhørte var fuskere, dvs. dem der udførte arbejde uden laugstilhør, næringstilladelse eller uden uddannelse. Der blev drevet veritable klappjagter på fuskere, men der var dog nogen der kunne se de sociale årsager til fuseriet. Til dem hørte politimesteren i København de i 1703 syntes at nogen soldater- og bådsmandskoner der var grebet i fuseri burde have en begrænset næringsadkomst. Kræmmerne – hvis næring konerne havde generet – for op: »I alle andre Steder i Verden ser man ingen Kvindfolk med Kramvarer hus- eller gadelangs at købe, sælge og uldfuske, men de ernære sig med Kniplen, Knyttten, Spinden af Uld og Hørgarn og sy, vaske eller to, eller med allehånde anden slags Husgærning . . . « »Man kan snart ikke holde tjenestepiger, fordi de gifter sig med en soldat eller bådsmand, hvorefter de bliver »en Fuser, Omløber og Næringsfordærver«. (s. 503).

Hvorfor var handelskvinderne på kant med loven, hvorfor var de som det hedder i lovsproget – »svagt motiveret for efterlevelse?« ID giver det selvfølgelige og logiske svar, at det var de fordi de havde begrænsede muligheder for at opnå adkomst til legal næring. (s. 623). Kvinder var langt ind i det 18. årh. i vidt omfang afskåret fra at få en faglig uddannelse, af formueretlige grunde vanskeligere stillet i erhvervslivet end mænd når det gjaldt at investere i egen forretning, samt – bortset fra enker og enkelte formuende ugifte – afskåret fra at opnå rådighed over produktionsmidler (s. 564). Og når en kvinde af forsorgspolitiske grunde fik en bevilling, var den ofte så ringe at det næsten ikke var muligt at opretholde livet uden at overskride grænserne.

Netop på grund af den økonomisk-historiske synsvinkel som ID anlægger bliver hendes bog til andet en retshistorie. Den er i høj grad socialhistorie. De behandlede kvinder ses hele tiden som led af bestemte grupper i samfundet, påfaldende nok møder vi dem tit blandt de uformuende, de hjælpeløse, lovovertræderne. Nøgternt og tørt skriver ID at »den lange middelalderlige arbejdsdag – og socialt set var forholdene mange steder i Europa middelalderligt helt frem til 1800-tallet – prægedes af kulde, sult og nød. Fattigproblemerne var enorme og må iøvrigt opfattes som medvirkende forudsætninger for kvindernes behov for aktiv deltagelse i erhvervslivet eller behov for forsørgelse« (22). Det stof der er grundlag for disse erkendelser og som gang på gang i eksempler lægges ud til læseren kunne trækkes ud og skrives som en reportage-agtig skildring fra fortiden. Den saglige ID har andre mål med sin bog end at vække læserens sociale samvittighed, men måske er det netop hendes nøgterne og rolige rapporteren der giver citaterne deres dramatiske styrke.

Det er meget vanskeligt at give en samlet beskrivelse og vurdering af hvordan udviklingsforløbet for kvinders erhvervsretlige vilkår tegnede sig. Gik det op eller ned for

købekonerne? Set i det helt lange perspektiv vil jeg med forsigtighed sige, at der i periodens løb skete stramminger og indskrænkninger i kvinders forskellige positioner, på det myndigheds- og rådighedsretlige plan kraftigst i periodens slutning. Når forløbet er svært at få fat i, skyldes det den virkelighed der søges beskrevet. Retssystemet var i Danmark fra middelalderen et privilegiesystem, dvs. at lovgivningen bestod først og fremmest af *særlige* bevillinger, tilladelser etc. Senere fik vi en i højere grad almen lovgivning, men også denne gennemhulledes konstant af særlovgivning, bl.a. fordi stat og lokalsamfund, her byerne, ofte havde forskellige interesser. F.eks. sigtede den kongelige privilegiepolitik på et tidspunkt mod større næringsfrihed mens de lokale borgerlige myndigheder bestræbte sig på at begrænse antallet af bevillinger for at støtte de allerede etablerede. Kvinder blev her – ligesom andre marginalgrupper – kastebold for de magthavende.

ID fastslår i sin sammenfatning at det i sidste instans var sociale og økonomiske hensyn der bestemte rettens udvikling og hermed satte de juridiske rammer for kvinders erhvervsmæssige muligheder. Ja, hensyn til hvem? Mange kvinder fik en bevilling, fordi det var mere indbringende for byen hvis hun klarede sig igennem på en skrabet næringstilladelse end hvis hun skulle forsørges. De sociale og økonomiske hensyn var dem der blev taget af magthaverne til magthaverne, til de etableredes fordel.

Det *kan* være inspirerende for kvindekampen at læse om vor elendighed i fortiden. Inspirerende er det med sikkerhed at læse solidt og dygtigt arbejde som IDs, hvad enten det drejer sig om kvinders undertrykkelse eller op-højelse. Måske er hendes fortløbende behandling af doktrinen, dvs. de retslærdes teorier om lovgivningen, den del af stoffet der påvirkede mig mest, og den del af bogen skal da også gerne omtales. Parallelt med sin beskrivelse af udviklingen giver ID en præsentation af den til enhver tid rådende retsopfattelse og dens forhold til lovgivningen. Det har været de danske juristers opgave både at tolke en retsopfattelse ud af gamle love og at skabe en ny som legitimation for ny lovgivning. I forbindelse med diskussioner omkring kvinders myndighedsret i Danmark omkring 1800, giver ID gode eksempler på hvorledes jurister fastholdt hustruens inhabilitet og inkompetence »uden just at brillere med hensyn til originalitet i argumentationerne. Nogle fulgte de romerske tanker om kvinders fysiske mangler og svagheder, mens andre henviste til beskyttelsen af ægtemandens økonomiske interesser, hans berettigede forventninger om uindskrænket rådighed og nydelse af boets midler. Atter andre henviste med Bibelen i hånd til den respekt, hustruen skyldte ægtemanden og hans ægteskabelige myndighed.« Det gjaldt om at legitimere den umyndighed man ønskede at fastholde, og ikke alene dette ønske, men naturligvis også de grænser som enhver periodes forestillingsverden sætter for et menneske, forhindrede disse jurister i at se klart, bl.a. i at erkende at kvinder i 17. årh. faktisk havde haft en større myndighed end den juristerne selv accepterede.

Det er ikke ideologien – i dette tilfælde bl.a. forestillin-

1. Inger Dübeck: Om arbejdsretten og de retlige vilkår for kvinder i arbejdslivet ca. 1850–1914. Nr. 5 i »Arbejds-lønns og rettsforhold for yrkesaktive kvinder i de nordiske land ca. 1850–1914«. Red. G. A. Blom. Trondheim 1978.

gerne om kvindens natur – der har bestemt udviklingen, men den har været medvirkende. ID viser – i et andet lille arbejde¹ – hvordan et fabriksreglement fra århundredeskiftet for kvindelige arbejdersker afspejler de forestillinger at kvinder pr. natur er sjukskede, dovne og snakkesalige og udmønter det i et sindrigt bødssystem velegnet til at reducere kvinders i forvejen lave løn. Også i 1978 slås kvinder med et ideologisk efterslæb som dække over konkret forskelsbehandling!

IDs store arbejde burde lægges frem *også* i en anden form så et langt større antal læsere kunne få gavn af det. Det vil sætte sine spor uden, men gid ID måtte få tid og lyst til at skrive nogle små, lidt mere almene fremstillinger om de mange emner der behandles i »Købekoner og konkurrence«. Der er publikum til det.

Nanna Damsholt

Slaget i Køge Bugt 1. juli 1677. Forudsætninger, forløb og følger. Søe-Lieutenant-Selskabet 1977. 93 s., kr. 39.

Denne lille bog er udgivet i anledning af 300-året for admiral Niels Juels sejr i Køge Bugt. Sejren regnes for den dansk-norske flådes største og har derfor været et kært emne for marinehistoriske forskere. I særlig grad har en af de førende forskere indenfor dette emne, museumsleder Jørgen Barfod, i bøger og artikler skrevet om marinen på Niels Juels tid. Kort tid før udgivelsen af denne bog udsendte Barfod en stor Niels Juel biografi (anmeldt i *Fortid og Nutid XXVII* s 578 ff.) samt en forkortet engelsk udgave af denne.

Formålet med Søe-Lieutenant-Selskabets bog har været at søge bidrag fra flere forfattere med forskellige forudsætninger. Dernæst er der tilstræbt en fremstilling, der i en vis udstrækning kunne belyse hidtil oversete forhold omkring slaget. Endelig har man også tilstræbt, at de selvstændige indlæg skulle kunne udgøre et samlet hele. Bogen indeholder således 4 indlæg af forskellige bidragydere, som behandler hver sit aspekt af søslaget. En af forfatterne, arkivar H. C. Bjerg har samtidig redigeret bogen.

Første indlæg kommer fra Finn Askgaard, direktør for Tøjhusmuseet. Han redegør for udenrigspolitikken og selve krigens forløb op til slaget. I denne fremstilling gøres udmærket rede for de diplomatiske forhold, der førte til krigen. Derpå omtales de første sømilitære operationer fra 1675 og indtil slaget i Køge Bugt. Det drejer sig om Gotlands erobring, Tromps sejr ved Øland samt Niels Juels kamp med en overlegen svensk flåde mellem Bornholm og Rügen.

Næste bidragyder er den svenske marinehistoriker, landsarkivarie Lars O. Berg, som hovedsagelig på baggrund af utrykt materiale skildrer udrustningen af den svenske flåde. Det skal bemærkes, at det er første gang, at der i en bog af denne art også er et bidrag fra »fjenden«. Berg beretter detaljeret om de store vanskeligheder den svenske marineledelse havde med klargøringen af flåden. Vi får herigennem kendskab til skibenes størrelse og armering samt om problemet med at skaffe mandskab og

kvalificerede officerer. Det er spændende læsning, og der bringes mange nye oplysninger, som kan medføre en ny forståelse af Niels Juels sejr i Køge Bugt.

Viceadmiral S. Thostrup har skrevet om selve de sømilitære operationer i forbindelse med slaget. Indledningsvis omtales datidens skibe og taktik, i den hensigt at bibringe læseren den nødvendige referenceramme til forståelse af hovedsagen – redegørelsen for selve krigsoperationerne, som førte op til slaget samt selve slaget og dets følger. Thostrup afslutter sit klare og overskuelige indlæg med en definerende af forskellige sømilitære fagudtryk, der er anvendt i teksten.

I sidste indlæg fremlægger arkivar H. C. Bjerg en glimrende historiografisk oversigt. Først redegøres for det eksisterende primære kildemateriale, som desværre er hurtigt overset. Dernæst klarlægges de punkter, hvor der igennem senere tiders historiske behandling af emner er fremkommet uoverensstemmelser i fortolkningen af kildematerialet. Videre analyseres de tidligere historiske fremstillinger af slaget. Her påpeges, hvilket kildemateriale de forskellige forfattere har haft til rådighed, samt i hvilket omfang de har overfortolket deres materiale. Bjerg afslutter sit indlæg og dermed bogen med at udtrykke sin opfattelse af slaget i *Køge Bugt*.

De 4 omtalte indlæg er alle hver for sig gode. I en vis udstrækning fremlægges nye oplysninger og opfattelser af slaget. Hermed er bogens formål delvis opfyldt. Et samlet helhedsbillede mangler dog i nogen grad. Det der især er galt er, at Lars O. Bergs meget værdifulde indlæg om den svenske flådes udrustningsproblemer står isoleret. Overfor dette indlæg burde være placeret et tilsvarende dansk indlæg. Det forekommer så meget desto mere ærgeligt, at dette ikke er sket, fordi der findes danske historikere – f.eks. Jørgen Barfod – som kunne have skrevet et sådant indlæg.

Denne fejl må vel nærmest tilskrives redaktionen, som også på anden måde har været uheldig med den redaktionelle linie. Det er nu engang en mangel ved en historisk fremstilling, at litteratur- og kildehenvisningerne er ufuldkomne, ja oftest ikke er tilstede. Alle indlæggene er behæftet med denne fejl, der dog træder stærkest frem i Bjergs indlæg. Til trods for talrige citater – fremhævet i kursiv – findes ingen nøjagtige angivelser af, hvor citaterne stammer fra, ligesom det er umuligt at finde frem til det primære kildemateriale efter forfatterens angivelser.

Som forfatter har Bjerg fremlagt en overbevisende historiografisk oversigt, et klart og skarpt metodisk arbejde. Sprogtonen og formuleringerne er imidlertid efter anmelderens mening for skarpt og afslører til en vis grad en manglende forståelse for tidligere marinehistorikeres forudsætninger. Nu kan de afdøde af gode grunde ikke tage til genmæle, men det kan nulevende historikere til gengæld.

Dette er også sket, idet Jørgen Barfod efter bogens udgivelse har følt, at han måtte forsvare sin opfattelse af slaget overfor Bjergs opfattelse. Resultatet er blevet en barsk anmeldelse af bogen i *Tidsskrift for Søværnen*. Herpå har Bjerg svaret, og Barfod har gensvaret, hvilket i skrivende stund er sidste indlæg i debatten (se *Tidsskrift for Søværnen*, april og maj 1978).

Som det fremgår af ovenstående, er det sidste ord om

slaget i Køge Bugt næppe sagt. Hvis man med udgivelsen af denne lille bog havde troet, at kunne fremlægge en afbalanceret fremstilling, har man delvis taget fejl. Derimod er det lykkedes at skabe en debat, som forhåbentlig vil være nyttig for den fremtidige marinehistoriske forskning.

Olle L. Frantzen

Ellen Andersen: Moden i 1700-årene. Fra 1690 til 1790. Nationalmuseets serie Danske Dragter. 1976 316 s., ill., kr. 178.

Ellen Andersen, der indtil 1965 var museumsinspektør ved Dansk Folkemuseum under Nationalmuseet, har i et omfattende forfatterskab delagtiggjort offentligheden i sin viden om danskernes klædedragt i ældre tid. I 1960 kom »Danske bønders klædedragt«, og med værket »Moden i 1700-tallet« har vi fået en grundig indføring i, hvordan de øverste sociale lag herhjemme gik klædt – eller ønskede at gøre det.

Det er blevet til en fornem bog, der er god at have både i og ved hånden også for andre end dragthistorikere. Den er illustreret med en mængde samtidige malerier, kendte som mindre kendte, og sammenholdt med teksten har man en levende katalog over en periodes kulturhistorie. Der er overalt lagt vægt på klarhed og overskuelighed, og gennemgangen af de enkelte dragter og dragtdele er befriende søber og lidt filosofisk. Ellen Andersen drager som den kyndige museumsforsker det frem, der er belæg for, hverken mere eller mindre. Højt spændte teoridannelser over modefænomenerne har ikke været hendes ærinde, og den problemstilling, der oprulles i indledningen, er da også først og fremmest at fremlægge en række kendsgerninger om dragterne i logisk og overbevisende sammenhæng.

Man bør unde sig den fornøjelse, det er, at læse bogen i sammenhæng (billedteksterne må især ikke glemmes), men en ensartet opbygning af kapitlerne og et sagregister og ordforklaringer bagest giver den også håndbogens stadige værdi.

Kildemæssigt bygges der på fire hovedgrupper: 1. samtidig litteratur (f.eks. Holbergs komedier, breve og erindringer) 2. malerier (Jens Juel m.fl.) 3. skifter og 4. dragter (særlig Nationalmuseets og Rosenborgs samlinger). De forskellige kilder kombineres indbyrdes, og det gøres med opmærksomhed på de kildekritiske problemer. Karakteristisk for forfatteren er det de bevarede dragter og et samtidigt modelexikon, der oftest refereres til. Naturligvis er de mange portrætter af kongelige og andre, som havde råd til at lade sig male, værdifulde for forståelsen af, hvorledes dragterne blev båret, men hvor langt går idealiseringen, hvor langt går kunstnerens frihed og anvendelsen af maleriske tricks? Ellen Andersen berører problemet i teksten til Frederiksborg museets prægtige portrætter af prinsesse Charlotte Amalie og dronning Sophie Magdalene, begge fra ca. 1730 (s. 24). Den hermelinsforede kongekåbe, der snoer sig omkring damerne er deres stadskjoler ivedkommende, men det var moderne at male kongelige personer med et sådant draperi.

Det er ifølge sagens natur nemmere at skaffe sig viden om de fornemmes smag og påklædning end tilfældet er med den socialt set dårligere placerede del af befolkningen. Så meget desto vanskeligere må udvælgelsen af eksemplerne være, men her er man tryk ved forfatterens overblik, der støttet af bl.a. skifteprotokollernes registreringer synes at sikre, at det repræsentative trækkes frem. Hvad periodiseringen angår: 1690–1730, 1730–70 og 1770–90, følges i store træk, de stilperioder, der kendes fra andre sider af kunsten og kunsthåndværket. Det gøres der opmærksom på i indledningen, men det havde været en fordel, om denne parallelisering var forfulgt under de enkelte kapitler.

De tre kronologiske kapitler er i princippet disponeret ens. Efter en kort indføring i delperiodernes politiske og økonomiske karakteristika gennemgås kvinde og mandsmoden i nævnte rækkefølge, fra top til tå og fra yderst til inderst i bogstaveligste forstand. Dragterne beskrives, varianter omtales, og også de intimeste klædningsstykker, som malerierne ikke afslører, får vi set – ja, næsten følt i tilfældet fiskebensskørter og torturerende snøreliv. I 1700-årene yndede man dragter til særlige lejligheder: ride- og jagtdragter, sørgedragter, karnevals-kostumer m.v., og at dømme efter denne bogs kapitel om disse specialdragter var de især skabt til kvinderne. Som disse dragter får også barnedragten særlig omtale, og det samme er tilfældet med de mængder af pynt og tilbehør, man omgav sig med. Netop tilbehøret siger meget om det liv, der førtes. Eksempel: loppefælder – i elfenben – var nødvendigt toiletgarniture i første halvdel af 1700-årene (s. 216). Senere kom det på mode at vaske sig!

Efter disse historiske afsnit følger en illustreret og kommenteret katalog over et udvalg af de eksisterende dragter. Katalogen er opbygget som de foregående kapitler: kvinder, mænd og børn. Dragterne er forsynet med snitmønstre og syanvisninger, så den fingernemme kan gå igang, eller med enhver glæde sig over den formidable håndværksmæssige snilde, der har ligget til grund for disse beklædningsstykker.

Første halvdel af 1700-tallet var herhjemme som i resten af Europa modemæssigt fransk domineret, selv om mangt og meget under sin vej gennem Tyskland ændrede sig lidt i retning af det solidt borgerlige. Mændene af det bedre selskab kom på den traditionelle store dannelsesstur selv til modens arnesteder, hvorfor det nye ofte slog hurtigere og mere direkte an i mandsdragten. Nationaløkonomisk set var der bestemt ikke basis for nogen øsel import af luksusvarer i århundredets første årtier, og både nu og siden søgte man gennem de såkaldte luksusforordninger at forhindre en del af befolkningen i at klæde sig ekstravagant.

Påklædningen var i enevældens standssamfund mere end nogensinde et håndfast statussymbol, så det giver sig selv, at forbuddene mod luksusbeklædning ikke gjaldt dem, der havde magten.

Der lægges ud med det stive og noget pompøse i hvert fald at dømme efter sriben af officielle kongeportrætter. Spørgsmålet er så, hvor sandt et udtryk disse billeder og for den sags skyld de bevarede dragter er for klædeskabenes reelle indhold. Man lod sig fortrinsvis male i det store skrud og næppe uden sammenhæng hermed er det de

samme eller lignende dragter, der er bevaret for eftertiden. Opfatter man modebegrebet (man savner for øvrigt en definition i bogen) som det, man ønskede at blive beskuet og husket i, da taler billederne sandt.

Efter 1730 begynder en vis demokratisering at vise sig i moden. Den mere afslappede landligt prægede engelske stil finder vej til mændene, og med nogen forsinkelse begynder damerne i København at erstatte fiskebensskørterne med de formentlige mere bekvemme hoftepunder. Over dem udspændtes kinesisk mønstrede silkestoffer, og falbelader og kunstige blomster var der til overflod. Rokokoens fornægtede sig heller ikke i dragtmoden. Mændene fik knappet deres frakker op, så de udsøgte veste og de stramme skindknæbukser kom til syne. Parykker bar de stadig, men de vældige krøllede allongeparykker (à la Tordenskiolds) blev erstattet af de mere moderate pung- og piskeparykker. Kvindernes frisurer blev til gengæld udviklet til det ekstreme i samme periode (se f.eks. karikaturen s. 109).

Mod slutningen af århundredet slog anglomanien og klassicismen igennem – hver for sig og sammen. Den landlige engelske stil gik fint sammen med de roussauske modestrømninger og de klassiske stiltræk i dragten som man bl.a. genopdagede ved udgravningerne i Pompei, kunne kombineres hermed. Ellen Andersen lægger afgørende vægt på den franske revolution som en faktor, der vender op og ned på alting også når det drejer sig om mode. Der breder sig efter revolutionen en naiv tro på nationaldragter som et løsen, der kunne stille borgerne lige, men heller ikke dengang lykkedes det ad den vej.

Børnene var langt op i 1700-tallet som spæde viklet som mumier, og blev snarest muligt herefter klædt på som voksne. Efter ca. 1770 blev båndene løsnet i takt med de roussauske opdragelsesindealer, og egentligt børnetøj blev almindeligt. Denne nyskabelse viser i al sin enkelhed, hvorledes moden spejler en tids livsvilkår og idealer, og den slags erfaringer kan læseren selv gøre mange andre steder i denne bog. Et engelsk summary og samtlige billedtekster både på engelsk og dansk skulle sikre en velfortjent udbredelse også uden for landets grænser.

Margit Mogensen

Grethe Ilsø: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratsembede 1735–65 (= Administrationshistoriske studier I). Universitetsforlaget i Aarhus, 1978, 183 s., kr. 59.

I 1975 iværksatte Statens humanistiske Forskningsråd et forskningsprojekt, hvis hovedformål er at få skabt et oversigtsværk over dansk lokaladministrations historie 1660–1868. Projektet, der skal udfyldes af de store huller i vores viden om Danmarks historie, er planlagt til ni bind, der hver skal behandle et vigtigt aspekt inden for emnet. Den første publikation i serien er arkivar Grethe Ilsøes bog om udnævnelserne til de kgl. retsbetjent- og magistratsembeder i Danmark uden for København 1735–65, en undersøgelse, hvis hovedformål er at besvare

de to væsentlige spørgsmål: hvem blev embedsmand i den danske lokaladministration, og hvordan blev man det?

Bogen er bygget op omkring fire hovedafsnit: Embedsbesættelsen (s. 23–55), Ansøgerne og deres kvalifikationer (s. 57–89), Bevægelsen inden for embedskorpset (s. 91–99) og Faktorer i beslutnings- og udvælgelsesprocessen (s. 101–15). Bogen indeholder desuden nogle indledende afsnit om kildemateriale og embedskorpsets kvantitative udvikling, et konkluderende afsnit, to bilag og en litteratur- og kildefortegnelse. Da bogen ved sine mange eksempler også er en kilde til oplysning om personer og lokaliteter, kan personal- og lokalhistorikere nok beklage, at den ikke er forsynet med person- og stedregister.

Grethe Ilsø har valgt at besvare de to spørgsmål ved en kvantitativ analyse kombineret med eksempler til belysning af individuelle tilfælde. Disse eksempler er undertiden oplysende og giver et indblik i embedsstandens forhold; men ofte tager eksemplerne overhånd, og Grethe Ilsø har en tendens til i lange opregninger at ville præsentere læseren for alle tilfælde vedrørende et bestemt forhold; dette tynger fremstillingen og tjener egentlig ikke noget formål, navnlig ikke, da forfatteren i mange tilfælde ikke daterer sine eksempler.

Af tidsmæssige grunde (note 6 s. 123) har undersøgelsens hovedkilde været de i Danske Kancelli førte gratialprotokoller, hvori indkomne ansøgninger til embeder, der alene afhang af kongens nåde, embede for embede er indført i ekstrakt til brug for forelæggelsen for kongen. Gratialprotokollerne er, fordi de giver mulighed for at se udnævnelserne ikke alene på baggrund af oplysninger om de akkorderede, men også om de refuserede ansøgere, en meget værdifuld kilde for en undersøgelse af den foreliggende art. Grethe Ilsø begrundet i note 6 s. 123 det forsvarlige i at koncentrere sig om denne kildegruppe med, at kildematerialet dækker hele den udvalgte periode og indeholder så mange systematiserbare enkeltdata, at de lader sig kvantitativt bearbejde. Det er dog en sandhed med modifikationer, at kildematerialet dækker hele den udvalgte periode. Grethe Ilsø påviser selv s. 20–21, at gratialprotokollerne kun medtager 271 af de 541 retsbetjent- og magistratsembeder, der blev besat ved kgl. resolution i perioden; således er der kun indført entledigelses- og successionsansøgninger frem til 1746 og ikke alle, mens den tredje gruppe ansøgninger, som Grethe Ilsø medtager, ansøgninger vedrørende vakante embeder, er indført for hele perioden, men langt fra alle og slet ingen i 1747 og 1748. Ansøgningerne til de 50% af embedsbesættelserne, der således indgår i undersøgelsen, 3.143 ansøgninger i alt, kan ikke uden videre betragtes som en tilfældigt udvalgt stikprøve, og det er næppe tilstrækkeligt at advare mod at betragte resultaterne som andet end minimumsangivelser (f.eks. s. 22). Der kan være tale om systematiske afvigelser, f.eks. antyder Grethe Ilsø selv s. 121 muligheden for, at kongen reelt kun har truffet afgørelsen i de embedsudnævnelssager, der ikke er indført i gratialprotokollen.

Det må undre læseren, at Grethe Ilsø ikke har gjort sig overvejelser om, hvor pålidelige referater af de originale ansøgninger gratialprotokollens ekstrakter er, dette så meget mere som et af hovedresultaterne af undersøgelsen.

sen er, at Danske Kancelli via gratialprotokollens førelse ganske bevidst søgte at påvirke kongen i hans valg af ansøger. Selv om langt fra alle originale ansøgninger er bevaret, og ofte kun de akkorderede, vil det eksisterende materiale dog kunne give et vist indtryk af ekstrakternes pålidelighed.

Med de anførte forbehold er gratialprotokollerne dog en så vigtig kilde, at de bør danne grundlag for den kvantitative analyse. Den stærke bundethed til gratialprotokollen har imidlertid den uheldige konsekvens for undersøgelsen, at den f.eks. i afsnittet om bevægelser i embedskorpset ikke giver mulighed for at følge de egentlige undersøgelsespersoner ud over Danske Kancellis resort; vi kan f.eks. ikke få belyst, hvor mange retsbetjente og magistratspersoner, der kumulerede deres embede med et toderembede o.lign. Grethe Ilsøe har valgt at overholde afgrænsningen 1735-65 strengt ved benyttelse af gratialprotokollen, hvilket medfører, at vi heller ikke får mulighed for at følge personerne ud over undersøgelsesperioden. Med denne strenge overholdelse af tidsgrænserne burde Grethe Ilsøe, selv om hun s. 59 tager forbehold over for resultaterne, ikke have anvendt tid på fordelingerne s. 36, 47 og 57-58 af ansøgningerne på 1., 2., 3. (o.s.v.) gangs ansøgere o.lign.; resultaterne bliver direkte misvisende, da der kun regnes med de ansøgninger, en ansøger har indsendt i perioden (s. 36 og 47 endog i perioden 1735-46), en førstegangs ansøger kan således reelt være en tiendegangs ansøger. Samme indvendinger kan rettes mod redegørelserne s. 37 og 60 for spændvidden mellem en ansøgers første og sidste ansøgning, også her tages der kun hensyn til ansøgningerne inden for undersøgelsesperioden (henholdsvis 1735-46 og 1735-65).

For bedre at kunne belyse »vejen til embede« har Grethe Ilsøe frem for snævert at tilrettelægge sin undersøgelse med henblik på besvarelse af de to overordnede spørgsmål udvidet fremstillingen med en række baggrundsafsnit og uddybende afsnit, hvori redegøres for lokaladministrationens kvantitative udvikling i perioden, proceduren ved embedsbesættelser, embedskumulering, embedsudnævnelse ved entledigelse, ved succession/ekspektance og ved vakance, ansøgningsaktiviteten, det geografiske ansøgningsområde og bevægelsen inden for embedskorpset. Afsnittene er oplysende; men mange af dem lider desværre under, at forfatteren næsten udelukkende bygger på gratialprotokollen, og de tynges af for mange eksempler (tabeller og grafiske fremstillinger vil blive omtalt senere). Afsnittet om proceduren ved embedsbesættelserne, hvor Grethe Ilsøe kan bygge på sin store administrationshistoriske viden som arkivar, er forbilledligt kort og klart.

Fremstillingen burde have indeholdt en kort omtale af de embedstyper, der indgår i undersøgelsen. I denne forbindelse må det beklages, at læseren kun ad omveje (i bilag I med henvisning fra s. 11 og på s. 20) bliver klar over, at der bag betegnelsen kgl. retsbetjent- og magistratsembeder i Grethe Ilsøes undersøgelse skjuler sig følgende embedstyper: kgl. birkefoged, kgl. birkeskriver, (vice)borgmester, byfoged, byskriver, herredsfoged, herredsskriver og (vice)rådmand.

I afsnittet Ansøgerne og deres kvalifikationer undersøger Grethe Ilsøe antallet af ansøgere, fordelt på akkor-

derede og refuserede, for hver af følgende faktorer: fuldmægtigforhold/konstitution, sætledommer/sætteskriver, slægtskabsforhold til tidligere embedsindehaver, kgl. og private herskabs tjener, borger, militær, juridisk eksamen, prokurator og »ved pennen«. I særlig grad har Grethe Ilsøe ønsket at undersøge »i hvilket omfang juridisk eksamen kan konstateres at slå igennem som kvalifikation ved udnævnelse til retsbetjent i de første årtier efter dens indførelse« (s. 74). Konsekvensen er blevet, at denne faktor har fået en ganske omfattende behandling i forhold til de øvrige faktorer; det er således den eneste faktor, hvor ansøgerne fordeles over tid og i tabelform, hvilket savnes ved gennemgangen af de øvrige faktorer. En simpel tabellarisk fremstilling af fordelingerne ville lette tilegnelsen betydeligt, og m.h.t. den tidsmæssige fordeling er det en væsentlig mangel ved en undersøgelse, der bl.a. har til formål at undersøge, om der i embedsudnævnelserne kan spores en stigende bureaukratisering, at den ikke i højere grad giver mulighed for at se, om der gennem perioden udvikles en fast praksis m.h.t. disse. Grethe Ilsøe burde i sin undersøgelse også have skelnet mellem de ansøgere, der allerede sidder i embede, og de ubefordrede ansøgere. På s. 93 berører forfatteren selv forskellen mellem de to ansøgerkategorier m.h.t. geografisk ansøgningsområde; også på andre områder må der formodes at være en forskel, som gør det tvivlsomt at behandle de to grupper ansøgere under eet.

Frem for at behandle alle faktorer hver for sig i selvstændige afsnit burde forfatteren være kommet nærmere ind på de baggrundsfaktorer, der synes at have spillet en væsentlig rolle, f.eks. »ved pennen«, på bekostning af faktorer, der tilsyneladende var uden betydning, f.eks. militær baggrund, og baggrundsfaktorerne burde være kombineret. Der er kun ganske enkelte tilløb til sådanne datakombinationer (f.eks. s. 86 og 88), og i den form, undersøgelsesresultaterne præsenteres, giver de et ret diffust billede af en række enkeltfaktorer, men intet samlet billede af baggrundskvalifikationerne hos gruppen af akkorderede ansøgere over for gruppen af refuserede ansøgere.

De samme anklager kan rettes mod Grethe Ilsøes undersøgelse af faktorer i beslutnings- og udvælgelsesprocessen. Også her savnes en tidsmæssig fordeling, en fordeling af ansøgerne på embedsmænd og ubefordrede og først og fremmest en kombination af faktorerne både indbyrdes og med baggrundsfaktorerne. Grethe Ilsøe præsenterer os i dette afsnit for to meget spændende aspekter i udnævnelsesprocessen, nemlig at en rekommendation af ansøgeren fra stiftamtmanden/amtmanden over det amt, hvori det ledige embede var placeret, var ved at udvikle sig til en fast administrativ praksis og en faktor af betydning for udnævnelsen, og at kancelliet benyttede sig af positionseffektens indvirkning også på konger og ved sin placering i gratialprotokollen af kancelliets egen kandidat forrest i rækken af ansøgere til et bestemt embede mere eller mindre sikkert fik kongen til at vælge ham. Med en underretning af disse to faktorer betydning er undersøgelsen reelt afsluttet, og læseren sidder tilbage med en række undersøgelsesresultater, der ikke rigtig hænger sammen, og med en række spørgsmål, hvis besvarelse måske kunne have givet noget af det savnede helhedsbil-

lede, f.eks. om der er visse fælles kendetegn ved de ansøgere, kancelliet prioriterede højt, og om amtmandens rekommandation betød noget for kancelliets prioritering.

Grethe Ilsøe skriver i note 6 s. 123–24, at »Bearbejdelsen af data er foretaget på traditionel vis. Anvendelsen af EDB eller hulkortbehandling ville have muliggjort datakombinationer, som det ikke har været overkommeligt at etablere inden for de givne tidsmæssige og materielle rammer«. Da undersøgelsens værdi forringes på afgørende måde ved de manglende datakombinationer, må det beklages, at der er blevet sat så snævre tidsmæssige og materielle rammer for Grethe Ilsøes arbejde. Randhulkort synes velegnet for en undersøgelse af den foreliggende art, og da mange oplysninger vil kunne hules direkte ind fra gratialprotokollerne, og da materialet ikke er uoverkommeligt stort, vil anvendelsen af et sådant system næppe tage urimelig lang tid i forhold til de muligheder, det åbner for interessante undersøgelser.

De snævre tidsmæssige og materielle rammer er formodentlig også forklaringen på, at korrekturlæsningen ikke har været så omhyggelig, som den kunne være (f.eks. note 3 s. 123 Max Weber: Bürokratie . . . for Max Weber: Bürokratie . . .), og at der er en ganske vilkårlig veksel mellem, at eksempelrækker er placeret i note, i teksten med petit og i teksten med brødskrift. Langt værre er det dog, at der er flere eksempler på manglende kontrol af og korrekturlæsning på tallene; som eksempel skal nævnes de to tabeller på s. 36, hvor de 42 akkorderede og 17 refuserede engangs ansøgninger i den første tabel i den anden er blevet til henholdsvis 43 og 16, når kolonnerne lægges sammen.

En del af bogens tabeller og diagrammer er meget lidt overskuelige, således diagrammerne s. 78 og 79, der med fordel kunne erstattes med simple tabeller med absolutte tal og procenter. Benyttelsen af tabellerne lettes i øvrigt ikke af, at de sjældent er forsynet med overskrift, og at tabelhovedet ikke gentages på hver side ved tabeller, der strækker sig over flere sider (f.eks. tabellen s. 81–85).

Det er det almindelige indtryk af denne første publikation i serien af administrationshistoriske studier, at den har lidt under de begrænsede midler, der er til rådighed for humanistisk forskning i dag. Grethe Ilsøes undersøgelse, hvis gennemførelse har krævet en betydelig arbejdsindsats, er et pionerarbejde. Det må derfor i særlig grad beklages, at der ikke har været de fornødne ressourcer til at gå ud over gratialprotokollens oplysninger og til at foretage datakombinationer, hvilket medfører, at undersøgelsen i den form, den nu foreligger, ikke giver et klart billede af, hvem der blev embedsmand i den danske lokaladministration, og hvordan man blev det.

Jette Kjerulff Tuxen

Lawrence J. Baack: *Agrarian Reform in Eighteenth-Century Denmark*. New series no 56, University of Nebraska Studies, Lincoln, Nebr., 1977, 44 s., pris ikke opgivet.

Det er ikke hyppigt, at dansk indenrigshistorie tiltrækker udenlandske historikers interesse, men denne lille publikation er dog eksempel på, at danske samfundsforhold i fortiden har kunnet fange en forsker, der såvidt vides ikke er af dansk afstamning eller på anden vis har særlig tilknytning til landet.

Fremstillingen, der ifølge sin natur må få karakter af en oversigt, er bygget på den eksisterende litteratur, mens kilder – samtidens indlæg og senere udgivelser – kun i ringe omfang er trukket ind. Udnyttelsen af litteraturen forekommer fornuftig, men man havde nok ønsket Albert Olsens/Jens Holmgaards synspunkter lidt stærkere præsenteret. Der er få egentlige fejl i skildringen af danske landboforhold og selve reformernes forløb, men den stærke vægt forfatteren lægger på de bernstorffske reformer i 1760'erne og senere på A. P. Bernstorffs del i selve reformlovgivningen vil man næppe finde dækkende idag. Til gengæld havde man nok foretrukket at hoveriet havde fået en mere fremtrædende plads i fremstillingen. Der er således tale om skildring af reformforløbet, der for danske læsere med nogenlunde forudsætninger vil forekomme ikke helt ajour – det er Edvard Holm og Hans Jensen, der først og fremmest udgør grundlaget for skildringen og har dikteret vægtingen af de enkelte aspekter.

Nyttig også for danske historikere er sammenstillingen af danske forhold med det øvrige Europa, hvor ændringerne i det danske landbosamfund sammenlignes med bestræbelser og resultater, f.eks. i Frankrig. Og i denne sammenligning ligger også forfatterens begrundelse for at gøre landboreformerne i Danmark til genstand for en nærmere undersøgelse: »One of the most interesting examples of effective reform occurred in Denmark during the eighteenth century. Its character has much to contribute to the continuing discussion of agricultural development . . .«.

Claus Bjørn

Niels Schjørring: *Musikkens historie i Danmark*. bd. 2 fra 1750–1870, Politikens forlag, 1978, 360 s., ill., kr. 82,25.

Medens første bind af professor Schjørrings »Musikkens Historie i Danmark«¹ giver oplysninger om musikkulturen i løbet af næsten 3000 år – fra oldtiden til oplysningstiden, strækker andet bind sig kun over godt 100 år, hvor de anvendte åndshistoriske benævnelser er oplysningstid og romantik. I kraft af det relativt korte tidsrum kan man her overskue et ganske bestemt forløb i dansk musik: overgangen fra den hovedsageligt hof- og adelcentrerede musikkultur i den oplyste enevælde til et musikliv af en bredere social sammensætning. Den nationale musikkultur i nyere tid grundlægges i denne periode, hvor store reformer, stigende folkeoplysning og velstand hos borgerne satte ind.

Jeg vil her tage udgangspunkt i dispositionen af musikhistoriens bind 2 og forsøge at se den i forbindelse med

1. Anm. Fortid og Nutid XXVII s. 547 ff. af Axel Bolvig.

nogle teoretiske betragtninger om det meget diskuterede forhold mellem musik og historie².

Med Christian 6.s død som anledning til pietismens svækkede indflydelse ligger bogens hovedvægt på de åbnede teatres musik: opera og syngespil. Fire genrehistoriske, kronologisk ordnede kapitler: »Teatrene genåbner«, »Det danske syngespil«, »Operaen vinder frem« og »Operaen stabiliseres« danner bogens hovedrammer. Disse kapitler rummer dels den historiske og ennemæssige baggrund for bl.a. de store personorienterede kapitler om Hartmann og Gade m.fl., dels afstikker de karakteristiske perioder. Det er vigtigt at se, at perioderne på denne måde bliver defineret ved deres indhold og position i bogen og ikke begrebsmæssigt. Hvor begreberne oplysningstid eller romantik nævnes i forbindelse med perioder, går det på åndelige strømninger, som de defineres i andre fag. Ind imellem disse operahistoriske hovedkapitler er der kilet andre musikhistoriske emner: »Kirkesangen 1730–1800«, »Musikalske selskaber«, »Undervisning i musik« og »Musikken i hjemmene«. Det er en god måde at opbygge en musikhistorie på, og professor Schiørring undgår derved en gennemført genre- eller stilhistoriskrivning, historieskrivning baseret på biografier, samfundsforhold, reception o.s.v. Schiørring undgår i det hele taget et forsøg på en objektiv beskrivelse, men har tilstræbt en subjektiv forklaring.

Resultatet er da blevet en fremstilling, hvor opera og syngespil som det konstitutive tema i første halvdel af bogen er set på baggrund af musiklivet inden for andre mere direkte funktionsbestemte sammenhænge. Disse to parallelte løbende aspekter mødes i bogens primært personorienterede anden halvdel. De personorienterede kapitler om de »fire kirkens mænd« foruden Frøhlich, Hartmann, Gade, Rung og Lumbye kommer på denne måde til at stå som højdepunkter og resultater af de tidligere kapitlers indhold. Nogle komponister står i en bestemt tradition som f.eks. kirkekomponisterne, hos andre er alle de tidligere i bogen omtalte traditioner inkorporeret: opera, kirkesang, musikalske selskaber, musikundervisning og musikken i hjemmene. Dette næsten kausalitetsprægede forhold mellem musikken før ca. 1800 og tiden efter er det egentlige princip i denne musikhistorie, og det bygger på teorien om et rent musikalsk udviklingsforløb.

Det er således for det første ikke en ydre historisk begivenhed som Christian 6.s død, der i sidste instans er årsag til det danske syngespil. Begivenheden er kun en anledning til, at teatrene kommer igang. Endvidere har den musikalske betydning ikke noget at gøre med kongeliges dødsfald, bryllupper og barsler. Schiørrings oplysninger om disse begivenheder viser derfor udelukkende, at der fandtes et ganske bestemt hofcenteret musikliv, og at man af gode grunde ved mest om dette. Udvælgelsen af det musikalske stof er således ikke sket på grund af musikkens historiske funktion, idet værkernes musikalske

betydning er adskilt i bogen fra deres givne historiske betydning. Det, som ud fra bogens disposition fremstår som værende af betydning, er derfor udvalgt efter nogle kriterier, som er forbundet med en forestilling om et musikalsk forløb. Det er en abstraktion, som ikke har noget at gøre med et historisk, tidsfikseret forløb. Dette kunne desuden forklare de meget spredte datoangivelser samt den næsten konsekvente udeladelse af periodeinddelende begreber i overskrifterne. – Som Dahlhaus³ skriver, havde Bachs kantater ikke nogen betydning i den historiske udvikling. Deres historiske funktion som kirkemusik søndag efter søndag fik ikke betydning i samtiden, idet de fleste kirkegængere ikke kunne lide dem. Derimod har de fået betydning ud fra en rent musikalsk betragtning. Selv om musikken, professor Schiørring omtaler, ikke kan sammenlignes med Bachs kantater, gør der sig det samme forhold gældende. Der foreligger ikke en ubrudt tradition op til idag, og mange af værkerne havde heller ikke bogens betydning for samtiden. Nogle blev, som anført i bogen, endda kun opført ganske få gange.

At adskille det historiske og det musikalske kan lade sig gøre på den baggrund, at udvælgelsen af værkerne sker indenfor et værkimmanent regi, medens værkerne med den færdige behandling til dels er blevet omdefinert og placeret i omend ikke historien så dog inden for et forløb, der kan løbe parallelt med det historiske. Foruden at det er en historisk (virkningshistorisk) foreteelse at skrive om musik, etablerer dette samtidigt værkerne i et potentielt historisk forløb. Med bogens udformning er der realiseret en spaltning i musikvidenskaben på denne led, som hverken fratager værkerne en kunstkarakter eller en historicitet.

Der er naturligvis intet, der hindrer en musikvidenskabsmand i at arbejde som historiker; men for ikke at skære kunstkarakteren væk, må det være væsentligt at postulere et historieforløb først. Historikeren kan derefter for det første inddrage kilder af anden art end de musikalske til at belyse musikken, og han har dermed også nøjagtig de samme muligheder som faghistorikeren for at falde i den biografiske, socialhistoriske eller eklektiske grøft. Den sidste, hvor han blander værkanalyser, kultur-, ide- eller socialhistorie og personalhistorie sammen, kan være særlig fristende, men også frugtbar for musikhistorieskribenten, som formidler sine undersøgelser. Udover at inddrage kilder af sekundær art, kan han for det andet bruge musikken selv som sekundær kilde. Værkerne ses da som symptom på noget helt andet end musik og opfattes i deres dokumentariske betydning. Men hvad enten man arbejder på den ene eller den anden måde, kan musikken blive til fikserede begivenheder eller udtryk for sociale forløb, og herved skæres enten fagets egen kunsttradition væk, eller det bliver til en slags fodnoter. I begge tilfælde holder musikken op både med at spille og med at være den egentlige videnskabelige genstand.

Såvidt det kan ses i en bog, hvor der ikke må være

2. Se f.eks. artiklen »Musikwissenschaft« i Die Musik in Geschichte und Gegenwart I–XIV. Hrsg. von Fr. Blume. Kassel 1949–68. Endvidere Carl Dahlhaus: *Grundlagen der Musikgeschichte*. Köln 1977 og Finn Gravesen: *Musik og samfund*. Gyldendal 1977.

3. Carl Dahlhaus: *op.cit.* s. 20–21 og s. 157–58.

kildeangivelser, inddrager professor Schiørring imidlertid ikke kilder af sekundær art, som påvirker indholdet i nogen udstrækning, og han lægger heller ikke hovedvægten i bogen på musikens dokumentariske betydning. Vi får derfor i og for sig temmelig lidt at vide om, hvad der ofte bliver betegnet som »tiden«, i betydningen samtiden. Schiørrings videnskabelige udvælgelse og fortolkning af det musikalske stof er blevet til en musikhistorie, som så igen kan betragtes fra synsvinkler, man på et givet tidspunkt måtte finde væsentlige. Der er her tale om en hermeneutisk cirkel, idet de synsvinkler, man ønsker at anlægge på musikhistorien, påvirker og muligvis omdefinerer den. Anderledes kan det ikke være, når musikhistorien som den foreliggende fremstilling er subjektiv – de musikhistoriske sammenhænge vil ikke nødvendigvis være de samme. Det kommer an på, om den måde, som en person, begivenhed, struktur eller et værk er blevet behandlet på, fortsat vil blive accepteret af både *musikhistorikere* og *musikhistorikere* som rimelig og betydningsfuld ved videre undersøgelser. – F.eks. har Hans Ernst Krøyer med sine beskedne musikalske talenter formodentlig kun overlevet som navn, fordi han har skrevet melodien til »Der er et yndigt Land«. Hvis vi fik en anden nationalsang, ville han nok snart blive glemt, forudsat at hans vilkår ligesom de andre unge talenter ikke var uvæsentlige i en eller anden sammenhæng.

Efter disse mere principielle overvejelser skal det yderligere siges, at den måde, professor Schiørring disponerer og fremlægger sin musikhistorie på, desuden er et forsøg på at skabe et kompromis mellem en værkimmanent fortolkning af musikken i det 18. og 19. århundrede på den ene side og en placering af musikken i nogle bestemte historiske sammenhænge på den anden.

I kapitlerne »Kirkesangen 1730–1800«, »Musikalske selskaber 1750–1820«, »Undervisning i musik« og »Musikken i hjemmene« – de kapitler, der er kilet ind mellem kapitlerne om teatrets udvikling, berettes der bredt om anledninger til eller ydre forhold i forbindelse med musik og musikliv: musikken som følgefænomen. Her inddrages behandlinger af nodehandel og musikforlag, musikundervisning, amatører, kirkesang, klubber, selskaber og privat musikudfoldelse.

Det meste af kapitlet om kirkesangen er klart og overskueligt. Beretningen om udgivelsen af salmebøgerne og koralbøgerne set i sammenhæng med et åndshistorisk forløb er indlysende og interessant og rummer en hel del fortællerteknisk velanbragte antydninger om indre sammenhænge mellem dette og de øvrige tre kapitler. Disse antydninger havde dog kunnet resultere både i en mere systematisk fremstilling og desuden i nogle sammenfattende konklusioner i de andre tre kapitler, hvis stof på forhånd kunne bearbejdes historisk i modsætning til de rent musikcentrerede kapitler. Kapitlerne om de musikalske selskaber, undervisning i musik og musikken i hjemmene svæver derfor lidt på trods af eller måske snarere på grund af stoffets tidsbundethed og manglende kunst karakter. Professor Schiørring arbejder netop ikke som historiker, og hvordan den samfundsmæssige situation kunne tænkes at have været, udover at den gav mulighed for klubber, nodehandel o.s.v. har ikke været gen-

stand for et studium i en grad, som præger bogen. Hvor jeg synes, at det er en styrke med hensyn til bogens udformning som helhed, forekommer det mig det modsatte i de fire kapitler, idet det får betydning for systematikken indenfor disse.

Kapitlet om de musikalske aktiviteter i kirkerne i slutningen af 1700-tallet afsluttes med sætningen: »Trods den megen kritik af salmesangen har der dog været en ikke helt ringe musikalsk aktivitet i kirkerne.« (s. 49). Efter kapitlerne om sang- og koralbøgerne forventede man her snarere en beretning om problemerne omkring salmesangen og en fremlæggelse af de heftige diskussioner, der fandt sted i forbindelse med pietismens og oplysningstidens opfattelse af digtningens og kunstens såvelsom religionens betydning for den enkelte opbyggelse og opdragelse. Det drejer sig derimod om den store musik, når Schiørring taler om en ikke ringe musikalsk aktivitet – altså ikke om salmesangen. Schiørring mener, at Numsens ønske om at indføre stor musik, må forstås på baggrund af Niels Schiørrings »Forslag til Kirke Sangens Forbedring« og J. A. P. Schulz' konstateringer i »Gedanken über den Einfluss der Musik auf die Bildung eines Volks.« – Det kan jeg slet ikke forstå. Man skulle snarere tro, at Numsen, som var kapelchef og overhofmarschal, har været meget lidt interesseret i kirkesangens forædling og folkets dannelse, når han ønskede at indføre stor musik i kirkerne. Dette mener jeg også fremgår af den kritik, der gik ud på, at staten brugte for mange penge og kraft på teatrets folk, som Numsen herskede over, hvorimod det netop ønskedes, at man søgte at støtte kirkesangen. Kirkerens årlige passionskoncerter, kantater i anledning af kongens og kronprinsens fødselsdage og velgørenhedskoncerter med Det kgl. Kapel og teatrets sangere havde mere præg af forlystelser. Passionskoncerterne blev jo netop spillet i den tid, hvor andre underholdningsmuligheder var udelukket. Man får en fornemmelse af, at kirkerne snarere tjente som skalkeskjul for disse musikalske aktiviteter, som med større ret kunne være behandlet under et kapitel om det offentligt tilgængelige musikliv. Professor Schiørring nævner selv, at koncerterne er blevet averteret i avisen, og desuden omtales de også i forbindelse med koncerterne på Det kgl. Teater s. 82 ff.

Måske er det overskrifterne i indholdsfortegnelsen kombineret med antydningerne, der vildleder. Hovedkapitlet »Musikalske selskaber« dækker både de offentligt tilgængelige koncerter (Det Musikalske Selskab, Det kgl. Teater og kirkekoncerterne), klubkoncerterne for den borgerlige offentlighed og koncerterne ved hoffet, der ligesom nogle af kirkekoncerterne hører ind under den repræsentative offentlighed. Med antydningerne virker kapitlerne som signaler på en systematisk gennemgang, der imidlertid ikke følges op – f.eks. når Schiørring taler om de halvt offentlige, halvt private klubkoncerter (s. 82), om at Det Musikalske Selskab netop adskiller sig fra Societetet ved at holde sig fjernt fra al offentlighed (s. 50), og når det nævnes, at der i 1785 skulle være mindst 10 offentlige og private koncertforetagender i gang (s. 61) og lignende. En kronologisk gennemgang som den foreliggende virker uoverskuelig, fordi der nu engang var så mange klubber og selskaber. Det virker heller ikke særlig

systematisk, at klubber og klubviser, som hører under hovedkapitlet »Musikalske Selskaber«, er blevet anbragt under »Musikken i hjemmene«.

Med hensyn til savnet af nogle sammenfattende konklusioner i de fire kapitler, hvis indhold direkte er bundet til forhold i slutningen af det 18. århundrede, kan man sige, at sådanne tolkninger eller konklusioner ville befinde sig på et andet niveau end bogens hovedlinie; men der ligger også en tolkning i selve inddragelsen af bestemt stof, og det er netop det gode ved bogen, at Schiørring inden for en meget konsekvent og renlivet måde at skrive musikhistorie på formår at inddrage en anden emnemæssig kategori, nemlig publikums aktiviteter i videste forstand. Der er i og for sig ikke grænser for, hvilke emner, der kan anvendes til at belyse musikhistorien. De er dog forskelligt ladede og kræver en forskellig behandling. Musikværkerne er det centrale, men også komponisterne, de musikalske institutioner, musikalske miljøer, musikværkernes reception, nodeforlag og handel, instrumentbyggeri, musikundervisning, æstetik og musikere må anses for at være del af musikhistorien. Alle disse emner kan endvidere ses fra forskellige sider alt afhængigt af, hvad ens formål er.

Man kan, som Schiørring gør det i nogle kapitler, lægge vægten på den dårlige salmesang, amatørernes instrumentale aktiviteter, professionelle udlændinge, privat musikudfoldelse, nodeforlag, musikhandel og øget behov for musikundervisning. Disse ting kunne imidlertid vise flere sider af samme historiske sag, og eftersom vi er ude af det værkimmanente forløb, savner man en bredere forklaring. På samme måde kunne det være fremgået, at der er en sammenhæng mellem musikken ved kirkelige forsamlinger og musikken på teatret trods den tilsyneladende forskellige funktion, ligesom musikken med amatører i sluttede selskaber får en særlig, men ikke uddybet betydning over for de offentligt tilgængelige selskabers koncerter. – Hvad amatørerne foretog sig musikalsk i selskabelig og privat henseende, ville være langt mere interessant, hvis beskrivelsen af dem og deres sociale forudsætninger havde været mere differentieret behandlet. Det virker for let at omtale dem som »de gode borgere«, når man i hvert fald kunne skelne mellem militære og civile, præster, købmænd og håndværkere, fattige og velhavende. En orientering om, hvordan disse stod i brydningen mellem oplysningstidens internationale tanker – idealet om Weltbürgertum – på den ene side og den voksende nationalisme med modviljen mod tyskerne og adelen på den anden, kunne kaste et lys over det nationale syngespil og de udenlandske trupper. En sådan orientering kunne uddybe sætningen s. 26 om »værdifuldt nyt i tidens danske kulturliv« og sætte sætningen s. 124 om »de gode danske mænd« i relief. Schiørring siger jo, at de er musikens bærende lag (s. 114), og det er dog for vigtigt til kun at blive antydet.

Af andre antydninger, som havde fortjent en uddybning, er sammenhængen mellem pietisme, følsom stil, opdragelsestanker, visetone og bestræbelserne for salmesangens forbedring. Et blik på den nationalt prægede Sturm und Drang tid i Tyskland, hvor digterne påvirket af Rousseau sympatiserede med landbefolkningen og uskyldige børn, og hvor man mente, at uddannelse og kunst for-

uden religionen førte til en ren humanitet, ville have nuanceret det snævre københavnske tidsbillede. Det havde kunnet vise en anden form for kontakt med tyskerne end den, at tyske musikere dominerede til københavnerens vrede. Man kunne også nævne, at den tysktalende herrnhutermenighed i Christiansfeld netop i 1780-erne i flere sammenhænge er blevet fremhævet både som et eksempel på den gode menighedssang og på en fortrinlig skoleindretning.

Det havde i det hele taget været interessant, hvis professor Schiørring havde inddraget lidt mere både internationalt og provinsielt stof netop i denne periode, som på trods af Københavns indelukthed bag portene alligevel også har været påvirket af udenlandske komponister. Haydn og Mozart får ganske vist et kapitel hver og nævnes ofte, medens Gluck, som dog havde været i Danmark og måske kendt Scheibe, oftest kun nævnes ved navn. Når man erfarer, at J. E. Hartmann, Schulz, Kunzen, Weyse og Gade alle var påvirket af ham, og at han hyppigt blev spillet i selskaber og klubber, havde en omtale af hans operatanker også i sammenhæng med forordet til Scheibes ganske vist uopførte Thusnelde måske været væsentlig.

Man har naturligvis rig lejlighed til at bevæge sig ind på andre fags områder ved forsøg på sådanne tolkninger. Gør man det, er man sikker på kritik fra folk fra de andre fag, samtidig med at man måske er klar over, at de større sammenhænge, man kan se og ønsker at påvise, mangler empirisk dækning. Schiørrings antydende teknik virker som et forsøg på at balancere mellem det isoleret musikvidenskabelige og det eklektiske. De fornøjelige, tørre bemærkninger, som understreger bogens subjektive karakter, skaber ligeledes en balance mellem den alvidende fortællerholdning og fortolkeren af et stof, som ved, at hans fortolkning er både tids- og personbundet.

De personorienterede kapitler set på baggrund af de forudgående kapitler er gode og samler både trådene på en konsekvent måde og forbereder fremstillingens videre forløb. Kapitlet om J. P. E. Hartmann er særlig veloplagt og godt fortalt. Selv om kapitlerne er personorienterede, er der dog fyldige musikalske gennemgange, som alle kan have glæde af, omend der nok forudsættes en indforståethed med mange begrebers anvendelse. Her findes vendinger som klaverromantiker (s. 254), romantisk frihed (s. 256), ung romantik (s. 258), ægte romantisk vis (s. 304), romantisk liedpræget (s. 261), lyrisk-liedagtigt (s. 305), klassisk-romantisk (s. 305), klassicistiske grundtræk (s. 256), lyrisk-illustrative (s. 318) og dansk-lyrisk (s. 274). Mange af disse vendinger uddybes delvist af sammenhængen, men læsere uden kendskab til musikken får måske svært ved at uddrage nogen betydning heraf.

Professor Schiørrings historie om dansk musik vil kunne blive en inspiration for fagfolk til at dykke ind i musikhistorien og belyse den med andre aspekter end dem, der er kommet frem i bogen. Den opfylder et stort behov, idet der ikke i dette format eksisterer andre danske musikhistorier, og samtidig er det vigtigt, at der hermed er skabt et sammenhængende grundværk i et fag og en tid, som ikke indbyder til den slags værker. Når tredje bind kommer, vil man endelig have en samlet fremstilling, hvor man inden for en musikalsk tradition vil kunne placere

fagets mange artikler, monografier og værker om særlige miljøers og tiders musikliv.

Det siger sig selv, at folk fra andre fag nok ikke i første omgang vil søge bogen ud fra egne faglige motivationer, idet Schiørring kun i så beskedent omfang selv har forsøgt explicit at lægge fortolkninger ind i relation til andre fag eller mere almene problemstillinger. Musikhistorien er dog værd at læse og lærerig for alle, fordi Schiørring har et sjældent omfattende overblik og med historisk sans forsøger ikke at sætte værkerne som pragt til skue, men på traditionsbevidst måde gør musikken nærværende.

Sybil Reventlow

Holger Rasmussen: Banketærskel og manglebræt. Dansk vask og strygning, Nationalmuseets forlag 1977, 47 s., ill., kr. 32.

Holger Rasmussen: Grønne kranse. Bukkar, skovmærke og mysike i folketraditionen, Nationalmuseets forlag 1977, 87 s., ill., kr. 38.

Holger Rasmussens bog »Banketærskel og manglebræt. Dansk vask og strygning« giver en beskrivelse af vaskedagens forløb i årene på »begge sider af århundredskiftet«. Forfatteren gennemgår dels selve arbejdsprocessen og dels de anvendte arbejdsredskaber, omfattende både de traditionelle og de nye redskaber, som gradvis vandt frem. Dernæst er der et afsnit om »kærestegaver«, det vil sige husholdningsredskabernes sociale funktion som meddelelsesmiddel mellem karl og pige. Endelig behandles fremstilling, form og motiv af de vel nok mest kendte kærestegaver, nemlig manglebrætter og banketærskler.

Vaskeprocessen kan inddeles i to hovedafsnit, dels de arbejder, der havde med selve vasken at gøre, iblodsætning, kogning, skrubning, skylning, tørring og blegning, dels efterbehandling af tøjet, glatning, strygning og rulning. Allerede før århundredskiftet var nye redskaber, som for eksempel forskellige former for vaskemaskiner og det såkaldte amerikanske vaskebræt med en zinkplade med bølgeriller, kommet på markedet. Hvornår disse innovationer vandt indpas, ahang formentlig af både økonomisk formåen samt de forskellige sociale miljøers modtagelighed for nyheder. På Lolland var det således kun på herregårde og proprietærgårde, at man ved slutningen af det 19. århundrede anvendte vaskemaskiner. Banketærskelen var et gammelkendt redskab, som blev benyttet til i forbindelse med skylningen, at slå luden ud af tøjet. Efterbehandling med glittesten og manglebræt hører til de ældste metoder, mens egentlige tøjruller med for eksempel stenballast var et nyt redskab, som endnu ikke var almindeligt udbredt på landet i slutningen af forrige århundrede. Glatning med varmt strygejern, i modsætning til de forannævnte kolde glattemetoder, har været kendt siden 1600-tallet. Strygejernets udseende har ikke ændret sig væsentligt, mens opvarmningen har varieret fra hule jern med plads til opvarmede bolte eller trækul til massive og elektriske strygejern.

Den generelle beskrivelse af arbejdsprocesser- og redskaber nuanceres gennem anvendelse af citater fra de beretninger, som er indkommet til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse (NEU) fra meddelere rundt i landet. Bogen giver en god oversigt over vaskedagens forløb, tillige med at variationer fra egn til egn, fra socialt miljø til socialt miljø samt tidsmæssige variationer søges belyst gennem NEU-materialet.

Afsnittet om kærestegaver og banketærsklers og manglebrætters fremstilling, form og motiv er af mere teoretisk karakter. Kærestegaverne var nok gaver fra karl til pige, men det var sjældent, at karlen selv havde skåret dem. Brættet eller tærskelen var i 17-1800-tallet oftest skåret af landhåndværkere enten på bestilling eller solgt med tomme felter, hvor karlen selv kunne skære pigens navnetræk og årstal. Med gennemgangen af form og motiver har man fået en introduktion til studiet af de to redskaber. Bogen er rigt illustreret med fotografier, tegninger, gamle annoncer og malerier, og er desuden forsynet med en liste over supplerende litteratur om de behandlede emner.

Fra Holger Rasmussens hånd er udkommet endnu en bog, nemlig »Grønne Kranse. Bukkar, skovmærke og mysike i folketraditionen«, som er nr. 5 i Nationalmuseets serie Folkelivs Studier. Bogen udgør et grundigt studium af planten skovmærkes placering i den folkelige kultur. Skovmærkerne har været brugt i husholdningen og i folkemedicinen, ligesom planten har haft sin plads i overtroen og kunsten, men den nu mest kendte anvendelse er skovmærker bundet i grønne kranse, og det er især denne forfatteren har beskæftiget sig med.

Grundlaget for fremstillingen er dels anden litteratur samt forfatterens tidligere artikel om emnet, og dels NEU-beretninger tillige med henvendelser fra offentligheden som svar på opfordringer i dagspressen. Bogen indeholder afsnit om plantens forekomst og benævnelse, om fremstilling og afsætning af grønne kranse, og om skovmærkernes forskellige anvendelsesmuligheder. Endelig er der et afsnit om grønne kranse i nabolandene.

Planten benævnes forskelligt i forskellige egne, således har navnene skovmærke, bukkar og mysike udbredelse i større geografiske områder, mens andre benævnelser er mere lokalt prægede. Formen, hvori skovmærkerne blev bundet, varierede ligeledes for eksempel krans, buket eller »klemme«.

NEU-materialet dokumenterer tydeligt, at fremstillingen af grønne kranse i en del tilfælde skete med henblik på at supplere familiernes indtægt. Det gjaldt både familier der boede på landet og også mindrebemidlede familier, der boede i byen. Skovmærkerne blev plukket i det tidlige forår enten af børn alene eller af børn ifølge med voksne. Hvor kransebindingen var beregnet på afsætning kunne der være sat system i det, således at børnene plukede og derefter bragte planterne hjem til moderen eller bedstemoderen, som bandt selve kransene. Kransebindingens omfang var selvfølgelig afhængig af, om kransene var beregnet til afsætning til en kundekreds, eller, hvilket var almindeligt i mange familier, man blot bandt et mindre antal kranse til familiens eget forbrug og til at forære væk. Den erhvervsbetonede afsætning, som hovedsagelig fandt sted i købstæderne, foregik enten ved, at

kransebinderne selv drog til byen og solgte kransene på torvet eller på gaderne, eller ved at kransene og afsætningen af dem blev overladt til folk, som regelmæssigt tog til torvet. Skovmærkekranse har været brugt på mange måder, men den nu mest kendte er anvendelsen som duftplante i stuerne.

Bogens beskrivelse af arbejdsprocesserne i forbindelse med plukning, binding og afsætning er meget detaljeret og grundig. Forfatteren har i stort omfang gjort brug af NEU-beretningerne, hvilket medvirker til, at variationerne fra egn til egn og fra socialt miljø til socialt miljø belyses. Skovmærkernes benævnelse, forekomst og bindemåde er indtegnede på overskuelige kort, og arbejdsprocesserne er søgt dokumenteret ved hjælp af blandt andet fotografier og malerier. Bogen er forsynet med en fyldig litteraturliste samt en liste over de anvendte NEU-beretninger. Man kunne måske ønske sig, at de tidsmæssige variationer i kransbinding og anvendelsesform havde været lidt tydeligere. Mange af meddelelserne beskriver forholdene i begyndelsen af dette århundrede, men det fremgår tillige af bogen, at grønne kranser stadig sælges idag, uden at man dog får nogen fornemmelse af i hvilket omfang, det sker. Ligeledes kunne man ønske sig en samlet oversigt over, hvilke sociale miljøer NEU-beretningerne repræsenterer. Alt i alt er det en spændende bog, der grundigt og detaljeret beskriver forholdene omkring de grønne kranser. Det er desuden en glæde at se NEU's materiale anvendt i så udstrakt grad, som det er tilfældet her.

Jytte Harboe

Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. Udgivet af Erhvervsarkivet. Universitetsforlaget i Aarhus 1977. 435 s., ill. Engelsk resumé, kr. 92.

Per Bojes undersøgelse af de danske provinskøbmænds økonomiske og sociale forhold 1815-47 behandler et i mange henseender hidtil underbelyst område i det 19. århundredes historie. Landbruget og håndværket er nogenlunde rimeligt belyst, omend især håndværket og den tidlige industri savner nyere behandlinger. Derimod har handelens placering og udvikling i denne mærkeligt stille periode, hvor provinsbyerne hævder sig over for 1700 tallets dominerende hovedstad kun været genstand for ret almene fremstillinger og, når bortses fra byhistorier af stærkt vekslende kvalitet, ikke været genstand for grundige analyser. Som helhed har dog Københavns svækkede stilling jævnlige været fremhævet som ensbetydende med provinsens økonomiske og finansielle afhængighed af det hamborgske vare- og kreditmarked. Det er en af Per Bojes fortjenester, at han, som omtalt nedenfor, i væsentlig grad kan modificere denne antagelse.

Undersøgelsen er ikke styret af præcist formulerede problemstillinger, men Boje præsenterer dog indledningsvis nogle teser, hvis indholds rigtighed søges sandsynliggjort i fremstillingen. Det gælder for det første betoningen af dansk økonomis stigende afhængighed af de

europæiske markeder og forbundet hermed en udvidelse af den danske handels omfang og ændring af handelens struktur med en frigørelse fra de feudale indsnævringer af aktivitetsmulighederne. For det andet, at denne tiltagende liberalisering medførte en økonomisk og social differentiering mellem provinskøbmændene omkring tre hovedgrupper: 1. detailhandlere, der fik ekspansionsmuligheder gennem et øget vareudbud af industri- og kolonialvarer fra de store europæiske handelscentre. 2. en gruppe mellemstore købmænd, som dels havde detailhandel og dels stod i tæt forbindelse med oplandets landboere som opkøbere af landbrugsvarer og forsyningscentre for industrivarer og 3. en gruppe storkøbmænd, der på en gang varetog de samme funktioner som de to første grupper, men hvis hovedanliggende var storopkøb og videresalg til eksport af landbrugsvarer og indkøb af rå- og færdigvarer til danske aftagere. Mellem disse grupper var der både snævre indbyrdes forbindelser, afhængigheds- og konkurrenceforhold, og selv om denne opdeling ikke har kunnet indarbejdes i den detaljerede undersøgelse af vareomsætning og kapitalforhold, så fremtræder der dog et ganske tydeligt billede af en klart hierarkisk struktur i de danske provinskøbmændssamfund.

Den tredje tese fremhæver de store geografiske forskelle i periodens by- og handelsudvikling, hvilket bl.a. afspejlede sig i de store variationer i afhængighed af Hamborg. Det var fortrinsvis de vestjyske købmænd, der var i et direkte afhængighedsforhold til Hamborg, men måske også for disses vedkommende i et mindre bindende forhold, end hidtil antaget. København som kreditmarked og handelsforbindelse spillede en overraskende stor rolle særlig fra begyndelsen af 1840'erne.

I fire store hovedafsnit udvikler Boje på grundlag af et omfattende materiale disse synspunkter. I kapitlet om vareomsætningen vises landbrugsvarernes totale dominans i udførslen og den eksplosive stigning i korneksporten fra begyndelsen af 1840'erne. Det er selvfølgelig ikke overraskende. Ejheller at udførslen var samlet om Norge, England og Holland. Derimod er de påviste meget store svingninger mellem afsætningsmarkederne og udførselsstederne, indtil England i midten af 40'erne blev hovedmarkedet, ret forbløffende. Kapitlet giver et glimrende indtryk af de enkelte landsdeles, byers og købmandshuses indbyrdes forhold og forskydninger mellem disse. Herunder noteres husenes specialisering på markeder og produkter, og det bliver meget klart, at omdrejningspunktet for den danske indtræden i den internationale arbejdsdeling var de store provinshandelshuse. Derimod står billedet af forholdet mellem provinsbyerne og København i dette spørgsmål noget sløret, og det er meget ønskeligt, at Bojes undersøgelse følges op af en analyse af Københavns placering i den samlede markedsudvikling.

Per Boje præsenterer en detaljeret og nuanceret kortlægning af den handelsmæssige praksis og organiseringen af ud- og indførsel, af kravet til kapital og fleksibilitet i forhold til afsætningsmuligheder, produktionsrytme og naturbestemte begrænsninger. Det ret store risikomoment i udenrigshandelen vises klart og illustreres yderligere i det følgende kapitels analyse af periodens købmændsfallitter. Så meget desto mere føles savnet af en undersøgelse af de agerende købmænds viden om kon-

junkturer, afsætnings- og prisforhold. At overleve som storhandlere i denne periode krævede ikke alene handelsmæssig tæft, men må også have været baseret på en grundig indsigt i de internationale markedsforhold. Derfor er en redegørelse for informationsformidlingen, for mulighederne af en rationel tilrettelæggelse af den handelsmæssige aktivitet påkrævet for at fuldstændiggøre billedet af storkøbmændenes funktioner. At skaffe sig et realistisk billede af markedsforholdene må have været en vanskelig opgave på en tid, hvor det internationale kommunikationsnet endnu var ret uudviklet. Her betød de følgende årtiers opbygning af telegraphen givetvis en revolutionerende ændring og blev en forudsætning for verdensmarkedets definitive etablering.

Også forbindelsen mellem købmændene og deres leverandører i landbruget er underbelyst, selv om der indirekte kan sluttes en del ud fra det afsluttende kapitels redegørelse for de lovgivningsmæssige rammer for handel mellem købstæder og landdistrikter. Særlig omkring prangeriets funktion kan der udlæses en del om udviklingen i markedsøkonomien.

I lighed med kommunikationssystemet befandt kreditmarkedet sig i de behandlede årtier endnu på tærsklen til en gennemgribende udvidelse og organisering. Boje påpeger imidlertid, at det relativt uudviklede kreditmarked næppe, som tidligere antaget, virkede særlig aktivitetshæmmende. Indtil midten af 30'erne var den personlige kreditgivning og indre kapitaldannelse i købmandshusene det almindeligste. Men der var dog en ret udbredt kortfristet kreditgivning fra Hamborg og også fra København. Den nødvendiggjordes blandt andet af de meget store udsving i købmændenes fortjenester og dermed i antallet af fallitter og nytilkomne til erhvervet. Også mellem købmændene indbyrdes var der en betydelig kreditgivning og enkelte store huse fungerede som bankiers for de mindre købmænd.

Den akkumulerede handelskapital synes i modsætning til senere perioder kun i stærkt begrænset omfang at være blevet investeret i produktiv virksomhed, men punktvis iværksatte købmændene dog »industrielt« varesproduktion af umiddelbar betydning for deres omsætning. Selv om den statslige bevillingspraksis, som fremhævet af Axel Nielsen, næppe i synderlig grad hæmmede en industriel udvikling, så må fraværet af et egentligt industrielt genembrud i perioden nok alligevel tilskrives de fortsat eksisterende feudale skranker for vareproduktion og markedsdannelse internt i kongeriget. Derfor var det også oplagt for købmændene at søge de handelsmæssige skranker nedbrudt og prøve at udnytte de økonomiske liberalistiske medlemmer af den enevældige regerings ledende organer.

Det var først og fremmest et spørgsmål om udviklingen af et frit marked for vareudveksling mellem land og by. Udenrigshandelen var kun i ubetydelig grad underlagt begrænsninger. I afsnittet om centraladministrationens holdning til håndhævelsen af købstadsprivilegierne vises de interesser, der gjorde sig gældende mellem de forskellige kategorier af købmænd, og der føjes, uden at det er fremhævet direkte, en brik til forståelsen af også den politisk liberale bevægelses potentielle basis i de danske byer. Interessensammenfaldet mellem akademiske national-

liberale og handelsborgerskabet antyder flere steder og spørgsmålet fortjener en grundig analyse. Det forekommer vel muligt, at den relative svækkelse af handelsborgerskabet i lokalstyret der var en følge af købstadsloven af 1837 på længere sigt blev omsat til en generel politisk-økonomisk styrkeposition på landsplan. Det ville i den forbindelse være interessant at se i hvilken udstrækning der etableredes en bredere kontakt mellem (stor)købmænd og den økonomisk-socialt dominerende faktor på landet, godsejerne. Der må fra kornsalgsperiodens start have været muligheder for en bred berøringsflade mellem disse to grupper.

Per Bojes undersøgelse er funderet på et bredt spektrum af kildemateriale, hvis indhold og udsagnskraft diskuteres i et stort selvstændigt afsnit. Afhandlingen er præget af en uhyre sikker metodisk dømmekraft og et klart blik for materialets muligheder og begrænsninger. Dets muligheder er vel udnyttede gennem EDB behandling og ved siden af selve fremstillingens tabelmateriale rummer afhandlingen et omfattende antal bilag, der belyser mange sider af provinskøbmændenes økonomiske status og funktion både for gruppen som helhed og for de enkelte købmandshuse. Her er der en vældig fond af oplysninger også for lokalhistorisk interesserede. Enkelte steder må læseren tænke sig grundigt om for at placere tabellerne kronologisk, og forfatteren kunne have fremmet anvendeligheden yderligere ved et sagregister og en fylligere bilagsoversigt. Men det er mindre indvendinger mod en som helhed nøgtern og velskrevet fremstilling, der rummer uhyre mængder af stof og delindsigter i periodens økonomiske historie.

En alvorligere indvending mod bogen er dens teoriløshed. Gang på gang kalder Bojes resultater på en yderligere diskussion af deres værdi for en samlet forståelse af den gennemgribende omformning fra feudale til kapitalistiske forhold, som denne periode er en vigtig del af. I de senere årtiers internationale forskning har netop handelskapitalen og byernes rolle i denne proces indtaget en fremtrædende plads. Hvordan skal vi i denne periode med reformpause efter den store omstrukturering af agrarøkonomien vurdere købmændenes rolle i udviklingen af den indre samfundsmæssige arbejdsdeling og deres formidling af den danske placering på det internationale marked? Blev der i denne sektor skabt muligheder for en kapitalakkumulation, der kunne overføres til udviklingen af en industriel kapitalisme, som vi ser det senere i århundredet? Og på et mere konkret plan: hvorledes var købmændenes politisk-sociale bevidsthed og relationer til andre dynamiske klasser og grupper i perioden? Også inden for de enkelte afsnit savnes en udnyttelse af de senere års teoridannelse, f.eks. i afsnittet om købmændenes sociale status. Det er måske urimeligt at stille sådanne krav til en analyse, der har krævet så omfattende grundforskning og vanskelig materialebearbejdning. Dens styrke er, at netop denne side er så gennearbejdet og pålidelig og fremstillingen så læseværdig, at den uden tvivl vil få en central plads i fremtidige undersøgelser af den samlede økonomisk-sociale udvikling i perioden.

Niels Finn Christiansen

Erna Lorenzen og Ulla Thyning: Folketøj på landet 1830–1880. Nyt Nordisk forlag Arnold Busck 1977. 108 s., ill., kr. 174,50.

Ikke uden grund har bondedragterne fra forrige århundrede ofte været genstand for stor opmærksomhed, fremstillet som de var af farvestrålende hjemmegjort materiale og med en teknisk kunnen, der ofte lader vor tids håndværksmæssige frembringelser meget tilbage at ønske.

Interessen omkring dragterne manifesterer sig fra flere forskellige sider. Videnskabeligt er der bl.a. blevet fokuseret på spørgsmål om dragtudvikling, dragtskikke på landet kontra byen og på spørgsmålet om, hvorvidt man kan tale om en folkedragt eller egnsdragt.

Den foreliggende bog: »Folketøj på landet« er inspireret af, at museerne i de senere år i et stadigt stigende omfang er blevet opsøgt af folkedansere, der har ønsket at fremstille historiske korrekte egnsdragter. Et forehavende der efter forfatterens mening kun delvis kan krones med held, idet folkedanserne tit bliver mere forskellig klædt fra egn til egn, end folk oprindeligt var det. (s. 12). Et oplagt materiale til tidligere tiders dragtskikke er skifteprotokollerne, hvor listerne tydeligt er præget af, at gangklædernes antal stiger i takt med den økonomiske opgangsperiode fra o. 1830. Svagheden i materialet er, at man ikke kan se, hvornår brugeren har anvendt tøjet, og at kun tekstiler der har været anset af værdi, er blevet anført i fortegnelserne. Et andet materiale findes i form af kunstneriske gengivelser, fremstillet i årene efter år 1800. Problemet med disse gengivelser er, at der blev truffet et valg m.h.t. hvilken dragt kunstneren ønskede at vise. Billederne viser således ikke variationsbredden i de dragter, der har været anvendt, tværtimod mener forfatterne, at de har understøttet en fejlagtig opfattelse af en folkelig egnsbetonet dragtskik.

Ved hjælp af endnu bevaret materiale i museerne søges der i bogen vist et varieret udsnit af folketøj fra forrige århundrede. Med undtagelse af enkelte egne nemlig Læsø, Fanø, Rømø, Falster, Røsnæs og Amager afviser forfatterne at ville tale om egentlige egnsforskelle i bøndernes påklædning. I meget korte afsnit gennemgås de enkelte dragtdele indenfor mands- og kvindedragter, og endelig følger et selvstændigt afsnit med gennemgang af hovedtøjerne. I modsætning til selve dragten (for kvindernes vedkommende hel kjole eller skørt og overdel) fremhæves det, at der har været store egnsforskelle med hensyn til kvindernes hovedbeklædning. Uvilkårlig virker denne oplysning om egnsforskelle i hovedbeklædningen sammenholdt med forfatterens hævde af, at der ingen egnsforskel er i selve dragten ikke logisk, og påstanden underbygges ikke i den meget kortfattede tekst. En mulig forklaring på forholdet ville være, at befolkningen har værnet mere om hovedtøjerne, der var kostbare at fremstille, hvorimod selve dragtdelene har været udsat for slid og omsyninger, således at eventuelle egnsforskelle er blevet udvisket.

Bogens styrke er et meget stort illustrationsmateriale. Farveillustrationerne er en fryd for øjet, og der vises en stor detalrigdom, der er velegnet som inspirationsmate-

riale til vor tids tekstiludøvere. Men hvorvidt forfatterne har nået deres mål at yde en hjælp til folk, der selv ønsker at fremstille en dragt, skal jeg lade være usagt. Forfatterne gør selv opmærksom på, at der ikke bliver givet et fuldstændigt billede af påklædningen i perioden, og standardværket til dragtskikke på landet må stadig siges at være Ellen Andersen: *De danske bønders klædedragt*, (1960) hvor der lægges vægt på egnsforskelle i dragten.

En rekonstruktion af landbefolkningens måde at klæde sig på i det 19. århundrede er en vanskelig opgave. Dragten har næppe noget sted været så ensartet, at den havde uniformspræg. Alle forskere er enige om, at f.eks. Amagerbønderne var anderledes klædt end folk i andre dele af landet, men trods det har enhver amagerbonde og -kvinde haft sit individuelle præg. Selve det at farvning, spinning, vævning og syning blev udført i hjemmene eller i landsbyen lader antyde, at beklædningen ikke har været ensartet i hele landet. Emnet omkring dragtudviklingen er væsentligt, men i det hele taget kunne man ønske, at der i undersøgelser omkring dragten ville blive lagt mere vægt på at sammenholde hele tilvirkningen af dragten med samfundsudviklingen og -forholdene, så ville man undgå påstande som f.eks.: »... Særken var mere eller mindre dekorativt udformet ved hals og ærmer. Det afhæng af, hvor meget af den, der skulle stikke frem under bul eller trøje«. (s. 32). Det var vist lidt mere kompliceret end som så. De egne, hvor man i særlig grad finder dekorationer på særkene er fra de frugtbare egne – Hedebo, Falster og Amager – hvor befolkningen havde tid og råd til at beskæftige sig med det luksusbetonede broderiarbejde, hvorimod man i meget ringe grad finder hørvarer endsige broderier i Vestjylland. I løbet af det 19. århundrede viser folketællingerne, at der var et stort antal skræddere, syfiger og landsbyvævere i lokalsamfundene. Dragten blev altså i stigende grad udført af fagfolk. I adskillige landsbyer var der op til en halv snes vævere, ofte med en uddannelse fra de statsstøttede spinde- og væveskoler. Sådanne vævere har givetvis været med til at præge den egn, hvori de havde deres arbejdsområde. Mig bekendt findes der en hel del bevarede regnskabs- og prøuebøger fra sådanne landsbyvævere. Dette materiale kunne i geografisk afgrænsede områder udnyttes til belysning af problemet omkring egnspræg, og samtidig kunne materialet i videre perspektiv vise en fase, hvor de hidtidige kvindearbejder indenfor tøjfremstillingen delvis overgik til håndværksmæssig produktion, for endelig omkring 1880–1900 omsider at overgå til industriel fremstilling.

Bodil K. Hansen

Bjørn Erichsen: Om arbejderbevægelsen. En introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie, Hans Reitzels forlag, 1977, 224 s., ill., 68 kr.

Interessen for arbejderbevægelsens historie er gennem de senere år vokset støt. Det har givet sig udslag både på undervisningens og på forskningens område. Indenfor

sidstnævnte er der således fremkommet en række specialafhandlinger med forskellige sider af arbejderbevægelsens historie som emne. Interessen har imidlertid endnu ikke, bortset fra Forbundet Socialisternes halvhjertede forsøg – kun bind 1 er udkommet – i »lad falde, hvad ikke kan stå«, givet sig udslag i nogen samlet oversigtsfremstilling af dansk arbejderbevægelses historie. Denne tingenes tilstand har utvivlsomt været til skade for undervisningen i arbejderbevægelsens historie, hvor man har manglet en samlet ramme at arbejde ud fra. De to partihistorier, Socialdemokratiets »En bygning vi rejser« og DKP's »Det knager i samfundets fuger og bånd«, har af forskellige grunde ikke kunnet udgøre en sådan ramme. Det samme gælder for Kjeld Windings oversigtsmæssige fremstilling fra 1943.

Det er derfor med spændte forventninger man giver sig i kast med Bjørn Erichsens introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie, der i forordet præsenteres som et forsøg på at imødekomme ønsket om en overskuelig fremstilling. Overskuelig er den, disponeret kronologisk med en traditionel faseopdeling, der spænder over perioden fra omkring 1870 til 1977. Dertil er den velskrevet og let læst.

Bogen indledes med et afsnit, der indeholder en kortfattet historieteoretisk oversigt. Der skelnes mellem en borgerlig og en marxistisk historieopfattelse, og der gøres rede for den historiske materialismes grundbegreber. Afsnittet er klart, men noget forenklet. Dernæst følger et afsnit om kapitalismens udvikling i Danmark frem til 1870 med en skitsering af det materielle grundlag for den kapitalistiske produktionsmådes opkomst, der udgjorde forudsætningen for arbejderklassens dannelse. Herunder omtales også 1860'ernes arbejderdannelsesforeninger. Det er imidlertid misvisende at betegne disse som »kimen til dannelsen af fagforeningerne« (s. 38). Fagforeningerne blev snarere dannet på trods af arbejderdannelsesforeningerne og vendte sig mod deres budskab om klasse-samarbejde.

De følgende afsnit indledes med en oversigtsmæssig gennemgang af den materielle samfundsmæssige, herunder specielt den økonomiske udvikling, hvorefter følger beskrivelsen af arbejderbevægelsens udvikling i relation hertil. Afsnittene afsluttes med et kort udblik over den internationale arbejderbevægelses udvikling i perioden og med en stikordsmæssig sammenfatning af afsnittet som helhed. Sammenfatningen bidrager i høj grad til bogens overskuelighed ligesom den forøger bogens anvendelsesmuligheder i undervisningssammenhæng. Det, at den danske arbejderbevægelses historie sættes i relation til udviklingen i den internationale arbejderbevægelse, må siges at være særdeles værdifuldt, selv om det sker i en meget kortfattet form.

Det fremgår af Bjørn Erichsens forord til bogen, at hans hensigt er at skildre arbejderbevægelsens historie ud fra et materialistisk grundlag. Bogen er partisk, hedder det. »Den tager stilling for arbejderklassen og dermed for socialismen.« (s. 9).

Har forfatteren nu opfyldt sit mål? Ikke ganske. Det materialistiske grundsyn er gennemført med konsekvens, men ikke uproblematisk. I perioden frem til omkring 1920 søger han således at efterleve sin proklamerede par-

tiskhed. Men herefter svigter klarsynet i stigende grad Bjørn Erichsen – hvorfor nu det? Det hænger sammen med hans engagement, der viser sig ikke slet og ret at være »for arbejderklassen og dermed for socialismen«, men for en bestemt retning i arbejderbevægelsen. Den retning, der repræsenteres af DKP. I sig selv er der ikke noget odiøst heri, men når engagementet som her får konsekvenser i retning af et forsvar for DKP's aktuelle politiske positioner, der oven i købet i et vist omfang projiceres tilbage i tiden, så bliver partiskheden en belastning for fremstillingen. Der er så ikke længere tale om en klassebestemt partiskhed, men om en organisatorisk betinget.

På den måde, at arbejderbevægelsens historie efter 1920 i voksende omfang bliver historien om DKP's politiske linie i arbejderbevægelsen. Tilsvarende bliver forklaringerne på udviklingen og vurderingerne i væsentlig udstrækning DKP's. Det betyder dels, at Socialdemokratiet som den dominerende retning i arbejderbevægelsen træder i baggrunden, dels at partiets reformisme bliver utilstrækkeligt forklaret. Videre medfører det, at andre retninger i arbejderbevægelsen bliver yderst stedmoderligt behandlet om overhovedet. Yderligere bevirker denne tendens i bogen, at forfatteren har undladt at benytte sig af en væsentlig del af den forskning, der i den seneste tid er blevet produceret, fortrinsvis i form af universitetsspecialer. Bogen har således i en vis forstand karakter af et polemisk indlæg i debatten om arbejderbevægelsens historie.

Men lad os gå ned i teksten og fremdrage nogle eksempler på, hvad disse forhold fører til.

Bjørn Erichsen mener, at Socialdemokratiets første program, Gimleprogrammet, fra 1876 »i det store og hele var en afskrift af det store tyske broderpartis program.« (s. 54). Dette var ikke tilfældet. På flere væsentlige punkter adskiller Gimleprogrammet sig fra det tyske Gothaprogram. Eksempelvis findes det centrale, af Marx kritiserede, punkt om den jernhårde lønningslov ikke i Gimleprogrammet, ligesom dette indeholder flere selvstændige programpunkter. Det er ligeledes misvisende, når Socialdemokratiets mangeårige leder P. Knudsen fremhæves som medvirkende til at afsvække »det socialistiske perspektiv i Socialdemokratiets virke« (s. 55). Netop P. Knudsen var en af de få i Socialdemokratiets ledelse, der kan betegnes som bevidst marxist. Fejlagtigt er det videre, når det om Gustav Bang hedder, »at han udgjorde ryggraden i partiets venstrefløj« (s. 85). Gustav Bang forholdt sig fuldstændig loyal overfor den reformistiske socialdemokratiske politik. At han samtidig, som det rigtigt siges, var en »ledende teoretiker og en stor udbreder af marxismen herhjemme« (s. 85) og i sit virke som sådan betjente sig af partiets kommunikationssystem, tyder på en spændvidde i Socialdemokratiet, som forfatteren ikke synes at være opmærksom på.

Ser vi på Bjørn Erichsens vurdering af septemberforliget af 1899, så viser den sig at være alt for unuanceret og forenklet. Den langvarige konflikt bliver betragtet som et udslag af arbejderklassens kampvilje i modsætning til DsF-ledelsen. »Kun arbejderbevægelsens nyvalgte ledere var ikke situationen voksen, og de skulle ende med at

falde klassen i ryggen med et nederlag,« (s. 72). Der foretages her en grov efterrationalisering. Vurderet ud fra de samtidige betingelser var forliget ikke helt så sort og DsF-ledelsen ikke helt så forræderisk, som den gøres til. Som det væsentligste positive element for arbejderbevægelsen indeholdt forliget en anerkendelse af den nydannede landsorganisation. Hvad angår forliget som helhed, så betragtede DsF-ledelsen det eksplicit som et første skridt på vejen, hvor nye kampe og frihed ventede den nu centralt organiserede og dermed mere slagkraftige arbejderbevægelse. Men Bjørn Erichsen har ret i, at septemberforliget faktisk blev en spændetrøje for fagbevægelsen i mange år frem. Dette kan dog langt fra siges at have været DsF-ledelsens hensigt. Hvorfor siger Bjørn Erichsen det så? Ja, her er vi ved et af fremstillingens generelt set svage punkter. Opfattelsen og vurderingen af den socialdemokratiske reformisme. Reformismen betragtes som et forræderi fra et arbejderaristokratiske side overfor arbejderklassen og -bevægelsen. Den forklaring er ganske utilstrækkelig. Man kan med rette spørge, hvorfor arbejderklassen for det store flertals vedkommende stadig slutter op om en forræderisk ledelse. Omvendt kan man spørge, hvorfor det revolutionære alternativ – som DKP fremstilles som – ikke har formået, i højere grad en tilfældet har været, at organisere arbejderklassen. De vanskeligheder Bjørn Erichsen her havner i hænger bl.a. sammen med hans organisatorisk betingede partiskhed. Den afskærer ham fra en sammenhængende kritik af DKP og virker samtidig blokerende for en dyberegående forståelse af Socialdemokratiets reformisme.

Den ukritiske holdning overfor DKP's politik kommer til udtryk i en manglende diskussion af partiets teoretiske og strategiske positioner som de bl.a. viser sig i teorien om den statsmonopolistiske kapitalisme og den fredelige sameksistens. Disse teorier gøres i stedet til noget, der ligner hovedhjørnestenen i Marx' og Lenins teorier, hvilket de ikke kan siges at have været. Forfatteren bekender sig herved til en bestemt udgave af marxismen-leninismen, den sovjetiske.

Denne grundholdning kommer også frem i omtalen af internationale forhold. Udviklingen i Sovjetunionen i 30'erne problematiseres således overhovedet ikke. I stedet gengives næsten ordret den officielle sovjetiske afstandtagen fra Stalintiden: »Op gennem trediveerne prægedes Sovjetunionen af den stalinistiske administration og persondyrkelse med de overgreb og forbrydelser, denne medførte.« (s. 129/130). I overensstemmelse hermed søges heller ikke afdækket, hvilke følger denne udvikling i Sovjetunionen fik for DKP.

Omtalen af udviklingen i Østeuropa efter 2. verdenskrig forekommer tilfældig. Således nævnes arbejderopstanden i Østberlin i 1953 ikke med et ord, det samme gælder de senere års vilde strejker i Polen. Derimod omtales opstandene i Ungarn 1956 og Tjekkoslovakiet 1968. Selv om nedkæmpelsen af disse skulle synes vanskelig at forsvare, så under forfatteren sig ikke herfor, eller han undlader at tage kritisk stilling til problemerne. En lignende tendens kommer frem ved omtalen af Kina efter bruddet med Sovjet. Det hedder således om den kinesiske politik, at den var »til skade for verdens folk.« (s. 187).

Efterhånden som Bjørn Erichsen kommer op i tiden

bliver vurderingerne og beskrivelserne stadig mere usikre og støtter sig i stigende grad på den officielle DKP-politik. Det kommer til udtryk ved omtalen af SF's og VS's dannelse og udvikling. Men også derved, at der i fremstillingen efter DKP's fornyede entre på den parlamentariske scene i 1973 lægges større vægt på folketingspolitikken, specielt den DKP'ske.

Ser vi på den terminologi Bjørn Erichsen benytter, så tyder den til tider på en fremskreden begrebsforvirring. Således anvendes termen »middelstanden« (s. 64/65) – i øvrigt uden at der gøres forsøg på definition. Termen falder udenfor de af Marx udviklede hovedkategorier af klasser i det kapitalistiske samfund: kapitalistklassen, småborgerskabet og arbejderklassen. Senere hen synes det revolutionære potentiale at være overgået fra arbejderklassen til »folket«, der forlenes med dybe mystiske kræfter: »Det, det først og fremmest drejer sig om, er enhed i folket i selve dets dybe dagligdag.« (s. 207).

Bjørn Erichsens bog er således ikke uden problemer. De forekommer ganske vist ofte at være ikke-erkendte af forfatteren. Alligevel må bogen betegnes som værende af værdi. Først og fremmest som udgangspunkt for diskussion.

Foruden de tidligere omtalte kvaliteter skal det til slut nævnes, at bogen er forsynet med et udmærket billedmateriale og et register.

Søren Federspiel

Lis Højgaard: Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870–1900. Småskrifter fra Københavns Universitet, Institut for kulturso-ciologi, hæfte 6. 1977. 131 sider, kr. 25.

Trods en aktiv indsats i de senere år må kvindehistorisk forskning stadig betegnes som værende i sin vorden. Med denne bog er der nået et lille skridt fremad. Lis Højgaard opstiller som mål: »at analysere den danske kvindebevægelses opståen og udvikling og denne udviklings sammenhæng med det borgerlige samfunds udvikling.« (s. 7). Den tidsmæssige afgrænsning 1870–1900 er valgt, fordi det er i denne periode de første kvindesaglige foreninger opstår. Ved periodens start manglede kvinderne stort set alle borgerlige rettigheder, og det er i denne periode, de grundlæggende problemstillinger i kvindeskampen for første gang formuleres og finder sit politiske udtryk. Kvindesagligt afgrænses undersøgelsen til de 3 betydeligste kvindeorganer i perioden nemlig Dansk Kvindesamfund fra 1871, Kvindelig Fremskridtsforening fra 1885 og Kvindelig Valgretsforening dannet i 1889.

Kildematerialet til Dansk Kvindesamfund (DK) er hentet fra foreningens blad »Kvinden og Samfundet« samt fra materiale fra DKs arkiv. For fremtidig forskning ville det have været en hjælp med en antydning af, hvad der findes i dette arkiv, da notehensvisningerne ingen hjælp er til, idet der kun findes ganske få henvisninger til DKs arkiv. Til belysning af de to andre foreninger anvendes hovedsageligt Kvindelig Fremskridtsforenings (KF) blad: »Hvad Vi Vil« samt enkelte breve i Matilde

og Frd. Bajers arkiv. Forfatteren beklager det manglende materiale til KF, det må derfor undre, at et værk som Frd. Bajer: Livserindringer. (1909) ikke er anvendt, i betragtning af at ægteparret Bajer var initiativtager til dannelsen af både DK og KF. Dette værk ville desuden have givet en henvisning til en artikel af M. Bajer om KFs arbejde umiddelbart efter foreningens ophør.

I indledningsafsnittet gives en historisk redegørelse for den økonomiske og politiske udvikling i perioden, forhold der var af betydning for kvindebevægelsens udformning. Økonomisk fordi de sociale relationer ændredes i takt med, at den kapitalistiske produktionsmåde slog igennem. Politisk fordi kvinderne blev grebet af den friheds- og lighedsdebat, som er tilknyttet tiden efter 1849.

På siderne 26–38 behandles kvindeundertrykkelsens specifikke kapitalistiske karakter. For den gifte arbejderkvinde betød udviklingen, at mange blev tvunget til lønarbejde og dermed dobbeltarbejde. Karakteren af disse kvinders problemer, kamp for bedre arbejds- og lønforhold, bevirkede at de i den grad de havde overskud dertil måtte søge en løsning på problemerne gennem de faglige organisationer. Borgerskabets kvinder måtte i modsætning til arbejderkvinderne kæmpe for at få adgang til arbejde. Alle borgerlige erhverv, som mændene i deres klasse indtog, var lukkede. Det var dermed den borgerlige kvinde, der som køn blev forskelsbehandlet, og forfatteren ser det derfor som naturligt, at den første kvindebevægelse netop fik sit udspring fra denne gruppe kvinder. Om kvinderne på landet anføres det i få ord, at landbokvindens situation i vid udstrækning var uændret, og at kvindebevægelsens krav derfor vandt ringe gehør. (s. 38) Dette er givetvis en for enkel fremstilling af kvindens vilkår på landet. Landbokvindens vilkår undergik som de øvrige kvinders en stor ændring i kraft af, at de traditionelle kvindelige syssler (mejeri, barning, tekstiltilvirkning o.l.) blev overtaget af maskiner. En stor del af kvinderne på landet brød op fra de vant omgivelser for at søge forbedrede kår i byerne. Det ville derfor være mere korrekt at anføre, at kvindebevægelsen ikke forstod eller i meget ringe grad beskæftigede sig med landbosamfundets problemer.

I de to næste afsnit behandles henholdsvis DK og KF. Dansk Kvindesamfund hævdede at arbejde for alle kvinder, det blev derfor en bred tværpolitisk organisation, som nødvendigvis måtte formulere sig forsigtigt. Foreningens holdning til arbejdsmarkedet og ægteskabslovgivningen analyseres. Kvindens økonomiske uafhængighed var et meget centralt punkt i DKs frigørelsesteori. Foreningen stod således bag oprettelsen af uddannelsesinstitutioner som tegne- og handelsskolen for kvinder, ligesom man førte en ivrig agitation for åbningen af højere stillinger for kvinder. Essensen bag disse bestræbelser var, at forbedringen af kvindens uddannelses- og erhvervs muligheder skulle føre til målet: Kvindens ligestilling med manden. Ligestillingstanken udvikles m.h.t. ægteskabslovgivningen. Ægteskabet som institution fastholdes, det er den patriarkalske form der anfægtes. Den gifte kvinde var umyndig og det var dette DK ønskede at ændre, idet dette forhold blev hævdet at være nedbrydende for kvindens karakter samtidig med, at det virkede skadende for mandens udvikling. I den samlede vurde-

ring af DK konstateres det, at foreningen veg tilbage for politisk stillingtagen og for at behandle arbejderkvindens problemer, hvorfor der naturligt fremkom mere radikale kvindeforeninger. Forfatteren ser DKs store fortjeneste i, at den som den første forening tog kvindespørgsmålet op til debat, hvilket har haft en effekt, der ikke lader sig måle.

Belært af og utilfredse med DK stiftede en gruppe kvinder i 1885 Kvindelig Fremskridtsforening. Man så klart at kvindesagen ikke kunne løses i et vacuum ved hjælp af tildelingen af de borgerlige rettigheder, men kun som en del af en større politisk helhed. Fra 1888–94 udgav foreningen bladet: »Hvad Vi Vil« og stillede her 3 programpunkter op nemlig, Kvindesag, Fredssag og Arbejdersag. Der var således både en socialdemokratisk/socialistisk linie og en mere borgerlig linie støttende sig til partiet Venstre. Den borgerlige linie viser sig i arbejdet for fredssagen, og den socialistiske tendens kommer til udtryk i foreningens syn på arbejdersagen og i dens opfattelse af sammenhængen mellem arbejder- og kvindesag. Fra foreningens start stillede foreningen sig meget positivt overfor Socialdemokratiet, der havde kvindevalgretten på programmet, men partiets nølende aktiviteter medførte, at KF efterhånden opgav socialdemokratiet som det frelsende parti. Af foreningens praktiske politiske arbejder må især nævnes foreningens initiativer for at forbedre arbejderkvindernes forhold og dens oplysende virksomhed med etableringen af en socialpolitisk skole for kvinder.

Af alle kvindebevægelsens krav var valgretskravet det vigtigste, og dette behandles i bogens sidste afsnit. Indtil århundredeskiftet bevægede DKs valgretskrav sig aldrig udover kravet om privilegeret valgret. KF krævede derimod fra 1888 politisk og kommunal stemmeret for alle kvinder. Valgretten blev set som et middel til at ændre samfundet, og det var til løsning af de sociale spørgsmål, at kvinden skulle ind i det politiske liv.

Kvindevalgretsforeningen blev stiftet af et medlem af KF, nemlig Line Luplau. Hendes synspunkt var, at når valgretsspørgsmålet blev kanaliseret fra en selvstændig forening, kunne man arbejde mere koncentreret om dette ene punkt. Gennem dagspressen, på folkemøder og ved andragende til Rigsdagen satsede foreningen på at vinde gehør for kravet om kvindernes valgret. Men allerede i 1893 nedlagde bestyrelsen hvervet p.gr.a. manglende resultater af det udførte arbejde. Alt ialt sker der en afmatning i kvindebevægelsen i 1890'erne, hvilket forklares ud fra, at den politiske afmatning, som gik forud for forliget mellem Venstre og Højre også slog igennem på det kvindesaglige område. I løbet af de følgende år opløstes både Kvindevalgretsforeningen og KF, og de sørgelige rester af kvindeforeningernes aktive politik blev overladt til Dansk Kvindesamfund.

Bogen er et bidrag til forståelse af de første kvindebevægelsers officielle politik og holdninger hovedsagelig ud fra foreningernes egne blade. Og ud fra de spørgsmål der stilles, er undersøgelsen gennemført stramt og overskueligt. De næste spørgsmål må så være, hvad gemmer der sig under den officielle overflade? Kvindeforeningerne opstod i København, og meget af deres virksomhed var centreret her. Hvordan var situationen i resten af

landet, og kan man overhovedet tale om en kvindebevægelse udenfor København?

Bodil K. Hansen

Inger-Lise Hjort-Vetlesen: Forlokkelse og familie. Om den kvindelige identitetskonflikt i Marie Bregendahls forfatterskab. Skriftserie om Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920. Odense Universitet 1977. 104 s. kr. 33,05.

I 1975 påbegyndte Odense Universitet at udsende skriftserien Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920. Målet var, hed det i subscriptionsindbydelsen: »... at oparbejde et historisk-empirisk studium af periodens bevidsthedsdannelse, idet relationerne mellem Samfund (produktion/familie/stat), Formidling (presse/uddannelse/kirke) og Litteratur (den litterære offentlighed/den skønlitterære institution) analyseres«. Et ambitiøst projekt. Der foreligger nu 5 bøger i skriftserien, og ikke mindst placerer Inger-Lise Hjort-Vetlesen sig meget fint. Snævert set er bogen analyse af Marie Bregendahls forfatterskab. Men derudover får man herigennem et bidrag til forståelsen af ændringerne i familierelationerne samt en ansats til vurdering af, hvordan landbrugets omlægning i det 19. århundrede fik forskellige konsekvenser for mænd og kvinder.

I indledningsafsnittet trækkes udviklingen i familierelationerne op gennem hele det 19. århundrede. Med landboreformerne ændredes det feudale ejendomsforhold og dermed organiseringen af den samfundsmæssige produktion. Hvor produktionen tidligere havde været bundet til godsenheden og organiseret gennem landsbyens fællesskab, blev den nu i princippet bundet til den enkelte bondefamilie. Familiestrukturen indsnævredes til, at den enkelte bondefamilie med børn og tyende dannede en patriarkalsk enhed, hvor børn og tyendes arbejde under husbondens eller madmoderens ledelse fik karakter af en uddannelse til deres fremtidige virke. De afgørende dyder i disse familiebrug var indordning under familieenheden, flid og sparsommelighed. Med pengeøkonomiens udbredelse fra 1860erne blev denne patriarkalske struktur gradvis undermineret, idet upersonlige markedsmekanismer, salg og køb når konjunkturerne var gunstige, og kravet om nye dyrkningsmetoder greb forstyrrende ind i det hidtidige så rationalt organiserede familiebrug. Disse tendenser tilspidsedes i 1880erne. Højskolerne og andelsbevægelsen reorganiserede ganske vist udadtil et fællesskab, men samtidig var disse instanser baseret på en styrkelse af den enkeltes dygtighed og personlige selvstændighed, hvorfor den enkeltes jeg-følelse og individuelle forventninger voksede. Som landbosamfundet udviklede sig, blev der langt flere muligheder for den selvstændiggjorte mand, end tilfældet var for kvinden. I de lukkede familiebrug havde kvindens arbejdsindsats været af ligeså vital betydning for familiens overlevelse som mandens. Husmoderen havde endvidere som oftest haft en selvstændig indtjening fra specialområder som mejeri,

spinding og vævning, arbejdsfunktioner som i slutningen af forrige århundrede blev overtaget af maskiner, der blev betjent af mænd. Husmoderen blev dermed i langt højere grad end tidligere afhængig af manden som hovedforsørger. Da etableringen af gårde stagnerede i 80erne, og udvandringshyppigheden var større for mænd end for kvinder, blev følgen, at der kom til at mangle arbejdspladser og ægteskabsmuligheder for de unge kvinder på landet. Der er denne udvikling sammenholdt med individets ændrede jeg-forventninger, der forklares som accenturerende den vandring af kvinder fra land til by som kendetegner slutningen af det 19. århundrede. Man kunne her tilføje en anden faktor af betydning nemlig den, at hvorimod kvindens arbejde tidligere havde krævet en specialviden, blev de kvindelige arbejdsområder i højere grad rutineprægede job, som enhver knøs eller landarbejder kunne klare. Der tænkes her på roelugningen og malkningen af de store kvægbesætninger, der fulgte i andelsmejeriernes kølvand, disse arbejder blev lavt vurderet, hvorfor denne arbejdsomlægning kan have befordret, at kvinden søgte til byerne, der vinkede med de tilsyneladende mange muligheder.

Individuelle skildringer af hvordan denne udvikling oplevedes af kvinderne, er yderst sjældne, derfor har studiet af Marie Bregendahl sin afgjorte betydning. M.B. (1867–1940) voksede op i et velhavende gårdmandshjem i nærheden af Skive. Efter konfirmationen kom hun ud at tjene for at blive oplært til husmor. Udover den 7 årige skolegang kom hun som mange af hendes ligestillede på højskole. Dette ophold betød, sammen med at hun i 1886 stiftede bekendtskab med Aakjær, der kom fra en mindre landejendom, at hun blev orienteret indenfor tidens litterære og kulturradikale strømninger. M.B. rejste til København og fik plads som tjenestepige, men hun tog ikke til København som mange af hendes kvindelige medstre for bare at blive tjenestepige, hun søgte netop til byen for at blive noget andet og for at realisere sig selv som individ. Men for en kvinde fra landet, uden økonomiske midler, gik den eneste farbare vej opad gennem ægteskabet. I 1893 giftede hun sig med Aakjær, og de fik en søn året efter. Opretholdelsen af hjemmet blev så godt som udelukkende overladt til M.B., hun forestod driften af et pensionat, medens Aakjær gik på et privat studentkursus. Alle hendes forventninger om et større intellektuelt indhold i tilværelsen blev ikke indfriet, økonomien var elendig og i år 1900, blev de skilt. Som enlig mor ernærede hun sig som husbestyrerinde på et mejeri på Nørrebro, for endelig fra o. 1912 udelukkende at ernære sig af sin forfattervirksomhed. Vi får her et tydeligt billede af en kvinde, der brød op fra landet med ønsket om større udfoldelsesmuligheder, men ægteskabet indfrie ikke forventningerne, M.B.'s arbejdsområder kom tværtimod til at følge det mønster opdragelsen havde tegnet, hvorimod Aakjær brød ud. For manden var der tydeligvis ikke tilnærmelsesvis så mange skranker, der skulle nedbrydes.

Det er I. Hj.-Vetlesens opfattelse, at M.B. skrev hele sit forfatterskab ud fra det, som hun oplevede i sin barndom, ungdom og tidlige voksenalder. Med fokus på det agrare samfund vises konflikten mellem samfundets normer og individets jeg-forventninger. Et andet gennemgående

tema er »forlokkelsesmotivet« der udtrykker M.B.'s pessimistiske syn på forholdet mellem mand og kvinde: Ægteskabet påfører kvinden en spaltet identitet, idet hun både skal være attraktiv seksualpartner og opofrende mor, hvorfor også hele reproduktionsprocessen i hjemmet hindrer kvinden i en udadrettet udfoldelse, i M.B.'s tilfælde den kunstneriske virksomhed. Kvindens dilemma er et spaltet Marie- og Marthavæsen, uden mulighed for at realisere sig selv. Og der gives i forfatterskabet ingen løsning på problemet.

M.B.'s tidsperiode falder sammen med kvindebevægelsens konsolidering, og hun har som bosiddende i København ikke kunnet undgå at stifte bekendtskab med ihvertfald Dansk Kvindesamfund, uden dog nogensinde at deltage i foreningens arbejde. Og som påpeget af I. Hj.-Vetlesen, så havde der heller ikke været megen støtte at hente. For langt de fleste af kvinderne indenfor Dansk Kvindesamfund blev spørgsmålet om ægteskab og erhverv betraget som et valg. Og denne valgsituation bestod selvfølgelig ikke for M.B. som enlig mor. Endvidere så M.B. langt klarere end Dansk Kvindesamfund, at tildelingen af de borgerlige rettigheder ikke alene ville løse kvindens problemer.

M.B.'s ydre livsforløb er i princippet typisk for mange kvinder fra hendes generation. Vel stiledede hun højere end mange, og konflikten mellem opdragelsens normer og hendes ønsker om at realisere sig selv blev sandsynligvis større, end tilfældet var for mange andre kvinder. Men der er med den foreliggende bog leveret et inspirerende indlæg omkring de ændrede vilkår for kvinden på landet i forrige århundrede. Mange brød op til fordel for byen, men hvad bogen ikke besvarer er, hvordan gik det de kvinder der blev på landet; hvilke muligheder fik de for at virkeliggøre den selvstændighed som højskolen docerede?

Bodil K. Hansen

O. Andersen: Tyske befæstningsanlæg på Bornholm. Forlaget Sixtus 1978, 9 s. + billeder, kort og plancher, kr. 59,85.

O. Andersen: Landbefæstningen. Forlaget Sixtus 1978, 35 s., kr. 69,85.

Disse hæfter udsendes som led i forlagets serie »Militærhistoriske studier«. De er offset-trykte og i A 4 format. Forfatteren er premierløjtnant ved Bornholms Værn og har tidligere i Krigshistorisk Tidsskrift skrevet en række artikler om konstruktion af og kampen om fæstninger samt operationer omfattende sø- og luftlandsætninger.

Formålet med hæftet om de tyske befæstningsanlæg på Bornholm – eller rettere de tyske kystartillerianlæg – er at redegøre for et emne, som der ikke tidligere har været forsket i. Historikerne har i hovedsagen kun beskæftiget sig med tyske befæstningsanlæg i Jylland og på Sjælland.*

Indledningsvis omtales baggrunden for anlæggene, der

blev placeret ved Dueodde. De blev iværksat i 1940, fordi den tyske marineledelse ønskede at sikre Tyskland mod Sovjetunionen. Herefter beskriver O. Andersen artilleriet, som skulle installeres i anlægget, selve batterianlægget samt de øvrige anlæg, der var nødvendige for at batteriet kunne virke (observationssteder og pejlestationer). Fremstillingen støtter sig til en række billeder, kort og plancher. Henvisningerne til dette bilagsmateriale er desværre noget rodet. En nummerering af bilagene ville have hjulpet på overskueligheden.

Selve redegørelsen er ellers udmærket. En enkelt teknisk detalje bør dog rettes. Det artilleri, der skulle opstilles, var 38 cm. L/52 SK C 39 kanoner. Hvilket betyder 38 cm. skibskanoner med en løbslængde på 52 gange løbets diameter – over 19 m. – og indført i 1939. Forfatteren har fejlagtigt skrevet C 34 og heller ikke redegjort for, hvad der forstås ved L/52.

Kystartillerianlægget ved Dueodde blev aldrig færdigbygget, ligesom de mægtige kanoner aldrig blev opstillet. Årsagen hertil søger O. Andersen til sidst at klarlægge. Han mener, at skytset skulle bruges andetsteds og befæstningsanlægget mistede sin oprindelige betydning i løbet af 1941, da krigen fik et andet forløb end planlagt fra tysk side. Batteriet var vendt mod Sovjetunionen og skulle bl.a. muliggøre, at man var i stand til at forsvare sig over for denne stat, samtidig med at man slog de allierede på Vestfronten. Som bekendt var England ikke indstillet på fred trods Frankrigs nederlag, hvorfor Hitler planlagde at invadere England. Hertil krævedes svært kystartilleri. Senere da Operation Seelöwe blev opgivet, og Hitler angreb Sovjet blev der med tiden behov for svært skyts til forsvar mod en allieret invasion i Frankrig. Denne opfattelse forekommer overordentlig plausibel, men der er ikke noget kildemæssigt belæg herfor.

Løvrigt mangler man til hele fremstillingen et fyldigt noteapparat til gavn for den fremtidige forskning. Fremhævelsen af ovennævnte skønhedspletter må dog ikke overskygge, at der er tale om en glimrende lille redegørelse for et forsømt emne.

Interessen for Københavns befæstning er i disse år stærkt stigende. For at imødekomme denne interesse har Forlaget Sixtus tidligere udgivet en del hæfter om emnet – fortrinsvis genoptryk af ældre lærebøger eller beskrivelser af fæstningen.

Foreliggende hæfte om Landbefæstningen er en redegørelse for Københavns landbefæstning 1886–1920, hvor vægten er lagt på at skildre de enkelte anlægs konstruktion og armering. Redegørelsen bygger på litteratur og trykt materiale om emnet.

Indledningsvis omtales den militærtekniske udvikling inden for befæstningsbyggeriet til og med Landbefæstningens påbegyndelse, ligesom baggrunden for fæstningsliniens nøjagtige placering nævnes. Som bekendt er der stor forskel på terrænet i området, hvorfor forsvarsværkerne også fik forskellig udformning. I omtalen af fæstningen plejer man derfor at skelne mellem Nordfronten og Vestfronten.

*Udover litteratur om artilleri og kystforsvar bygger foreliggende hæfte på utrykt materiale fra Rigsarkivet og Tøjhusmuseet.

Afsnittet om Nordfronten indeholder udover en glimrende omtale af hvert enkelt fæstningsværk også en nyttig redegørelse for forskellige fæstningstekniske udtryk, der er nødvendige for forståelsen af emnet. Herefter gennemgås Vestfronten på samme måde. Fremstillingen suppleres udmærket med en række kendte og mindre kendte fotos og kort, som dog forekommer at være placeret lidt tilfældigt. Både i tekst og billeder er der lagt vægt på at skildre artilleriet. Dette er berettiget, idet fæstningens militærtekniske historie har en nøje sammenhæng med artilleriets rivende udvikling i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. En udvikling der medførte, at fæstningen blev anset for forældet allerede ved forsvarsordningen af 1909, hvor det besluttedes, at Landbefæstningen skulle nedlægges i 1922.

Efter at have beskrevet fæstningen prøver forfatteren at vurdere dens militære betydning. Udgangspunktet er en teoretisk vurdering af tyske angrebsplaner fra august 1914 og 1916. Disse sammenlignes med de første tyske angreb på den belgiske fæstning Liège, der var meget lig Københavns befæstning.

Forfatteren kommer til det resultat, at fæstningen sandsynligvis ville have været i stand til at modstå de tyske angreb. Dette kan forekomme ejendommeligt, men selv for stormagten Tyskland var soldater og især belejningsartilleri en mangelvare, når man samtidig skulle kæmpe på mange andre fronter. Denne vurdering bygger på oplysninger fra nyere forskning vedrørende dansk udenrigs- og forsvarspolitik under 1. verdenskrig. O. Andersen kombinerer på udmærket vis disse oplysninger med sin militærhistoriske viden om den tyske hær, således at hans vurdering forekommer sandsynlig. Redegørelsen for befæstningen afsluttes med en kort omtale af situationen i dag. En omtale der henvender sig til de læsere, som måtte få lyst til at besøge fæstningsværkerne.

Det er på mange måder en spændende lille afhandling om landbefæstningens historie, som her er blevet skrevet. Fremhæves må især omtalen af artilleriet og dets store betydning samt vurderingen af fæstningens kampværdi.

Et par kritiske bemærkninger må dog også med. Redegørelsen har et sådant omfang at en indholdsfortegnelse havde været hensigtsmæssig. Og endelig må man undre sig over, at der ikke er gjort opmærksom på, at dette hæfte er en nøjagtig gengivelse af forfatterens artikel »Københavns landbefæstning 1886–1920« trykt i Krigshistorisk Tidsskrift 1975, nr. 1 og 2.

Ole L. Frantzen

Frikorps Danmark – Krigsdagbog 7. maj – 11. august 1942. Indledning ved oberstløjtnant Helge Klint. Richard Levin og Co. Aps. Antikvariat og Forlag. Kbh. 1978, 45 s., kr. 49,85.

Helge Klint og J. Leisner: Den danske Hær. VI. 9. april 1940. Forlaget Sixtus. Kbh. 1978, s. 26 + 5 bilag, kr. 39,85.

Som led i forlaget Levins (nu Sixtus') militærhistoriske udgivervirksomhed foreligger en publikation om Frikorps Danmark. Det drejer sig om korpsets krigsdagbog.

Frikorps Danmark blev oprettet i 1941 og bestod af danske frivillige i tysk tjeneste. Baggrunden var krigen mellem Tyskland og Rusland, hvor »det lå i luften«, at Danmark skulle deltage på en eller anden måde. Korpset fik i alt fald regeringens officielle billigelse. Det blev organiseret som en SS-bataljon og uddannet i Tyskland. Frikorps Danmark kom første gang i kamp i foråret 1942 i Rusland. Den 5. maj 1943 blev det formelt opløst, for dagen efter at genopstå som Pansergrenader-regiment Danmark – en blandet enhed med ca. halvdelen danske, resten tyske. Regimentet indgik i III SS-Panserkorps, hvor også mange andre frivillige danske gjorde tjeneste.

Originalen til foreliggende krigsdagbog findes i dag i »The National Archives of the United States«, og er den »dagbog«, som enhver tysk enhed skulle føre over vigtige hændelser, specielt over kamphandlinger, og giver i korte vendinger en nøgtern oversigt over den pågældende enheds historie. Da selve dagbogen er skrevet på tysk har Helge Klint oversat denne og forsynet den med en indledning, der skildrer frikorpsets historie. Helge Klint var under besættelsen i den »Lille Generalstab« og forbindelsesofficer til Frihedsrådets Kommandoudvalg (se Helge Klint: Efterretningstjenesten og hærens illegale transporttjeneste 1940–45. Anmeldt i Fortid og Nutid, bd. XXVII, hefte 3. 1978, s. 447–48).

Danskeres deltagelse i 2. Verdenskrig på tysk side er et emne, der har været genstand for indtil flere fremstillinger. De ældste er skrevet under krigen af danske, som enten sympatiserede med tyskerne eller havde gjort tjeneste i Frikorps Danmark. Først i begyndelsen af 1970'erne er emnet igen blevet taget op, både fra tysk og dansk side. Fremhæves må især O. Krabbe: Danske soldater i kamp på Østfronten 1941–1945. Odense Universitetsforlag 1976. Alt i alt må man sige, at emnet er ganske godt dokumenteret, om end det hovedsagelig er beskrevet af personer, som deltog i krigen på tysk side, og derfor naturligt er behæftet med en vis tendens.

I lyset heraf er det udmærket, at Helge Klint har skrevet en historisk indledning til krigsdagbogen. Denne redegørelse er holdt i et neutralt sprog uden forsøg på vurderinger af emnet. Redegørelsen er dog behæftet med den svaghed, at den er skrevet i 1969/70 og derfor ikke omtaler eller tilsyneladende er bekendt med den nyere litteratur.

Selve krigsdagbogen omhandler kun en ganske kort periode – 7. maj – 11. august 1942. Det er således begrænset hvad den kan bringe af nye oplysninger. Det må dog fremhæves, at den er en glimrende kilde til kontrol af de eksisterende redegørelser, omend den kun dækker et mindre tidsrum. Krigsdagbogen er derfor et værdifuldt lille supplement til de øvrige fremstillinger om Frikorps Danmark.

Hæftet om den danske hær den 9. april 1940 er bd. VI af en serie, der skildrer den danske hærs historie fra 1750 og frem til vore dage. Selv om hæfterne er led i en kronologisk gennemgang af hærens historie, tidligere brugt i undervisningen på Københavns Universitet, kan det enkelte hæfte sagtens læses for sig.

Disse hæfter henvender sig især til de historisk interesserede, som har et begrænset kendskab til den danske hærs historie. For de personer, som i forvejen kender til emnet, kan hæfterne være nyttige som oversigter.

Her er tale om et emne som i forskningsmæssig henseende er stærkt forsømt. Der eksisterer intet moderne videnskabeligt oversigtsværk om den danske hærs historie, ligesom special fremstillingerne er få og ofte af ældre dato. Klints hæfter bygger hovedsagelig på denne begrænsede litteratur, hvorfor man må gøre sig klart, at her kun er tale om en skitse til den danske hærs historie. Dog en glimrende skitse skrevet af en officer med et mangeårigt kendskab til emnet.

I det foreliggende hæfte redegøres først for udenrigs- og forsvarspolitik mellem de to verdenskrige. Herefter omtales krigsbegivenhederne i Europa inden 9. april samt den tyske planlægning vedrørende erobringen af Danmark og Norge – »Weserübung«. Endelig skildres de kamphandlinger, der fandt sted den 9. april samt beslutningen om kapitulationen. En række bilag støtter fremstillingen, der er præget af en nøgtern form med vægten lagt på information om, hvad der skete. Vurderinger eller stillingtagen til den eksisterende litteratur findes ikke. Man må være opmærksom på, at fremstillingen kun bygger på litteratur til og med 1960'erne. Dette må betegnes som en svaghed, idet vor viden om den 9. april trods alt er blevet væsentlig forøget siden.

Ole L. Frantzen

Københavns Dragter Omkring 1810. Udgivet af forlaget Sixtus (tidligere Richard Levin og Co.) i anledning af C. Volmer Nordlunde's Bogtrykkeris 50 års jubilæum 1977, ill. kr. 495.

Forlaget Sixtus har udgivet en bog om københavnske dragter i en smuk marmoreret papirindbinding i gammel stil. Værket indeholder 26 smukke farveplancher forestillende dragter og uniformer fra dagliglivet i København på Frederik den 6's tid og forfatteren, kontorchef i Nye Danske Lloyd, Jan Møller har beskrevet livet i byen i denne konges tid i et afsnit på 16 sider.

Jan Møller begynder med at fortælle om kobberstikkeren Gerhard Ludvig Lahde, som blev født i Bremen 1765 og som indvandrede til Danmark som 22-årig og virkede til sin død 1833 som kobberstikker. Han er vel mest kendt som kobberstikker for topografiske motiver. De kunstnere som lavede forlæg til Lahde's stik, var i dette tilfælde schweizeren Johannes Seen (1780–1861) og sønderjyden C. W. Eckersberg (1783–1853).

Billederne er hovedsagelig uniformstegninger, 19 stk., mens resten er dragter båret af datidens jævne mænd og kvinder. Vi ser bl.a. personer som »Stue-Pige«, »Barne-Pigen«, en »Viintappersvend«, en »Skraldemand« og en »sjouer« (nuværende havnearbejder). Af uniformstegningerne er hele 4 fra brandvæsenet i København hvor forfatteren bl.a. fortæller at der ikke var fast mandskab og da kun officererne og det er også rigtigt, men det glemmes at brandvæsenet i Kbh. dengang bestod af 2 borger-

væbningskompagnier. Der findes blandt tegningerne også en vægter med sin karakteristiske kabuds (hovedbeklædning) samt vægterstav. Udover disse tegninger findes en kongelig livgarder til hest samt en kongelig livgarder til fods. Kongens Livcorps. En kongelig Livjæger. En Officer som Drabant. En Herregaards Skytte for at nævne nogle af dem.

Vi får gennem Jan Møller et godt indblik i livet i Kbh. i begyndelsen af 1800 årene, de sanitære tilstande med vandforsyning; lygtetænderens liv; vægterens funktion; boligerne; vejenes brolægning og meget andet. I et langt afsnit får vi oplysninger om borgervæbningen og om det militære liv i København.

Den uniforms- og militærhistoriske interesserede vil savne oplysninger om de fleste uniformstegningerne forstås på den måde, at læseren kunne få oplysninger om de forskellige regimente og korps (oprettelses-år og ophævelses-år). Med hensyn til uniformsemnet nævner forfatteren at dragterne »er præget af napoleonstidens-empirens-klassiske linier« og nævner de forskellige klædningsdele, bl.a. at man gik i »frakke eller livkjole som forløbere for nutidens jakke«. Hovedbeklædning er den karakteristiske napoleonshat, høje cyulinderhat, chakot eller chapka. Uniformskjolerne var 2 radede, 1 radede eller havde rabatter. Bevæbningen til flere tegninger er flintelåsegeværer og flintelåserifler, et låsesystem som den danske hær benyttede fra begyndelsen af 1700 årene til et stykke ind i 1800 årene! Sidevæbnene var sabler og pallascher, hvor sabelen er et hug-våben og pallasken et er stik-våben. Sabelen blev bl.a. afskaffet sammen med gallauniformen for brandofficerer i Københavns Brandvæsen først i 1974.

Den interesserede læser vil måske gerne vide lidt mere om de forskellige regimente og korps og så havde det været nyttigt med literaturreferencer.

Desværre er der ikke bevaret så mange uniformer fra den tid; men nogle findes dog henholdsvis på Tøjhusmuseet og på Bymuseet i København. Grunden til at der ikke findes så meget af den slags i dag udover bevæbningen, hovedbeklædning, skulderdistinktioner o.l. er den at møllene har gjort deres indsats, og at folk simpelthen sled deres uniformer op. Der er som regel flere ældre officersuniformer bevaret end ældre soldateruniformer.

Teksten under billederne er både på dansk og tysk. Uniformsbillederne fra den tid er nogle af de smukkeste og mest dekorative som findes i Danmark. Både illustrationerne og forfatterens tekst har gjort værket til noget som enhver København'sk- og uniforms-interesseret vil være glad for at eje!

Lars Ammitzbøll

Jens Erik Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. Industrialismens bygninger og boliger. Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Publikation nr. 12. Akademisk Forlag, København 1977, 105 s., ill., kr. 61,40.

Det er et godt initiativ Jens Erik Frits Hansen har taget med sin undersøgelse af Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne, hvorom der mangler nyere undersøgelser. Bogen bygger på et speciale, der blev afleveret i 1968 under titlen: *Hovedstadens byggeri i ekspansionsårene i 1850'erne. Et økonomisk-historisk rids*. Det er formålet at give »en økonomisk og socialhistorisk belysning af boligbyggeriet i København ved midten af forrige århundrede.« Forfatteren afgrænser sit emne til at omfatte byggeriet fra ca. 1850 til ca. 1857 uden for voldene, først og fremmest Nørrebro, med detailundersøgelser for kvarteret Blågårdsgade-Smedegade-Peblinge Dosseringen-Ågade (Åboulevarden) (Udenbys Klædebo matr. 36w) og i enkelte tilfælde suppleret med undersøgelser for kvarteret Blågårdsgade-Korsgade-Murergade-Smedegade (Udenbys Klædebo matr. 36u), dvs. to kvarterer, hvor der blev bygget mange mindre lejligheder. Inden for voldene var der kun få muligheder for samlet nybyggeri, og uden for voldene blev det først muligt, da demarkationsbestemmelserne blev ophævet 6.1.1852. Forfatteren er selv opmærksom på, at afgrænsningen 1857 ikke er velmotiveret, da 1857 kun markerer en enkelt af flere kortvarige afmatninger i byggetempoet. Men fra en økonomisk synsvinkel kan det bl.a. begrundes med, at konjunkturerne vendte og en krise udløstes, ligesom der i de følgende år skete flere nydannelser i dansk økonomi, som medførte ændringer i byggeriets vilkår, og byggeriet fra ca. 1860 i stigende grad bliver karakteriseret af stordrift, et begreb som forfatteren mener næppe kan anvendes om byggeriet i 1850'erne.

Bogen er på 105 sider, incl. appendiks 1–2, noter, henvisninger til trykt og utrykt materiale, og et register. I teksten er der 21 tabeller, 11 figurer, hvoraf det ene er et udsnit af H.E.G. Saabys kort over København fra 1869; på s. 94–6 vises udsnit af Thor Branths kort fra 1854 rettet til 1858 af Senne. Selv om de sidstnævnte udsnit i denne gengivelse desværre er vanskelige at aflæse, har man meget glæde af kortene i arbejdet med bogen.

Jens Erik Frits Hansen har disponeret fremstillingen på følgende måde: Først behandler han ganske kort boligbehovet o. 1850. Dette afsnit omfatter demografiske faktorer, priser og lønninger, samt opsparing og husleje. Forfatteren mener, at der i slutningen af 1840'erne må have været en betydelig efterspørgsel efter boliger. Dette er baggrunden for det følgende afsnit, hvor forfatteren gennemgår »de faktorer, der var bestemmende for byggeriets evne til at imødegå efterspørgselen«, dvs. det der bestemmer udbudet, herunder byggeomkostninger, og byggeriets organisation. Derefter ser han på byggeriets omfang, beboerne i nybyggeriet, kvaliteten og miljøet, som sammenlignes med forholdene inden for voldene. Denne sammenligning falder ud til fordel for byggeriet uden for voldene. Til sidst forsøger forfatteren kort at resumere resultaterne i et afsnit med titlen »Højkonjunkturrens slutning. Byggeriet som økonomisk sektor.« Han når frem til den overraskende formulering: »Den meget store prisstigning på mursten . . . giver en formodning om, at mangel på denne råvare var en hovedårsag til ekspansionens begrænsning.« Diskussionen om murstenspriserne, som har mange svage punkter, og en sammenligning mellem mursten- og tømmerpriserne omfat-

ter kun 1½ side. I appendiks 1 gennemgår forfatteren grundhandler i kvarteret Blågårdsgade-Smedegade-Peblinge Dosseringen-Ågade fra 1827 til 1857. Forfatteren redegør i appendiks 2 for, i hvilket omfang brandtaksationernes tal for byggeriet må korrigeres m.h.t. ikke-forsikret byggeri uden for voldene.

Et af de store problemer ved studiet af et meget afgrænset emne er at samle de mange enkelte resultater i en konklusion, som når ud over det deskriptive. Det har muligvis ikke været forfatterens intention, men det er heller ikke muligt, da forfatteren arbejder med hypoteser, der bygger på andre hypoteser, sandsynligheder osv.

Dispositionen er ambitiøs, og forfatteren kan naturligvis ikke nå at behandle alle aspekter lige grundigt. Størst vægt har afsnittene om de faktorer, som forfatteren anser for bestemmende for byggeriets evne til at imødegå efterspørgslen, om byggeriets omfang og nybyggeriets kvalitet og miljø. Hovedkilderne er brandtaksations- og skødeprotokoller, samt ekstraktprotokoller for pant i fast ejendom. Det er kilder, som er vanskelige at arbejde med. Forfatteren foretager mange mindre undersøgelser, og der er ikke tvivl om, at han har gennemarbejdet et meget omfattende materiale. Hans interesse er først og fremmest økonomisk-historisk. På dette område når han derfor længst i undersøgelserne.

Det umiddelbare indtryk er, at det er en grundig forfatter, men det holder desværre ikke stik. Der er alt for mange fejl, fra irriterende småting som decimalfejl og mindre unøjagtigheder i noter til manglende og forkerte henvisninger, ufuldstændige og forkerte oplysninger m.v. Jeg vil give nogle eksempler, som desværre ikke er enestående.

Tabellerne 12 og 13 viser værdien af (ny)byggeriet uden for volden 1851–1857 på grundlag af brandtaksationsprotokollerne og inden for voldene 1848–1858 på grundlag af brandforsikringssummerne. Da der vurderes efter samme reglement fra 1807 til 1868 skulle forsikringssummerne også være udtryk for omfanget under forudsætning af, taksationsmændene ikke tog hensyn til prisbevægelser på kort sigt! Forfatteren gør sig flere overvejelser om anvendelse af brandtaksationens tal, men mener, at de kan bruges efter en korrektion. Forfatteren gør opmærksom på, at tabellerne ikke er umiddelbart sammenlignelige, men »man må dog antage, at følgerne af de foretagne ændringer i taksationsgrundlaget ikke forbyder en generel sammenligning af tallenes størrelsesorden.« (s. 54) Da brandtaksationen er en af forfatterens hovedkilder, er argumentationen og overvejelserne vigtige. Men alle hans argumenter er ikke lige overbevisende; dertil kommer de formelle fejl. Tabel 13 angiver byggeriet inden for voldene. Det eneste rigtige i kildehenvisningen er den ene forfatters fornavn, sidetal og bogens trykkested. Kilden er i stedet *Axel Linvald m.fl.: Kjøbenhavns Brandforsikring 1731–1911. Kbhvn. 1913 s. 450 f.* Når jeg forsøger at anvende forfatterens anvisning på, hvorledes han er nået frem til tallene, er det ikke muligt for mig at nå frem til de samme. Forfatteren korrigerer også for nyvurderinger, men disse fremgår ikke direkte af kilden. Af teksten fremgår, at der blev indført et tillæg på 10% ved nyvurderinger 6.2.1857. Jeg undrer mig over, hvorledes forfatteren kan korrigere 1857-tallet, da tillæg-

get blev indført midt i regnskabsåret, der gik fra 1.10 til 30.9. Det ville også være rart, hvis oplysninger om regnskabsår fremgik tydeligt af de to tabeller, der sammenlignes, så man kan se, om der er tale om det samme regnskabsår. Jeg vil give forfatteren ret i, at tallene for 1857 er meget høje, når man sammenligner med de øvrige, men der mangler argumentation for, hvorfor det *må* skyldes en ophobning fuldførelser og taksationer i 1857. Dette er eksempler på de problemer, der findes i forbindelse med én enkelt tabel.

Det virkede meget overraskende, at grosserer H. P. Lorentzen op mod 1853 i Nikolajgade lod bygge 17 huse, der i 1855 gav bolig til 988 mennesker. Det nævnes også, at han deltog i nybyggeriet ved Nyboder (s. 47 f). Undersøger man henvisningen, viser det sig, at de 17 huse med 988 beboere blev opført ved Nyboder i Borgergade-St. Kongensgade kvarteret. Ser man efter på de samtidige kort, hvorfra der vises udsnit i bogen, kan man konstatere, at Nikolajgade på dette tidspunkt hed Skvaldergade, og at den daværende Nikolajgade i dag svarer til den østlige del af Nikolaj Plads, hvor Lorentzen lod nr. 7-13 bygge i 1848-49.

Bogens dokumentation er altså i høj grad kritisabel. Jeg forstår godt, at sådanne fejl forekommer i et speciale, men når det bliver udgivet, må man forlange, at denne side er helt i orden, dvs. at forfatteren i det allermindste har kontrolleret sine henvisninger. Det ærgerlige er naturligvis, at forfatterens sjuks medfører, at læserens skepsis overføres til de afsnit, hvor forfatteren benytter utrykte kilder, som brandtaksationsprotokollerne. Her har man ikke de samme gode muligheder for at kontrollere forfatteren, medmindre man gør hele arbejdet om. Og det kan ikke være meningen.

Selv om jeg kunne ønske, at Jens Erik Frits Hansen havde placeret sin undersøgelse i et større perspektiv og inden for en teoretisk ramme, vil jeg ikke kritisere ham for dette nu. I et studie, hvor man beskæftiger sig med detaljer, kan man ikke dække sig ind under (hvad forfatteren heller ikke gør), at tallene f.eks. blot skal udtrykke en tendens, fordi præcisionen bl.a. må være selve detailstudiets funktion. Tilsyneladende lægger han stor vægt på detaljerede undersøgelser for derpå at konkludere med forsigtighed. Men hvad hjælper det, når grundlaget ikke er i orden? Det kræver et stort arbejde af læseren for at afgøre, om del-resultaterne trods de mange fejl er holdbare og dermed også, hvilke resultater man tør anvende. – Desværre.

Inger Marie Kromann Hansen

Jens A. Petersen: Vallensbæk. Fra oldtid til nutid i kulturhistoriske skildringer. Udg. af Vallensbæk kommune, 313 s., ill., indb. 1977, kr. 100.

Michael Broch, Christian Wichmann Mathiessen, Sigurd Rambusch (denne også red.) og Annette Vasström: Rødovre 1901-1976. udg. af Rødovre kommune, 349 s., ill., indb., 1978, kr. 120.

Området umiddelbart vest for København – sognens vest for Frederiksberg bakke, men øst for St. Vejlø og i nord begrænset af Hareskovene – har ingen fornem topografisk eller lokalhistorisk tradition i lighed med hovedstadens nordlige omegn. De flade, landskabeligt set ensformige strøg uden skove, men med store bondebyer, har aldrig tiltrukket fornemme landligere og følgelig ikke fået arkitekturmindesmærker og beboere med »historie«. Denne egn hører ikke til »hedeboegnen«, som snarere er trekanten Roskilde-Klovtofte-Køge, men har adskillige århundreder tilbage været stærkt præget af Københavns nærhed. Det var krongods, senere rytterdistrikt, hvor bønderne 1767 blev arvefæstere. Her havde en meget stor husmands- og arbejderbefolkning hjemme, og allerede i 1787-folketællingen dokumenteres det, at man tog til byen »på dagleje«. Det har været, hvad man i slutningen af forrige århundrede kaldte en »død egn« uden stærke vækkelser, foreningsrøre eller høj politisk mobilisering.

Nu foreligger imidlertid to store bøger om egnens historie, udgivet af henholdsvis Vallensbæk og Rødovre kommuner. Netop i betragtning af den beskedne litteratur, der eksisterer, hilser man denne indsats velkommen og bemærker, at det er bystyret, der står for udgivelsen. Det har givet økonomiske rammer, som ellers næppe ville være til at opnå, og det har naturligvis samtidig betydet, at bøgerne må opfattes som led i de respektive kommuners bestræbelser på at skabe en lokal identitet. Bogen om Vallensbæk er en statelig publikation, hvor der tilsyneladende intet er sparet med hensyn til billed- og kortmateriale. At gengivelsen af en del af illustrationerne virker lidt utilfredsstillende, skyldes antagelig dårlig kvalitet af originalerne. Imidlertid skulle det have været muligt at finde bedre billedmateriale end det, der s. 94 ff. er benyttet til at skildre Vallensbæk kirke.

Selve teksten er bygget op således, at man begynder med oldtiden, går frem over middelalderen til 1700-tallet, hvor udskiftningen er genstand for behandling, og så koncentrerer en meget stor del af fremstillingen om 1800-tallets midte. Dispositionen bliver meget uklar herefter. Efter at have behandlet »Fattigfolk og deres usle kår« s. 71-86, behandles »Vallensbæk kirke og præster« s. 87-116, hvor skildringen rækker tilbage til middelalderen og frem til nutiden. Det samme gælder for det følgende afsnit »Den lange vej fra løbedegne til købstadsskole« s. 117-146, mens »Vallensbæk bibliotek fra 1867 til vor tid« s. 147-158 væsentligst har vægten på de seneste år. »Gårdene og deres ejere gennem 200 år« s. 159-72 er en oversigt over de enkelte matrikelnumres ejere, »Veje og vandløb i Vallensbæk« s. 173-86 springer påny fra middelalder og vore dage og rummer som underkapitel »Gamle tiders erhverv«, der nævner nogle helt tilfældige sider af dette emne. »Fra landsby til bysamfund« s. 187-206 giver en almindelig fremstilling af udviklingen i dette århundrede, mens »Det kommunale styres udvikling« s. 207-298 falder i to afsnit – en usædvanlig detaljeret gennemgang af forholdene midt i 1800-tallet baseret på uddrag af sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol, og derefter en skildring af kommunestyret i vort århundrede med hovedvægten på personerne i de seneste år (man bemærker iøvrigt, at den regerende borgmester optræder ikke mindre end 12 gange på illu-

strationer, hvad der vistnok må siges at være rekord for en bog af denne type!). Endelig bringes afsnittet »Kamp og sejr for Vallensbæks selvstændighed« s. 299–313, der skildrer situationen omkring kommunalreformens gennemførelse 1970 ff.

Den uklare disposition af skildringen fra ca. 1800 og fremefter forekommer meget uheldig, idet enhver form for sammenhæng i fremstillingen går tabt. Der er lagt stor vægt på kommunestyret og dets udvikling, men det er sket på bekostning af sider af udviklingen som: erhvervslivet (fra landbrug over gartneri til industri m.m.), foreningslivet, åndelige rørelser, hvor der f.eks. omkring 1900 var en vis missionsvækkelse i sognet, forholdene under besættelsen o.s.v. Den gode idé med at skildre de fattiges kår i 1800-tallet føres ikke videre op mod vor egen tid, og man kan flere steder finde denne inkonsekvens i fremstillingen. Et emne tages op for et bestemt tidsrum og droppes derefter igen.

Tekstens kvalitet som historisk fremstilling af Vallensbæks fortid er stærkt svingende. For middelalderens vedkommende – for slet ikke at tale om de forhistoriske perioder – er det mest almindelige snak om forholdene, der så er forsøgt hæftet op på de få vidnesbyrd, man har netop fra Vallensbæk. Af og til nærmer fremstillingen sig det pinlige, når det i en kapiteloverskrift hedder »Have vikingerne havn i Vallensbæk«, der tyder på totalt ukendskab til perioden! Mere sikker grund får skildringen af den nyere tid, hvor forfatteren gennemgående har indskrænket sig til at *gengive kildematerialet – ofte ordret – og komme med almene, ofte moraliserende, betragtninger ind imellem*. Særlig materialet i kommunens arkiv har afgivet stof til fremstillingen og bogens forfatter aftrykker lange uddrag af sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol (senere sognerådets) med gengivelser af brevveksling o.s.v. Der sondres ikke mellem væsentligt og uvæsentligt, og det foreliggende kan derfor bedst betegnes som en materiale-samling til kommunens historie, mere end en historisk skildring.

Det kræver ikke megen læsning i bogen at konstatere, at forfatteren har holdt sig til det umiddelbart tilgængelige kildemateriale, både fra middelalder og den nyere og nyeste tid, og at dette forhold har været bestemmende for fremstillingen. Gang på gang kunne skildringen af de enkelte sider af udviklingen være ført videre eller sat i en større sammenhæng, hvis forfatteren havde gået videre i sin søgning efter kildemateriale, for skolens vedkommende f.eks. i provstearkiverne, for det kommunale styres forhold i amts- og amtsrådsarkiverne o.s.v. Der er gode indslag i bogen, således det gennemgående fortrinlige og illustrative kortmateriale, ligesom f.eks. tabellen s. 291 over den forholdsvise belastning af kommunale udgifter er en god idé, der på beskeden plads siger mere end adskillige siders tekst.

Men for bogen som helhed gælder det, at den repræsenterer en form for lokalhistorie, der mildest talt må betragtes som forældet og utilfredsstillende.

Forfatterne til bogen om Rødovre har stillet sig en mere afgrænset opgave, nemlig at skildre kommunen i dette århundrede. Afgrænsningen er naturlig, dels sker den store forandring i de sidste 75 år, dels blev Rødovre egen kommune i 1900 og dels foreligger der en udmærket

fremstilling af tidligere århundreder i Jul. Pedersen: Rødovre sogn (1948).

Er bogen om Vallensbæk statelig, så er denne flot! Her er intet sparet i udstyret eller med hensyn til kort- og billedmateriale. Den typografiske opsætning er klassisk smagfuld. Blot forekommer bogens ryg lidt vel skrøbelig i forhold til det tunge – papirvægt 140 gr. – bogværk.

Det er en stofmættet bog, hvor man virkelig præsenteres for et væld af oplysninger om kommunen i det forløbne trekvarte århundrede. Og kort, grafer og tabeller illustrerer fremstillingen f.eks. af befolkningsforholdene. Der er afsnit af bogen, der kan virke tørt opremsende, som når man omhyggeligt gennemgår samtlige Rødovres politiske foreninger, deres oprettelse, medlemstal gennem årene og skiftende ledende skikkelser. Men det er kolosalt værdifuldt, at disse informationer er kommet med. Selve fremstillingen af det politiske liv og sognerådets/kommunalbestyrelsens arbejde synes lovlig afdæmpet og afdramatiseret, og det er på en vis måde karakteristisk, at bogen blot lige noterer »Damhusmordet« (s. 323) og så går videre med den nøgterne konstatering af forhold i kommunen. Den er en bog, hvor der i mindre grad fortælles end der registreres, regnes og analyseres.

Det gør man til gengæld på en så fortræffelig vis, at Rødovre-bogen kan anbefales som forillede for tilsvarende kommuner eller områder, hvor samme udvikling er foregået. Forandringen i kommunens fysiognomi fra det endnu af landbruget prægede landsogn omkring århundredskiftet til den fuldt ud- og bebyggede forstadskommune, hvor befolkningstallet allerede er begyndt at gå tilbage, står centralt – typer af bebyggelse, erhvervsændringer, servicefunktioner, institutioners oprettelse og forandringer. De meget kontant registrerende afsnit suppleres på fortræffelig vis af etnologen Annette Vasstrøms gennemgang af fire udvalgte kvarterer i kommunen. Først »Søtorp«, et byggeforingskvarter skabt af københavnske typografer, jfr. Kjeld de fine Licht: En Arbejderkoloni på Frederiksberg (1977) fra 1901–06, dernæst et tilfældigt præget nybyggerkvarter nordligst i Rødovre fra 1930'erne, 1950'ernes kollektive eksperiment »Carlsro« og endelig 60'ernes højhuse syd for Roskildevej. I disse kapitler, særlig det første, er man nået langt i henseende til at beskrive, hvad vel er målet for mange lokalhistorikere, hvordan folk faktisk havde det til daglig!

Det siger sig selv, at bogen om Rødovre, der er redigeret af overarkivar Sigurd Rambusch, Rigsarkivet – hvis bopæl er i kommunen – er forsynet med kildehenvisninger og navneregister. Det er ikke blot i bogstavelig forstand at der her er tale om en vægtig lokalhistorisk fremstilling.

Claus Bjørn

Hanne Frøsig Dalgaard, Hedebo-syninger – belyst teknisk, historisk, socialt og topografisk. Working Papers of the National Museum of Denmark. 4–4a. 1977, 105 s., ill., kr. 34,50.

For 1700 og 1800-tallet gælder, at syninger udført af bondekvinder kun kendes i større rigdom i enkelte områder:

på Amager og Hedeboegnen, i Nordsjælland, på Falster og på Lyø. På Hedeboegnen, der udgøres af det skovløse land mellem København, Roskilde og Køge, er bøndernes personlige udstyr som skjorter, særke, sengelinned m.m. prydet i langt rigere mål og i visse henseender mere særpræget end noget andet sted i Danmark – måske lige bortset fra Amager.

Dette forhold er udgangspunktet for Hanne Frøsig Dalgaards afhandling. Der er tale om en let omarbejdet udgave af forfatterens speciale fra magisterkonferens ved Københavns Universitet 1964. Afhandlingen er opdelt i to hæfter, hvor det første på 69 sider (bind 4) indeholder tekst og illustrationer, det andet på 36 sider (bind 4a) noter, litteraturfortegnelse og et seks sider stort resumé på tysk.

Syninger kan groft opdeles i to hovedgrupper, nemlig bestillingsarbejder og syninger til eget brug. Det er den sidste gruppe, afhandlingen fokuserer på. Emnet for undersøgelsen er en bestemmelse af Hedeboegnens ældre syngings særpræg i forhold til andet broderi, af de forhold, der har bevirket sytraditionens udvikling samt af den forandring, der indtrådte omkring midten af forrige århundrede. Der skal i denne forbindelse gøres opmærksom på, at afhandlingens titel kan være lidt misvisende. Ordet »Hedebosyninger« forbindes i moderne sprogbrug almindeligvis med en bestemt syteknik (kniplingssyning med udklippede partier af stoffet), men forfatteren bruger det i dets betydning i museumsterminologien, hvor det dækker over samtlige syninger (udført med diverse teknikker) fra Hedeboegnen (altså et proveniens-forhold).

Bogen er opdelt i syv hovedafsnit. Indledningsvis defineres begrebet hedebosyninger og kildematerialet beskrives og vurderes (delvis). Kilderne til afhandlingen er først og fremmest en lang række broderier i offentlig og privat eje. Til kontrol og supplerer af, hvad der kan udledes af selve broderierne, er der benyttet traditionsoptegnelser efter meddelere fra egnen indsamlet i forbindelse med dels tidligere, dels nærværende undersøgelser og arkivalier (overvejende skifter). Skifterne har dog kun begrænset værdi, idet de generelt set mangler beskrivelse af de registrerede tekstilers eventuelle udsmykning. Derimod bygges der mere på traditionsoptegnelser fra meddelere – dog uden at denne kildetype underkastes en egentlig vurdering med hensyn til kildeværdi, hvilket ellers er påkrævet, da de fleste traditionsoptegnelser er meget sene i forhold til det, de bruges til dokumentation for. De efterfølgende kapitler omhandler de historiske forudsætninger for syningens udvikling på egnen, en klassifikation af de ting, der blev udsyet, en beskrivelse af de anvendte materialer og redskaber, syningens teknik, hedebosyningernes tilblivelse og – som en form for konklusion – hedebosyningernes traditioner. Der skal imidlertid straks gøres opmærksom på, at anmelderen er ukvalificeret til at bedømme afhandlingens sy- og materialetekniske afsnit.

Baggrunden for hedebosyningerne skal efter Hanne Frøsig Dalgaards mening søges indenfor de specielle økonomiske og sociale forhold, der gjorde sig gældende i området – en forklaring, som virker yderst plausibel. Største lodsejer på egnen var godset Bistrup, der tilhørte Københavns magistrat. Magistraten styrede godset uden

hensyn til økonomisk vinding og sørgede for, at driften blot skulle hvile i sig selv. Bøndernes hoveri var heller ikke strengt i sammenligning med forholdene på proprietærgodser. Af andre, større lodsejere på egnen kan f.eks. nævnes Københavns Universitet og kronen. For driften af disses gårde gjorde sig stort set de samme forhold gældende som for Bistrups vedkommende. Dette kombineret med det faktum, at der intet sted på egnen er mere end 40 km til hovedstaden og dens store marked, har utvivlsomt bevirket, at bønderne har haft bedre muligheder for at skaffe sig et økonomisk overskud end i de egne af landet, hvor de var plaget af strengt hoveri og ikke havde et marked af Københavns størrelse indenfor rækkevidde. Med et økonomisk overskud fulgte muligheden for kvinderne for at anvende tid på den form for luksus, som broderi til eget brug må karakteriseres som. Broderierne bidrager dermed til at omstøde det sorte og kulturløse billede af almuesamfundet, vi får fra Holbergs »Jeppes på Bjerget«; men forudsætningen herfor var altså af social og økonomisk karakter. Dette understøttes også af det forhold, at broderier i større mængde overvejende kendes fra områder, hvor bønderne ikke var fæstere under proprietærgodser, f.eks. Nordsjælland, hvor kronen var største, ja næsten eneste, lodsejer. Tankevækkende er ligeledes forfatterens konklusion, at der m.h.t. broderi ikke gik sociale skel mellem gårdmænd og husmænd; men der er efter anmelderens mening god grund til at betvivle denne konklusions generelle holdbarhed. Det kan måske også skurre lidt i ørerne, når Hanne Frøsig Dalgaard i forsøget på at fastslå broderiets sociale udbredelse taler om »mestrene bag broderierne«. Man må formode, at syningen har været langt mere udbredt end mængden af overleverede broderier giver grund til at tro (den akademiske interesse for broderier er jo ret sen – dvs. slutningen af forrige årh.). I samtiden er de broderende husmødre og unge piger næppe blevet opfattet som mestre i den betydning af ordet, vi bruger i dag.

I det afsluttende kapitel har forfatteren svært ved at forklare årsagen til den rige sytraditions afslutning omkring 1840–50 og anfører derfor flere faktorer, som utvivlsomt har været af betydning: ændret levevis, påvirkning fra København (moden), ophør med hjemmetilvirkning af materialer (er det nu korrekt?) og begejstring for industrielt fremstillede varer. Måske skal forklaringen også søges i bøndergodsets overgang til selveje?

Man kunne have ønsket sig flere, større, og tydeligere illustrationer – et forhold, forfatteren dog selv er klar over og forsøger at kompensere for ved at henvise til sin bog »Hedebo« (1977). Og en indholdsfortegnelse ville også have været nyttig – men alt dette er skønhedspletter på en ellers veldisponeret og velskrevet afhandling.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Gerd Neubert og Ellen Andersen: Bydragt – bonde- dragt. En undersøgelse af jævne folks påklædning i Køge, Roskilde, København og Hedeboegnen i tiden 1790–1830. Historisk Årbog for Roskilde amt 1976, ss. 26–83. ill. (særtryk

af artiklen kan købes på Køge Museum for kr. 10).

Inspirationen til den foreliggende artikel er hentet fra Erna Lorenzens doktorafhandling: *Folks tøj i og omkring Århus 1675–1850*, 1975, anmeldt bd. XXVII s. 111 ff. Erna Lorenzen kommer i sin afhandling til det resultat, at der i Århus-området ikke har været væsentlige forskelle i dragtskikkene fra by til land, og at de variationer, der har været, mere skyldes sociale forskelle end geografiske. Det er denne påstand, som forfatterne Neubert/Andersen afprøver på Østsjælland, og undersøgelsen er herigennem placeret særdeles aktuelt og frugtbar i en forskningsmæssig sammenhæng.

Til sammenligning med det jyske område Århus med opland, har forfatterne indenfor deres område 3 byer – København, Køge, Roskilde – og landområdet Hedeboegnen med godserne Benzondal og Kathrinedal. For landdistriktets vedkommende undersøges beklædningsgenstandene fra gårdmænd, husmænd og indsidere og ægtefæller til sådanne fra de nævnte godser. Fra byerne er der fundet frem til sociale grupper, der kan ligestilles med landboerne, nemlig fortrinsvis folk med fysisk arbejde såsom håndværkere, bestillingsmænd, tjenestefolk, daglejere samt ægtefæller og med en udeladelse af de såkaldte »finere folk« som bl.a. embedsmænd. Der skulle således være grundlag for en reel sammenligning mellem by og land.

Kildegrundlaget til undersøgelsen er hentet fra skifteprotokoller, samtidige illustrationer og litterære kilder, samt bevarede dragter. I alt analyseres der 128 skifter fra byerne og 94 fra landet. Det er ikke stedet her at diskutere dette materiale, vanskelighederne er mange, og det gøres der klart rede for i kildeoversigten. Skifterne var også grundlaget for Erna Lorenzens afhandling, derimod afviste E.L. de øvrige nævnte kildegrupper p.gr.a. usikkerheden omkring ophavssituationen. I det foreliggende arbejde er de samtidige illustrationer og bevarede dragter kun anvendt til at illustrere de dragtdele, der nævnes i skifterne, og hvordan skulle man f.eks. ellers kunne vide, hvordan en kappe så ud? Men forfatterne fra dette område har et fortrin, fordi der dels er bevaret dragter, der kan tidsfæstes og dels fordi, at der i de første årtier af 1800 tallet var kunstnere bosiddende i København, som har efterladt tegninger af hverdagsscener fra byen. Da disse tegninger stammer fra en periode før bonderomantiseringen vandt frem, må det kunne anvendes, når det sker så disciplineret, som tilfældet er i denne undersøgelse.

På siderne 35–70 gennemgås henholdsvis by- og landdragterne, idet skifternes mange oplysninger om dragtdele, stoffer og farver er systematiseret. Fra byområderne mærker man sig især mangfoldigheden af dragtdele og af anvendte købestoffer. En tendens der viser, at bybefolkningen stræbte efter at følge moden. Dog har det store udvalg af stoffer, farver og mønstre givet befolkningen mulighed for ikke at virke uniformerede. Illustrerende for både mode- og standsbevidstheden er, at en københavnerinde i 1794 skrev til sin veninde, at hun virkelig ikke kunne tage sin sukkerdunskjole på, da de nu var så almindelige, at enhver stuepige løb med dem, ej heller kunne hun bruge sin lille solhat mere, for nu gik allerede

kaldermandens datter med solhat. (s. 44) (sukkerdun var et meget let bomuldsstof af ostindisk oprindelse). Men også mændene søgte at lægge afstand til »pøblen«. OI-dermanden for kleinsmedene i København advarede således i 1822 den unge svend mod at omgås læredrenge, at bære vand for pigerne eller at gå over rendestenen uden frakke. (s. 53).

Landboernes skifter er bemærkelsesværdige derved, at de viser tydelige forskelle mellem rige og fattige, men det var ikke nødvendigvis gårdmændene, der var de mest velklædte, eller som havde det meste tøj. I mange tilfælde var det derimod husmænd eller inderster og deres koner, der var de mest velforsynede med tøj. Her må den tradition, at tjenestefolkene fik udbetalt lønnen i naturalier have gjort sig gældende. Landboernes dragter er da også i langt højere grad end byboernes præget af tungt hjemmegjort materiale.

Sammenfattende konstateres det, at til trods for visse fælles træk – mændenes knæbukser af skind og kvindernes grønne skørter – så har der været stor forskel på bøndernes og byfolkenes måde at klæde sig på i Østsjælland. Forskellen lå både i bestanden af dragtdele, i faconer, i stofkvaliteter og i farver. Helt markant viser forskellen i hovedtøjene sig. Byboernes kvinder havde kapper – landboernes kysser. Mændene i byen kunne bære trehjørnet hat, hvilket aldrig forefindes på landet. Denne forskel mellem land og by, som forfatterne omhyggeligt har redegjort for, ville være fremkommet, selvom der kun havde været anvendt ét kildemateriale nemlig skifterne. Byboerne har således tydeligt kunne se, at det var de velstående hedeboebønder, der kom til byen for at falbyde deres varer. Landboerne har tillige haft mulighed for at blive bekendt med bymoden samt muligheder for at optage denne i dragten. Men her argumenterer forfatterne for, at bøndernes dragter ikke blot udviser en forsinkt accept af bymoden, idet bønderne simpelthen ikke optog alle modens ideer om snit og faconer. Her kunne man ønske, at forfatterne havde søgt at vurdere hvilke faktorer, der var afgørende for, at hedeboebønderne fastholdt sit særpræg. Var det en vis gruppesolidaritet? En følelse af »vi« overfor »de andre«? Eller et slagteknisk middel? Og på længere sigt, hvornår og hvorfor udslettes bøndernes særpræg og selvbevidsthed? Det kan derfor kun understøttes, at der foretages lignende undersøgelser for en senere periode – også fra andre dele af Sjælland – således, at det bliver muligt at se, i hvor høj grad hedeboebønderne var typiske.

Bodil K. Hansen

Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789–1794. Udg. af Landbohistorisk Selskab ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. Under tilsyn af Claus Bjørn, Kbh., 1978, 87 s., ill. kr. 40 (boghandel 56).

Som det anføres i udgiverens indledning til sognefoged Lars Nielsens dagbog, er det kun »få og spredte skriftlige overleveringer vi har efter danske bønder fra 1700-tallet«. Det er derfor så meget mere prisværdigt, at Landbohisto-

risk Selskab har taget initiativ til udgivelsen af en række bondedagbøger, hvoraf nr. 2 fra Stavnholt i Farum sogn nu foreligger.

Dagbogen har tidligere været udgivet af en af sognefoged Lars Niensens efterkommere, højrepolitikeren Peder Hansen under titlen: Familieminder og erindringer fra Farum og omegn. Lyngby 1879–81.

Jørgen Diechmann Rasmussen har forsynet udgivelsen med en indledning, hvor han ved at benytte et omfattende arkivalisk materiale introducerer læseren for personen Lars Nielsen og hans omgivelser: familie, landsby og sogn. Derudover indeholder indledningen en oversigt over dagbogens indhold samt redegørelse for udgivelsesprincipperne. Både indledning og dagbog er forsynet med et fyldigt noteapparat og til dagbogen er udarbejdet person- og stedregister.

Udgiveren har valgt at gengive dagbogsteksten ord- og bogstavret. Ud fra et kildekritisk synspunkt er dette udgivelsesprincip naturligtvis det eneste acceptable. Imidlertid er dagbogens indhold så umiddelbart spændende, at man godt kan læse den for sin fornøjelses skyld. Hvis man som f.eks. anmelderen både har kendskab til 1700-årenes landboforhold og nordsjællandsk dialekt volder det ingen vanskeligheder at forstå Lars Niensens udtryksmåde og begrebsapparat, men man kunne godt få mistanke om, at forståelsen ville være vanskelig, uden en sådan baggrund, selvom det må indrømmes, at den lettes væsentligt af udgiverens forklarende noter – og det er synd. Problemet er selvfølgelig uløseligt, idet det er helt forskellige krav, som faghistorikeren og den almentinteresserede læser stiller, men det eksisterer ligefuldt.

Som Jørgen Diechmann Rasmussen fremhæver i indledningen optager landbrugstekniske notater en stor del af dagbogens sidetal. Hertil vil anmelderen også regne de talrige indførsler om vejrliget, idet klimatiske forhold og afvigelser herfra nødvendigvis må indgå i enhver jordbrugers driftsmæssige overvejelser. Herudover findes der i teksten flere eksempler på, at Lars Nielsen afprøver de overleverede vejrværslers gyldighed på den virkelighed, han selv kunne iagttage.

Kan landbohistorikeren finde mange godbidder i sognefoged Lars Niensens dagbog, bliver kulturhistorikeren heller ikke snydt. For den som arbejder med bondemøbler findes der et par virkelige perler i form af navnene på en snedker og en maler, som har leveret møbler til gården i Stavnholt. Det er en stor sjældenhed inden for Danmarks grænser. Parentetisk må her imidlertid gøres en indvending mod personregisteret. I teksten er maleren anført med sit fornavn, medens han i registeret står under det efternavn, som udgiveren meget prisværdigt har fundet frem til. Er det for at sikre sig registeret læst fra ende til anden?

Lars Niensens offentlige hverv først og fremmest som sognefoged har også sat sig spor på dagbogens sider. Netop dette aspekt har interesseret udgiveren, hvad der har resulteret i en meget vægtig gennemgang af sognefogedinstitutionens udvikling i indledningens afsnit om dagbogens indhold. Kun skade, at den fremkommer et sted, hvor man skal have megen fantasi for at lede efter den. Derfor ligger det anmelderen på sinde, at gøre opmærksom på dens eksistens.

Det er naturligvis rigtigt, når udgiveren i indledningen fremhæver, at Lars Nielsen ikke var nogen almindelig bonde: han kunne formulere sig skriftligt, han var en foregangsmand inden for landbruget, han var indehaver af flere offentlige hverv og han var formodentlig også velstående. Hans gentagne indkøb af sølvgenstande, er i hvert fald et godt bevis på det sidste. Men hvad er en almindelig bonde? Det er jo ham som intet skriftligt har efterladt, og som vi derfor tror er normen, uden at kende ham. Som type er han naturligvis heller ikke repræsentativ for hele landet. Københavnsbøndernes nære økonomiske forbindelse med hovedstaden træder tydeligt frem i dagbogens optegnelser; men hvilken egn har ikke sit særpræg? Derfor må man ønske sig at rækken af bonde-dagbogsudgivelser bliver lang; for kun med et materiale fra alle landets egne, kan man udskille det generelle fra det egnsprægede. Foreløbig må man glæde sig til den bebudede udgave af en bondedagbog fra Assensegnen. Bliver tekst og indledning lige så gode som i denne, må man håbe, det bliver snart.

Birte Friis

Soraner-biografier 1822–1900. Redigeret af A. Kann Rasmussen. Udgivet af Soransk Samfund, eksp. S. Kamman, Tobaksvejen 10, 2860 Søborg, 1977, 640 s., kr. 240.

Soransk Samfund, der i 1970 udsendte Soraner-Biografier 1901–1960, har atter ladet høre fra sig, og ved udsendelsen af Soraner-Biografier 1822–1900, der rummer 2222 navne, er elevfortegnelsen dermed foreløbig fuldført, idet fhv. overbibliotekar Torben Glahn, tidligere Flensborg, der er student fra Sorø 1923, i 1975 udsendte Soraner-Biografier 1747–1800. Hermed er der gjort rede for alle skolens elever fra grundlæggelsen til 1960, idet skolen lå i dvale fra 1800 til 1822.

Desværre rummer Soraner-Biografier 1822–1900 ikke lærer-biografier, et udførligt manuskript er udarbejdet af lektor Marcus Petersen, men trykning har måttet udskydes af økonomiske grunde. Alle lærerne findes dog med personlige data i H. G. Olriks oversigt, der er trykt i skolens årsskrifter 1921 og 1922, men Soransk Samfund håber, at der inden alt for længe må blive mulighed for at udgive biografier af lærerne fra skolens første 150 år.

Medens biografierne 1901–1960 var opdelt i syv afsnit med hver sin paginering og hovedredaktør, er denne nye bog en helhed. Civilingeniør Aage Kann Rasmussen, Gerlev, der var formand for Soransk Samfund 1963–69 og blev æresmedlem i 1972, har hovedansvaret for hele bogen, men har selvfølgelig haft mange medhjælpere, oprindelig alle medarbejderne fra Soraner-Biografier 1901–1960, nemlig Thorkild Sanders, der døde 5. november 1970, Herluf Krog-Meyer og Erik Sanders, der fratrådte henholdsvis 1971 og 1972, samt Ellen Vibeke Jensen fra starten 1966 og endvidere Uffe Hastrup, der trådte til i 1970.

De biografiske oplysninger er omhyggelige og omfatter i regelen alle relevante oplysninger om fødsel, vielse og

død samt fødestedet, vielsesstedet og dødsstedet, ligesom også hustruens forældre bringes med navn og stilling. Såvel ved elevens som hustruens forældre anføres som regel fødsels- og dødsår. Biografierne omfatter alle eleverne, foruden studenterne og realisterne også alle andre, der har været elever i kortere eller længere tid på skolen, men for disse er oplysningerne – ganske naturligt – ofte ret mangelfulde, idet redaktionen ikke altid har kunnet finde frem til pågældende.

Biografierne bringer udførlige oplysninger om de pågældendes uddannelses- og ansættelsesforhold eller virksomhed samt om medlemskab af offentlige råd og andre bestyrelser. Det fremgår tydeligt af bogen, at der ligger et stort og omhyggeligt arbejde bag, selvom en vis uensartethed ikke har kunnet undgås. Om grunden hertil skriver Kann Rasmussen: »vi har ikke altid kunnet opspore den endelige skæbne for nogle af realisterne og en del af de elever, der er udgået uden eksamen, og vi har ikke altid kunnet fremskaffe fuldstændige oplysninger om ægtefæller, og i flere tilfælde har vi måttet nøjes med blot en antydningssvis levnedbeskrivelse.«

Bogen bygger på det arbejde, som gennem mere end 100 år er udført for at samle og udgive oplysninger om eleverne fra Sorø Akademis Skole, men derudover har Kann Rasmussen anvendt den trykte litteratur, som findes på biblioteker og arkiver, og der er indhentet oplysninger hos familie og gennem arkivstudier (kirkebøger, folketællingslister m.v.). Kilderne er anført efter de enkelte biografier, og bagerst i bogen findes en udførlig litteraturliste, ligesom der bringes 96 sider familieoversigter, 125 større og mindre, og endelig et alfabetisk register samt rettelser og tilføjelser, også til Soraner-Biografier 1901–60, hvorunder navnlig dødsfald.

Olav Christensen

Bodil K. Hansen: Skolen i lokalsamfundet. En undersøgelse i Bårse-Mønbo herreders provsti 1880–1900 – udg. i kommission hos Landbohistorisk Selskab, 133 s., ill. kr. 36 + moms og porto.

Bogen er egentlig en specialeafhandling, som forfatteren udarbejdede i forbindelse med sit studium i historie ved Københavns Universitet. Den søger at beskrive befolkningens holdning til skolevæsenet på landet og bruger Bårse-Mønbo provsti som model. Det behandlede tidsrum er 1880–1900.

Vi får præserveret skolehistorie på en helt ny måde, som det er velgørende og forfriskende at stifte bekendtskab med. Det er nemlig skolens situation set med den stedlige befolknings øjne, og det plejer den traditionelle skolehistorie ikke at give sig af med.

Den væsentligste del af stoffet drejer sig om Møn på en tid, hvor de folkelige bevægelser for alvor slog igennem, og hvor der var særlig gunstige betingelser for en rig udfoldelse af folkets deltagelse i samfundsanliggender. Der savnes her en vurdering af den betydning, det havde, at bønderne på øen aldrig havde været forkuede af hove-

ri, men at ca. halvdelen af dem blev selvejere, da det mønske krongods bortsolgtes i 1769.

Materialet om Stege landsogn vejer tungest til i beskrivelsen, fordi det er så vel bevaret. Dette er dog også en svaghed, for dette sogn kan ikke betegnes som et typisk landsogn. Dels på grund af det nære tilknytningsforhold til købstaden, og dels fordi Rødkilde Højskole og dens forstander, Frede Bojsen prægede sognet så stærkt.

Af disse grunde må bogen ikke opfattes som en generel beskrivelse af befolkningens holdning til skolevæsenet på landet. Dertil føjer forfatteren, at tilstedeværelsen af friskoler og aftenskoler er vidnesbyrd om en vågen og mere fremsynet befolkning på Møn end almindeligt. Men mænboerne var folkeligt vakte, ikke kirkeligt. Det dokumenteres af, at de forbandt deres oplysthed med en betydelig sans for at passe på det jordiske mammon, hvilket også bevirkede påholdenhed overfor skolevæsenet.

I skildringen af de enkelte skoler har forfatteren formået at fremdrage eksempler på forældrekredeens holdning ved læreransættelser og ved klager over lærernes undervisning. Desværre bringes der så at sige ingen pædagogisk historie. Der savnes virkelig oplysninger om det daglige praktiske skolearbejde, hvorimod der gives god besked om lærerlønninger og om, hvordan sognerådet kunne bevare sin indflydelse i forhold til højere myndigheder ved at undlade at opnormere pøgeskolerne til friskoler. Det er i virkeligheden et eksempel på, at de venstre-orienterede bønder selv kunne bestemme, uden at være afhængige af det konservative præsteskab.

Bogen gør en del ud af skoleforsømmelser. Ikke mindst gælder det forsømmelser på grund af børnenes deltagelse i landbrugsarbejdet. Der var brug for dem som vogtere og som deltagere i roedyrkingen, der tog fart ved oprettelse af Stege sukkerfabrik 1883–84. En oplysning om, hvorvidt der var beskæftiget tilkaldt (polsk) arbejdskraft havde været på sin plads, for at kravene til skolebørnene rigtigt kunne vurderes. Angående forsømmelser savnes også en bemærkning om, hvilken pålidelighed forfatteren tillægger forsømmelseslisterne. Møn børnene i friskolerne forsømte mere eller mindre end kommuneskole-børnene? Svaret på dette spørgsmål kan muligvis ikke gives, fordi intet materiale er bevaret herom, men det er dog af interesse for den sande kortlægning af befolkningens holdning til skolen.

Det er kærkomment, at forfatteren også har medtaget aftenskole-undervisningen. Men fra hvilke husstande kom disse, fortrinsvis unge mennesker? Kunne folketællingslisterne ikke have sagt noget om det? Og kom de på eget initiativ? Her er virkelig et område, der trænger til videre forskning, så også aftenskolens betydning for den folkelige foretagsomhed kan blive fastslået.

Alt i alt er der bevaret et meget fyldigt kildemateriale om de beskrevne emner, og det skal siges klart, at der må stå respekt om forfatterens udnyttelse heraf. Dels er det gjort grundigt og dels med betydelig sans for, hvad der er væsentligt. Det kommer til udtryk i de ledsagende noter, som giver netop de belæg, der gør arbejdet helstøbt. Skal man nævne en enkelt ting, der kunne være udnyttet bedre, må det være den lokale dagspresse, hvor kun 3 årgange har været gennemgået. Her kunne der være hentet meget mere stof, og det skal indrømmes, at det ville være

tidkrævende. Men det havde dog været overkommeligt at finde frem til nekrologer over lærere og andre relevante personer.

Foruden at være et skrift af almén interesse er »Skolen i landbosamfundet« tillige, og måske mest, en bog af stor lokalhistorisk værdi i det sydsjællandske og mønske område. Et sted- og personregister havde forøget den lokalhistoriske værdi betydeligt.

A. Strange Nielsen

Markus Hummelose: Gammeltid på Fejø. Eksp. Draget, 4944 Fejø (1974) 239 s., Ill., kr. 55,00.
Åstrup Sogn på Falster. Bidrag til sognets historie redigeret af Knud Morsby. Udgivet af Carl Carstensen, Ejner Hjulmand, Knud Morsby, Chr. Smith. 1976, Uden forlag, 215 s., ill., pris ikke opgivet.

Atter to sognehistorier eller tilløb til sådanne fra tiden før omvæltningen, der bragte os storkommunerne, et udslag af en elephantiasis, hvis følger næppe for tiden kan vurderes helt nøgternt og retfærdigt. En sådan bedømmelse er da heller ikke tilstræbt med disse to bøger; det er snarere en efterskrift med erindringer fra de to gamle, nu forsvundne administrative enheder: Åstrup nu i Stubbeboing kommune, Fejø i Ravnsborg kommune.

For Åstrups vedkommende er indlemmelsen åbenbart gået uden besvær. Åstrup forsamlingsbygning var – oplyses det – 6 år efter »integrationen« det stærkest benyttede samlingssted i storkommunen, og efterskriften slutter med Jeppe Aakjærs ord om en ny tids bonde skuende på sin toft ud mod andre lærkesange. Åstrup-bogen er smukt trykt, Baskerviler med 11 punkter, glittet papir, fornem indbinding i blå med sølvtryk, fremragende gengivelse af mange kort og iøvrigt også andre fotografier fra før og nu; der har været gode tilskud.

Oprindeligt skulle en lokal provst have skrevet bogen, men nærede så stærke følelser for sognet, at han efter afsked og flytning til København ikke rigtig tålte at vende tilbage til det. Elskværdigt berettet; det er dog hørt, at forfattere netop i udlændighed mærkede åndesuset. Et udvalg tog siden fat; det magtede efter egen vurdering ikke at skabe en fuldstændig sognehistorie, og arbejdet tog – som den slags nu engang gør – et langt åremål, selv om der ofte er søgt til gengivelse af dele af ældre, nu ofte vanskeligt tilgængelige tryk, udskrifter af arkivalier og til formålet af ældre personer nedskrevne beretninger. Indimellem er der af forfatterne indsat afsnit med oplysninger om udviklingen i nyeste tid. Vi læser om det, der var væsentligt i et sådant sogn: Kirke, landbrug, udskiftning, gårdenes overgang til selveje, møllerne, mejeri, sparekasse, skovbrug, fiskeri, sognefogeder, kommunalt selvstyre, vej-, vandløbs-, social- og skolevæsen; dertil helt små afsnit om teglværk, elektricitetsværk, ligeledes om Næsgård Agerbrugsskole og et større afsnit (med noter) om Grønsund lodseri, fordem ved Grønsunds færgeshus, nu henlagt til Masnedø, men engang med en oldermand og 5 lodser i sognet. Der er i alle disse afsnit samlet

udmærkede oplysninger, som må være af betydelig interesse for sognets beboere, og udenforstående kan jævnligt have lejlighed til at sammenligne med forhold andetsteds. Læsere uanset tilhørsforhold fornemmer stærkt gennem ofte små træk den vældige udvikling, der har kendetegnet måske allermost dette århundrede. Godt var det, at denne bog blev skrevet; mands minde er usikkert i dag; her er meget fæstnet på papiret ved hjælp af tryk-svarten.

Fejøbogen er skrevet af en skoleleder, Markus Hummelose, der i 1960 kom til øen for at overtage den nybyggede centralskole, som da afløste de to gamle skoler i Østerby og Vesterby og med den deres gamle protokoller og embedsbøger, senere også det samme kildemateriale fra skolen på den lille Vejør, nedlagt 1966. I 1970, da Fejø kommune gik ind i storkommunen Ravnsborg, gav Hummelose sig tid til at studere »de dejlige, gamle bøger«, fik ideen at besøge nogle af de gamle elever for at høre nærmere om øens lærere, meget andet fulgte herved med om »gammeltiden«. Det er disse interviews med fejøboerne, der først og fremmest bærer bogen; men foruden disse og embedsbøgerne er også andet stof inddraget, bl.a. en utrykt fejøbog, foreningsprotokoller for H.I.H. (Handels-, Industri- og Håndværkerforeningen), andelsmejeriet af 1893, nedlagt 1963, F.I.F. (Ildrætsforeningen), elværket (opløst 1969 ved overgang til SEAS), etc. Forfatterens egne erindringer formidler mange steder de øvrige kildevælds oplysninger til en fremstilling. Det er blevet en interessant, en sjov bog, måske netop tidspræget ved det springende, for en udenforstående næsten forvirrede præg, der er over den. Bogen fængsler afgjort, måske især, hvis læseren selv har et erfaringsgrundlag fra en sådan lilleverden; men det havde været rart med en indholdsfortegnelse og et register; kortet sidst i bogen kunne også være bedre.

Det er naturligt, at et sådant lille samfund, der selvstændigt og driftigt skulle, ville og kunne klare sine egne problemer (jvf. forordet), ikke så let går ind i ungtidens stormiljø. Forfatterens afsluttende personlige bemærkninger fra o. 1973 er stedvis præget af pessimisme, der dog delvis går på tidstypiske træk, som ikke specielt er knyttet til storkommunevæsenet. For de indfødte må bogen være en lækkerbissen, for andre en kildesamling, og det er meget fortjenstfuldt, at den er kommet på tryk. Hvorledes dette økonomisk set er lykkedes oplyses ikke; men det er på sin plads med en tak til den eller dem, der har haft møjen med arbejdet. Bogen er forsynet med mange gengivelser af fotografier af landskaber, bygninger, enkeltpersoner og gruppebilleder.

Det er to meget forskellige sognehistorier, der her er omtalt, måske ikke de store blændende fremstillinger – det bliver den slags sjældent; men det er menneskelige produkter, der begge bærer vidnesbyrd om en kærlighed til hjemstavnen, som forhåbentlig ikke forsvinder i ungtidens megalomani.

C. Rise Hansen

Jytte Jensen: Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne. Oden-

se University Studies in History and Social Sciences. Vol 50. 1977. 101 s. kr. 47,20.

Serien Odense University Studies in History and Social Sciences begyndte i 1970, og der er indtil nu udsendt 50 bind i serien, et i hvert fald kvantitativt set ikke ringe resultat. De udsendte bøger er af temmelig forskelligt omfang og karakter, idet der både findes adskillige omfattende disputater, samling af artikler og foredrag og – som denne bog – specialeafhandlinger. Ca. 1/5 af de udsendte bind behandler emner fra det 16.–17. årh., og flere af disse drejer sig specielt om fynske forhold i det 17. årh., hvilket vel kan tages som endnu et bevis på, at lokalhistorien efterhånden har vundet indpas ved universiteterne, en udvikling der også er blevet endnu mere naturlig i takt med oprettelsen af flere universiteter rundt om i landet. Konsekvenser af denne udvikling er bl.a. diskuteret i Fortid og Nutid bd. XXVI, 4 og XXVII, 1 og skal ikke behandles nærmere her.

Det er ikke hele specialet, der er aftrykt i bogen; en lang række tabelbilag er ikke medtaget og foreligger kun i utrykt form på Institut for Historie og Samfundsvidenskab ved Odense Universitet, hvor man dog kan låne dem (fortegnelse findes i bogen s. 93).

Bogen behandler, som titlen viser, ikke det arkitekturhistoriske aspekt af byggeriet, men det økonomiske. Her til kommer dog en del godshistorie, både generelt og specielt hvad Ulriksholm (det tidligere Skinnerup) angår, idet forfatteren tager sit udgangspunkt i »den gyldne tid« for den adelige godsdrift fra midten af det 16. til begyndelsen af det 17. århundrede (s. 9).

Medens der fra denne periode findes et omfattende materiale til belysning af de offentlige institutioners økonomi, er vi anderledes dårligt stillet, når det drejer sig om private virksomheder inden for landbrug eller handel. Ulriksholm var i den periode, bogen omhandler, faktisk heller ikke noget privat gods, men fra 1616 kongeligt eje, fra 1645 overdraget til Ulrik Christian Gyldenløve. Spørgsmålet er derfor, som det påpeges s. 15, hvor repræsentative godsregnskaberne fra højadelliges og de kongelige børns godser er for alle adelens godser; da der så godt som ikke er bevaret godsregnskaber fra andre godskategorier end de nævnte, kan spørgsmålet ikke afgøres.

Efter en indledende redegørelse for kildematerialet og for Ulriksholms ejerforhold og jordtilliggender følger hovedafsnittet om organiseringen af byggeriet (s. 22–52). Der gøres rede for byggeriets faser, for anskaffelse, transport og forbrug af byggematerialer samt for håndværkerens arbejde og lønninger. Det følgende afsnit (s. 53–60) om finansieringen er betydeligt mindre i omfang, så at bogen mere handler om organisering end om finansiering af byggearbejderne. Det påvises, at pengene til de omfattende byggearbejder dels kom fra godsdriften og dels udefra, nemlig fra kongen selv, enten som lån eller gave. Godsdriften – der godt nok gav overskud – kunne åbenbart ikke bære byggeomkostningerne, der s. 58 og 64 opgøres til i alt 18.254 dlr. (hvoraf 15.327 faktisk kunne betales). Det er muligt, som det også påpeges, at byggeriet har kostet mere, idet byggeregnskaberne ikke altid indeholder alle de faktiske udgifter (s. 16 og 65). Det er

lykkedes i andre kilder at finde byggeudgifter, som ikke er medtaget i selve byggeregnskabet, og på den måde få billedet mere komplet; men hvor meget der herudover måtte kunne findes i tabte eller ikke undersøgte kilder, kan ikke vides; i givet fald skal udgiftsbeløbet yderligere forhøjes.

Den endelige konklusion på bogen er (s. 65), at ejeren af Ulriksholm ville have forbygget sig, hvis ikke der var kommet store tilskud udefra.

Bogen indeholder mange oplysninger om periodens priser og lønninger og en del lokalhistoriske og personalhistoriske oplysninger, således om Ulriksholms tilliggende og om håndværkerens navne og bopæl. Et register savnes dog.

Hvad bogens ydre form angår, finder jeg det noget forvirrende, at der i opstillingen ikke findes tilstrækkelig adskillelse mellem de mange tabeller (med anmærkninger) og selve hovedteksten; bogstavtyperne er de samme, og der er ikke tilstrækkelige mellemrum eller adskillelsesstreger.

Susanne Krogh Bender

Otto Jonassen: Pjentemølleren og hans dagbog. Svendborg 1978. 124 s. ill. Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum, bd. 2, redigeret af Henrik M. Jansen kr. 47.

Interessen for den jævne befolkningens levevis og livsvilkår vil utvivlsomt komme til at stå som et karakteristisk træk ved det 20. århundredes historieskrivning, både den marxistiske og ikke-marxistiske. Men ligegyldigt historieopfattelsen gælder, at problemerne med at finde brugbare kilder til belysning af problemstillingen vokser, jo længere tilbage i tiden historikeren bevæger sig. Man skal blot 150–200 år tilbage for at møde dette problem. På grundlag af forskellige kildetyper kan man beregne de ydre rammer for en bestemt befolkningsgruppes livsvilkår; men for den største del af befolkningen (borgere, bønder, husmænd etc.) er det ofte vanskeligt at nuancere billedet, bl.a. fordi vi mangler berettende kilder udfærdiget af medlemmer fra disse befolkningslag. Det er vanskeligt at belyse deres forskellige aktiviteter, deres syn på deres placering i samfundet osv. Vi ser dem oftest kun som de blev bedømt af den lille overklasse.

Det er derfor glædeligt, hver gang man finder en dagbog ført af en købstadsborger eller en bonde. Af lige så stor betydning er det, at den – som i tilfældet med Pjentemølleren dagbog – gøres tilgængelig for en større kreds ved publicering. I det aktuelle tilfælde kan der ikke herske tvivl om kildens enestående karakter. Dagbogen er ført af Morten Jørgensen, møller i Pjentemøllen i Svendborg. Han blev født i 1772 og begyndte 21 år gammel at føre dagbog. Det blev til ialt ni bind, inden han døde i 1845 (det sidste bind slutter først 1849, idet en hjemmeboende datter førte dagbogen i hans sidste leveår og videreførte den efter hans død). Desværre er den ikke bevaret i sin fulde længde. Kun følgende fire bind er tilbage: bd. 3 (1804–12), bd. 6 (1825–29), bd. 7 (1829–34) og bd. 9

(1840–49) [det havde måske været hensigtsmæssigt at indføje disse yderår i udgavens titel]. Herforuden findes der bevaret tre bind meteorologiske dagbøger, der først påbegyndtes i 1823, men hvori er medtaget oplysninger om vejret fra den egentlige dagbog tilbage fra 1793. Til trods for lakunerne er de fire bind imidlertid så stofmættede, at de på fuld tilstrækkelig måde kan give indblik i livet i en dansk købstad i begyndelsen af forrige århundrede. I dagbogen, der synes at være ført daglig, omtales personlige glæder og sorger, store og små hændelser i byen etc. Ud fra et administrationshistorisk synspunkt er dagbogen virkelig enestående. Som eligeret borger var Morten Jørgensen aktiv deltager i blystyret, og de forskellige embedsforretninger med tilhørende problemer er da også omtalt. Normalt er købstadsarkivernes ofte ordknappe rådstueprotokoller vor eneste kilde til de eligerede borgers virksomhed (i denne forbindelse havde det måske været en idé at gennemå Svendborg købstadsarkiv for at finde ud af, hvilke spor Morten Jørgensen har sat sig der). Desuden nævnes der i dagbogen en række usædvanlige begivenheder, der skabte uro i det ellers rolige købstadsliv. Her kan blot nævnes usikkerheden omkring englændernes belejring af København og – senere under Napoleonskrigen – den indkvartering af spanske og franske lejetropper, som fandt sted i Svendborg. Ligeledes synes indførelsen af de rådgivende provinsialstænderforsamlinger og de påfølgende valg af deputerede hertil, at have sat sindene – ihvertfald møllerens – i bevægelse, sikkert ikke mindst fordi Orla Lehmann i 1840 søgte og opnåede valg som stænderdeputeret for 8. distrikt, hvorunder Svendborg hørte.

Ved bedømmelsen af dagbogens kildeværdi må man imidlertid sige, at Morten Jørgensen næppe kan anses for at være en typisk repræsentant for købstadsborgerne. Derom vidner f.eks. hans store læselyst, der strakte sig ud over Bibelen til videnskabelige afhandlinger som Smellies Naturhistoriens Philosophie og Falks Geografiske Atlas – ja bogbestanden voksede i en sådan grad, at han i 1808 måtte indrette et værelse til bibliotek. At han havde flere offentlige tillidshverv (f.eks. medlemskab af forlignelseskommisionen) og 35 år gammel blev eligeret borger peger i samme retning. Han synes heller ikke selv at være i tvivl om sin placering i byens sociale hierarki, hvilket kommer til udtryk i forbindelse med valget til den rådgivende stænderforsamling i 1834, hvor han selv havde stemt, men hvor 40 af de valgberettigede, »meest af de simplere«, ikke benyttede deres stemmeret.

Udgaven af Pjentemøllerens dagbog giver imidlertid anledning til nogle principielle overvejelser vedrørende kildeudgaver. Ganske vist – eller måske snarere heldigvis – har historikerne været tilbageholdende med at fastlægge bestemte udgivelsesprincipper for kildeudgaver, men de har været sig problemerne bevidst og diskuteret dem (cfr. f.eks. Kr. Erslev, Historisk Teknik, p. 16 ff.). Forsigtigheden skyldes bl.a., at man i hvert enkelt tilfælde må tage hensyn til originalens karakter, ja endog et forhold som økonomien bag projektet kan sætte visse rammer for, hvor tæt udgaven kommer på originalen. Men der har imidlertid udviklet sig en slags fast praksis for, hvorledes kildeudgaver er opbygget: Først udgiverens forord og eventuelle indledning, dernæst gengivelsen af

kilden forsynet med noter etc., og endelig ordliste og diverse registre. Denne praksis bryder Otto Jonassen afgørende med, idet han har valgt at opdele stoffet i emner (dvs. kapitler), hvorunder de relevante dagbogsindførsler (eller et repræsentativt udpluk) er gengivet med udgiverens kommentarer indflettet mellem notitserne. Ialt rummer udgaven 22 kapitler, hvor de tre første bruges til en præsentation af Morten Jørgensen, Pjentemøllen og dagbogen, medens de resterende nitten kapitler udgør sagopdelingen af dagbogsteksten. Som eksempler på kapitler kan nævnes meteorologi, lynild og brand, møllerens familie, landbrug, markjordernes udskiftning, tillidshverv, fornemme gæster, lysglimt og skygger over den lille bys hverdag, kadence – vilkårlige udpluk fra indholdsfortegnelsen i den deri givne rækkefølge.

Det er imidlertid spørgsmålet, hvor hensigtsmæssigt det valgte udgivelsesprincip er. For det første savner man muligheden for at kunne læse dagbogens tekst igennem i sammenhæng uden de forstyrrende, og måske af og til overflødige, kommentarer – en sådan gennemlæsning indgår f.eks. som et vigtigt led i vurderingen af dagbogens kildeværdi. I den foreliggende form kan læseren vanskeligt selv danne sig et samlet indtryk af kildens oprindelige karakter – det hele er skåret ud og indpasset i et fast mønster. For det andet vil en snæver emneopdeling altid være diskutabel. I det aktuelle tilfælde må de fleste kapitler siges at være rimelige; men et kapitel som »Springbækken« forekommer overflødig, medmindre man er specielt interesseret i Svendborgs historie og topografi. Og det er umuligt en undgå at reststørrelse af optegnelser, som egentlig intet sted passer ind og som følge deraf må henvises til en rodebunke – i udgaven kaldet »Lysglimt og skygger over den lille bys hverdag« eller »Hvad man taler om idag«. Disse notitser af blandet indhold må indgå i en naturlig sammenhæng i dagbogen men giver ikke meget mening i udgaven. Der er de endda ikke bragt i kronologisk rækkefølge (se f.eks. side 108–111), hvilket virker besynderligt, da det jo trods alt er en dagbog, der udgives. For det tredje – og mere generelt – må det indvendes, at læseren intet sted oplyses om, hvor fuldstændigt dagbogen er udgivet. De talrige prikker vidner om udeladelser, men hvad er udeladt? Er der tale om totale udeladelser eller skal man blot kigge i et andet kapitel. Under kapitlet »Tillidshverv« oplyses det, at de anførte udpluk kun er en ringe del af M.J.s optegnelser vedrørende arbejdet i vejkommissionen (s. 68). Men hvor typiske er de? Det nævnes der intet om.

Otto Jonassen har utvivlsomt haft sine lokalhistorisk interesserede bysbørn i tankerne, da han besluttede sig for det ovenfor omtalte udgivelsesprincip. De skulle let kunne orientere sig i møller Morten Jørgensens enestående dagbogoptegnelser. Det er imidlertid spørgsmålet, om ikke udgaven ville få større udbredelse, hvis han istedet havde valgt at udgive dagbogen efter gængs praksis (altså en forholdsvis skarp adskillelse mellem bearbejdelse og kilde). Lokalhistorikerne i Svendborg (og andre) kunne være tilgodeset med et sagregister.

Jørgen Dickmann Rasmussen

Skaarup sogns historie. Udgivet af en kreds af Skaarupborgere, eksp.: dyrlæge Claus Kølln, 5881 Skaarup, 1977, 208 s., ill., kr. 55.

I forordet til denne sognehistorie redegøres der kortfattet for tilblivelseshistorien og for sigtet med bogen. Tiden op til kommunesammenlægningen foranledigede en kreds af lokale – det er blevet til seks forhenværende og nuværende skolefolk, en proprietær og en forhenværende gårdejer, en tidligere sognepræst, en dyrlæge og en frugtavl – til at gå sammen om at tilvejebringe en skildring af sognets historie. Der blev så arbejdet »mere eller mindre intenst« i en årrække, og nu foreligger resultatet i form af en u-prætentios, men tiltalende og velillustreret bog. Skaarup sogns historie bør rettelig opfattes som en samling af bidrag til stedets historie. Forfatterne – 7 mænd og 4 kvinder – har taget sig af emner, de har haft særlig interesse for, og det medfører, at bogen bringer et lille afsnit om havebrug og frugtavl, men iøvrigt ikke behandler erhvervsforhold i sognet, og at den lokale husflidsforening får sin historie grundigt behandlet, mens det lokale mejeri kun afbildes og berøres i tilfældige sammenhænge – hvad nærværende anmelder naturligvis beklager.

Der har ikke været foretaget nogen gennemgribende redaktion af bidragene, hvad der af og til medfører overlapninger, som når en af Skaarups markante personligheder, amtsprovst P. A. Wedel skildres med næsten samstemmende ord s. 30 og igen s. 137, eller lidt mærkelige dispositioner, som når præsterækken anbringes under afsnittet om sognestyret s. 69, mens der ganske naturligt i forbindelse med kapitlet om *Sci. Hans kirke i Skaarup* s. 28 ff. berettes om de enkelte præster i nyere tid. Samme afsnit rummer iøvrigt foruden selve kirkebeskrivelsen og omtalen af dens præster en skildring af den gudelige vækkelse i sognet, og tilsvarende bringer også *Udskiftningen i Skaarup sogn* spredte træk til landboforholdenes historie fra matriklernes tid og frem til midten af det 19. århundrede.

Grundlaget for bogens tekst har i overvejende grad været den eksisterende litteratur, det trykte kildemateriale og så lokalt opbevarede arkivalier suppleret med betretninger fra ældre personer i sognet. Ikke alle forfattere er iøvrigt lige flinke til at angive, hvor de har deres oplysninger fra, selv om det adskillige steder fremgår af selve skildringen, hvad der ligger til grund. Kun i en enkelt sammenhæng s. 72, synes det at fremgå, at Landsarkivet for Fyn har været benyttet.

Om de enkelte afsnit gælder det iøvrigt, at de er af vekslende kvalitet efter forfatternes skrivelyst og -kunnen. Man bemærker ved gennemlæsningen af det naturligt ret bredt affattede kapitel om seminariet det halvtyske præg, der lå over skolelivet frem til over midten af forrige århundrede på grund af den stærke søgning fra hertugdømmerne. Skildringen af den lokale husflidsforenings historie er grundig og giver et udmærket indblik i arbejdet i denne foreningstype gennem årene. For alle afsnitene gælder imidlertid, at forfatternes optagethed af emnerne og af det at berette herom slår igennem, ofte på en særdeles sympatisk måde.

I forordet til Skaarup sogns historie hed det, at man

håbende, »at mange gamle Skaarup-boere vil nikke genkendende til noget af det, de læser, og at nye beboere herigennem vil fatte interesse for egnens historie«. Dette dobbelte formål med at beskæftige sig med lokalhistorie er ikke ukendt idag. Man vil give en bestemt gruppe læsere glæden ved at genopleve, hvad de selv på forskellig vis har stiftet bekendtskab med ved selvoplevelse eller beretning, og man vil nå nye beboere med et tilbud om at få indblik i, hvad Skaarup havde været. Det er ganske karakteristisk, at kommunesammenlægningen her som i andre tilfælde har virket som en katalysator. Gennem meget af bogen går en underliggende bestræbelse for at fastholde og erindre fortiden, og det kommer ganske pudsig til udtryk i omtalen af sognepræst og seminarieforsøger Schurmanns afleveringer til Landsarkivet i 1891 – »pastor Schurmann har dog her afgivet en del, som egentlig hører hjemme i et arkiv her i sognet«, s. 72.

Claus Bjørn

Sevel Andersen: Fruering sogn – som det var engang. Fruering-Vitved lokalhistoriske arkiv, 1977, 397 s., ill. kr. 90.

Søren Sloth Carlsen: Hornslet by og sogn. Rosenholm egnsarkiv, 1977, 377 s., ill., kr. 100.

De to sognebeskrivelser har meget tilfælles. Der er i begge tilfælde tale om skildringer af østjyske sogne, som nu er kommet ind i Århus' periferi, begge bøger er i bogmæssig henseende smukke, rigt illustrerede, og begge har fundet så god afsætning lokalt, at oplagene på henholdsvis 800 og 1000 eksemplarer på indeværende tidspunkt er udsolgte.

Det gælder for begge forfattere, at de er beskæftiget ved de to sognes lokalhistoriske arkiver, har været det i en længere årrække og nu har fundet tid og mulighed for at udnytte disse arkivers indhold til en samlet sognebeskrivelse. Bøgerne er i den henseende bemærkelsesværdige, at de i meget vid udstrækning bygger på de respektive lokalhistoriske arkivers indhold. Sevel Andersen beretter indledningsvis: *Bogen er ikke noget videnskabeligt værk. Det er bygget op af materiale fra Egnarkivet for Fruering og Vitved sogne . . .*, og Søren Sloth Carlsen skriver i sit forord: *Som født i byen med rod i sognets fortid har det været mig magtpåliggende gennem mange år at indsamle og bearbejde lokalhistorisk materiale, således også som stifter og forvalter af Rosenholm egnsarkiv.* Det styrer i høj grad de to bøgernes indhold, hvor perioden fra sidst i 1700-tallet og frem til vore dage er helt dominerende, mens tidligere perioder kun behandles mere overfladisk. Søren Sloth Carlsen har her været mere bundet til den traditionelle disposition, hvor man begynder med en geologisk optakt, går over arkæologiske fund og stednavne til folkeminder, kirke og skole, mens Sevel Andersen sætter det tidsrum, han behandler til de godt 200 år mellem auktionen over Skanderborg rytterdistrikt 1767 og ca. 1970. Han fastholder bogens sigte, at skildre sognet, som det var engang, dvs. før et omfattende villabyggeri, hvor Søren Sloth Carlsen her i højere grad træk-

ker linierne helt op til trykkeåret med skildring af f.eks. de lokale erhvervsvirksomheders udvikling.

Sevel Andersen har valgt at bygge sin sogneskildring op omkring de enkelte ejendomme, gårde og huse, i sognet. Af bogens godt 360 sider almindelig tekst fylder gennemgangen af ejendommene mere end to trediedele, mens de øvrige sider rummer forenings- og erhvervsliv, skole og kirke. Det lokale gods, Herschendgave behandles under ejendommene i Gjesium by, og hovedgården får ikke tilmålt større plads i fremstillingen end sognets øvrige gårde. I en knap, men alligevel personlig stil beretter Sevel Andersen om ejendom efter ejendom. Kort beskrives ejendommen efter matrikelprotokol, Udvalg af danske Gaarde (1947) og skøderegistre, og så følger en gennemgang af beboerne, så langt tilbage og så udførligt, som Sevel Andersen har haft materiale til. Erhverv, ægteskab, børn, offentlige gøremål, sygdom og ulykker, pudsig personlige træk som tilnavne eller særheder opregnes, mens fremstillingen får et lidt, men ikke meget, breder forløb i skildringerne af f.eks. sognets kulturelle aktiviteter (hvor forfatteren i mange år var ledende), eller i beretningen om Albert Dam (s. 223–25), gårdmandssøn fra Virring som Sevel Andersen selv. Der er adskillige henvisninger til *Morfars by*, steder og personer identificeres, og ligesom Albert Dam i *Vinter* (Tranebogsudgaven af *Morfars by* s. 143–44) fortæller om børnene, der skulle ud at se lig, så hedder det i en billedtekst hos Sevel Andersen: *Det lille hus paa Vejen. Før Aarhundredskiftet var det Skik, at Skolebørnene skulde ud at se Lig, naar der var een, der var død. Da den gamle Kone i det lille Hus døde, kunde de smaa Stuer ikke rumme Skolebørnene, de maatte nøjes med at gaa forbi Vinduerne og kigge ind* (s. 237). Der er tale om en særegen, meget personlig sognebog, trods sin tilsyneladende nøgterne opregning af beboere og ejerskifter. Ejendomsgennemgangene afbrydes af og til at et fæstebrev, et skifte eller lignende, illustrationerne synes stillet til rådighed af gårdens nuværende eller tidligere beboere (bryllups-, soldaterfotos og for gårdens vedkommende de kendte luftfotografier, som normalt findes farvelagte i danske landbrugerhjem). Der er meget af det, man normalt forventer at finde i en sognehistorie, der ikke indeholdes i Sevel Andersens bog, men det er til gengæld blevet en af sin forfatters baggrund og tilværelse stærkt præget beretning om gårde og huse i Fruering sogn og de mennesker, der boede og arbejdede der i Sevel Andersens tid og i de årtier forud herfor, som et landsbysamfunds kollektive erindring har vidst at fortælle om.

Bogen om Hornslet by og sogn præges ligeledes, omend i form og disposition mindre fremtrædende af sin forfatters tilhørsforhold til stedet. Fremstillingen kommer bedre rundt om de emner, man vil forvente at finde oplysninger om: sognestyre, skoler, fattigforsorg, erhvervsforhold (også stationsbyens), jernbane m.m. Også her berettes temmeligt knapt om det lokale gods, Rosenholm, som ellers kunne have givet anledning til lange udredninger af ejerforhold. Hornslet by skygger nok lidt for Hornslet sogn, især op mod vor tid, men til gengæld bringer Søren Sloth Carlsen en meget indgående redegørelse for stationsbytiden med opregning af ejendomme og deres ejere. Også i bogen om Hornslet mærker man en bestræbelse for at sætte den almindelige sognebeboer og

hans hverdag i centrum og at få berettet så meget som muligt om de, der på en eller anden måde ydede noget særligt eller skilte sig ud fra mængden. Søren Sloth Carlsen beretter kort og kontant om byen og sognet, fremstillingen kan af og til få karakter af katalog over forfatterens omfattende viden, men den er til gengæld – og det gælder også Sevel Andersens bog – behageligt fri for de redegørelser for almindelige rigshistoriske begivenheder og ofte lidt banale betragtninger over fortiden, der kendes fra en bestemt type sognehistorier. Illustrationsmaterialet i denne bog tyder på, at Rosenholm egnehistoriske arkiv er særdeles velforsynet, og gode kortskitser, Hornslet by fra landsby til stationsflække, hjælper på overskueligheden. De enkelte afsnit rundes af med en fortegnelse over benyttet kildemateriale, og der er sørgt for fortegnelser over sognerådsmedlemmer, statistik over befolkningsudvikling samt tabel over de kommunale udgifter 1842–1935.

De to sognehistorier har begge et omfattende personregister. Normalt er her et punkt, hvor mange sognehistorier svigter, men her regnes de mere end 2000 navne op for Hornslets vedkommende, mens Fruering-bogen har godt 4000 navne med. Og omfanget af disse registre udtrykker utvivlsomt, hvad der har været hensigten med disse to, på en gang ret forskellige, men som nævnt også på andre punkter samstemmende bøger.

Claus Bjørn

Rasmus Bendixen: En herredskirkes historie. Lisbjerg kirke. Eksp: Lisbjerg præstebolig, Marie Belows Vej 14, 8200 Århus N., 1977. 146 s., kr. 25.

Fhv. gårdejer Rasmus Bendixen, der er leder af Skejby-Lisbjerg sognearkiv, har nu udsendt endnu en bog – denne gang om Lisbjerg kirke; han har tidligere skrevet om Skejby kirke (Fortid og Nutid XXVI s. 204 f.). Lisbjerg kirke – eller i hvert fald dens navn – turde være ret kendt p.gr.a. kirkens gyldne altertavle, der siden 1867 har befundet sig i Nationalmuseet, ikke fordi den blev »frataget« kirken, men – som det også fremgår af bogen – fordi præsten og menigheden selv var kede af den; man fik i stedet en altertavle malet af Jørgen Roed, der forøvrigt sammen med adskillige andre kunstnere i midten af forrige århundrede var noget af en »masseproducent« af altertavler.

Bogen handler dog langt fra udelukkende om altertavlen, men både om kirken før og nu, om sognets udvikling i korte træk (især om oldtiden), om kirkens ejendom »Kirkegård« m.m. Et stort kildemateriale er gennemgået, og meget er kommet med. Der aftrykkes uddrag af synsprotokoller og af pastor Blochs grundige beskrivelse af kirken samt af en del dokumenter, bl.a. vedrørende kirkens ejerforhold.

Bogen om Lisbjerg kirke er rigt illustreret med sort-hvide billeder; men jeg savner oplysninger om, hvor originalerne findes.

Som oversigt over Lisbjerg kirkes historie og udseende

gennem tiderne er Rasmus Bendixens bog velegnet; men dispositionen kunne godt have været mere overskuelig (og indholdsfortegnelse mangler); f.eks. findes der s. 18–19 et afsnit om bestemmelser vedrørende ejerforhold og om disse bestemmelsers virkninger, og længere henne i bogen (s. 105–130) kommer så først en redegørelse for Lisbjerg kirkes ejerforhold.

Susanne Krogh Bender

Helge Stavnsbjerg: Understøttelsesforening bliver til fagforening. Skivebogen. Historisk Aarvog for Skive og Omegn, 67. bd., 1967 s. 5–34, samme: *Arbejderkvindernes blev først organiseret i 1937*, smstds, s. 35–58.

I de senere års stærkt øgede interesse for arbejderbevægelsens historie i Danmark har fagbevægelsens oprindelse og udvikling stået lidt i skyggen, selv om der er adskillige tegn, som nu peger mod en ændring af billedet. Og skævheden har naturligvis gjort sig yderligere gældende med hensyn til fagbevægelsens historie i provinsen. Det er derfor velkomment, at studiektor Helge Stavnsbjerg har ydet disse to bidrag, dels peger de på tilsvarende lokalhistoriske opgaver, dels føjer de en brik til fremstillingen af dansk arbejderbevægelsens historie. Med titlen på den første artikel har forfatteren antydnet en tradition i den tidlige fagbevægelse, der i dette tilfælde har kunnet følges helt frem til tiden omkring 1920. Gennembruddet i Skive kommer som i mange andre provinsbyer i 1890'erne, hvor man får de fleste fag organiseret og en fællesorganisation stillet på benene i 1893. Man prøver, uden større held i første omgang, strejkevåbenet et par år senere. Også i Skive oplevede man et modsætningsforhold mellem den lokale arbejderbevægelse og så toppen i holdningen overfor brugsforeningsideen, og i 1906 oprettes en brugs i Skive på initiativ af fagforeningerne, – 1909 følger Arbejdernes fællesbageri. Det er kun i skitseform, men ikke desto mindre værdifuldt, at Helge Stavnsbjerg får behandlet HK og vist de vanskeligheder, dette forbund havde at kæmpe med til forskel fra den øvrige fagbevægelse.

Den følgende artikel omhandler de kvindelige arbejderes organisering, der som overskriften antyder foregik sent. Mens fagbevægelsen i Skive blev skabt uden parti og partipresse, så er det ganske tydeligt, hvordan man i 1930'erne trækker på partiets organisation og det eksisterende fagforeningsapparat.

Fremstillingen er i begge artikler lovlig skematisk, og især den første slutter meget brat. Det ret omfattende bilagsmateriale virker lidt tyngende, men mon ikke studiektor Helge Stavnsbjerg har haft undervisningsformål i tankerne med denne opbygning, der er på nippet til at antage karakter af en kildesamling med indledende tekst.

Claus Bjørn

Peder Hove: Muld og mennesker, Poul Kristensens forlag, Herning 1977, 74 s., kr. 46.

Peder Hove: Landsbybilleder, Poul Kristensens forlag, Herning 1978, 100 s., kr. 59,50.

Det fælles udgangspunkt for Peder Hoves to bøger »Muld og mennesker« og »Landsbybilleder« er mennesker i Thy.

»Muld og mennesker« er en poetisk slægtshistorie i novelleform. Poetisk, fordi den har karakter af at være en nedskrevet version af de mundtlige anekdoter, som er fortalt af og om generationerne op til århundredskiftet. Det er de færreste familiemedlemmer, forfatteren selv har kendt, og der er ikke tale om en systematisk sporing af efterretninger om slægten. Glimtvis får man indblik i storsamfundets påvirkning af lokale miljøer, som for eksempel grundtvigianisme og nationalisme i den sønderjyske gren af familien og grundtvigianisme contra indre mission i Thy.

Hvis de skildrede personer har et fællestrek, må det være det, at deres liv var tæt forbundet med gårdene og jorden, så tæt at . . . »man kan spørge sig selv, om det ikke til tider var gårdene, der ejede indvånerne, og ikke omvendt«. Det er slægtshistorie, som er skrevet på en måde, der gør det til gode historier om mennesker også for udenforstående.

»Landsbybilleder« er af en lidt anden karakter. I novelleform beskrives landbobørns liv i 1940'erne. Det er hovedsagelig børns forhold til hinanden, set med børns øjne, der fortælles om. Fortællemåden er levende og humoristisk, og dialogerne mellem børnene virker autentiske. Det er fornøjelige noveller om leg, skole og arbejde og børns sorger og glæder. Nogle af temaerne er tidløse, mens en novelle som »Nella«, om den lithauiske flygtningepige Nella, har baggrund i 1940'ernes samfundsforhold. Det er en god skildring af børn på landet.

Jytte Harboe

En landsbylærer ser tilbage. Knud Ottosens erindringer 1821–1907. Udgivet af Ingrid Markussen for Selskabet for Dansk Skolehistorie, 1977. 147 s., ill. kr. 48.

Udgivelsen af lærer Knud Ottosens livserindringer skyldes Selskabet for Dansk Skolehistorie, og dette initiativ må hilses med glæde, da denne usædvanlige lærerpersonlighed var en skarp iattager og en god stilist. Bogen foreligger i et tiltalende tryk med gode illustrationer, og Ingrid Markussen har forsynet den med de nødvendige noter til forklaring af de særlige forhold, der omtales.

Knud Ottosen blev født i Lejrskov ved Kolding 1821 og døde i Horsens 1907. De nøgternt affattede livserindringer, som Ottosen færdiggjorde omkring århundredskiftet, omfatter minder fra barndomshjemmet, skolegangen, ungdomsårene, tiden på Jelling Seminarium, virksomheden som hus- og hjælpelærer, årene som lærer i Hylke ved Skanderborg og endelig fortælles om systemerne i pensionstiden. Ottosen måtte i 1886 lade sig pensionere på grund af en ørelidelse. Sidst i 1880'erne opholdt han sig i København, og her skrev han – bl.a. efter tilskyndelse fra sin bekendte søn, skolepolitikeren og historikeren

Johan Ottosen – bogen: Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling. Den udkom i 1894, og han kaldte den »en lille folkelig skolehistorie«. Sine sidste år tilbragte Ottosen i Horsens, hvor han bl.a. deltog i det arbejde, der gennem Danmarks Lærerforening blev gjort for at forbedre lærernes pensionsforhold.

Fra fødehjemmet i Lejrskov har Ottosen gode minder. Der var seks børn, og han var den ældste. Vi hører om børnenes lege, det daglige arbejde på gården og om turene med faderen over heden til Varde og Ølgod. Han blev som mange andre betaget af hedens storhed og mystik: »Disse hedeture gjorde et så stærkt indtryk på min drengefantasi, at det aldrig udslettes.« Tidens standsforskelle illustreres også på udmærket vis. Faderen havde efterhånden fået samlet over 30 tdr. l. jord, hvilket var en fordobling af det oprindelige jordtilliggende. Men dette var ikke nok til at vinde en plads blandt egnens gårdmænd, der stadig regnede ham for parcellist – noget som drengen følte stærkt krænkende.

Trods det hårde slid, som kendetegnede forholdene i hjemmet, var forældrene meget oplysningsbevidste. Børnenes skolegang gik forud for deltagelse i landbrugsarbejdet; noget som ikke altid var en selvfølge. Da Knud Ottosen i 1826 kom i Vrå skole foretog undervisningen efter »den indbyrdes undervisnings metode.« Forfatteren giver i dette afsnit – vel nok bogens bedste – en meget indgående og livfuld beskrivelse af, hvorledes denne metode fungerede i praksis; og han nævner også sine egne trængsler med at finde sin plads i systemet. Interessant er det, at Ottosen i sin senere vurdering ikke alene hæfter sig ved metodens fejl og mangler. Han påpeger også dens anvendelighed i de mindste klasser. I de sidste år af sin skoletid sad Ottosen øverst og fungerede ofte som »hjælpe lærer«. Dermed syntes kursen for hans livsbane lagt: Præsten anbefaler faderen at lade ham studere. Dette er dog umuligt af økonomiske årsager. Derfor kommer han i arbejde ved landbruget. Efter at have dokumenteret både manglende lyst og evne på dette område forsøges i et håndværk – med samme resultat. Under denne »erhvervspraktik« har den mere jordnære tanke om at læse til lærer taget form, og efter en tid som hjælpe- og omgangslærer er han klar til seminariet.

Skildringen af seminarieårene på Jelling (1843–45) giver mange gode detaljer om tidens læreruddannelse. Vi hører om fagplan, undervisning, eksamen, elevforhold og fritidsbeskæftigelser. På trods af beretningen om elevernes små udskejelser i form af et lille glas i ny og næ samt om forbudte udflugter udenfor sognet er der et noget mistrøstigt skær over skildringen. Hovedindtrykket er, at seminarietiden mest var hårdt slid under et strengt reglement. Der findes iøvrigt i H. Pedersens erindringer (Odense 1905) en samtidig beskrivelse af Jelling. Pedersen gik en klasse over Ottosen. Begge er stærkt kritiske overfor »systemet«, men Pedersen synes at have moret sig mere end Ottosen. Standsforskellene trivedes også på seminariet, og Ottosen skriver om seminarieballerne, hvor kun »dannede« damer, dvs. proprietærdøtre o.l. – og ikke bønderpiger – måtte indbydes.

Efter lærereksamen og et par års virke som huslærer blev Ottosen i 1847 hjælpe lærer i Søvind ved Horsens. Her oplevede han »ånden fra 48« midt i kampområdet.

Han taler her med en sjælden begejstring og fastslår: »det var den periode i mit liv, hvor jeg stod i nøjst forhold til befolkningen.« Sit første og eneste »rigtige« lærerkald fik Ottosen i Hylke ved Skanderborg, hvor han virkede i årene 1854–86. Fra disse år berettes bl.a. om kvalerne med det meget sparsommelige sogneråd, der så det som sin fornemste pligt at begrænse udgifterne til skolen til et minimum. Der var især problemer med undervisningsmaterialer og skolebygningen. Ottosen var i mellemtiden blevet gift, og boligen var meget lille og ussel. De vilkår han opnåede synes ikke særlig gunstige, men han udviste til trods herfor en overmåde stor langmodighed og tolerance. Som under omtalen af urimelighederne på Jelling lægger Ottosen mere skylden på tidsånden end på personer; og det blev da også bedre, da der kom nye og yngre folk til i sognerådet. Fra årene i Hylke gives også spændende glimt fra bispe- og provstevisitater. Herigennem levendegør han det kirkelige formynderi over skolen. Opmuntrene for læreren var bispens besøg kun sjældent: »Jeg havde da således én gang (på 32 år) det held at opleve en rigtig pæn bispevisitats«. Bedre gik det ved provstevisitaterne, hvor formen var mindre anstrengt. Skolens indre verden – den daglige undervisning samt forholdet til børn og forældre – beskrives også på udmærket vis. Desuden indeholder bogen blandt andet indtryk fra livet på en bondegård; drift, mad, klæder og skikke beskrives; der berettes om de sønderjyske krige og om en henrettelse, som forfatteren overværede i 1843. Derimod må det nok undre, at Ottosen – bortset fra en kort omtale af striden mellem statskolen og friskolefolkene – ikke udtaler sig om de politiske og skolepolitiske forhold.

I »Folkeskolens« nekrolog over Ottosen hedder det, at han fortjener at mindes for »sin ihærdige kamp« for en bedring af pensionerede læreres kår. Ottosen selv taler karakterisk nok ikke om kamp, men om et stort »arbejde« for pensionssagen. Han var en arbejds og ikke en kampens (stridens) mand. Knud Ottosen giver – gennem de mange gode iagttagelser og konkrete oplysninger fra det miljø, der omgav ham – et værdifuldt bidrag til beskrivelsen af landbosamfundet i 1800 tallet og især til forståelsen af skolens rolle heri. Men det er, som ovenfor nævnt, ikke blot skolehistorie, og man må håbe at bogen finder vej til brede kredse af historisk interesserede.

Vagn H. Hansen

Mads Lidegaard: Hærvejen i Viborg amt, 1976, 95 s. Hærvejen langs Gudendåen, 1976, 106 s. Hærvejen i Vejle amt, 1977, 99 s. Schultz forlag, ill. kr. hhv. kr. 49,75, 47,75 og 49,75.

Disse tre bøger om den jyske hærvej er et af de størst anlagte forsøg, vi har på at følge et vigtigt vejsystem gennem terrænet og gennem historien. Forfatteren har gennem en årrække skaffet sig et grundigt kendskab til de områder, hvor hærvejsnettet forløber, og bøgerne rummer et væld af iagttagelser af mangfoldige og vidt forskellige spor af menneskelig aktivitet med større eller mindre tilknytning til trafikken. Det drejer sig naturligvis først og fremmest om selve de gamle vejspor, men også om rester

af studefolde, ulvegrave, findesteder for vigtige oldsager, de såkaldte »kast« (stendynger ved vejen) og meget andet. Bøgerne er forsynet med en række detaljerede kort, der gør dem glimrende egnede som vejviser på ture i denne spændende egn.

Vejhistorie kan imidlertid ikke skrives alene på grundlag af selv den mest ihærdige registrering af gamle vejspor. I indledningerne til både første og andet bind gør forfatteren sig nogle metodiske overvejelser om dette at finde gamle veje, men det er beklageligt, at han ikke er gået videre og i højere grad har fordybet sig i metoder og angrebsvinkler vedrørende den del af processen, der handler om at skabe en funktional og kronologisk holdbar helhedsopfattelse ud af de registrerede vejspor. Hertil kunne der ellers være hentet megen hjælp hos hærvej-studiernes pioner Hugo Matthiessen, som især i sin artikel »Hærvejen gennem Jylland, introduktion til det jyske vejnets historie« (Festskrift til Kr. Erslev, 1927, s. 107–130) har skrevet kloge ting om navnlig vejstudiernes kronologiske problemer.

Og det er just kronologien, der volder Lidegaard de største vanskeligheder. Hovedproblemet kan kort formuleres således: Et gammelt vejspor giver i sig selv ingen oplysninger om sin alder og navnlig ikke om sin betydning til skiftende tider. Der er store vanskeligheder forbundet med »at udrede trådene i det spind, hærstræder af ulige alder slynger over landet, og finde holdepunkter for en nogenlunde fast kronologisk lagdeling af materialet« (Hugo Matthiessen). Lidegaard er flere steder i bøgerne inde på betragtninger i samme retning. Han skriver f.eks.: »Man må også være opmærksom på, at vejens forskellige løb har suppleret hinanden og vekslet, så det er umuligt at placere dem ganske bestemte steder. Hærvejen har gået over et strøg, ca. 20 km bredt, og herindenfor kan man i hovedtrækkene udpege nogle linier, den til forskellige tider har foretrukket, men de har skiftet efter årstid og behov, de har afløst hinanden, og der er gået forbindelsesveje mellem dem, som har forbundet de enkelte spor med hinanden på mange sindrige måder. Og selv om en linie er gået af brug som hovedvej, kan den udmærket have fortsat i sit gamle løb som lokal vej« (I, s. 21; også III, s. 10). Alt dette er ganske sandt, men konstateringen i sig selv er ikke nok, og navnlig er det vigtigt at slå fast, at det ikke blot gælder inden for de ca. 20 km brede strøg, forfatteren her taler om. Hele vejsystemet har bestået af sådanne strøg, parallelle, konvergerende, krydsende hinanden og hvert bestående af vekslende antal vejspor. Der har været alternative ruter gennem systemet, ikke blot på »mikroplan«, men også efter de store linier. I det første binds andet kapitel, »Hærvejen gennem tiderne«, præsenteres – uden nærmere argumentation – de begreber, der opereres med bøgerne igennem. Der skelnes mellem 3 hovedruter, som henføres til hver sin periode: 1. »Højvejen« fra oldtiden, 2. »middelaldervejen« og 3. »den nyere vej«. Og således – som adskilte, sammenhængende veje – indtegnes de på kortene med hver sin signatur, flere steder som tæt parallelle forløb. Men der er ikke i teksten leveret beviser for, at de enkelte vejdele virkelig har hørt kronologisk sammen på den måde, forfatteren hævder, og det er i virkeligheden ganske usandsynligt. Bøgernes kort giver et forenklet billede,

som ikke afspejler den komplekse virkelighed. Et eksempel på de metodiske uklarheder er forfatterens overvejelser om og anvendelse af teorierne om rækker af gravhøje som indikator for vejlinier. På kortene skelnes der mellem eksisterende og forsvundne høje. Det er naturligvis nyttigt, når bøgerne skal bruges i marken, men hvad højenes kronologi angår er det en skelnen ud fra deres helt tilfældige skæbne gennem tiderne. Højenes tilbivelse strækker sig over årtusinder, og vil man bruge højrækkerne som kilde til vejenes udviklingshistorie, må man i hvert fald inddrage højenes relative kronologi, således som forfatteren er inde på i andet bind side 16 – uden at det dog får mærkbare konsekvenser for resten af fremstillingen.

Opgaven for den, der vil skrive »hærvejens« historie, er at skabe et billede af, hvordan det midtjyske vejssystem faktisk fungerede gennem tiderne i samspil med sine naturgivne og kulturskabte omgivelser. Og hertil er terrænundersøgelser og kortlægning af gamle veje kun én – om end uomgængelig – forudsætning. En anden er inddragelse af de skriftlige kilders vidnesbyrd om, hvor færdsejlen faktisk gik på bestemte tidspunkter, for kun derved er det muligt at få nogenlunde hold på kronologien. Forfatteren udstøder det hjertesuk, at »det kan være meget utilfredsstillende blot at pege på en række løse muligheder uden at kunne slå noget fast« (II, s. 28). Det er en beklagelse, læseren helt og fuldt kan dele – og til de løse muligheder hører i virkeligheden en stor del af det, forfatteren bøgerne igennem mener at kunne slå fast. Hvorfor pålægge sig selv den aske ikke at hente oplysningerne, hvor de findes? »De jyske annaler er fyldte med klager over de ødelæggende følger af vejens nærhed«, skriver Lidegaard (II, s. 18). Men hvorfor så ikke systematisk udnytte disse kilder til at fastslå, hvor »vejens nærhed« faktisk var på de tidspunkter, kilderne taler om? Det er ikke klart, hvad forfatteren mener med udtrykket »de jyske annaler«. Måske tænkes der på præsteindberetningerne, som ganske vist ikke har karakter af annaler, men som citeres nogle gange i bøgerne. Der er mange andre skriftlige kilder, som kan give oplysninger om, hvornår de forskellige dele af vejssystemet fungerede, og hvordan de fungerede sammen. (Om vejhistorisk metode i øvrigt, se min bog »Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede, 1973, især kap. III, Metode og kilder).

Mads Lidegaard har langtfra løst »hærvejens« problemer. Men han har gjort et nyttigt og påskønnelsesværdigt arbejde ved at finde og registrere mange vejspor, som ikke tidligere har været kendt, og hvoraf nogle er i fare for snart at forsvinde. »Hærvejen« fremtræder nu i langt højere grad end tidligere som det komplekse vejssystem, der er tale om. Og Lidegaard skriver med ægte og smittende glæde om oplevelsen ved at følge et historisk forløbs spor i landskabet. Den glæde er vi mange læsere, der kan dele med ham.

Alex Wittendorff.

Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg. B. 1 og 2. Udgivet af et udvalg 1972 og 1977, Esbjerg, 231 + 312 s., kr. 45 og 110.

De to kønne, rigt illustrerede bind må som så mange lokalhistoriske værker give anledning til en dobbeltvurdering, som forhåbentlig gør »ret og skel«. For egnens folk – her vel især beboerne i de to sogne – må skildringerne betyde et vidt udsyn over deres hjemstavnns fortid, for mange tillige indgang til et stykke slægtshistorie af så meget større værdi, når den samtidig er knyttet til en bestemt landsby, måske en slægtsgård, gennem et længere tidsrum. Der kan også være tale om mindeværdige hændelser i sognenes historie, helt tilbage til det sagnagtige eller til oldfundenes fjerne virkelighed, som arkæologer og digtere, med vidt forskellige udtryk for den samme sans, har bragt os alle nærmere. Det er anerkendelse værdt, at så mange rundt om i sognene har medvirket til en omfattende beskrivelse, i 2. bind 2. del en »Gårdhistorie« på mere end 200 sider, ikke mindre end 8 ejerlav er skildret. Udvalget har arbejdet flittigt: Agnes og Jeppe Andersen har skrevet om Allerup, førstnævnte tillige om Sneumgårds og Spøttrup ejerlav, Ejvind Sørensen om Krogsgårds. Fh. førstelærer H. K. Kristensen har ikke blot skrevet de øvrige ejerlavs ældste gårdhistorie, men været rådgiver også m.h.t. den nyere tid, hvor H. Holdensen har fortsat, hvad angår Tømmerby og Terpager, mens Kathrine Nielsen og Vestergård Sørensen har skrevet om Opsneum og Ålbæk. For Tjæreborgs vedkommende tog Hans Sørensen sig af Tradsborg og Nørremarks ejendomme, Jens Kusk af resten. Det er også ham, der har sørget for tilrettelæggelse og samordning. Samme forfatter har i bind 1 til indledning skrevet sognenes naturgeografi og slutningsafsnittet »Engene og havet«. Mellem disse to afsnit møder man sneedkermester Niels Thomsens skildring af de forhistoriske tider, Hans Bruun fortæller om de gamle kirker og sammen med Agnes Andersen om præster i de to sogne, mens Ejvind Sørensen skildrer skolevæsenet.

Set udefra, af læsere, der ikke er lokalkyndige, hører herregårdenes historie utvivlsomt til de mest interessante afsnit. Såvel Sneumgård som Krogsgård gennem tiderne er udforsket og skildret af H. K. Kristensen, en af vore kyndigste lokalhistorikere. I en menneskealder redigerede han den årbog, som Historisk Samfund for Ribe amt udgiver, og selv har han skrevet flere sognes, herreders og herregårdes historie, foruden megen anden egnshistorie, navnlig i amtsårbøger og tidsskrifter. Hans andel i tvillingsogdenes gårdhistorie er allerede nævnt. Kristensen hører jo til dem, der kan tyde »skimlet skrift«, og hans kildehenvisninger vidner om, at han har rørt ved de fleste emner før. Ikke få enkeltheder, belyst bl.a. ved tingbøger, giver interessante indblik i gods- og bondesamfundet i fjerne tider. Ejvind Sørensens meddelelser tyder på, at helt op til o. 1950 har det – her som i mange sogne – været så som så med skolernes indretning, måske især i hygiejnisk henseende. I Tjæreborg skulle en i 1956 opført skole forøvrigt i løbet af få år vise sig at være for lille. Udvidelse på udvidelse fulgte, og storbyen Esbjerg indfangede tvillingsognene. – En lykkelig følge af sognesammenlægningerne og storkommunernes opståen vil det unægtelig være, om beboerne i mange gamle sogne beslutter sig for lignende lokalhistoriske fremstillinger. Endnu består jo dog Landbo-Danmark, om end med et næsten halveret antal landbrug.

Fridlev Skrubbeltrang

Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841. Udgiven af Historisk Samfund for Sønderjylland 1978. 240 s., ill. kr. 90 (for medl. kr. 45).

I vore dages velfærdssamfund, hvor begreber som »fattigvæsen« og »fattighjælp« er afskaffet, og hvor der faktisk ikke mere findes »fattige« i den gamle betydning af ordet, kan det nok have interesse at kaste blikket bagud for at se, hvordan man tidligere bar sig ad for at hjælpe folk, der ikke kunne klare dagen og vejen selv. Det må derfor hilses med glæde, at en ung historiker, arkivar Lars N. Henningsen, på objektiv vis har udført et omfattende og grundigt arbejde på dette område. Det drejer sig – som titlen på bogen viser – om, hvordan fattigvæsenet var indrettet i de sønderjyske købstæder i perioden fra 1736 til 1841. Begyndelsen til bogen er en specialeopgave, som forfatteren har udarbejdet i sin studietid i Århus, men uddybningen af emnet er sket senere, åbenbart efter tilskyndelse af landsarkivar Iversen i Åbenrå, som forfatteren takker varmt i forordet. Også andre takker han for hjælp og bistand. Det er nok værdt at bemærke, at forfatteren retter en særlig tak til sine forældre for deres omsorg for ham under arbejdet – det er jo ikke så almindeligt mere at udtrykke påskønnelse overfor familien. Fra »Ingrid-Fondet for Sønderjylland« fik forfatteren i 1975 et beløb, der i 1970 var blevet skænket til »Historisk Samfund for Sønderjylland« til en konkret forskningsopgave, og for denne bistand rettes der en særlig tak til dronning Ingrid. Også Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse samt Sparekassen Sydjylland har ydet bidrag til udgivelsen.

Om selve emnet, fattigvæsenet i købstæderne i Sønderjylland, er der naturligvis skrevet i de forskellige byhistorier, som er udarbejdet i de sidste årtier, men det nye er, at der her er gjort et forsøg på at redegøre for ligheder og forskelle mellem fattigvæsenet i en lang række af byerne både nord og syd for den nuværende grænse. Det har krævet omfattende studier og forarbejder, især i arkivmateriale, som hidtil kun er udnyttet mere sporadisk. Af oversigten bagi bogen fremgår det, at de arkiver, som har været genstand for studier, især er Landsarkivet i Åbenrå samt Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig, men også akter i Rigsarkivet, Haderslev Rådstuearkiv og for Ærøskøbings vedkommende Landsarkivet i Odense er inddraget i undersøgelsen.

I indledningen gør forfatteren selv opmærksom på, at redegørelsen langt fra er udtømmende. Målet har været at klarlægge nogle hovedlinier i udviklingen, og en række områder er derfor ikke behandlet eller i hvert fald kun omtalt ret kortfattet. Det gælder bl.a. fattighuse, hospitaler, milde stiftelser og legater. Heller ikke de socialhistoriske aspekter er forfatteren kommet nærmere ind på. Han har valgt at koncentrere sig om den offentlige købstadadministration. Det må være tilladt at udtrykke håbet om, at forfatteren senere vil fortsætte sit arbejde med at behandle de emner, som altså ikke er medtaget – han har utvivlsomt stof liggende, som han kan arbejde videre med. I indledningen er der nemlig 4–5 sider netop om, hvem de såkaldte almissemønstre var, og hvem der fik

hjælp, især baseret på materiale fra Haderslev og Sønderborg. I den forbindelse er der udarbejdet nogle tabeller, der dels viser, hvilke erhverv de fattigunderstøttede og deres enker kom fra, dels også aldersfordelingen mellem »allemissemønstrene«. Der drages den konklusion, at det især var gamle og syge, der fik hjælp af fattigvæsenet, og i særlig grad kvinder, enker og ugifte kvinder, nogle med mindreårige børn.

Når bogen om fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder tager sit udgangspunkt i året 1736, skyldes det, at der i dette år kom en kongelig forordning, der havde til hensigt at afskaffe det omfattende tiggeri, som havde været en væsentlig indtægtskilde for fattige helt siden reformationen, ved at påbyde, at der *skulle* være et offentligt fattigvæsen i hertugdømmet Slesvig. I modsætning til forholdene i kongeriget overlod regeringen derimod de enkelte byer og landsogne selv at tilrettelægge den fremgangsmåde, man ville følge. Det fremhæves, at den ordning, som i begyndelsen af 1730'erne blev tilvejebragt i Flensborg, og som fik kongelig konfirmation i 1735, fik betydning for flere af de andre byer, bl.a. Haderslev, hvis forhold forfatteren er særlig godt inde i. En væsentlig del af bogen skildrer – iøvrigt i ret kortfattet form – hvordan fattigvæsenet var indrettet i byerne syd og nord for den nuværende grænse, dog således, at redegørelsen for forholdene i de sydslesvigske købstæder er mindre grundig, hvad forfatteren også selv bemærker. For Flensborgs vedkommende kunne der måske nok være gjort lidt mere. Flensborgs byarkiv nævnes ikke blandt de arkiver, der er benyttet, måske fordi der ikke her findes materiale af betydning for emnet. Derimod er der i noterne ikke så få henvisninger til den tyske bog om Flensborgs historie, »Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt«, der udkom 1966, men som ikke indeholder specielle afsnit om fattigvæsenet. I den danske »Flensborg Bys Historie«, 2. del (1955), findes der særlige afsnit, der behandler fattigvæsenet, samt i noterne henvisninger til forskelligt kilde-materiale, som findes i Flensborg, men bortset fra enkelte henvisninger i noterne bag i Henningsens bog synes dette værk og dets henvisninger ikke at være benyttet i samme udstrækning som det tyske værk. Da forfatteren selv fremhæver den betydning, den flensborgske ordning fik for andre byer, kunne der nok have været gjort lidt mere ud af dette emne. For de andre byers vedkommende gælder det også, at redegørelsen er ret summarisk, men det kan jo skyldes, at bogens omfang har måttet begrænses. Det er muligt, at forfatteren har gabet overfor meget på én gang, navnlig da han foruden at gøre rede for de enkelte byers fattigvæsen, også har prøvet at trække nogle linier op gennem hele perioden for de synspunkter, som lå til grund for fattigforsorgen. Her bevæger bogen sig ind på et område, hvor det er svært at være objektiv, men det synes at være ret rimelige betragtninger, som forfatteren fremsætter herom.

Forholdet var det, at fattigforsorgen længe blot havde til formål at reducere tiggeriet og dermed befri byernes borgere for den plage, som tiggeriet havde været. Men fra 1780'erne begyndte efter forfatterens opfattelse langsomt en udvikling, der gav fattigvæsenet et nyt præg. Det nye er, at der bredte sig en erkendelse af, at samfundet havde forpligtelser overfor de nødlidende, og at deres trang ofte

ikke var selvforskyldt, som mange før havde ment, men samfundsskabt. Det gjaldt om at skaffe arbejde til de arbejdsløse, så at de kunne klare sig selv. Det tiltagende tiggeri skabte også hos den menige borger ønsket om en bedre fattigforsorg, så at man efter forfatterens mening kan sige, at idealisme og egoisme i nogen grad kunne gå i spænd sammen. I årtierne før og efter 1800 førte denne nye holdning til en række lokale reformer uden indgriben fra regeringens side, der havde til formål at gavne de fattige. Men i kriseårene efter 1814 blev kravet om besparelser overskyggende. Det synspunkt vandt frem, at de arbejdsduelige fattige skulle skræmmes bort fra fattigvæsenet, og at de, der fik understøttelse, skulle betragtes som umyndige. Dette kom frem i stænderforsamlingerne fra 1836 og blev lov i 1841 – det år, hvor bogen slutter. Forfatteren betragter dette syn på de fattige som et tilbageskridt i forhold til oplysningstidens humanisme. Han konkluderer, at det var den hårde liberalism, der vandt overhånd – forsorgen skulle begrænses og mest muligt overlades til privat velgørenhed. Loven af 1841 betød også, at statens kontrol med fattigvæsenet, der var begyndt i 1820'erne, nu blev afgørende for de sønderjyske byer.

Som det fremgår af denne omtale af værket, har det sine gode grunde, at forfatteren har valgt årene 1736–1841 som sit emne, og det må her til slut siges, at det er lykkedes ham at give en ret fyldig fremstilling af forholdene i de enkelte byer og til en vis grad af udviklingen som helhed i perioden. Der er derfor grund til at fremhæve, at der her er udført et pionerarbejde, som kan danne udgangspunkt for videre studier. Til sidst må det lige tilføjes, at der savnes en liste over benyttet litteratur, selvom de udførlige henvisninger i det store noteapparat giver muligheder for at se, hvilke bøger og afhandlinger der er benyttet. Som helhed må det siges, at »Historisk Samfund for Sønderjylland« har gjort en betydningsfuld indsats ved at udsende dette værk.

Johs. Lomholt-Thomsen

Dagmar Unverhau; Von »Toverschen« und »Kunstfrühen« in Schleswig 1548–1557. i: »Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte, heft 22, p. 61 – 110, 1977.«

Følgelsen og henrettelsen af påståede hekse fra begyndelsen af 1400-tallet og til slutningen af 1600-tallet i store dele af Central- og Vesteuropa har længe tiltrukket sig historikers opmærksomhed. Men især indenfor det sidste tiår er der sket en betydelig udvikling, hvor nye kildegrupper er blevet inddraget i studiet, mens tidligere benyttede kilder er blevet underkastet fornyede undersøgelser.

Det er især de juridiske akter fra lavere og højere instans, der har haft interesse, og gennem hvilke der er blevet frembragt væsentlige forskningsresultater. Gennem retsakterne er det ofte muligt at trænge igennem til det samfund, processerne fandt sted i, og få noget at vide om de sociale konflikter, der lå bag. Heksenes, såvel som deres »ofre«s og vidneres alder, køn, ægteskabelige

status og sociale placering lader sig nærmere bestemme, og med inddragelse af samtidens teoretiske litteratur om trolddom og hekseri er forskningen bl.a. nu godt på vej til at kunne besvare det væsentlige spørgsmål, om hekseprocesserne opstod p.g.r.a. et folkeligt pres fra »neden« eller p.g.r.a. magtbud fra »oven«. Det er også gennem retsmaterialet, at den folkelige tro på trolddom og hekseri kan belyses, hvilket er af betydning for løsningen af et andet af »heksetros«-forskningens endnu uafklarede problemer, nemlig hvorfor hekseprocesserne ophørte omkr. 1700.

Dagmar Unverhau benytter da også retsakterne i sin artikel om hekseri i Slesvig. Processerne er overleveret i byen Slesvigs »Braunen Buch«, en rådsprotokol, der indeholder erindringsværdige begivenheder i byens historie, såsom reformationens indførelse, borgmestervalg, kriminalsager o.l. Af indførslerne i »Braunen Buch« fremgår det, at der i årene 1548–1557 fandt en række processer sted i Slesvig, der resulterede i, at 9 kvinder blev henrettet for hekseri i løbet af 4 processer: 1548, 1551 (2 processer) og 1557. Det ville have været en fordel, hvis DU klart havde tilkendegivet, om disse 9 kvinder i »Braunen Buch«, samt 5 personer nævnt i et kæmnerregnskab fra 1641, udgjorde det totale antal anklagede i Slesvig; hvis det var tilfældet, var der altså ingen hekseprocesser i Slesvig i en periode på ca. 80 år, hvilket må anses for noget af et særsyn i hekseprocessernes tid.

DU har givet sin artikel undertitlen »Quellen und Interpretationsansätze zur Geschichte des Zauber- und Hexenwesens«, men det bliver nu blot til et enkelt tilløb til fortolkning, ovenikøbet et lidt halvhjertet tilløb. Med udgangspunkt i den tyske arkivar Joseph Hansens teorier fra århundredeskiftet, finder forf., at de slesvigske kilder viser Djævelforestillingens voksende betydning, således som den ifølge Hansen skulle komme frem i overgangen mellem de tidligere trolddomsprocesser og de egentlige hekseprocesser, hvor begrebet »maleficium« (skadevoldende trolddom) gradvis blev afløst af forestillingen om Djævelpagten og hekstens deraffølgende »tjeneste«.

Som belæg for sin tolkning nævner forf., at de anklagede kvinder ved tilberedelsen af deres »trolddomsgryder« meget ofte tog Djævelens navn i deres mund, og at den natlige dans, som omtales, og hvor den berygtede gedebuk også var indblandet, refererer til hekseabbathen.

At DU netop benytter Joseph Hansen, og ikke nævner nogle af de betydningsfulde arbejder, der er kommet til i de seneste år, gør dog hendes artikel noget »altmodisch«. F.eks. ville udviklingen af begrebet Djævelpagt have fremstået betydeligt klarere, hvis forf. havde været bekendt med Norman Cohns bog fra 1975 »Europe's Inner Demons«, hvori det bl.a. afsløres, at nogle af Hansens hovedkilder er forfalskninger fra det 19. århundrede.

En gennemlæsning af de aftrykte kilder minder mig om de jyske trolddomsprocesser, jeg selv har arbejdet med. Det er ikke Djævelen, der er i forgrunden i processerne, og trolddommen udføres som oftest uden Djævelens hjælp. Ved nærmere eftersyn afspejler sagerne tydeligt ganske trivielle konflikter i det lille samfund. I processen fra 1548 bekendte Lene Jurgens og Metke Fuschen, at de havde gravet »trolddomsgryder« ned under dørtærsklerne til 2 mænds huse, fordi de ikke mere ville have Metke Fuschen til hyrde og havde antaget en anden. I processen

fra 1551 bekendte Caterina Eggerdes, at hun bl.a. havde forgjort Hynrik Platensleger, fordi han havde støvnet hendes mand for 100 daler, denne skyldte ham. Ved at inddrage nogle af den nyere forsknings resultater i den publikation, som DU stiller os i udsigt, ville hun blive i stand til at sætte de slesvigske processer ind i deres sociale kontekst og fremdrage nogle interessante resultater af de meget spændende kilder, som er offentliggjort i nærværende publikation tilsammen med noter og et meget nyttigt glossarium.

Jens Chr. V. Johansen

Nordic population mobility Comparative Studies of Selected Parishes in the Nordic Countries 1850–1900. Bo Kronborg, Thomas Nilsson og Andres A. Svalestuen, eds. American Studies in Scandinavia. Vol. 9 Nos. 1–2 1977. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø. 170 s., N. kr. 35.

Efter et interval på fem år udkom i 1977 bind 9 i den tværfaglige, engelsksprogede tidsskriftsserie: American Studies in Scandinavia. Bindet er en særudgave, idet det dels omfatter både række 1 og 2 af årgangen og dels helt er koncentreret om et enkelt emne, nemlig nordisk befolkningsmobilitet belyst ud fra komparative studier af udvalgte sogne 1850–1900. Tidsskriftet udgives af The Nordic Association for American Studies, en organisation, der blev dannet i 1959 for igennem møder og seminarer at fremme forskning vedrørende USA i de fem nordiske lande og for at etablere kontakt mellem forskere og forskningsområder. I 1968 tog foreningen initiativ til udgivelsen af ovennævnte publikationsserie for halvårligt at formidle artikler og information. Frem til 1972 blev tidsskriftet redigeret af den svenske historiker Sune Åkerman, hvorefter redaktionen blev flyttet til Norge. Af anmelderen uopklarede årsager (økonomiske?) blev udgivelsen først genoptaget i 1977 med professor Orm Øverland som redaktør. Ved at abonnere på tidsskriftet (Universitetsforlaget, Postboks 7508, Skillebekk, Oslo 2, Norge) bliver man også medlem af foreningen og modtager desuden »newsletters« fra The European Association for American Studies.

Artiklerne i denne særudgave er en af de sidste rapporter fra den nordiske emigrationsgruppe, som fik en spæd begyndelse i 1967 på et seminar arrangeret af Emigrantinstituttet i Växjö. Samarbejdet blev mere konkretiseret i 1969 på et nyt seminar afholdt af Institutionen för amerikansk historia i Uppsala, og blev sluttelig virkeliggjort 1970–75 med et forskningsprojekt bestående af lokal studier. Disse studier var oprindelig tænkt som et styret fællesnordisk projekt, hvor man ville udvælge typiske, komparable emigrationsogne i de respektive lande for blandt andet at se på sammenhængen mellem intern og extern migration samt migranternes strukturelle sammensætning (alder, fordeling på køn, erhverv og ægteskabelig status). Af tekniske og økonomiske årsager lod dette sig beklageligvis ikke gennemføre. Kompromiset

blev, som det fremtræder i dette bind, de enkelte forskeres individuelle undersøgelser af befolkningsmobilitet i forskellige sogne ved hjælp af demografisk data (fra f.eks. kirkebøger og folketællinger) og analyser af migrationsstrukturen. Sådanne data undersøgelser ligger til grund for seks af de syv artikler i bogen. Undtagelsen er den norske historiker Ingrid Semmingsens korte indledning om de igangsættende udvandringsfaktorer i de nordiske lande. Det islandske bidrag ved Helgi Skúli Kjartansson giver et rids over emigrationen og dens destination i USA og Canada fra hele Island 1859–1907. Andres A. Svalestuen fra det Norske Nationalarkiv præsenterer et tidsskriftets væsentligste indslag ved at sammenligne og kommenterer et »case study« fra hver af de nordiske lande. Han viser for eksempel, at den stigende befolkningstilvækst i samtlige fem sogne manifesterede sig ved et betydeligt større antal migrationer end emigrationer, og at der var en nøje sammenhæng mellem befolknings-tilvæksten og emigrationsintensiviteten. I et detaljeret studie efterspører de tre svenske historikere Sune Åkerman, Bo Kronborg og Thomas Nilsson fra Uppsala Universitet hver enkelt emigrant fra Långasjö sogn i Småland. De viser derefter, hvorledes disse udvandrere for den største dels vedkommende alle bosatte sig i et bestemt område i Minnesota. Deres konklusion er, at emigration har en selvforstærkende effekt nært forbundet

med slægtsbånd. Det finske bidrag af Reino Kero berører samme tema i artiklen om karakteren og betydningen af migrationstraditioner mellem Finland og Amerika. Han påpeger blandt andet, hvorledes emigrationen blev mere fortættet i de områder i Finland, hvor man havde fået etableret »kolonier« i USA. Den svenske historiker Kjell Söderberg stiller det særdeles spændende spørgsmål, om der er nogen sammenhæng mellem migration og migrantens personlighed. Han demonstrerer, udfra præsters karaktergivning i læsning, forståelse af det læste og bibelrecitering, at migration var selektiv, varierende tidmæssigt såvel som socialt. Det danske indslag er Arne Vangdrups fremstilling af de demografiske og migratoriske forhold i Torslev sogn 1870–1901. Han konstaterer, at migrationen tog til som mulighederne for at få jord mindskedes. Ligeledes finder han kontekst mellem de forskellige sociale lags valg af destination – landsogn, købstad eller emigration.

Med denne introduktion til Nordic Population Mobility, har jeg kun kunnet afdække en ringe del af den overflod af nye detaljer indenfor emigrationsforskningen, som den nordiske historikergruppe har præsenteret. Det ville være ønskværdigt, hvis et nyt projekt kunne etableres og udvides til også at omfatte amerikanske historikere i et studie af de nordiske emigranternes assimilation i deres nye hjemland.

Marianne Hjordt Hansen

<i>Kommentar: Hvad vil vi også med historien?</i>	1	Lawrence J. Baack: Agrarian Reform in Eighteenth-Century Denmark (C. Bjørn)	136
<i>C. J. Becker: Arkæologi i Danmark – i går, i dag og i morgen</i>	3	Niels Schiørring: Musikkens historie i Danmark bd. 2 (Sybille Reventlow)	136
<i>J. H. Tiemroth: Fra Kr. Erslev til Niels Steensgaard</i>	12	Holger Rasmussen: Banketærskel og manglebræt, Grønne Kranse (J. Harboe)	140
<i>Bjarne Stoklund: Etnologiske lokalstudier</i>	26	Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold (N. F. Christiansen)	141
<i>Karen Schousboe: Foldudbytte og bondeøkonomi</i>	35	Erna Lorenzen og Ulla Thyrring: Folketøj på landet 1830–1880 (Bodil K. Hansen)	143
<i>Henrik Ingemann: Hvad vil vi med det folkelige historiske arbejde?</i>	50	Bjørn Erichsen: Om arbejderbevægelsen (S. Federspiel)	143
<i>Debat</i>			
Kristian Kristiansen: Svar til C. J. Becker	61	Lis Højgaard: Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870–1900 (Bodil K. Hansen)	145
Jørgen Jensen: En kommentar til debatten om dansk arkæologi – fortid og fremtid	64	Inger-Lise Hjordt Vetlesen: Forlokkelse og familie (Bodil K. Hansen)	147
Birgitte Wählin: Omkring en Danmarks-historie	69	O. Andersen: Tyske befæstningsanlæg på Bornholm, Landbefæstningen (O. L. Frantzen)	148
Erik Moltke: Lidt om gotlandske billedsten	77	Frikorps Danmark – Krigsdagbog (O. L. Frantzen)	149
Erik Kroman: Kom Gorm den Gamle fra England?	83	H. Klint og J. Leisner: Den danske hær (O. L. Frantzen)	149
Steffen Heiberg: Før adelsvældens fald	84	Københavnske dragter omkring 1810 (L. Ammitzbøl)	150
Claus Bjørn: Hvor er det blevet af?	93	J. E. Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne (I. M. Kromann Hansen)	150
Jens Rahbek Rasmussen: Historie, økonomi og politik	95	Jens A. Petersen: Vallensbæk (C. Bjørn)	152
<i>Anmeldelser</i>			
Foreløbig kortfattet oversigt over forenings- og virksomhedsarkiver, Fynske foreningsarkiver I (C. Bjørn)	101	M. Broch (m. fl.): Rødovre 1901–76 (C. Bjørn)	152
Det farlige liv (Jytte Harboe)	101	Hanne Frøsig Dalgaard: Hedebosyninger (Jørgen Dieckmann Rasmussen)	153
Vilh. Richter: Den danske landmilitæretat 1801–94 I–II (Ole L. Frantzen)	102	Gerd Neubert og Ellen Andersen: Bydragt – bonde dragt (Bodil K. Hansen)	154
Dansk tidsskrift for museumsformidling (H. Vensild)	102	Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog (Birte Friis)	155
Malmø skifter (Susanne K. Bender)	103	Soraner-biografier (Olav Christensen)	156
Christian Keller: Arkeologi – virkelighetsflukt eller samfunnsformning (Kr. Kristiansen)	104	Bodil K. Hansen: Skolen i landbosamfundet (A. Strange Nielsen)	157
Antikvariske studier (Kr. Kristiansen)	106	Markus Hummelose: Gammeltid på Fejø (C. Rise Hansen)	158
Fyrkat (Inge Skovgaard-Petersen)	107	Åstrup sogn på Falster (C. Rise Hansen)	158
Jørgen Andersen: The Witch on the Wall (Erik Moltke)	111	Jytte Jensen: Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm (Susanne K. Bender)	158
Tue og Bodil Gad: Rejsen til Jakobsland (Thelma Jexlev)	113	Otto Jonassen: Pjentemølleren og hans dagbog (Jørgen Dieckmann Rasmussen)	159
A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark (M. Bjørn og O. Reiter)	114	Skaarup sogns historie (C. Bjørn)	161
Kai Hørby: Status regni Dacie (Birgitte Wählin)	116	Sevel Andersen: Fruering sogn (C. Bjørn)	161
Ole Bernild og Henrik Jensen: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800 (Gert Poulsen)	118	S. Sloth Carlsen: Hornslet by og sogn (C. Bjørn)	161
Det nordiske ødegårdsprojekt (Birte Friis)	119	Rasmus Bendixen: En herredskirkes historie (Susanne K. Bender)	162
Hain Rebas: Högadlig interessepolitik (Susanne K. Bender)	120	Helge Stavnsbjerg: Understøttelsesforening bliver til fagforening – Arbejderkvinderne blev først organiseret i 1937 (C. Bjørn)	163
Martin Schwartz Laustsen: Religion og politik (Ejvind Slottved)	121	Peder Hove: Muld og mennesker, Landsbybilleder (J. Harboe)	163
Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen (Susanne K. Bender)	123	Mads Liddegaard: Hærvejen i Viborg amt, Hærvejen langs Gudenåen, Hærvejen i Vejle amt (A. Wittendorff)	164
Bue Kaåe: Biskop Peder Jensen Hegelund (Susanne K. Bender)	126	Tvillingsogne af Geest og Marsk (F. Skrubbeltang)	165
Frede P. Jensen: Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie (Susanne K. Bender)	127	Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder (J. Lomholt-Thomsen)	166
Godtfred Hartmann: Christian (Frede P. Jensen) Inger Dübeck: Købekoner og konkurrence (Nanna Damsholt)	128	Dagmar Unverhau: Von »Toverschen« und »Kunsthfruwen« in Schleswig 1548–1557 (J. Chr. V. Johansen)	167
Slaget i Køge Bugt 1. juli 1677 (Ole L. Frantzen)	132	Nordic Population mobility (M. Hjordt Hansen)	168
Ellen Andersen: Moden i 1700-årene (M. Mogensen)	133		
Grethe Ilse: Vejen til embede (Jette Tuxen)	134		